

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Випуск 6 (20)

Київ 2018

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України

ISSN 2409-1103

Зареєстрований
Державною реєстраційною
службою України 18.03.2014 р.
Свідоцтво про державну
реєстрацію Серія КВ № 20636-10436Р

Виходить один раз на рік

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол № 7 від 24 жовтня 2018 р.*

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
http://www.i-soc.com.ua

РЕДАКЦІЯ

Валерій ВОРОНА	головний редактор
Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Тетяна ЗАГОРОДНЮК	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	редактор
Ірина ДАНИЛЮК	верстка
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр ВИШНЯК, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Євген ГОЛОВАХА, д. філос. наук, професор, Інститут соціології НАН України
Олена ЗЛОБІНА, д. соц. наук, професор, Інститут соціології НАН України
Наталія КОСТЕНКО, д. соц. наук, професор, Інститут соціології НАН України
Сергій МАКЕЄВ, д. соц. наук, професор, Інститут соціології НАН України
Валентин НЕМИРОВСЬКИЙ, д. соц. наук, професор, Сибірський федеральний університет, м. Красноярськ, Російська Федерація
Тетяна ПЕТРУШИНА, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
Володимир РЕЗНІК, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
Гульбаршин ЧЕПУРКО, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
Пал ТАМАШ, д. хабілітований, соціологія, професор Корвінус університет, м. Будапешт, Угорщина
Лариса ТИТАРЕНКО, д. соц. наук, професор, Білоруський державний університет, м. Мінськ, Республіка Білорусь

Зміст

В. Ворона

П'ять років життя по-новому в соціологічному вимірі
(Передмова) 13

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Г. Четурко, В. Піддубний

Модернізація українського суспільства:
соціальні реалії та орієнтири 26

В. Казаков

Україна: деякі передумови популізму 37

О. Резнік

Політична ефективність українців як складова
розвитку громадянського суспільства 45

І. Мартинюк

Вплив традиційних стереотипів масової свідомості
на стан соціальної напруженості 53

О. Вишняк

Політична відповідальність органів влади та партій:
правові засади і механізми реалізації.....63

В. Степаненко

Післямайданні передвиборчі цикли
як системно інституціональні особливості в Україні 73

О. Жуленьова, Т. Любива Особливості зміни ідентичностей в Україні: до і після Революції гідності.....	82
В. Резнік Динаміка кількісного співвідношення проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян України	91
І. Бекешикіна Члени громадських об'єднань як суб'єкти громадянського суспільства	105

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

А. Арсеєнко МВФ в Україні: бійтеся данайців, що приносять дари	112
О. Рахманов Ставлення українців до приватизації засобів виробництва: детермінанти легітимності.....	121
В. Буткалюк Ставлення населення України до приватизації як ключового елементу структурних перетворень вітчизняної економіки.....	131
Т. Петрушина, І. Соколовський Соціологічні показники стану ринку праці України: актуальні проблеми та виклики	139
О. Іващенко Ринкові перетворення на селі: нерівні можливості чи обмежувальні умови?	148
О. Іваненко Соціальний захист населення: траєкторія змін	156
І. Буров Трудова міграція як наслідок соціально-економічної політики України 2014–2018 рр.	166
Т. Петрушина Соціологічний вимір трудової міграції в Україні	172
О. Стегній Трансформація ідентичності як соціальний засіб адаптації в умовах масових міграцій.....	179

О. Бєлєнок, А. Бова
Матеріальна диференціація населення України
на рівні домогосподарств 185

Н. Толстих
Соціальні наслідки малозабезпеченості.....195

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

С. Макеєв
Сприйняття нерівності різними категоріями населення.....205

О. Ручка
Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України 210

О. Шульга
Цінності, геополітичні орієнтації
та зміна символічних універсумів в Україні 216

С. Оксамитна, С. Стукало
Середній клас у фокусі соціальної самоідентифікації 225

В. Пилипенко, Ю. Привалов
Соціокультурна детермінація модернізаційних процесів 236

В. Смакота
Освітні здобутки України: світовий вимір
та особливості реалізації 246

М. Сакада
Пріоритети розвитку вітчизняної науки і техніки
на зламі століть (за результатами соціологічних досліджень) 254

М. Наумова
Типи громадянської культури українців:
між підданським та партиципаційним режимами 263

Н. Соболева
Чого сьогодні бояться українці? 278

Р. Шульга
Жанрові уподобання українців 291

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Є. Головаха

Зміни інтегральних показників соціального самопочуття і морально-психологічного стану населення України в роки незалежності.....300

О. Злобіна

На шляху до досягнення населенням повного потенціалу здоров'я 309

О. Гончарук, Ю. Сапелкін

Медицина як відображення цінностей суспільства.....316

О. Вигова

Some liveability indicators across Ukrainians.....326

М. Шулга

Рік "безвізу": хто ним скористався?.....333

К. Ivashchenko

One year since introducing the visa-free regime in Ukraine: changes in the mobility attitudes.....343

Н. Бойко

Мобільний Інтернет – тренд сучасного етапу інтернетизації українського суспільства.....350

Н. Костенко

Ущільнення контекстів медіаскептицизму. Медіа: на межі істини й підозри.....362

С. Дембіцький

Рівень психологічного дистресу як показник адаптованості внутрішньо переміщених осіб: динаміка змін (2016–2018 рр.).....372

Н. Лавріненко

Причини збереження неоконсервативної гендерної ідеології в Україні.....379

М. Паращевін

Специфіка впливу церковно-релігійного чинника на стан соціальної напруженості в українському суспільстві.....387

М. Шулга

Ознаки соціетального розбалансування (післямова).....396

М. Паращевін

Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992–2018 рр.....	415
Блок А. Економічна ситуація.....	417
Блок В. Політична ситуація	419
Блок С. Правова свідомість і соціальний протест	432
Блок D. Суспільна мораль, конфлікти й довіра	435
Блок Е. Міжнаціональні відносини і мова спілкування	452
Блок F. Соціальне самопочуття і суспільні настрої	463
Блок G. Здоров'я і соціальна підтримка	477
Блок H. Вільний час, дозволя.....	482
Блок I. Місцеві умови	486
Блок J. Екологічна ситуація	488
Блок L. Матеріальний статус сім'ї	489
Блок N. Робота та зайнятість	491
Блок O. Освіта	497
Блок R. Соціальні зміни	501
Блок S. Демографічні дані	520

Contents

V. Vorona
Five years of new life from a sociological standpoint (Foreword) 13

CHAPTER ONE

G. Chepurko, V. Piddubnyi
Modernisation of Ukrainian society: benchmarks and social realities... 26

V. Kazakov
Ukraine: some prerequisites for populism..... 37

O. Reznik
Ukrainians' political efficacy as a precondition
for the successful development of civil society 45

I. Martyniuk
Traditional stereotypes in mass consciousness
and their contribution to social tensions 53

O. Vyshniak
Political accountability of authorities and parties: legal basis
and implementation mechanisms..... 63

V. Stepanenko
Post-Maidan pre-election cycles
as systemic institutional particularities in Ukraine..... 73

O. Zhuleniova, T. Liubyva
Distinctive characteristics of Ukrainians' identities before
and after the Revolution of Dignity 82

V. Reznik
Ukraine's citizens: changes in the ratio of pro-Russian
to pro-European ones 91

I. Bekeshkina
CSO members as agents of civil society..... 105

CHAPTER TWO

A. Arseienko

The IMF in Ukraine: Beware of Greeks bearing gifts 112

O. Rakhmanov

Ukrainians' attitudes towards privatisation of the means
of production: the determinants of legitimacy 121

V. Butkaliuk

Ukrainians' attitudes to privatisation as a key element
in the structural transformation of the national economy 131

T. Petrushyna, I. Sokolovskiy

Sociological indicators of the current state
of Ukraine's labour market key issues and challenges..... 139

O. Ivashchenko

Market-oriented transformations in the Ukrainian village:
unequal opportunities or restrictive conditions? 148

O. Ivanenko

Social protection of Ukraine's population: the trajectory of changes..... 156

I. Burov

Labour migration as a consequence
of the government's socio-economic policy over
the past four years (2014–2018)..... 166

T. Petrushyna

The sociological dimension of labour migration in Ukraine 172

O. Stehni

Identity transformation as a means of social adaptation
in the context of mass migrations 179

O. Bieliienok, A. Bova

A household-level differentiation of Ukraine's population
by financial status..... 185

N. Tolstyykh

Social effects of living on a low income 195

CHAPTER THREE

<i>S. Makeiev</i> How do different categories of Ukraine's population perceive inequality?	205
<i>A. Ruchka</i> The dynamics of the value priorities of Ukraine's citizens.....	210
<i>O. Shulha</i> Values, geopolitical preferences and a change in symbolic universes in Ukraine	216
<i>S. Oksamytna, S. Stukalo</i> Ukraine's middle class from the perspective of social self-identification	225
<i>V. Pylypenko, Yu. Pryvalov</i> Sociocultural determination of the modernisation process	236
<i>V. Smakota</i> Ukraine's educational attainments from a global perspective: How are Ukrainians benefiting from them?	246
<i>M. Sakada</i> Priority areas for the development of Ukrainian science and technology at the turn of the 21st century (according to the social survey findings).....	254
<i>M. Naumova</i> Ukrainians' civic culture: between subject and participant types	263
<i>N. Sobolieva</i> What do Ukrainians fear today?	278
<i>R. Shulha</i> Genre preferences among Ukrainians.....	288

CHAPTER FOUR

<i>Ye. Golovakha</i> Integral indices describing Ukrainians' social well-being, moral and psychological state: How have these figures changed over 27 years of Ukraine's independence?	300
---	-----

<i>O. Zlobina</i>	
Ukrainians on the path towards reaching their health potential.....	309
<i>O. Honcharuk, Yu. Sapelkin</i>	
Healthcare as a reflection of society's values	316
<i>O. Burova</i>	
Some liveability indicators across Ukrainians.....	326
<i>M. Shulha</i>	
A year of visa-free travel: Who has enjoyed it?	333
<i>K. Ivashchenko</i>	
One year since introducing the visa-free regime in Ukraine: changes in the mobility attitudes.....	343
<i>N. Boiko</i>	
Mobile Internet as a current trend in the internetisation of Ukrainian society	350
<i>N. Kostenko</i>	
The increasing density of contexts related to media scepticism. The media: between trust and suspicion	362
<i>S. Dembitskyi</i>	
The level of psychological distress as an adaptability indicator for internally displaced persons: How did it change during 2016–2018?.....	372
<i>N. Lavrinenko</i>	
Why do Ukrainians adhere to neoconservative gender ideology?.....	379
<i>M. Parashchevin</i>	
Factors related to the Church and religion a nd their contribution to social tensions in Ukrainian society	387
<i>M. Shulha</i>	
Signs of societal imbalance (Afterword).....	396

M. Parashchevin

Annual nationwide survey results for the years 1992–2018..... 415

Unit A.....417

Unit B.....419

Unit C.....432

Unit D.....435

Unit E.....452

Unit F.....463

Unit G.....478

Unit H.....482

Unit I.....486

Unit J.....488

Unit L.....489

Unit N.....491

Unit O.....497

Unit R.....501

Unit S.....520

*Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.*

Тарас Шевченко

П'ЯТЬ РОКІВ ЖИТТЯ ПО-НОВОМУ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Передмова

Соціологічний вимір – це суб'єктивне оцінювання населенням або його різними соціальними групами (демографічними, територіальними, соціально-класовими, духовними та ін.) стану суспільства та свого становища в суспільстві (матеріального, статусного, соціально-психологічного та ін.).

Перевага такого сприйняття життя в тому, що ми отримуємо ту суб'єктивну реальність, яка й визначає поведінку людини тієї чи іншої соціальної групи в економічній, соціальній, політичній, культурній та духовній сферах життя суспільства.

Соціологічні показники дають можливість щорічно оцінювати стан демократичних перетворень в українському суспільстві, рівень добробуту населення та дають змогу порівнювати за рівнем задоволеності або комфортності життя різні регіони країни та різні соціальні групи незалежно від рівня їх матеріального забезпечення, політичних поглядів, рівня культури та духовності. Відомо, що й “багаті теж плачуть”, а щастя – в кожного своє.

Окрім цього, об'єктивні, статистично зафіксовані показники стану суспільства по-різному відображаються на якості життя різних соціальних груп і кожної окремої людини. Наприклад, якщо 90% багатства країни належить 10% населення, то говорити про середній рівень добробуту населення принаймні цинічно.

Саме як цинізм, а не інакше, сприймаються більшістю населення заяви провладних політиків про середню заробітну плату в Україні в цьому році близько 10 тис. гривень. І це тоді як тільки в Нафтогазі (750 осіб) мають середню зарплату 100 тис. гривень, а топ-менеджери навіть державних компаній,

прокурори, судді та інші “топ” отримують на місяць у рази, а то й десятки разів більше. Не обділяють себе й “слуги народу”, професійні патріоти та замовні активісти. Загальноприйнятим показником рівня розвитку суспільства, що оприлюднюється Програмою розвитку ООН, є індекс людського розвитку. Він фіксує валовий внутрішній продукт на душу населення, рівень освіти (кількість років навчання) і середню тривалість майбутніх років життя. При цьому і структура валового продукту, і його матеріально-речовий склад, загалом, як і якість освіти, залишаються в тіні. Але саме від цього залежить рівень життя. Якщо ВВП у вартісному вираженні зростає за рахунок підвищення цін на вироблену продукцію, а натурально-речовий склад – за рахунок випуску військової продукції, то це не лише не підвищить можливість задоволення потреб населення, а й неминуче знижує зростання його добробуту.

Тому, коли Прем'єр-міністр України робить заяви про зростання ВВП країни у 2018 р., заробітної плати та інших соціальних виплат у грошових знаках (гривні) та замовчує натурально-речовий склад ВВП і реальну заробітну плату, то явно лукавить, якщо не сказати інакше. Якщо вже говорити про реальні доходи населення (а не в гривні), то треба оцінити купівельну спроможність нашої грошової одиниці, якщо не з усією сукупністю матеріальних благ і послуг, що виробляються в Україні, то хоча б з одним таким ліквідним “товаром”, як долар США. Тоді доведеться визнати, що добробут населення України (й то в середньому!) знизився за п'ять років життя “по-новому” як мінімум більш як утричі. А Україна отримала “міжнародне визнання” як найбільш і найкорумпованіша країна Європи.

Намагання політичної влади конституційним законом наблизити Україну до стандартів Європейського Союзу псевдоекономічно і лише вводять в оману народ країни: багатство країни і добробут населення не будується навіть диктаторськими законами, а тільки працею, що базується на знаннях і науці. Законом можна змінити лише ціну. Збільшити вироблену вартість – тільки розумною працею.

Об'єктивні економічні й соціальні показники змін в українському суспільстві за останні п'ять років не лишають місця для оптимізму. Основна причина – втрати в головній продуктивній силі суспільства: освічених і професійних людей як у виробництві, так і в інших сферах суспільства, в освіті,

науці, культурі. Не говорячи вже про політику, що за останні п'ять років опинилась під зовнішнім управлінням. У міністерствах і центральних відомствах України пройшла ціла череда "варягів", і явно не найкращих. Наприкінці п'ятирічки життя "по-новому" кількість громадян країни, які не схвалюють такий "експеримент", суттєво зросла. Хоча на початку "життя по-новому", незважаючи на "українізацію", Президент України навіть висловлював думку про проведення засідань уряду англійською мовою.

Соціологічні ж суб'єктивні виміри суспільства на відміну від об'єктивних, що вимірюються статистично, виявляються не настільки гнітючими. Привід для обережного оптимізму, очевидно, в тому, що соціологічні виміри показують що і кому треба робити для подолання соціально-економічної кризи, реанімації інститутів держави і недопущення розвалу української держави.

Найбільш комплексним соціологічним показником соціального самопочуття людини в суспільстві, який розроблений в Інституті соціології НАН України (Н. Паніна і Є. Головаха) і реалізується в моніторинговому дослідженні українського суспільства з 1995 р., є інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС-20). Індекс вимірюється за шкалою оцінки двадцяти різних соціальних благ, кожне з яких оцінюється респондентом у сенсі того, вистачає чи бракує йому цього блага. Достатність більшості соціальних благ свідчить про високий рівень соціального самопочуття людини в суспільстві, що робить можливим відстеження динаміки загального рівня благополуччя населення.

За всі роки вимірювань ІСС не досягав нульового рівня – 40 балів (коли показник наявності благ дорівнює показнику їх нестачі). Це свідчить загалом про погане (негативне) соціальне самопочуття. Перший 2014 р. "життя по-новому" ІСС становив 39,5 бала. Знизившись у 2016 р., соціальне самопочуття у 2017 р. знову зросло, і у 2018 р. ІСС уперше перевищив нульову відмітку, досягши 40,7 бала. Нехай навіть доволі незначне, але все ж таки позитивне підвищення соціального самопочуття є свідченням певного пристосування населення до умов життя, що склалися, та ініціативного розв'язання самими громадянами України, без сподівань на державу, своїх життєвих проблем. Саме в ці роки в Україну стали щорічно офіційно надходити близько 8–10 млрд доларів від трудових мігрантів. За даними

моніторингу Інституту соціології НАН України, це джерело останні два роки формує значну частку сімейного бюджету українців.

Досягнення певної рівноваги соціального самопочуття багато в чому пов'язано з подоланням найбільш активною, освіченою і професійною частиною населення України державного патерналізму. Це не могло не відобразитися на зниженні гордості людей за українське громадянство з 3,7 бала у 2015 р. до 3,5 бала у 2018 р. (за 5-бальною шкалою).

Сподівання передусім на себе, а не на державу в розв'язанні своїх життєвих проблем проявляється і в баченні населенням свого майбутнього і майбутнього України. Якщо стосовно України "безвихідь, розгубленість і тривога" зростали, то щодо бачення свого майбутнього ці негативні відчуття зменшилися. Відповідно знизилася в ці роки і поширеність настроїв соціальної розгубленості та непристосованості до соціальної дійсності. Це набуло відображення в зниженні індексу аномійної деморалізованості з 10,3 бала у 2012 р. до 9,3 бала у 2018 р. Цей індекс відображає психологічну реакцію людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що поєднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу – ще не сформовано.

Відповідно, зменшився і показник соціального цинізму з 10,1 у 2012 р. до 9,5 у 2018 р. Індекс цинізму відтворює міру зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей. Високий рівень поширеності цинізму може становити серйозну перешкоду на шляху формування демократичної системи цінностей.

Про ступінь відкритості суспільства та його здатність до цивілізаційних змін свідчить також індекс національної дистанції. Тенденція зменшення цього індексу за 2012–2016 рр., на жаль, не спостерігалася у 2018 р. Тобто за останні два роки українське суспільство не стало відкритішим і толерантнішим. Враховуючи загальноєвропейську тенденцію зростання популярності політичних сил, які ставлять під сумнів принципи відкритості та національної толерантності, слід враховувати можливість посилення в Україні позицій праворадикальних організацій та рухів. А якщо врахувати, що за останні два роки підвищився індекс дестабілізаційності протестного потенціалу, загрозу протестних акцій під радикальними гаслами слід оцінювати як доволі серйозну.

Характерною рисою “життя по-новому”, незважаючи на публічну обіцянку швидкого миру (АТО – це години чи тижні), стали, починаючи з 2014 р., убивства і каліцтва десятків тисяч людей і вже п'ятилітня війна на сході України. Саме війна справила й продовжує справляти найбільш негативний вплив на всі сфери життя суспільства.

Сьогодні, як і декілька років тому, проблема визначення характеру конфлікту на сході (агресія Росії чи громадянська війна) залишається дуже важливою. Відповідаючи на запитання “З ким сьогодні воюють українські силові структури на Донбасі?”, респонденти у 2018-му, як і у 2015, 2016, 2017 рр., віддали перевагу варіантові відповіді: “з найманцями (місцевими та іноземними, які воюють за гроші), яких підтримує Росія” (відповідно 36,6%, 36,5%, 28,6% і 33,1%). На другому місці в усі ці роки (окрім 2016-го) відповідь “з регулярною російською армією” (відповідно 17,4%, 12,9%, 20,4% і 16,8%). Кількість прихильників такої позиції у 2018 р. майже не змінилась порівняно з 2015 р., але дещо зменшилась порівняно з 2017 р. Третє місце займає відповідь “з місцевим ополченням, яке фінансується, озброюється та керується з Росії” (відповідно 15,9%, 18,4%, 18,4% і 14,4%). Невеликий відсоток голосів набрали відповіді “з місцевим ополченням та іноземними добровольцями, які діють самостійно” (6,4%, 7,2%, 6,9%, 5,6%) і “з місцевим ополченням, чинним самостійно” (4,3%, 4,1%, 4,7%, 2,6%). Зауважимо, що доволі значний відсоток українців не може відповісти на це запитання (19,3%, 20,9, 21,5%, 27,5%). Кількість тих, хто не визначився, зросла у 2018 р. порівняно з 2015 р. на 8,7% пункта. Очевидно, що їх значна вага пов'язана з суперечливою інформацією, яка подається в українських і російських мас-медіа. Масово українці не особливо відрізняють місцевих та іноземних найманців, що фінансуються Росією, у результаті чого маємо такі розбіжні показники – не громадянська війна, але і не агресія, або й те, й інше разом.

Показово, що сьогодні у Західному регіоні майже третина населення (30,1%) вважає, що українські структури воюють із регулярною російською армією, тоді як на сході таких – 11,1%, а на Донбасі – лише 3%. Але при цьому з 2015 по 2018 рр. на заході їх кількість дещо збільшилась, на сході майже не змінилась, а на Донбасі, навпаки, зменшилась. З 2015 по 2018 рр.

спостерігається збільшення частки тих, хто не визначився з відповіддю на це запитання, на заході з 7,1% до 14,1%, на Донбасі (підконтрольні Україні території) з 48% до 69%, на сході їх кількість майже не змінилася.

Невизначеною є думка населення щодо сценаріїв вирішення конфлікту на сході України. За чотири роки з 2015 по 2018 р. невизначеність зберігалась і навіть посилилась (у 2015 р. не визначились із сценарієм – 22,4%, у 2018 р. – 29,4%). За цей час у сценаріях дещо змістилися пріоритети: якщо у 2015 р. переважала частка тих, хто підтримує “здійснення економічної і територіальної блокади непідконтрольних територій до їх повернення”, то у 2018 р. – переважає сценарій “визнання за ДНР і ЛНР права на часткову незалежність, початок переговорів щодо їх особливого статусу у складі України”. До наших громадян поступово приходять розуміння того, що там теж живуть люди і вони є заручниками існуючої ситуації. Кількість тих, хто підтримував “продовження бойових дій до повернення під контроль усіх територій на сході України”, залишилась за ці роки незмінною (відповідно по 18,3% у 2015 і 2018 рр.). Майже не змінилося співвідношення бажаючих “відокремити ДНР і ЛНР від України, відмовитися від цих територій” (14,5% у 2015 р. і 13,2% у 2018 р.).

Але принципова відмінність є у відповідях на це запитання респондентів з заходу, сходу і Донбасу України. Чим далі від фронту – тим більше бажаючих воювати. Якщо майже третина (33%) респондентів з заходу воліє у 2018 р. воювати до переможного кінця (“продовжувати бойові дії до повернення під контроль усіх територій на сході України”), то на сході таких майже вдвічі менше – 14,5 %, а на Донбасі – лише 1,8%. Крім того, частка тих респондентів з Донбасу, які вважали за краще “визнати за ДНР і ЛНР право на часткову незалежність, розпочати переговори щодо їх особливого статусу у складі України”, зросла з 20,1% у 2015 р. до 36,7% у 2018 р. На заході, так само як на сході і на Донбасі, зростає кількість тих, хто не знає, як можна розв’язати конфлікт на Донбасі.

З 2015 по 2018 р. спостерігається спад готовності респондентів, їх рідних, друзів, знайомих “зі зброєю битися за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України” з 29,6% до 19%. Відповідно кількість тих, хто не готовий боротися за повернення Донбасу зі зброєю в руках, помітно зросла з

42,8% у 2015 р. до 50,4% у 2018 р. Також зросла і кількість тих, хто не визначився – з 17,3% у 2015 р. до 21,3% у 2018 р. Населення нашої країни поступово доходить думки, що конфлікт не вирішити військовим шляхом і необхідно знаходити компроміси з обох сторін. Особливих відмінностей у відповідях респондентів на це запитання залежно від регіонів не виявлено, за винятком Донбасу. У цьому регіоні дуже мала частка тих, хто особисто готовий битися за повернення ДНР/ЛНР в Україну (2%). На заході та на сході таких 8,2% і 8,1% відповідно.

Не змінюється і ставлення українців до питання можливого повернення контролю влади України над зоною АТО. Частка тих, хто вважає, що “Донбас буде повернено” або “Донбас може повернутися на умовах особливого статусу цих територій”, майже однакова у 2015 і 2017 рр. (відповідно 39,4% і 39,6%). Кількість тих, хто вважає, що Донбас втрачений для України назавжди, зросла лише трохи – з 13,8% у 2015 р. до 15,3% у 2017 р. Незмінною залишилася і частка тих, хто вважає, що “Донбас повернеться, якщо припиниться підтримка з боку Росії” (26,4% і 26,3%). Ця думка залишалася пріоритетною як у 2015 р., так і в 2017 р.

Деякі зміни за період з 2015 по 2017 р. відбулися у ставленні населення України до державної політики щодо невідконтрольних українській владі територій у Донецькій та Луганській областях. Хоча в цілому пріоритети не змінилися, на першому місці, як у 2015 р., так і у 2017 р., стоїть позиція “ці території самі повернуться під контроль українського уряду із погіршенням на них економічної ситуації та покращеннями в Україні”, але частка людей, які її підтримують, зменшилася у 2017 р. порівняно з 2015 з 38% до 33,6%. За цей період дещо зріс відсоток тих, хто вважає, що “необхідно військовими засобами встановити контроль над цими територіями” (з 18,9% до 20,7%). Ще один показовий аспект: кількість тих, хто не знає, що має робити держава в даному випадку, зросла (з 28% у 2015 р. до 32% у 2017 р.).

Політика декомунізації всіх сфер політичного та суспільного життя в Україні, яку в 2014–2018 рр. проводили Президент, Верховна Рада України та уряди В. Яценюка і В. Гройсмана, призвела до зменшення серед населення прихильників комуністичної ідеології, але рівень підтримки останньої залишається

вищим порівняно з підтримкою зеленої, ліберальної, християнсько-демократичної та націоналістичної ідеологічних орієнтацій і суттєво поступається кількості тих, хто ідентифікує себе з національно-демократичною, соціал-демократичною і соціалістичною ідеологіями. Водночас нав'язування бандерівської ідеології і героїзація людей, які співпрацювали з нацистами, лише посилює розкол українського суспільства.

В оцінці політичної ситуації в Україні упродовж останнього п'ятиліття виокремлюється 2014 р. (рік революції та початку війни на Донбасі), коли більше половини громадян (55,4%) вважали, що політична ситуація є критичною, вибухонебезпечною, 41% – напруженою. Починаючи з 2015 р., ситуація почала поступово стабілізуватися, але залишилась гіршою показників 2013 р.

Геополітичні орієнтації громадян після Революції гідності та збройної агресії Росії на Донбасі суттєво змінилися.

Так, у 2013 р. абсолютна більшість громадян (54,4%) негативно ставились до НАТО, половина населення (49%) позитивно ставилось до вступу України до Союзу Росії і Білорусі, значна частка респондентів (42%) позитивно ставилися до ЄС. Сьогодні частка прихильників ЄС зросла до 48%, кількість позитивно налаштованих щодо вступу до НАТО (39,6%) на 10 пунктів перевищує кількість противників вступу (29,8%) і більше половини (54,4%) – проти приєднання до союзу Росії і Білорусі (за 22%).

Водночас у 2018 р. 48,2% громадян вважають, що відносини між Україною і Росією мають бути дружніми: без віз і митниць на кордоні (32,2%, у 2015 р. таких було 35,1%); вони мають об'єднатися в економічний союз з вільним пересуванням товарів і робочої сили (12,8%, у 2015 р. таких було 10,5%); або взагалі мають об'єднатися в одну державу (3,2%, у 2015 р. таких було 2,4%). При цьому поступово зменшується частка тих, хто вважає, що вони мають бути, як між сусідніми державами – з візами та митницями на кордоні, з 47,8% у 2015 р. до 39,7% у 2017 р. та 42,4% у 2018 р.

Відповідно до цивілізаційного підходу українське суспільство виглядає якщо не розколотим, то доволі диференційованим. Так, у 2018 р. частка тих, хто вважав, що їм найбільш близькими є традиції, цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи, становила 35,2% громадян. Натомість

для 40,4% населення України найближчими є традиції, цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн. 24,3% громадян не змогли визначитися щодо цього питання. Для порівняння – у 2014 р. частка населення України, для якої найбільш близькими є традиції, цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи, становила 28%, а частка, для якої найближчими є традиції, цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн, дорівнювала 39,6%. Часта населення, що не змогло визначитися з цивілізаційними цінностями, сягала 32,2%.

Соціальна напруженість у суспільстві є певною мірою наслідком загострення політичних протистоянь і напруженості в політичній сфері, але не тільки. У цілому загальна оцінка соціальної напруженості в суспільстві зростає. Якщо у 2017 р. вона становила 6,8 бала за 10-бальною шкалою, то у 2018 р. оцінка піднялася до 7,3 бала.

Суб'єктивні оцінки населенням актуальних соціальних загроз слугують доволі надійним барометром, що дає змогу визначити чинники, які впливають на оцінку ситуації в суспільстві як напруженої.

Актуальним чинником підвищення соціальної напруженості є проблема підвищення в рази тарифів на комунальні послуги та цін на ліки, платність медичних послуг і руйнування системи охорони здоров'я. Суттєво зросли показники побоювань холоду в квартирі (з 25,0% у 2017 р. до 31,3% у 2018 р.). Новою тенденцією стало суттєве зростання страхів стосовно можливих міжрелігійних конфліктів – з 8,2% у 2017 р. до 14,7% у 2018 р., що свідчить про певну суперечливість оцінок населенням процесу створення в Україні незалежної православної церкви відповідно до Томосу Вселенського патріарха.

Наочною характеристикою рівня соціальної напруженості є характерні ознаки образу сучасного українського суспільства. Найчастіше цей образ асоціюється у сприйнятті людей з такими характеристиками, як “безлад” (45,1%), “злидні” (33,9%) та “розруха” (32,3%). Менш поширені, але також доволі популярні ознаки сьогодення – образи “протистояння” (22,6%) та “глухого кута” (18,8%). Натомість позитивні ознаки приписуються сучасному українському суспільству значно рідше. Бачать цей образ крізь призму “перспективи” 12,6%,

відмічають “згуртованість” 10,6%, асоціюють зі “свободою” 8,9% респондентів.

За останній рік помітного негативного забарвлення набула й палітра переживань населення щодо майбутнього України. Суттєве підвищення позитивних очікувань, що відбулося між 2013 та 2014 рр., поступово спадає. Особливо помітим є погіршення за останній рік. З оптимізмом дивляться в майбутнє України сьогодні 20,1% населення (проти 26,4% у 2017 р.), відчуття безвиході зросло з 11,6% до 18,2%, тривога – з 30,2% до 37,6%, страх – з 15,4% до 21,1%. На тлі невизначеності й сумнівів щодо майбутнього країни не тільки зростає рівень соціальної напруженості, а й створюються сприятливі умови для зростання протестних намірів.

Зростання ймовірності масових виступів простежувалося у 2014–2015 рр., коли ця кількість сягала 35–36%. Втім, порівняно з “дореволюційними” 2012–2013 рр., коли цей показник коливався в межах 21%, у 2018 р. оцінка ймовірності масових виступів стала поширеною серед 29,1% населення.

У 2018 р. частка готових брати участь у протестах зросла до показника 29,1% опитаних, що є подібним до результатів 2014 р., коли цей показник сягнув максимуму – 29,6% опитаних. Утім, треба мати на увазі, що напередодні Революції гідності, у 2013 р., частка особистої готовності брати участь у протесті становила лише 22% респондентів.

Більш прогностичним є індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП), який обчислюється з урахуванням коефіцієнта дестабілізаційності кожної акції, в якій респондент готовий узяти участь. Критичне його значення дорівнює 4,4 бала, що показує реальну готовність населення до масових акцій протесту. За останні роки цей індекс стабільно фіксується на критичному рівні. Однак, якщо напередодні Євромайдану у 2013 р. індекс сягнув позначки 5,4 бала, то у 2018 р. він упав до 4,5 бала. Це пов’язано зі зниженням підтримки найбільш дестабілізаційних протестних дій – пікетування та захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення. З іншого боку, результати опитування 2018 р. засвідчили регіональні відмінності ІДПП: на заході – 3,3 бала, у центрі – 5,8, на півдні – 4,4, сході – 3,9, що вказує на на-

явність серйозного чинника дестабілізації у столичному регіоні напередодні президентських та парламентських виборів.

Як і у 2012–2013 рр., у 2018-му кількість тих, хто вважає, що “потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя”, перевищує кількість тих, хто вважає, що “потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій”. Поряд з тим у тривожні 2014–2015 рр. розподіл був зворотним: частка тих, хто вважав за потрібне зберігати будь-якою ціною порядок, мир і спокій, перевищувала тих, хто вважав за краще активно протестувати.

Соціально-економічне становище громадян, крім загальної економічної ситуації в країні, визначається значною мірою статусом їх зайнятості і матеріальним станом. Внаслідок нестачі робочих місць і гідної заробітної плати поширюється внутрішня і міжнародна трудова міграція. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, серед тих, хто працює, кожний п'ятий (20,0%) має роботу в іншому населеному пункті України, 1,9% респондентів – у інших країнах. За останні п'ять років суттєво зросла кількість громадян, які мають досвід роботи за кордоном або планують його отримати. У 2012 р. досвід тимчасової роботи за кордоном (безпосередній або когось із членів сім'ї) мали 13,7% населення, у 2018 р. – 25,2%. Планували у 2012 р. поїхати за кордон на тимчасові заробітки протягом найближчого року 5,3% громадян, у 2018 р. – 14,6% опитаних. Лише за два роки з 2016-го по 2018 р. кількість тих, хто жодного разу не виїжджав за кордон особисто з метою тимчасової роботи, поменшала з 91,7% до 56,2%. Практично кожний п'ятий житель країни (17,9%) виїжджав за кордон з цією метою, а кожний десятий – двічі або навіть більше трьох разів (10,3% і 12,8%, відповідно). Зарубіжні заробітки стають потужною дохідною статтею бюджетів домогосподарств. За оцінками майже половини українських громадян (46,2%), у сім'ях їх знайомих, члени яких працюють за кордоном, зарубіжні заробітки становлять понад 50% бюджету сім'ї, на думку третини (35,8%) – від 20 до 50%.

Упродовж останніх років стабільно високим залишається занепокоєння населення зростанням цін і тарифів (74,3%), безробіттям (57,8%), невиплатами зарплат і пенсій (57,0%), страхом холоду в квартирах (31,3%) тощо. За даними опитування, 2017 р. більшість українських сімей (64,8%) на харчування і

оплату комунальних послуг у опалювальний сезон витрачають від 75 до 100% сукупного місячного доходу. Люди змушені вдаватися до практик жорсткої економії, обмеження своїх потреб і пошуків додаткових можливостей виживання.

Сьогодні громадяни визнають свою країну бідною. Серед 12 характеристик, які для респондентів найтісніше пов'язані з образом сучасної України, 34% обрали “злидні” (частіше тільки “безлад” – 45%), а “багатство” – лише 3%. Тобто вони описують власну соціальну ситуацію як “нерівність в умовах злиденності значної частини населення”.

Водночас масштабне залучення громадян до неофіційних (тіньових) відносин у різних галузях господарства, а в останні роки ще й у Світовій мережі, поряд із грошовими переказами українських трудових мігрантів, дають змогу значній кількості домогосподарств досягати більш-менш прийнятних за даних умов параметрів споживання. І поряд з тим встановлювати й легалізувати відчуженість (дистанцію) між громадянами та державою з її уповноваженими інстанціями, на фоні тотальної недовіри до різних державних і політичних інституцій.

За роки “життя по-новому” рейтинг Президента П. Порошенка суттєво знизився. Якщо у 2014 р. йому схильні були довіряти 34%, то у 2018 р. – лише 8%. Для порівняння, рейтинг Президента Л. Кучми знижувався з 27% у 2000 р. до 15% – у 2004 р.; у В. Ющенка – з 49% у 2005 р. до 23% – у 2009 р., у В. Януковича – з 31% до 10% (2010–2013 рр.). Від довіри до Президента багато в чому залежить і рівень довіри до уряду. Так, найбільше йому довіряли у 2014 р. (після обрання нового Президента), а не у 2016 р., коли змінилися Прем'єр-міністр і уряд.

Довіра до парламенту дещо зростала тільки після революцій 2005 і 2014 рр., в інші роки залишалась на дуже низькому рівні, так само як і довіра до політичних партій.

Довіра до інших органів влади (прокуратура, суд) і до, і після 2013 р. весь час перебувала на дуже низькому рівні (5–7%). Натомість рівень довіри до поліції, яка у 2016 р. прийшла на зміну міліції, за період 2015–2017 рр. зріс утричі, – а у 2018 р. знову суттєво впав. Довіра до місцевих органів влади наприкінці 2015 р. зросла вдвічі, а сьогодні – знову знизилась.

За останні п'ять років високий рівень довіри має тільки армія, яка реформується і тримає фронт на Донбасі. І довіра до неї сьогодні (43%) більш як удвічі перевищує рівень, який вона мала у 2013 р., але нижчий, ніж був у 2017 р. (46%).

Що стосується оцінки діяльності Президента України, то слід зазначити її поступове зниження з 4,7 бала у 2014 р. до 3,1 у 2017 та 2018 рр. Оцінка українським населенням діяльності Президента Росії В. Путіна, яка, до речі, теж зменшилась з 5,8 бала у 2013 р. до 3 у 2017 р., але у 2018 р. становила 3,7, значно перевищивши, попри його демонізацію і звинувачення у всіх бідах України, оцінку діяльності П. Порошенка. Оцінка діяльності білоруського лідера О. Лукашенка залишається стабільно високою і становила 6,5 бала у 2013 р., 6 балів – у 2017 р. та 6,4 бала – у 2018 р.

Помірною, але такою, що перевищує оцінку діяльності Президента України, є оцінка діяльності Президента США Д. Трампа, яка у 2017 р. становила 4,2 і зросла до 4,9 бала у 2018 р.

Провладні політики і політологи, які їх обслуговують, у всіх наших негараздах звинувачують передусім Росію та її Президента В. Путіна. Такої думки дотримується і майже третина населення України (без досі невідконтрольних Криму і Донбасу). Однак все ж таки значна більшість населення вважає, що погіршують ситуацію в країні насамперед внутрішні українські суб'єкти: нинішні очільники держави, політики, олігархи та пасивна більшість населення.

Але головним внутрішнім українським суб'єктом є громадяни України. І від волі та праці кожного громадянина країни залежить можливість змінити життя в Україні на краще вже починаючи з 2019 р. Як писав відомий поет, “Воля и труд человека, дивные дивы творят...”. Створімо ж і ми, Громадяни України, диво у Своїй країні. Закордон нам не допоможе.

*В. М. Ворона,
директор Інституту соціології,
академік НАН України*

УДК.316.722

Г. Чепурко,
доктор соціологічних наук;
В. Піддубний,
кандидат філософських наук

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛЬНІ РЕАЛІЇ ТА ОРІЄНТИРИ

Модернізація українського суспільства в нашій розвідці представлена в таких реаліях: складові суспільства, що модернізуються; владні структури та соціальні інститути, які сприяють модернізації; причини, що перешкоджають цьому процесу. Вони оцінюються з позиції орієнтації населення на: цінності та норми культури країн Західної Європи чи східнослов'янських країн; громадянську ідентичність до України чи Європи; рівень довіри вченим України; особисту відповідальність за стан справ в Україні та в місті/селі.

Ключові слова: модернізація українського суспільства, емансипаційні цінності, культура, громадянська ідентичність, особиста відповідальність.

Модернизация украинского общества в нашем исследовании представлена в таких реаліях: составляющие общества, которые модернизируются; властные структуры и социальные институты, способствующие модернизации; причины, препятствующие этому процессу. Они оцениваются с позиций ориентации населения на: ценности и нормы культуры стран Западной Европы или восточнославянских стран; гражданскую идентичность на Украину или Европу; уровень доверия ученым Украины; личную ответственность за состояние дел в Украине или в городе/селе.

Ключевые слова: модернизация украинского общества, эмансипированные ценности, культура, гражданская идентичность, личная ответственность.

The paper examines the modernisation of Ukrainian society with regard to the following aspects: segments of society that are being modernised, power structures and social institutions that facilitate modernisation, factors hampering this process. They are evaluated from the standpoint of respondents' orientations towards values and cultural norms accepted by Western European or East Slavic societies, civic identity (Ukrainian or European), level of trust in Ukrainian scientists, personal responsibility for

the current state of affairs in Ukraine (in general) or in a city/village the respondent lives in.

Keywords: *modernisation of Ukrainian society, emancipative values, culture, civic identity, personal responsibility.*

Ґрунтовний аналіз модернізації сучасних суспільств є однією з основних проблем соціологічного пізнання та завдань соціальних практик, примітною рисою яких є осмислення й реальна спрямованість глобалізації/постглобалізації як історичної тенденції сучасності та її майбутнього. Значення модернізації полягає в ефективному використанні наявного потенціалу соціуму, що зумовлює активізацію його діяльності, спрямованої на економічне зростання, підвищення якості життя населення та розвиток конкурентоспроможності країни на світовому ринку. Модернізація, як нам уявляється, є цивілізованою технологією входження суспільства в глобальний соціальний простір.

У цьому масштабному процесі актуалізується спроможність України на світову конкурентну боротьбу за свій престижний статус. Це зумовлює нагальну потребу модернізаційних змін у країні, динаміка здійснення яких має специфічні форми в багаторівневих просторово-часових соціальних вимірах.

Одним із пріоритетних напрямів наявних досліджень є аналіз модернізації як цілеспрямованої радикальної трансформації суспільства під дедалі більшим впливом життєзабезпечувальних соціальних технологій. Вона набуває важливого значення для слаборозвинених суспільств, або суспільств, що розвиваються, які намагаються скоротити розрив, що відділяє їх від розвинених країн в економічному зростанні, конкурентоспроможності на глобальному рівні та якості життя населення [1, p. 25]. У цьому масштабному процесі актуальним є формування нової структури соціетальних зв'язків, соціокультурних (емансипаційних) цінностей, комунікаційних взаємодій тощо.

Поширеність даних цінностей у суспільстві є важливою характеристикою перебігу модернізації, оскільки, згідно зі стратегією інноваційної трансформації, зокрема українського суспільства, слід пов'язувати її з тим, що економічне зростання і збільшення матеріального добробуту має супроводжуватися передусім інтенсивним формуванням самодостатніх/загальноцивілізаційних цінностей, які сприяють інтеграційним про-

цесам у суспільстві. Зокрема, важливо враховувати оновлення спроможності вибору людиною свого магістрального поступу, де на аксіологічній шкалі відбувається зміщення акцентів від пріоритетів колективізму до цінностей індивідуалізму. Тут саме головний сенс становлення модерного/модернізованого суспільства полягає в проголошенні ідеї свободної особистості, яка усвідомлює себе самодостатнім ядром раціонально інтегрованих/скоординованих соціальних відносин і зв'язків.

Самодостатні (емансипаційні) цінності роблять акцент на домінуванні постматеріалістичних пріоритетів над матеріалістичними. Ці переваги уможлиблюють процес змін “традиційних конформних цінностей, що підпорядковують людську автономію дисципліні спільності, цінностям, що вивільняють і роблять акцент на виборі самої людини” [2, р. 342].

Аспекти модернізації українського суспільства в нашому дослідженні представлені в таких реаліях: складові суспільства, які модернізуються; владні структури та соціальні інститути, що сприяють модернізації; причини, які заважають модернізації. Вони оцінюються респондентами з позицій: їх орієнтацій на цінності та норми культури країн Західної Європи чи східнослов'янських країн; громадянської ідентичності (прихильність до громадянства України або Європи); рівня довіри вченим України; особистої відповідальності за стан справ в Україні й у місті/селі.

Культура, виконуючи гуманізуючий початок цивілізації та інтегративну функцію, формує не лише образ цивілізації, її особливості, відмінності від інших, а й зберігає цілісність її участі в часі – просторі. До того ж цінності й норми культури, її традиції, вірування і звичаї діють як у складі соціальних механізмів, так і самостійно.

Європейська модель суспільства декларує свої визначені цінності: гідність людини, її цінність, суверенність, громадянська активність у обстоюванні прав і свобод людини, захист справедливості і закону. Дані моніторингу свідчать про поступове збільшення прихильності українців до європейських цінностей, водночас орієнтація на цінності східнослов'янських країн упродовж останнього десятиліття залишається доволі стабільною. Контингент орієнтованих на західноєвропейські цінності збільшується за рахунок тих, хто не визначився зі своїми уподобаннями. Особливо це помітно між 2013 та 2016 рр. (18%).

Респонденти, які схильні орієнтуватись на цінності і норми країн Західної Європи (І тип), більш оптимістично оцінюють модернізованість усіх складових українського суспільства, ніж ті, хто сповідує соціокультурні атрибути східнослов'янських країн (ІІ тип). Особливо помітно це в оцінці модернізації інститутів громадянського суспільства: (І тип – 49,1%; ІІ тип – 28,8%) (табл. 1). Також у опитаних першого типу більше позитиву в оцінці сприяння владних структур і соціальних інституцій, зокрема, це стосується міжнародних громадських організацій (52,4%); вітчизняних громадянських організацій (49,6%); бізнесових осередків (31,2%). Зазначимо, що найменший внесок роблять політичні партії та блоки (І тип – 9,3%; ІІ тип – 6,6%).

Проводити державну політику нарощування модернізаційного капіталу соціальних змін у країні цілеспрямовано повинні передусім вищі владні структури. Але, як свідчать наші соціологічні дані, респонденти негативно оцінюють діяльність можновладців. Вони вважають, що своїми діями/бездіяльністю найбільше впливають на погіршення ситуації в нашій країні нинішні очільники держави (Президент, Кабінет Міністрів, Верховна Рада) – 74,3% [3, с. 528]. Очевидно, що за такої безвідповідальної “діяльності” вищих держпосадовців задекларована модернізація, реформування країни в трьох взаємопов'язаних вимірах: економічного розвитку, інституціональних змін і формування емансипаційних цінностей – відбуваються з млявоплинним успіхом.

Ефективності модернізаційних процесів нашого суспільства заважають такі перешкоди: відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес (І тип – 63,2% відповідей; ІІ тип – 52,0 %); небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати суспільство (І тип – 50,7%; ІІ тип – 60,0 %); небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, часові) (І тип – 46,2%; ІІ тип – 50,8%).

Показником ставлення до реалій української модернізації є, до певної міри, прихильність до національної або європейської ідентичності. Стосовно європейської ідентичності, то необхідно брати до уваги важливість інтеграції соціуму/суспільства на глобальному рівні. Це спричиняє появу нового, всесвітнього етосу, ґрунтованого на відчутті відповідальності за долю всього людства, а саме: обстоювання прав і свобод людини, зміцнення пова-

Розподіл відповідей щодо оцінки реалій модернізації українського суспільства відповідно до вибору цінностей і норм різних типів країн та громадянської ідентичності, 2017 р. (%)

		Цінності і норми		Громадянська ідентичність	
		Країни Західної Європи	Східно-слов'янські країни	Громадянин України	Громадянин Європи
<i>Складові суспільства</i>					
1.	Економічна сфера	33,8	23,6	15,7	24,0
2.	Політична система	28,5	14,0	10,7	12,0
3.	Ціннісно-нормативна система	27,4	23,8	12,7	20,0
4.	Інститути громадянського суспільства	49,1	28,8	18,8	28,0
<i>Сприяння владних структур та соціальних інститутів</i>					
1.	Бізнесові осередки	31,2	19,1	12,1	8,0
2.	Президент України	23,6	14,4	10,9	8,0
3.	Верховна Рада України	15,6	10,6	7,4	8,0
4.	Кабінет Міністрів України	12,9	10,1	6,1	12,0
5.	Вітчизняні громадські організації	49,6	33,4	20,4	32,0
6.	Міжнародні громадські організації	52,4	30,9	20,2	44,0
7.	Об'єднання роботодавців	25,1	14,7	10,0	16,0
8.	Політичні партії та блоки	9,3	6,6	4,2	4,0
9.	Національна академія наук України	19,9	14,4	8,6	12,0
<i>Причини заважання</i>					
1.	Відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес	63,2	52,0	27,3	37,5
2.	Небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати суспільство	50,7	60,0	27,0	37,5
3.	Небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)	46,2	50,8	25,6	12,5
4.	Слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтриманні цього процесу	16,6	14,9	7,4	—

ги до закону, захисту довкілля тощо. Це стосується, зокрема, радикальної трансформації суспільств, яка збільшує спроможність людей і масштаби здійснення ними вибору власного майбутнього.

Ідентифіканти європейського гатунку більш позитивно оцінюють модернізацію всіх складових українського соціуму, особливо інститутів громадянського суспільства (28,0%), що свідчить про їх значний потенціал організаційної мобілізації, яка об'єднує людей, соціальні групи, громадські рухи на засадах солідарності. Вона передбачає вибудовування міцних горизонтальних зв'язків усередині самого соціуму, розвиток соціальної самоорганізації, створення інноваційної соціальності, яка буде заснована на владній поліархії та реальній консолідації влади і народу.

Оцінюючи рівень сприяння владних структур і соціальних інститутів модернізації, зазначимо, що взагалі респонденти доволі критично ставляться до їх внеску в цей процес. Але порівняно значна частина тих, хто ідентифікує себе як "громадянин Європи", позитивно оцінюють роль вітчизняних і міжнародних громадських організацій (32,0% та 44,0%).

Стосовно перешкод поступу модернізації, то більше третини респондентів, які ідентифікують себе як "громадянин Європи", відзначають такі: "відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес" (37,5%) та "небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати суспільство" (37,5%). Більш позитивно налаштовані представники іншого типу ідентичності - "громадянин України" (відповідно - 27,3% та 27,0%). Доволі суттєва різниця в оцінці такої позиції як "небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, часові тощо)": "громадянин України" - 25,6%; "громадянин Європи" - 12,5%. Останню причину заважання - "слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтримці цього процесу" - респонденти обох типів ідентичності зарахували до розряду зовсім несуттєвих (громадянин України - 7,4%; громадянин Європи - 0%).

У певному сенсі респондентам, які довіряють вітчизняним вченим, притаманна компетентність як обізнаність/поінформованість щодо стану і тенденцій розвитку в цілому суспільства, а також, маємо надію, і проблеми радикальної трансформації його. В їхніх відповідях щодо динаміки модернізації основних сфер суспільства помітна варіативність її результативності (політична система - 23,1%; інститути громадянського суспільства - 39,1%) (табл. 2).

Розподіл відповідей щодо оцінки реалій модернізації українського суспільства залежно від рівня довіри вченим України та особистої відповідальності, 2017 р. (%)

		<i>Рівень довіри</i>	<i>Особиста відповідальність</i>	
		<i>Довіряю</i>	<i>За стан справ в Україні</i>	<i>За стан справ у місті/селі</i>
<i>Складові суспільства</i>				
1.	Економічна сфера	33,6	33,3	34,2
2.	Політична система	23,1	26,9	22,8
3.	Ціннісно-нормативна система	28,8	33,1	30,3
4.	Інститути громадянського суспільства	39,1	49,4	44,6
<i>Сприяння владних структур та соціальних інститутів</i>				
1.	Бізнесові осередки	28,8	32,5	27,4
2.	Президент України	26,4	10,5	20,4
3.	Верховна Рада України	17,5	13,5	13,7
4.	Кабінет Міністрів України	15,8	15,8	15,6
5.	Вітчизняні громадські організації	40,3	59,3	49,2
6.	Міжнародні громадські організації	42,7	54,6	51,3
7.	Об'єднання роботодавців	21,8	26,3	22,4
8.	Політичні партії та блоки	8,2	11,0	8,0
9.	Національна академія наук України	18,6	21,9	20,0
<i>Причини заважання</i>				
1.	Відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес	60,0	52,0	54,5
2.	Небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати суспільство	56,1	53,1	55,7
3.	Небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)	47,8	55,9	48,5
4.	Слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтриманні цього процесу	13,8	13,8	16,9

Стосовно довіри вченим України необхідно зазначити, що стан науки в суспільстві не тільки віддзеркалює загальний рівень його інтелекту і культури, а й визначає реальні мож-

ливості та перспективи подальшого зростання. У нашому суспільстві, попри погіршення стану науки, рівень довіри до вітчизняних вчених на тлі перманентної тотальної недовіри до вищих владних інститутів функціонування суспільства залишається доволі високим упродовж усіх років спостережень (2015 р. – 51,1%, 2016 р. – 47,3%; 2017 р. – 58,1%).

Щодо оцінки ролі владних структур і соціальних інституцій у сприянні модернізації українського суспільства, то вона є доволі оптимістичною по відношенню до: міжнародних громадських організацій (42,7%); вітчизняних громадських організацій (40,3%); бізнесових осередків (28,8%); Президента України (26,4%). Але лише 18,6% респондентів віддають належне вітчизняним вченим за їх продуктивний внесок у процес модернізації. Відмітимо, що це лише шоста позиція з дев'яти запропонованих респондентам у моніторингу соціальних змін українського суспільства.

Вельми значна частина респондентів відмітила негативний “внесок” у перебіг модернізації чинників, що заважають їй: варіювання від “небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)” – 47,8%; до “відсутність лідерів, здатних ініціювати/ очолити цей процес” – 60,0%.

Наразі в Україні декларується всіма політичними силами, владними структурами та державними інституціями, що стратегія соціальної трансформації країни має базуватися на активізації діяльності громадянського суспільства, яке шляхом взаємодії “третього сектора”, незалежних громадських об'єднань та державної правової сфери сприятимуть суспільному розвитку. У Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства зазначається: “Без розвиненого громадянського суспільства, зокрема, без створення належних умов для забезпечення свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань, свободи об'єднань, свободи зборів, участі громадян в управлінні державними справами та місцевому самоврядуванні, держава не створить можливостей для забезпечення функціонування різних моделей демократії, що у поєднанні з безпосередньою та представницькою демократією є умовою успішної модернізації, європейської інтеграції та сталого розвитку” [4]. Ефективність громадянського суспільства залежить від багатьох чинників. Серед них найважливішим є громадянська активність.

Вітчизняним науковцям притаманна думка, що на сьогодні основні соціальні інституції/сфери – культура, освіта тощо – дедалі більше втрачають свої духовні, соціогуманістичні виміри. Саме тому фахівці ставлять “діагноз” сучасному соціуму – ключовою його ознакою виступає криза відповідальності мегамасштабу. Це проявляється у зниженні й знеціненні морально-духовних атрибутів багатьох суспільств, що посилює непередбачуваність і нестабільність соціальних умов життєдіяльності країн і цивілізації в цілому, у наростанні екологічних і техногенних загроз, фінансово-економічних, гуманітарних, соціальних і політичних криз і катастроф [5].

Криза інституції відповідальності притаманна українському суспільству, де передусім соціальна відповідальність, як засаднича спроможність реалізації соціальним суб’єктом/суспільством вибору пріоритету життєдіяльності, ще не набула своєї консолідуючої функції. Проголошений, а маємо надію, ґрунтовно підготовлений і відповідально прийнятий, курс на побудову демократичної, правової та соціальної держави не був реалізованим. За даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, лише 12,9% населення вважають, що країні вдалося (повністю і частково) стати демократичною державою. Набути Україні статусу правової держави вдалося на думку 6,7% населення. Вважають, що Україна стала соціальною державою, тільки 8,4% населення. Природно, що в такій ситуації особиста відповідальність теж бажає кращого втілення в життя. Але “маємо те, що маємо”. Особиста відповідальність виражається/виявляється в активній/пасивній позиції ставлення до різних аспектів життєдіяльності як загального, так і локального/регіонального плану/масштабу. На такому тлі особиста відповідальність (повна і часткова) має більш оптимістичний/позитивний вигляд: за стан справ в Україні відповідальні 34,0% респондентів, за стан справ у своєму населеному пункті – 45,4%.

Оцінюючи стан справ щодо рівня громадянської активності в сучасній Україні, необхідно підкреслити, що значна частина населення налаштована на пасивно суспільний стиль життя, тобто не готова до активної підтримки задекларованого курсу на демократичні перетворення суспільства, а також до особистої відповідальності за стан справ у країні та в найближчому ареалі свого помешкання. Так, відчувають свою відповідаль-

ність (повну і часткову) за стан справ: у країні – 34,0% (I тип); у своєму місті, селі – 35,4% (II тип).

Проаналізуємо ставлення активантів особистої відповідальності до нинішньої ситуації реалій модернізації в країні. Найбільший негативізм викликає спротив процесу модернізації, який доволі значний для представників обох типів особистої відповідальності, крім такої причини заважання, як “слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтриманні цього процесу” (табл. 2). Помітно те, що різниця в оцінці причини заважання, які стосуються політичної волі владних суб’єктів ініціювати/очолити модернізацію, а тим самим і ґрунтовно змінювати суспільство, незначна. А ось реакція респондентів другого типу (48,5%) за варіантом “небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)” свідчить про її недостатньо раціональне сприйняття важливості оцінки матеріальної основи модернізації з позиції особистої відповідальності локального гатунку. Ці витрати, і доволі значні, окупляться сторицею за умови обґрунтованої стратегії модернізаційних перетворень та ефективної практики їх втілення в життя.

Водночас доволі значна частина активантів двох типів відповідальності позитивно ставиться до модернізації “інститутів громадянського суспільства” (I тип – 49,4%; II тип – 44,6%); “економічної сфери” (I тип – 33,3%; II тип – 34,2%); “ціннісно-нормативної сфери” (I тип – 33,1%; II тип – 30,3%). Щодо радикальної трансформації політичної системи, то респонденти-активанти менш оптимістично налаштовані (I тип – 26,9%; II тип – 22,8%). Тут убачається взагалі як “глас волаючого у пустелі” недовіра до вищої влади в країні, яка неспроможна стратегічно мислити і задавати обґрунтовані дороговкази для побудови реально демократичної, соціально-правової, національно-державницької України.

Хитко-валко, але, на думку респондентів, модернізація (багато в чому – декларативна) все ж торує собі не широкий шлях, а кам’янисту стежку для громадян України. І як же державницькі структури (владні, бізнесові, працедавчі) та соціальні інституції сприяють радикальному оновленню життєустрою нашого суспільства? (табл. 2) Високий рейтинг у цій підтримці мають вітчизняні та міжнародні громадські інституції у респондентів двох типів. Як видається, це зумовлено феноменальним сплеском волонтерського руху у 2013–2014 рр. на

хвилі Революції гідності та приєднанням до нього міжнародних неурядових організацій. І дуже важливо, що український волонтерський рух, який має високий рівень довіри українців, змінює масову свідомість громадян, їх ментальність.

Далі, за лідером, йдуть промислово-економічні структури (бізнесові осередки: I тип – 32,5%; II тип – 27,4%) та об'єднання роботодавців (I тип – 26,3%; II тип – 22,4%). Щодо внеску науки (НАН України) у процес модернізації українського суспільства, то він поціновується лише п'ятою частиною активантів-респондентів (I тип – 21,9%; II тип – 20,0%).

Україна на шляху радикальних змін може розраховувати на підтримку значної частини населення за умови його прихильності до європейських цінностей: самодостатність, раціональна парадигма світосприйняття, відкритість до змін, особистісна відповідальність, громадянська активність, довіра та ін. Домінування даних цінностей у суспільстві сприяє трансформації менталітету, що передбачає зміну якості мислення, а відповідно й опануванню нових патернів поведінки та діяльності. Раціональність селекції та адаптації свого і зарубіжного досвіду набуває в умовах сучасного соціального вибору пріоритетів національного розвитку вагомого значення.

Загальними орієнтирами модернізації українського суспільства є формування інноваційних смислів його життєдіяльності, трансформація ставлення влади та бізнесу до історичної ролі країни в європейській/світовій соціальній реальності, розширення можливостей вибору людини на засадах соціально відповідальної організації соціуму.

Література

1. *Martinelli A.* Global Modernization: Rethinking the project of modernity. London: SAGE Publication, 2005. 199 p.
2. *Welzel C., Inglehart R., Klingemann H.-D.* The theory of human development. A cross cultural analysis. European journal of Political Research. 2003. Vol. 42. P. 341–379.
3. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Вип. 4 (18). Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 599 с.
4. *Про стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні:* Указ Президента України від 24 березня 2012 р. URL: <http://prezident.gov.us/documents/14621.html>
5. *Дейч М. Є.* Соціальна відповідальність національної еліти: проблеми становлення. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова.* 2014. Т. 19. Вип. 3/1. С. 155–160.

УКРАЇНА: ДЕЯКІ ПЕРЕДУМОВИ ПОПУЛІЗМУ

У статті досліджується виникнення деяких можливих передумов популізму в Україні, феномена, актуалізованого в даний час. Пропонується певна формула розглянутих передумов: відмова від віри в ідеали і цінності класичних ідеологій – відмова від довіри демократії та її інститутам – ситуативна відмова від активної політичної участі. На базі цих відмов у суспільстві виникає ряд соціальних груп: позаідеологічна група, група авторитаристів, політично пасивних, незадоволених, політично безвідповідальних, які стають більшістю в соціальній структурі і можуть бути масовою соціальною базою популізму.

Ключові слова: популізм, соціальна група, авторитаризм, демократія, партія, ідеологія, віра, довіра, політична участь.

В статье исследуется возникновение некоторых возможных предпосылок популизма в Украине, феномена, актуализированного в настоящее время. Предлагается некая формула рассматриваемых предпосылок: отказ от веры в идеалы и ценности классических идеологий – отказ от доверия демократии и ее институтам – ситуативный отказ от активного политического участия. На базе этих отказов в обществе возникает ряд социальных групп: внеидеологическая группа, группа авторитаристов, политически пассивных, недовольных, политически безответственных, которые становятся большинством в социальной структуре и могут явиться массовой социальной базой популизма.

Ключевые слова: популизм, социальная группа, авторитаризм, демократия, партия, идеология, вера, доверие, политическое участие.

The article discusses the emergence of favourable environment for populism, a phenomenon that is currently on the increase in Ukraine. The author proposes the following formula to outline the preconditions of populism: refusal to believe in the ideals and values of classical ideologies – refusal to trust in democracy and its institutions – ad hoc refusal to take an active part in politics. These refusals give rise to a number of social groups such as an ideology-free group, a group showing support for authoritarianism, a group of politically passive, discontented, politically irresponsible people who comprise a numerical majority in the social structure and therefore can form a solid basis for populism.

Keywords: populism, social group, authoritarianism, democracy, party, ideology, belief, trust, political participation.

У сучасній науці, політиці й особливо в засобах масової інформації доволі актуалізувалася проблема популізму. Зокрема, вчені намагаються встановити причини й умови виникнення популізму, вказують на його небезпеку для сучасних суспільств та ін. Наприклад, академік В. Горбулін стверджує, що на міжнародному рівні пріоритетною загрозою стало “зростання націоналізму і популізму в політиці” [1, с. 3]. У свою чергу, директор Дипломатичної академії ім. Г. Удовенка С. Корсунський пише, що “на наших очах часто-густо ще вчора нешкідливий популізм повсюдно перетворюється на саму що не є агресивну форму національного егоїзму, а повніше раціональні політики починають приймати рішення, що є незрозумілими з точки зору логіки” [2, с. 4].

Популізм дуже складний і багатоструктурний соціальний феномен, що зумовлює його різноманітне (багатоваріантне) розуміння. Зокрема, його можуть трактувати як новий соціальний рух, якусь специфічну соціальну групу, як форму сучасного соціального протесту (нового соціального конфлікту), як специфічну форму поведінки еліти і навіть окремих лідерів, спрямовану на організацію і мобілізацію мас, їхнє маніпулювання тощо.

Виходячи з цього, існують різні погляди на причини та умови (передумови) виникнення цього феномена. Поряд з тим, узагальнюючи деякі погляди на популізм, можна вивести певну формулу його передумов, що складається з низки елементів.

А) Відмова від віри в ідеали, цілі та цінності класичних ідеологій сучасності в їх розумінні І. Валерстайном (консерватизму, лібералізму, соціалізму). Б) Відмова в довірі класичним інститутам сучасного суспільства і держави, зокрема, в довірі класичній політичній системі партій. В) Специфічна відмова від участі у функціонуванні старої політичної системи в цілому. Г) Формування позакласової, вертикальної, а не класово-горизонтальної, соціальної групи (в дусі С. М. Липсета), характеристики, назви і визначення якої дають багато в чому дуже по-різному і яка розколює сучасне суспільство і державу, дезінтегрує їх, породжує нестійкість і хаос.

Більш конкретно: наприклад, А) керівник департаменту міжнародної політики Фонду ім. Ф. Еберта, структури, тісно

пов'язаної з Соціал-демократичною партією Німеччини, Міхаель Бренінг стверджує, що ідеологія втратила звичне місце в переліку пріоритетів і їй на зміну прийшло щось на кшталт "постпартійного прагматизму". Крім того, розчаровані виборці "стали легкою здобиччю популістів" [3, с. А4].

Б) Відповідаючи на запитання "що таке популізм", авторитетний американський політичний аналітик Фарід Закарія стверджує: "Різні групи трактують його по-різному, але у всіх інтерпретаціях поняття прослідковується підозріле і вороже ставлення до еліт, провідних політичних сил і давно існуючих інститутів" [4, а5].

В) Як стверджують доцент політології Джорджтаунського університету Андреа Кендал-Тейлор і доцент Університету штату Мічиган Еріка Франц, реальний відхід популістів від демократії проявився в їх відході в авторитаризм, який складно перемогти, а "поетапне розмивання демократії, як правило, викликає лише розрізнений опір" [5, а3]. Власне, на думку президента Європейської народної партії (у 2009 р.) і колишнього прем'єр-міністра Бельгії Вільфреда Мартенса, виникає проблема низької явки виборців [6, с. 3].

Зазначені передумови у формі певних тенденцій можна зафіксувати й в Україні, зокрема, про це свідчать дані моніторингу соціальних змін, що проводиться з 1992 р. Інститутом соціології НАН України. Більш конкретно: А) у запитанні "У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам" пропонувалося 12 варіантів відповідей. Респондентів, які відповіли на нього, можна схематично і спрощено розділити на дві основні групи – ідеологічну і позаідеологічну, до якої входять ті особи, що в тій чи іншій формі і мірі відмовилися від класичних ідеологій. Вони відповіли на дане запитання: "жодна взагалі" (у 2018 р. – 13,6%), "ще остаточно не визначила свою позицію" (у 2018 р. – 15,1%), "Я не розуміюся на цих течіях" (28,8%), тобто позаідеологічна група в сукупності становить 57,6% (2018 р.).

До першої групи можна віднести респондентів, які відповіли на дане запитання, що найбільш близькі їм течії: комуністична (у 2018 р. – 3,4%), соціалістична (7,3%), соціал-демокра-

тична (9,7%), ліберальна (2,5%), християнсько-демократична (2,9%), національно-демократична (11,5%), націоналістична (3,1%). Тобто: ідеологічна група (без зелених) становить 40,4% респондентів і є значно меншою за позаідеологічну групу (57,6%), яка може становити соціальну базу популізму.

Якщо порівняти наведені дані моніторингу 2018 р. з даними попередніх років, можна побачити, що, наприклад, позаідеологічна група за зазначеними критеріями 2014 р. становила 49,3% (“жодна взагалі” – 11,3%; “ще остаточно не визначив своєї позиції” – 14,4%; “Я не розуміюся на цих течіях” – 23,6%). У 2015 р. – 37,9% (відповідно, 6,9 – 12,0 – 19,0%), у 2016 р. – 51,9% (відповідно, 14,4 – 14,3 – 23,2%), у 2017 р. – 54,0% (9,8 – 14,4 – 29,8%) [7, с. 494]. У 2018 р., як уже зазначено, ця група становить 57,6%. Тобто можна сказати, що, по-перше, ця група кількісно не стабільна і ситуативно може значно коливатися. По-друге, в останні роки в Україні вона має певний тренд до зростання і зараз, як потенційна соціальна база популізму, значно перевищує ідеологічну групу, яка становить соціальну базу класичної демократії.

Б) Відмова від віри в цінності і ідеали класичних ідеологій більш конкретно проявляється у відмові від довіри класичній демократії та її інститутам, відмова, як уже зазначалося, у довірі демократії на користь авторитаризму (“сильної руки”). Так, за даними моніторингу 2018 р. Інституту соціології НАН України, 27,9% респондентів “повністю згодні” і 32,6% “скоріше згодні” з твердженням, що “для нормального розвитку країні потрібна “сильна рука”, а не розмови про демократію”. Тобто, власне, можна сказати, що 60,5% опитаних, відмовляючись від демократії, висловилися на користь авторитаризму. При цьому 20,9% опитаних відмовилися зробити вибір на користь тієї чи іншої політичної системи, фактично відмовляючи у довірі і демократії і авторитаризму.

Крім того, 26,4% “повністю згодні” і 32,1% “скоріше згодні” (в сукупності – 58,5%) із твердженням, що “тільки політика “сильної руки” може зберегти порядок у суспільстві”. При цьому 21,6% не змогли зробити вибір між демократією і авторитаризмом.

Також 32,8% “повністю згодні” і 35,9% “скоріше згодні” (разом 68,7%) з думкою, що “наявність сильного політичного лі-

дера надає людям упевненість у завтрашньому дні". Ще 19,1% вагалися з вибором.

Слід зазначити і те, що 32,9% "повністю згодні" і 33,1% "скоріше згодні" (разом 66%) з твердженням, що "тільки по-справжньому сильний лідер може захистити те, що дороге усім".

На основі наведених даних моніторингу можна зазначити, що респонденти поділяються на дві групи: демократів або прихильників демократії і авторитаристів, твердих і м'яких, яких у країні більшість (відповідно: 60,5%; 58,5%; 68,7%; 66%) і які, як зазначалось вище, на думку ряду дослідників, можуть багато в чому становити соціальну базу популізму.

Загалом ставлення до демократії в українському суспільстві наразі доволі критичне. 38,2% опитаних (проти 28,8%) вважають, що в Україні не потрібна багатопартійна система. Більш конкретно: 48,8% (проти 20,1%) стверджують, що в Україні немає зараз політичних партій і рухів, яким можна було б довірити владу. "Зовсім не довіряють" політичним партіям 38,2% і "переважно не довіряють" – 38,3%, тобто в сукупності це 76,5% опитаних.

26,3% громадян "взагалі не задоволені" і 35,1% "скоріше не задоволені" розвитком демократії в країні, тоді як "повністю задоволених" лише 1,4%, і 16,1% "скоріше задоволених".

Дана ситуація багато в чому пояснюється тим, що 55,7% вважає, що в країні не вистачає дотримання прав людини, 14,2% стверджують, що за останні 12 місяців "значно погіршилися" можливості отримання достовірної інформації про те, що відбувається в країні та світі, а 20,6% зауважили, що лише "трохи погіршилися". Ще 12,5% вважають, що за останні 12 місяців "значно погіршилися" можливості вільно висловлювати власні погляди, а 19,5% – лише "трохи погіршилися". Також 18,5% дотримуються думки, що за останні 12 місяців "значно погіршилася" захищеність від свавілля влади, посадовців, а 19,8% зазначили, що лише "трохи погіршилася".

Можна сказати, що в українському суспільстві формується соціальна група незадоволених, а саме, незадоволених розвитком демократії та її конкретними інститутами.

В) Відмова від ідеологій, довіри демократії та її інститутам більш конкретно і реально проявляється у відмові від активної політичної участі, від конкретної практичної політичної діяльності і окремих політичних дій. Найбільш яскраво це

фіксується у відмові від членства в політичних партіях, політичних організаціях і інститутах. Так, за даними моніторингу–2018, на запитання “Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?” 83,1% опитаних заявили, що не належать до жодної з них. Тільки 1,1% стверджують, що є членами політичних партій, і стільки ж – членами соціально-політичних рухів. 1,7% є членами традиційних профспілок, а 0,1% – членами нетрадиційних профспілок. Найбільша кількість опитаних (3,6%) зараховують себе до спортивних клубів і товариств, 3,1% – до клубів за інтересами, ще 2,9% вважають себе членами релігійних організацій або церковних громад. Слід зазначити, що наведені дані вказують на те, що переважна більшість відмовляється від традиційної (класичної) свідомої і цілеспрямованої політичної діяльності, і їх вельми умовно можна визначити як “політично пасивних”. Втім, дана ситуація не є чимось винятковим для України у 2018 р., вона виникла і існує, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, з 1994 р. [8, с. 433], хоча, можливо, виникла ще раніше.

Відмова від політичної участі також яскраво проявляється у ставленні до акцій протесту. Так, у масових виступах (мітингах, демонстраціях) населення проти падіння рівня життя і на захист своїх прав відмовилися брати участь (“скоріше за все, ні”) 45,0% опитаних і ще 25,9% не змогли відповісти. У більш широкому сенсі при порушенні прав, інтересів (не тільки проти падіння рівня життя і на захист власних прав) відмовляються брати участь в акціях протесту (“жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв (ла) в них участь”) 31,8% опитаних і ще 13,9% не змогли відповісти (табл.).

Дана ситуація зумовлена низкою обставин. По-перше, політично пасивні вважають, що не можуть нічого зробити проти рішень влади. Так, на запитання “Якби Уряд України ухвалив рішення, що утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?” та “Якщо аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?” 54,1% і 42,4% відповідно заявили, що “нічого не зміг би зробити”, ще 30,5% і 31,2% взагалі не змогли відповісти на це запитання. По-друге, політично пасивні вважають акції протесту взагалі неефективними. По-третє, політично пасивні не визнають себе відповідальними за те, що відбувається в

Таблиця

**Готовність брати участь у заходах
і засобах обстоювання своїх прав (%)**

Участь у передвиборчих кампаніях	22,9
Збирання підписів під колективними петиціями	29,9
Законні мітинги і демонстрації	30,2
Погрожування страйком	7,3
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7,1
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	5,9
Незаконні страйки	2,6
Голодування протесту	1,7
Пікетування державних установ	5,9
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1,8
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	1,3
Інше	0,2
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв у них участь	31,8
Важко відповісти	13,9

суспільстві та державі. У цьому сенсі становлять інтерес відповіді респондентів на такі запитання: *“Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?”*, *“Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?”*, *“Яку особисту відповідальність Ви несете за того, хто є Президентом України?”*, *“Яку особисту відповідальність Ви несете за тих, хто є народними депутатами?”*. На всі ці запитання негативну відповідь дали 55,3; 47,0; 53,2; 53,7% опитаних. Часткову відповідальність визнають відповідно 29,9; 38,5; 30,4; 30,8% респондентів, ще 11,5; 10,8; 9,1; 9,5% не змогли відповісти. Інакше: при відповідях на три з чотирьох наведених запитання більше половини не визнають своєї політичної відповідальності (відмовляються від неї) за те, що відбувається, а група політично пасивних фактично трансформується на групу політично безвідповідальних, яка також може слугувати соціальною базою популізму.

Поряд з тим, незважаючи на викладене, слід зазначити, що відповідно до даних моніторингу у виборах Президента

України мали намір узяти участь, проявляючи політичну активність і відповідальність, 65,6% опитаних (23,9% зазначили, що відмовляються брати участь у виборах), а у виборах до Верховної Ради України – 60,9% (відмовилися 26,6%). І хоча прагнення до участі (але не відмова) у виборах серйозно перешкоджає одному з найрадикальніших проявів популізму, зриву загальнонаціональних виборів, популізм в Україні має масову соціальну базу. Вона формується з низки названих вище соціальних груп: позаідеологічних, авторитаристів, незадоволених, політично пасивних, політично безвідповідальних, які становлять більшість у структурі населення щодо своїх опонентів.

Література

1. Горбулин Владимир. Кризис доверия: в поисках нового фундамента устойчивых альянсов. *Зеркало недели*. 2018. №10. 17 марта.
2. Корсунский Сергей. О превратностях стратегического партнерства. *Зеркало недели*. 2018. № 6. 17 февраля. С. 4.
3. Бренинг Михаэль. Подъем популизма в Европе: устоят ли центристы? 2000. 2016. 24 июля.
4. Закария Фарид. Популизм на марше: почему проблемы возникли именно у Запада? 2000. 2016. 11 ноября.
5. Кендалл-Тейлор Андреа, Франц Эрика. Популизм – прямой путь к автократии. 2000. 2016. 23 декабря.
6. Мартенс Вильфред. Воплощая идею “результативной Европы”. *День*. 2009. 11 июля.
7. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 4 (18): зб. наук. праць. Київ: ІС НАН України, 2017. 600 с.
8. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 3 (17): зб. наук. праць. Київ: ІС НАН України, 2016. 548 с.

ПОЛІТИЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК СКЛАДОВА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядається співвідношення політичної ефективності та участі у громадських організаціях в Україні. Після Революції гідності показники політичної ефективності незмінно зростають і у 2018 р. сягнули максимальних позначок, подвоївшись порівняно з 2012 р. Серед членів громадських організацій частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку уряду, вдвічі більша, ніж серед населення загалом. Так само серед членів громадських організацій виявилось суттєво більше тих, хто декларує змогу щось зробити проти подібних утисків з боку місцевої влади, порівняно із загальнонаціональними показниками.

Ключові слова: політична ефективність, участь у громадських організаціях.

В статье рассматривается соотношение политической эффективности и участия в общественных организациях в Украине. После Революции достоинства показатели политической эффективности неизменно растут и в 2018 г. достигли максимальных отметок, удвоившись по сравнению с 2012 г. Среди членов общественных организаций доля тех, кто декларирует возможность что-то сделать против ущемления прав и интересов со стороны правительства, вдвое больше, чем среди населения в целом. Также среди членов общественных организаций оказалось существенно больше тех, кто декларирует возможность что-то сделать против подобных притеснений со стороны местных властей, по сравнению с общенациональными показателями.

Ключевые слова: политическая эффективность, участие в общественных организациях.

The paper discusses the relationship between political efficacy and participation in civil society organisations (CSOs) in Ukraine. Since the Revolution of Dignity, the indicators of political efficacy have been steadily improving. In 2018, they reached their maximum level, having doubled in comparison with 2012. Among the members of civil society organisations, the share of those who declare their willingness to protest against the infringement of rights and interests committed by the government is twice as large as that among the general public. By the same token, the proportion of CSO members who declare their willingness to protest against such infringements by local authorities is significantly higher than that of Ukraine's overall population.

Keywords: political efficacy, participation in civil society organisations.

Політична ефективність (political efficacy) визначається як відчуття, що індивідуальна політична дія матиме вплив на політичний процес у суспільстві. Поняття політичної ефективності часто використовується для позначення переконань людини в тому, що вона може або не може контролювати в політичному житті суспільства. Йдеться як про внутрішню впевненість у власній компетентності, здатності до дії, ризику тощо, так і оцінку політичних інститутів та їх здатності реагувати конструктивно чи репресивно. Власне, дослідники вирізняють інтернальну (внутрішню) та екстернальну (зовнішню) політичні ефективності [1]. Внутрішня політична ефективність зосереджена на впевненості особистості у своїй компетенції розуміти, судити і висловлювати свій політичний вибір ефективно. Зовнішній аспект політичної ефективності концентрується на переконаннях індивіда не тільки власної впевненості щось вдіяти, а й стосовно чутливості державних органів та установ до вимоги громадян.

Концепція політичної ефективності має особливе значення для оцінки поведінки в демократичних системах, де відповідальна, активна позиція вітається та де існують доступні інституціоналізовані канали для вираження політичних та громадянських потреб. Індивід у демократичній системі має певні очікування щодо поведінки урядових чи муніципальних чиновників, які повинні бути стурбованими його претензіями та відгукуватися на його вимоги. Натомість у перехідних суспільствах громадяни можуть помилятися в оцінці власної ефективності, недооцінюючи ризики репресивності політичного режиму або переоцінюючи його силові можливості. Зрештою політична ефективність особистості в ході взаємодії з політичними інститутами та недержавними суб'єктами узгоджується з об'єктивними політичними умовами. Ця прагматичність і відрізняє політичну ефективність від громадянського обов'язку, який також мотивує громадянську активність, однак може проявлятися навіть паралельно із скептицизмом щодо реального впливу на політичні інститути.

Формування політичної ефективності у західних демократіях відбувалось паралельно із здобутками громадянського суспільства, яке "відвойовувало" у держави публічну сферу. Набуття громадянської суб'єктності індивідом було наслід-

ком позиціонування себе як члена недержавних об'єднань, які слідкують за тим, щоб держава надмірно не втручалася у приватне життя. Дослідження Р. Даля є одним із перших, де продемонстровано позитивну кореляцію між упевненістю у власній політичній ефективності та інтенсивністю участі громадян у функціонуванні інститутів громадянського суспільства [2, р. 287–289].

Поширення політичної ефективності сприяє як розвитку громадянського суспільства, так і стабільності політичної системи, оскільки такі переконання є резервом її легітимності. Зменшення політичної ефективності сигналізує про делегітимацію політичних інститутів і за певних умов провокує населення до повалення політичного режиму або сприяє формуванню авторитарного правління. Нестача політичної ефективності може призвести до політичного відчуження та апатії, а також до пошуку альтернативних шляхів впливу на політичну сферу не тільки через законний політичний процес. Адже низький рівень політичної ефективності навіть за умов суспільної стабільності сприяє поширеності серед населення відчуття безсилля та плутанини, що змушує людей шукати менш раціональні та більш популістські відповіді на соціальні проблеми. Громадяни без відчуття політичної ефективності більше піддаються популістським маніпуляціям політичних сил, які домінують у таких суспільствах, як українське.

Аналіз рівнів внутрішньої політичної ефективності та залученості у громадянське суспільство вказує на відмінності між західноєвропейськими та постсоціалістичними країнами. Особливо це стосується частоти залученості у роботу громадських організацій. Так, у рамках третьої хвилі міжнародного порівняльного проекту “European Social Survey” (ESS-3) провели опитування у більшості європейських країн, коли до опитувальника дослідження були включені питання, які спрямовані на вивчення політичної ефективності та залученості у громадські організації (табл. 1).

Зокрема, йдеться про запитання “Наскільки Вам складно або ж легко скласти власну думку про політичні проблеми?”, виміряну за 5-бальною шкалою із можливими варіантами відповіді “1 – дуже складно; 2 – складно; 3 – важко сказати, складно чи легко; 4 – легко; 5 – дуже легко”, та запитання “За ос-

Кореляція між внутрішньою політичною ефективністю та залученістю у громадські організації у європейських країнах, ESS-3, 2006–2007 рр.

<i>Країни</i>	<i>Наскільки Вам складно або ж легко скласти власну думку про політичні проблеми?, середній бал (1 – дуже складно; 5 – дуже легко)</i>	<i>За останні 12 місяців, як часто Ви були залучені у роботу добровільних чи благодійних організацій?, середній бал (1 – принаймні, раз на тиждень; 6 – ніколи)</i>	<i>Кореляція, коефіцієнт Спірмена</i>
Австрія	3,35	4,31	-0,061**
Бельгія	2,73	4,97	-0,112***
Болгарія	3,16	5,88	-0,037
Велика Британія	3,06	4,82	-0,069***
Данія	3,36	4,69	-0,111***
Естонія	2,89	5,61	-0,079**
Ірландія	3,16	4,66	-0,099***
Іспанія	2,64	5,11	-0,112***
Кіпр	3,33	5,22	0,000
Латвія	2,82	5,38	-0,180***
Нідерланди	2,89	4,32	-0,055*
Німеччина	3,16	4,43	-0,121***
Норвегія	3,03	4,24	-0,055*
Польща	2,89	5,73	-0,071**
Португалія	2,50	5,33	-0,079***
Росія	2,64	5,64	-0,082***
Румунія	3,02	5,36	-0,121***
Словаччина	2,91	5,55	-0,086***
Словенія	2,94	5,04	-0,071**
Угорщина	3,22	5,61	-0,091***
<i>Україна</i>	<i>2,62</i>	<i>5,44</i>	<i>-0,174***</i>
Фінляндія	3,06	4,83	-0,068**
Франція	2,58	4,80	-0,093***
Швейцарія	2,97	4,16	-0,111***
Швеція	2,86	5,15	-0,088***

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$

танні 12 місяців, як часто Ви були залучені у роботу добровільних чи благодійних організацій?”, виміряну за 6-бальною шкалою із можливими варіантами відповіді “1 – принаймні раз на тиждень; 2 – принаймні раз на місяць; 3 – принаймні раз на три місяці; 4 – принаймні раз на шість місяців; 5 – ще рідше; 6 – ніколи”.

Найбільша кількість респондентів, які були впевнені у своїй компетенції розуміти політичні проблеми, була зафіксована в Австрії, Болгарії, Великій Британії, Данії, Ірландії, Кіпрі, Німеччині, Норвегії, Румунії, Угорщині та Фінляндії. Найменша кількість політично ефективних громадян простежується у Бельгії, Іспанії, Португалії, Росії, Україні та Франції. Таким чином, залежність внутрішньої політичної ефективності від тривалості демократичного правління чи економічного розвитку країни в даному випадку є неочевидною. Натомість розподіл частоти залученості в роботу добровільних і благодійних організацій по кожній європейській країні свідчить про наявність відмінностей за рівнем соціально-економічного розвитку. Найбільша частота участі у добровільній громадсько корисній діяльності або в діяльності благодійних організацій представлена переважно у західноєвропейських країнах – Австрії, Великій Британії, Данії, Нідерландах, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Франції та Швейцарії. Найменша частота – у постсоціалістичних країнах – Болгарії, Естонії, Польщі, Росії, Словаччині, Словенії, Угорщині та Україні.

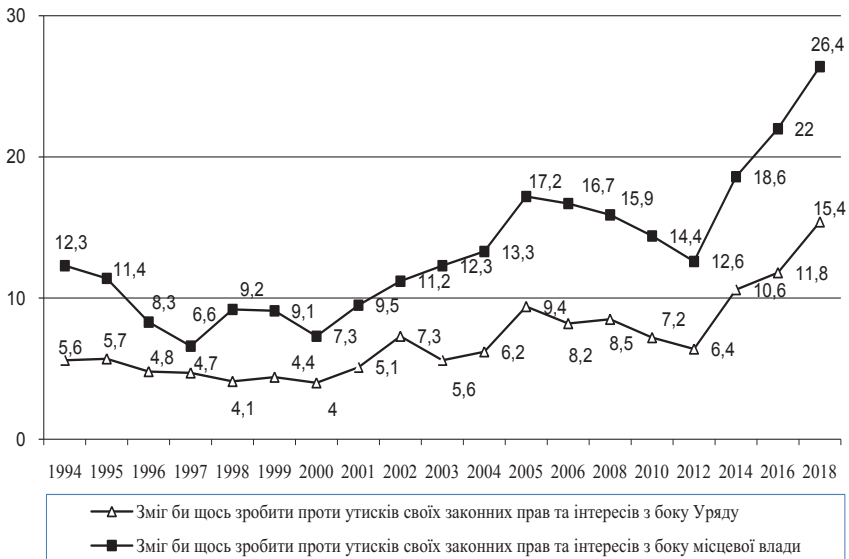
Попри невеликі коефіцієнти кореляцій, зв'язок між внутрішньою політичною ефективністю та частотою залученості у роботу громадських організацій простежується у більшості європейських країн. Відсутність кореляції зафіксовано лише у двох країнах – у Болгарії і на Кіпрі.

У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України розроблена структура показників зовнішньої політичної ефективності, яка уможливило відстежування загальних тенденцій змін, що відбуваються у масовій свідомості українців з 1994 р. Упродовж останніх двадцяти чотирьох років можна простежити поширеність політичної ефективності населення за допомогою запитань, які репрезентують загальнонаціональний та місцевий рівні: “Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б

Ви щось зробити проти такого рішення?” та “А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?” з варіантами відповідей “1 – ні, нічого не зміг би зробити; 2 – важко сказати; 3 – так, зміг би щось зробити”.

Динаміка ствердних відповідей на ці запитання показує зрушення, які відбулися у масовій свідомості населення за останні роки (рис.).

Упродовж 1990-х та початку 2000-х років показники зовнішньої політичної ефективності демонстрували її низький рівень. Одразу після Помаранчевої революції впевненість у наявності можливості впливати на владу в разі порушень власних прав та інтересів, хоча й ненабагато, але зросла, особливо стосовно місцевої влади. Однак у подальшому ці показники поступово знижувалися і напередодні Євромайдану повернулися до висхідних позицій. Після Революції гідності показники політичної ефективності незмінно зростають і у 2018 р. сягнули максимальних позначок, подвоївшись порів-

Рисунок. Динаміка політичної ефективності населення України у разі утисків законних прав та інтересів з боку уряду або місцевої влади (%)

няно з 2012-м. Таким чином, тенденція зниження політичної ефективності після першого Майдану не відтворилася у випадку з другим Майданом. Очевидно, що, незважаючи на постреволуційне розчарування, український соціум плекає надії на більшу демократизацію політичної системи.

Якщо порівняти показники зовнішньої політичної ефективності членів громадських організацій з тими, хто не належить до жодної подібної організації, то очевидна різниця відмінності між ними (табл. 2).

Серед членів громадських організацій частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку уряду, вдвічі більша (29,3%) від загальнонаціональних показників (15,4%). Подібним чином частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку місцевої влади, серед залучених у громадські організації виявилася суттєво більшою (42,8%), ніж серед населення загалом (26,4%).

Отже, зусилля, спрямовані на перебування у громадських організаціях, які здебільшого займаються неполітичною діяльністю, формують у їхніх членів більшу впевненість у своїй політичній ролі. Отримання практичних навичок (колективні бесіди, вміння донести свою думку, здатність грамотно

Таблиця 2

Політична ефективність залучених та не залучених респондентів у громадські організації України (%)

	<i>Член громадської організації</i>	<i>Не належу до жодної організації</i>	<i>Населення України загалом</i>
<i>Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?</i>			
Ні, нічого не зміг би зробити	37,2	57,5	54,1
Важко сказати	33,5	29,9	30,5
Так, зміг би щось зробити	29,3	12,6	15,4
<i>А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?</i>			
Ні, нічого не зміг би зробити	26,6	45,6	42,4
Важко сказати	30,6	31,3	31,2
Так, зміг би щось зробити	42,8	23,1	26,4

викладати свої вимоги доступно, у прийнятній для політиків і бюрократів формі, організаційні дії тощо) здебільшого проходить переважно в неполітичних організаціях. Засвоєння необхідних норм та моделей групової поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку) може виступати мотива-ми залучення особистості в політику, дає змогу набути досві-ду і необхідної підтримки від офіційних структур. Крім цього, участь у таких організаціях передбачає розвиток психологіч-них ресурсів, які посилюють почуття політичної ефективності. Відчуття причетності особистості до справ своєї організації, переконання у своєму внеску у громадську справу, форму-ють почуття "Ми", що, безперечно, сприяє колективним фор-мам суб'єктності. Адже громадські організації розширюють соціальну мережу своїх членів, збільшуючи їхній соціальний капітал і надаючи доступ до політично значущих ресурсів та інформації. Це уможлиблює посилення їхнього сприйняття можливості впливати на політику.

Література

1. *Lane R.* Political Life: Why People Get Involved in Politics. New York: The Free Press, 1959. 374 p.
2. *Dahl R.A.* Who governs? : Democracy and power in an American city. New Haven; Lnd.: Yale UP, 1961. 355 p.

ВПЛИВ ТРАДИЦІЙНИХ СТЕРЕОТИПІВ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ НА СТАН СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

У статті розглядається політична і соціальна напруженість, її стан у сучасному українському суспільстві. Критикується спрощений підхід до інтерпретації напруженості як результату недостатньої задоволеності основних життєвих потреб. Аналізуються різноманітні чинники виникнення та відтворення високого рівня деструктивної напруженості, зокрема, висвітлюється вплив соціальних стереотипів на стан і динаміку напруженості. Показано характерну роль стереотипу “сильної руки” щодо формування стану високої напруженості, його взаємозв’язок з авторитарним стилем мислення.

Ключові слова: соціальна напруженість, солідаритет, соціальний стереотип, принцип “сильної руки”.

В статье рассматривается политическая и социальная напряженность, ее состояние в современном украинском обществе. Критикуется упрощенный подход к интерпретации напряженности как результату недостаточной удовлетворенности основных жизненных потребностей. Анализируются разнообразные факторы возникновения и воссоздания высокого уровня деструктивной напряженности, в частности, освещается влияние социальных стереотипов на состояние и динамику напряженности. Показана характерная роль стереотипа “сильной руки” относительно формирования состояния высокой напряженности, его взаимосвязь с авторитарным стилем мышления.

Ключевые слова: социальная напряженность, солидаритет, социальный стереотип, принцип “сильной руки”.

The paper focuses on the phenomenon of social and political tension with regard to present-day Ukrainian society. The author criticises a simplified approach to the interpretation of tension as a result of insufficient satisfaction of basic human needs. He also analyses various factors responsible for the emergence and reproduction of a high level of destructive tension, examines the influence of social stereotypes on the current state and dynamics of social and political tensions. Particular attention is given to the “strongman” stereotype and its relationship with authoritarian thinking.

Keywords: social tension, Solidarität, social stereotype, the “strongman” principle.

Вельми актуальним для сучасного етапу суспільного життя українського суспільства є з'ясування закономірностей процесів виникнення і динаміки соціальної напруженості, причин і наслідків відхилень її рівня від "нормальних значень", того, як акумулюється енергія емоційно-психологічних станів соціального суб'єкта (суспільства в цілому, окремих соціальних груп), впливаючи на ступінь соціальної стабільності, як запобігти деструктивним проявам порушення сформованого соціального порядку.

"Особливість нинішнього стану українського суспільства полягає в тому, що жодна інституціональна система не може взяти на себе роль гаранта керованості і стійкості всієї соціальної системи, що свідчить про назрівання кризи державності. Говорячи про соціальну напруженість, маємо на увазі, що йдеться про соціальне явище, що відображає стан соціальних відносин, а не просто фіксацію певного протистояння тих чи інших соціальних суб'єктів у період кризового розвитку суспільства" [1, с. 115].

Існуючий стан напруженості викликає певну занепокоєність. Справа не в тому, що за умов тривалої аномії, відсутності соціальних "легал" поведінки не може не розвиватися високий рівень тривожності на рівні особистості і непевність, хиткість ситуації на рівні суспільства. Для цілого ряду соціологічних теорій конфлікту, починаючи від К. Маркса і до сучасних концепцій Л. Козера, Р. Дарендорфа, К. Боулдинга, а також теорій колективної дії (Г. Блумер, Н. Смелзер, П. Штомпка), соціальна напруженість слугує концептуальною основою для суперечностей, що в своїй дійсності продукують розвиток соціальних систем. У цьому випадку напруженість, що здатна привести до позитивного ефекту, може бути позначена як соціальний тонус. Однак тип напруженості, що склався в Україні, не є результатом суперечностей щодо вибору подальшого шляху руху, вектору змін. Ситуація соціальної напруженості є наслідком незадоволеності багатьох елементарних вітальних потреб населення. Так, чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму, за даними Державної служби статистики України щодо диференціації життєвого рівня населення станом на 2017 р. (без урахування

частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, Автономної Республіки Крим і Севастополя), становить 34,9%. Тобто понад третину українців виживає за межею фактичного прожиткового мінімуму [2].

Показовими є міркування журналістки К. Кравченко. У дописі з промовистим заголовком “Соціальна напруженість в українському суспільстві досягла 89%. Чи не забагато?” вона, співвідносячи рівні так званої піраміди потреб А. Маслоу (від фізіологічних потреб до потреби в самореалізації й розвитку особистості) з даними моніторингу, доволі побіжно, але загалом рельєфно демонструє зв’язок між незадоволеністю значної частини населення України рівнем реалізації потреб і картиною політичного життя. Авторка стверджує, що ані справедливості, ані відчуття безпеки, ані задоволення життєвих потреб, починаючи з харчів і закінчуючи впевненістю в завтрашньому дні, більшість сучасних українців не мають. З цього робиться висновок про високий рівень можливостей протестної активності, “до якої, як усі розуміють, від соціальної напруженості зовсім недалеко” [3].

Однак журналістський аналіз відрізняється від наукового тим, що спирається на очевидні тенденції, які не доводяться, а інтуїтивно “вгадуються”. Почнемо з того, що в моніторинговому опитуванні 2018 р. йдеться не про соціальну, а про політичну напруженість, що суттєво вужча і не зачіпає таких важливих сфер життя, як економічна, етнічна, екологічна, культурна (мовна) тощо. Для визначення соціальної напруженості слід не лише врахувати стан (тонус) тих сегментів, з яких вона складається, не тільки визначити частку кожного з огляду на значущість для життя соціуму, а й зробити це стосовно тієї ситуативної конфігурації, що складається. Адже кожен з сегментів характеризується не лише власною динамікою, а й системною, спричиненою характером, інтенсивністю, спрямованістю взаємодії значної кількості різновекторних і різнорівневих чинників.

З цих позицій спрощеним видається арифметичне складання думок тих, хто вважає політичне становище напруженим (59%), і тих, хто оцінює його як критичне, вибухонебезпечне (27,8%). Справді, конфліктній ситуації здебільшого передують характерний масовий соціально-психологічний стан – соціаль-

на напруженість, виникнення якої, з одного боку, є результатом існування або передбачення (реального чи уявного) тенденцій до несприятливого розвитку подій, з другого – порушенням механізмів регуляції поведінки і соціального контролю. Соціальна напруженість створює і фіксує бар'єри, що суб'єктивно сприймаються як негативні стереотипи, котрі деформують у напрямі екстраполяції конфліктних інтересів взаємодію. Це супроводжується відчуттями незадоволеності, дискомфорту, фрустрації, навіть страху. Однак виникнення соціальної напруженості, по-перше, не є одномоментним, залежить від сприйняття, оцінки і засобів передачі інформації, по-друге, проходить ряд стадій. У міру посилення “детонуючих моментів” наростання соціальної напруженості проходить такі фази:

1) латентне наростання невдоволення, підвищення рівня тривожності і фрустрації в суспільстві – ця фаза характеризується неорганізованим і в основному вербальним вираженням незадоволеності, зростанням стурбованості і страхів у зв'язку з порушенням звичного ходу речей без ясного усвідомлення причин і масштабів наступаючих змін;

2) загострення напруженості, пов'язане з усвідомленням незадоволеності існуючим станом, усвідомлення ситуації як такої, що реально загрожує інтересам соціальних суб'єктів, конкретизація інтересів, причому зростання рівня напруженості веде до поляризації інтересів соціальних груп і переходу їх на рівень конфліктних взаємодій – у цій фазі відчуття ненормальності того, що відбувається, приймає форму аргументованих оцінок з боку більшості населення та водночас поєднуються з пошуком причин та суб'єктів, “відповідальних” за ситуацію, що склалася;

3) формування установок на протестні дії, спрямовані на нейтралізацію джерел напруженості, готовності до активних дій з метою досягнення поставлених цілей – для цієї фази характерним є виникнення осередків протистояння на рівні окремих соціальних груп по лінії “ми – вони”, які зникають лише тоді, коли криза розв'язана або конфлікт вичерпаний) [4]. Тому потрактування сукупності оцінок політичної ситуації як напруженої формально припустиме, а в реаліях ігнорує, спрощує міру цієї напруженості, що ніяк не є аргументом на користь самозаспокоєння владних структур.

Не зовсім коректним є й співвіднесення потреб, точніше, незадоволеності рівнем їх забезпечення, вибірково узятих у названій статті з відомої теоретичної концепції А. Маслоу, з рівнем політичної напруженості. Наприклад, до вітальних потреб А. Маслоу відносить потребу в їжі; у дописі вона розглянута описово, зате інші – дихання, сон, екскреція – лишилися поза увагою. Натомість фігурує потреба у житті. Такий же підхід застосовується до потреб вищих рівнів.

Однак найголовніше питання – те, що рівень напруженості не залежить безпосередньо від задоволеності/незадоволеності індивідуальних чи групових потреб. Протягом багатьох років існування незалежної України чимало питань суспільного життя не просто залишаються невирішеними, а й не мають теоретичного розв'язання, яке задовольнило б переважну більшість населення. Яке б із важливих, системовизначальних запитань опитування ми не узiali – ставлення до приватної власності на великі підприємства чи продажу землі, керівних методів в управлінні державою і економікою, політичної системи, багатопартійності, статусу російської мови тощо – по кожному з них громадська думка поділяється якщо не навпіл, то за принципом протистояння значних груп населення. Показовим є ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі: до 2014 р. вона була вельми популярною у масовій свідомості українців. У 1998 р. “скоріше позитивно” до неї ставилися 61,4% респондентів, “скоріше негативно” – 21,8%. Ця тенденція дещо послабшала з роками, але через 15 років, у 2013 р. залишалася провідною (її підтримували в зазначеному році 48,9%, протилежної думки дотримувалися 28,5% опитаних). У 2014 р., після падіння проросійського уряду, подій Майдану-2 і втечі до Росії В. Януковича, після загарбання Криму й ініціації Росією гібридної війни на Донбасі розподіл думок різко змінився: негативної думки стали дотримуватися 53,3%, підтримували ідею союзу 24,6%. І майже п'ять років по тому, після тисяч загиблих, сотень тисяч біженців цей показник не надто змінився: 61,7% проти 20,3% [5]. Тобто, попри кількарічні дії російських владних структур, кожен п'ятий дорослий українець (і це не враховуючи традиційно проросійського населення Криму і так званих ДНР і ЛНР) стратегічне майбутнє України бачить у союзі з Російською Федерацією!

Подібні суперечності масової свідомості, гострота яких час від часу змінюється, однак не зникає остаточно, свідчать про сформованість ряду солідаритетів (політичних, економічних, соціальних, культурних). Під солідаритетом розуміємо певний тип раціоемоційного ставлення до тієї чи іншої нагальної соціальної проблеми, що набув масового поширення за умов даного соціального хронотопа [6, с. 179]. Такі види ставлення, претендуючи на панівне становище в системі соціальних цінностей, за умов сучасного українського суспільства, насправді, є парціальними, частковими. Навіть при порівняно високому рівні солідаризації партикуляризм, що сприймається прихильниками солідаритету як універсалізм його положень, веде до ігнорування негативного ставлення, спонукаючи супротивників ідеологеми, що лежить у підґрунті солідаритету, до консолідації задля обстоювання своїх інтересів.

Тобто спростовувати залежність рівня напруженості від ступеня задоволеності різнорівневих потреб соціальних акторів було б марною справою. Соціальна напруженість виступає деструктивним чинником унаслідок стійкої, впродовж тривалого часу не розв'язаної ситуації неузгодженості між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями соціальних суб'єктів і недостатнім ступенем їх задоволення. Виникає явище депривації, невдоволення, що в буденній свідомості, на поведінковому рівні супроводжується посиленням агресивності окремих груп і категорій людей, наростанням психологічної втоми і дратівливості. Кінцевим підсумком такого стану речей може стати формування і накопичення протестних настроїв у суспільстві. Посилення почуття незадоволеності веде до підвищення рівня соціальної напруженості, переходу від конструктивних форм соціальної активності до деструктивних практик, що підсилює безлад і нестабільність серед спільноти.

Незадоволеність потреб, депривація, надто тривала, здатна призвести до того, що рівень соціальної напруженості підвищується до критичних значень й значна частка людей починає суб'єктивно відчувати неможливість повноцінно задовольняти свої соціальні, економічні, політичні, національні, культурні та інші життєво важливі потреби. Наслідком зростання соціальної напруженості може стати формування критичної маси індивідів, які готові до активних дій з тим, щоб практич-

но змінити існуючий порядок речей. Це необхідна умова суспільних перемін, однак недостатня.

По-перше, соціальна напруженість минає у своєму розвитку кілька стадій. По-друге, слід відмітити лабільність соціальних прошарків, що переживають стан напруженості: досить динамічно відбуваються переходи з крайнього стану, що відзначається реальною готовністю діяти, до проміжних і навпаки. По-третє, принциповим моментом є стохастичний характер явища соціальної напруженості – причинно-наслідковий зв'язок спрацьовує у вигляді тенденції, але аж ніяк не жорсткої детермінації. З цих позицій надзвичайно важливою є роль соціальної ситуації у виникненні напруженості: ситуативна конфігурація чинників напруженості слугує безпосередньою причиною її виникнення. Тому майдани, з одного боку, закономірні, з другого – переростання напруженості у фазу конфлікту кожного разу безпосередньо було зумовлено причинами соціально-емоційного характеру – несправедливість виборів чи побиття студентів-мітингувальників.

По-четверте, і це чи не найголовніше – потрібно підкреслити різноманітність чинників соціальної напруженості, їх поєднання, що здатні призвести до несподіваних наслідків. Прислухаємося до думки О. Злобіної: “Зв'язки між рівнями соціальної напруженості доволі складні, як при переході від змістовного рівня на рівень сприйняття і переживання, так і при аналізі подальших перетворень напруженості у готовність до дії. Про це свідчить, зокрема, і той факт, що оцінка респондентами рівня напруженості в суспільстві не корелює з жодним об'єктивним показником, який свідчить, наприклад, про реальний рівень депривованості. Зокрема, відсутній зв'язок між фактичним доходом, який вказали респонденти, і оцінкою соціальної напруженості” [7, с. 102]. Це повертає нас до логіки журналістського аналізу ситуації напруженості й причин, що дали право назвати його “поверховим”.

Ведучи мову про причини напруженості, потрібно зауважити, що, окрім незадоволеності рівнем забезпечення тих чи тих потреб, слід брати до уваги такі чинники, як: а) негативні очікування населення, зокрема, щодо консервації або погіршення свого нинішнього важкого становища, перспектив подальшого існування української держави і суспільства;

б) поширеність страхів щодо різних загроз (реальних чи уявних), як-то заклопотаність певної частини дорослого населення України неможливістю для їх дітей отримати серйозну освіту; наростання у певної частини населення страху перед злиднями; невдоволення частини населення регіональною диференціацією рівня і якості життя; міграційні настрої, хворобливе сприйняття частиною населення зміни соціального статусу тощо; в) ступінь недовіри до провідних соціальних акторів та їх діяльності, зокрема, до основних владних і громадських інститутів.

Окрему роль при цьому виконують соціальні стереотипи. Загалом, акумулюючи у собі суспільний досвід, вони виступають одним із основних інструментів саморегуляції суспільних процесів. Як відомо, стереотипи є основою соціальної організації життєдіяльності людини: вони регламентують соціальне життя, пропонуючи ціннісні орієнтири та задаючи нормативні форми поведінки. Парадоксально те, що за умов триваючої аномії, коли встановлені норми є нетривкими, маловпливовими, стереотипи продовжують відігравати важливу роль, лише дещо пристосовуючись до особливостей ситуації. Напрочуд стійким є стереотип “доброго пана” /гетьмана, царя, генерального секретаря, президента. Живучим є й стереотип меншовартості.

Щодо соціальної напруженості, то чільне місце серед спричинюваних її факторів посідає стереотип “сильної руки”. Вимірювання його поширеності здійснювалося за допомогою запитання “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони і політичні дискусії?”, яке задавалося мало не від початку проведення моніторингу, з 1994 р., і по наш час (з шестирічною перервою у 2005–2010 рр.), і за увесь цей проміжок часу кількість прихильників принципу “твердої руки” не падала нижче 40% опитаних, зростаючи час від часу до майже 50-відсоткового рубежу. Не втратив сили наш висновок, зроблений у рік двадцятиліття незалежності України: “Тож у результаті доводиться підсумувати, що концепція “твердої руки” не є відмираючим залишком, реліктом епохи тоталітаризму; навпаки, вона й досі залишається провідною в політичній свідомості українського суспільства” [8, с. 199].

Дані дослідження моніторингу-2018 підтверджують, що немає змоги ідентифікувати якусь із суспільних верств як переважне джерело рекрутування прихильників тоталітаризму, особливо рельєфно це демонструє застосований комплекс запитань щодо стереотипу “твердої руки”. Запитання щодо фігури сильного лідера в політичному житті України дещо відрізняються з погляду наведених у них мотивів (“єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних поглядів”, “для нормального розвитку країні потрібна “сильна рука”, а не розмови про демократію”, “сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер”, “наявність сильного політичного лідера дає людям впевненість у завтрашньому дні” тощо), однак істотних відмінностей у розподілі відповідей не виявлено – демократичної позиції дотримується приблизно кожен п’ятий, автократичної – кожен другий з опитаних. Стабільність такого розподілу, його відтворюваність протягом десятиліть свідчить про вкоріненість відповідного стереотипу попри запровадження в суспільне життя демократичних практик. Не можна не зазначити, що розподіл оцінок напруженості в українському суспільстві, накладений на розподіл прагнень до втілення принципу “сильної руки”, демонструє популярність останнього саме у тієї частини респондентів, що оцінюють ситуацію як критичну, вибухонебезпечну, і, навпаки, ті з респондентів, які вважають політичну ситуацію благополучною чи спокійною, більш схильні до демократичних методів розв’язання проблем.

Література

1. Мартинюк І. Уявлення населення України про чинники соціальної напруженості в кризовому суспільстві // Українське суспільство 1992–2016. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: ІС НАН України, 2017. С. 115–121.

2. Диференціація життєвого рівня населення / Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/duf2010_u.htm?fbclid=IwAR1JjBUFGZexX4Zmb8TMV_FEGkd9KJc3AJvg66RrOef7brwdn5QiDRoqLpI (дата звернення: 15.11.2018).

3. *Кравченко К.* Соціальна напруженість в українському суспільстві досягла 89%. Чи не забагато? // ZRADA. Про політику з сарказмом. URL: <http://zrada.today/proгнози-i-dumki/verhovna-zrada/socialna-napruzhenist-v-ukrayinskomu-suspilstvi-dosyagla-89-chi-ne> (дата звернення 17.11.18).

4. *Мартинюк І. О., Соболева Н. І.* Соціальна напруженість в кризовому суспільстві: концептуалізація поняття та проблеми дослідження // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XIV Міжнародної. наук.-практ. конф. “Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість”. Київ, 25–26 травня 2017 р. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; за заг. ред. А. П. Горбачика, В. І. Судакова. Київ: Логос, 2016. С. 99–102.

5. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* / гол. ред. д. ек. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. Вип. 4 (18). 501 с.

6. *Мартинюк І., Соболева Н.* Особливості функціонування солідаритетів за умов загострення суспільно-політичної кризи // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 2. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014.

7. *Злобіна О. Г.* Соціальна напруженість: чинники формування та способи оцінки // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / гол. ред. д. ек. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. Вип. 4 (18).

8. *Мартинюк І.* Чи стабільні демократичні перетворення в Україні? // Українське суспільство: Двадцять років незалежності: Соціологічний моніторинг / гол. ред. д. ек. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2011. Вип.12.

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ПАРТІЙ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ І МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розкривається процес становлення і зміст політичної відповідальності органів державної влади і партій у сучасному демократичному суспільстві, аналізуються конституційні засади відповідальності органів влади в Україні та розкриваються механізми реалізації політичної відповідальності органів виконавчої та представницької влади.

Ключові слова: органи влади, політична відповідальність, органи виконавчої влади, виборні органи влади, механізми реалізації політичної відповідальності.

В статье раскрывается процесс становления и содержание политической ответственности органов государственной власти и партий в современном демократическом обществе, анализируются конституционные основы ответственности органов власти в Украине и раскрываются механизмы реализации политической ответственности органов исполнительной и представительской власти.

Ключевые слова: органы власти, политическая ответственность, органы исполнительной власти, выборные органы власти, механизм реализации политической ответственности.

The article focuses on the formation and content of political accountability of governmental agencies and political parties in a modern democratic society, analyses the constitutional basis for accountability of the governmental agencies in Ukraine and identifies mechanisms for implementing political accountability of the executive and representative power.

Keywords: authorities, political accountability, the executive branch, elected bodies, mechanisms for implementing of political accountability.

Буржуазні революції в Європі поклали початок політичної відповідальності влади перед парламентами та суспільством. Причому спочатку, коли йшлося про інститут політичної відповідальності, це стосувалось виключно відповідальності

міністрів перед парламентом. Історія становлення міністерської відповідальності в країні, де вперше з'явився парламент, тобто у Великій Британії, почалась не з політичної, а з кримінально-правової відповідальності. Тобто йшлося про відповідальність за вчинення кримінальних злочинів, порушення законів країни.

І тільки в XVII ст., з початком буржуазної революції, у країні постало питання не тільки про відповідальність урядовців перед парламентом за порушення законів, а й про політичну відповідальність за “неправильні” державні дії, які завдають шкоди суспільству чи державі, хоча формально не є правопорушеннями у юридичному сенсі.

У резолюції англійського парламенту, поданій у 1641 р. королю Карлу I, парламент вимагав, щоб король керував через своїх радників (урядовців), які користуються довірою парламенту і звільняв зі свого уряду осіб, які довірою не користуються. Саме реалізація цієї вимоги парламенту в парламентській монархії Великій Британії і поклала початок правовому регулюванню політичної відповідальності урядів у буржуазних країнах.

У тій чи іншій формі міністерська відповідальність (відповідальність прем'єр-міністрів та урядів), тобто політична відповідальність під впливом англійської поширилась у XVIII-XX ст. і в інших європейських країнах.

У сучасних соціологічних і політичних науках термін “політична відповідальність” вживається як для позначення відставки урядів чи інших керівників виконавчої влади, так і для не підтримки президентів, лідерів, політичних партій та депутатів на виборах. Політична відповідальність охоплює відповідальність органів влади та політичних партій за формулювання політичних програм, прийняття політичних рішень, які належать до компетенції відповідних органів влади, та дій, спрямованих на реалізацію цих рішень [1, с. 16].

Отже, політична відповідальність органів влади та політичних партій – це їх відповідальність перед суспільством та іншими державними інститутами за виконання політичних програм, обов'язків та обіцянок, виконання своїх владних повноважень, які владні структури отримали згідно з законами країни.

Конституційні засади політичної відповідальності органів влади: Кабмін відповідає за все?

У Конституції України (як і в деяких конституціях європейських країн) поняття політичної відповідальності використовується, але стосується воно тільки відповідальності Кабінету Міністрів України і тільки відповідальності перед іншими інститутами державної влади, а не перед громадянами України.

Стаття 113 (абзац другий) Конституції України у редакції 1996 р. визначає, що “Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених у статтях 85, 87 Конституції України”. Тобто у цьому варіанті Конституції формально Кабінет Міністрів України не несе політичної відповідальності перед Верховною Радою. Але ця теза в Конституції реалізується не зовсім послідовно.

З одного боку, за цією редакцією Конституції Верховна Рада тільки надає згоду “на призначення Президентом України Прем’єр-міністра України” (стаття 85 Конституції України в редакції 1996 р.), а “персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем’єр-міністра України” (стаття 114 (абзац третій) Конституції України в редакції 1996 р.).

З другого боку, Верховна Рада Україна за пропозицією не менш як третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію про недовіру Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Тобто і в варіанті Конституції 1996 р. йдеться про політичну відповідальність Кабінету Міністрів України перед парламентом і вказано чіткий механізм реалізації цієї відповідальності – резолюція недовіри, висловлена більшістю від конституційного складу Верховної Ради на пропозицію не менш як третини депутатів (абзац перший статті 87) [2, с. 54].

І хоча межі цієї відповідальності і були дещо обмежені в часі і регулярності (“Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а

також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України”) (стаття 87 (абзац другий)), однак ці обмеження стосувались форми реалізації конституційного права Верховної Ради на притягнення до політичної відповідальності Уряду, а не суті цього права.

За період дії Конституції України в редакції 1996 р., тобто в 1996–2005 рр. та в період з жовтня 2010 по березень 2014 р. (коли дія цієї редакції була відновлена через сумнівне рішення Конституційного Суду України), цим правом Верховна Рада України скористалась один раз – у травні 2001 р. висловила недовіру Кабінету Міністрів України Віктора Ющенка.

Деяко інакше питання політичної відповідальності Кабінету Міністрів України розглядається в Конституції України в редакції 2004 р. Тут вводиться подвійна відповідальність Уряду: “Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді у межах, передбачених цією Конституцією” (абзац другий статті 113) [2].

Таким чином, не знявши політичної відповідальності Кабінету Міністрів перед Президентом України, який згідно з цим варіантом Конституції позбавлявся права призначати самостійно Прем’єр-міністра України та міністрів (як і у варіанті 1996 р.), права звільняти міністрів (окрім міністра оборони та міністра закордонних справ), нова редакція Конституції України наділяє правом притягнення до політичної відповідальності Кабмін ще й Верховну Раду України, хоча механізм цієї відповідальності Конституція в редакції 2004 р. залишається таким же, як і в Конституції України в редакції 1996 р. – резолюція недовіри Кабінету Міністрів. Але Верховна Рада за цією редакцією Конституції має право звільняти міністрів (членів Кабінету Міністрів) зі своїх посад (стаття 85 Конституції України в редакції 2004 р.), чого не було у парламенту в попередній редакції Конституції України. Така подвійна політична відповідальність вищого органу виконавчої влади України – Кабінету Міністрів України, навряд чи сприяє політичній стабільності в Україні і реалізації програм його діяльності.

Проблема політичної відповідальності Верховної Ради України, місцевих рад та їх голів, Президента України та місцевих державних адміністрацій прямо не стоїть. Хоча “голови місце-

вих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня” (стаття 118 в редакції і 1996, і 2004 рр.). А фактично голови обласних та районних місцевих адміністрацій (яких призначає та звільняє Президент України) несуть відповідальність і перед відповідними радами. Адже “обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації” (стаття 118 в редакції і 1996 і 2004 рр., абзаци дев’ять і десять). Тобто з певними обмеженнями саме голови місцевих державних адміністрацій несуть політичну відповідальність не тільки перед Президентом України, а й перед відповідними представницькими органами – місцевими радами.

Прямо в Конституції України і законах України про політичну відповідальність Верховної Ради не говориться, а Президент України через механізм імпічменту несе відповідальність не за свої політичні дії чи рішення, а тільки за правопорушення (механізм імпічменту).

Але де-факто Верховна Рада України і в редакції України 1996 р., і в редакції особливо 2004 р. несе політичну відповідальність перед Президентом України через механізм дострокового припинення своїх повноважень.

У редакції Конституції України 1996 р. Верховна Рада України несла відповідальність практично тільки за свою бездіяльність, а не дії: “Президент України... 8) припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї сесії пленарні засідання не можуть розпочатися” (стаття 106(8) в редакції 1996 р.). Інших підстав для відповідальності Верховної Ради в цьому варіанті Конституції України не передбачалося.

А ось у редакції Конституції України 2004 р. підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України Президентом України були розширені:

“Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;

2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися (стаття 90 Конституції України в редакції 2004 р.) [2, с. 129–130].

Таким чином, у редакції Конституції України, яка була чинною з 2006 по жовтень 2010 р. та є чинною нині з березня 2014 р., передбачена політична відповідальність Верховної Ради за формування Уряду і необхідної для висування Прем'єр-міністра коаліції більшості у Верховній Раді.

Тобто політична відповідальність відповідно до нових повноважень Верховної Ради України стосується не тільки бездіяльності Верховної Ради, а й виконання її конституційних завдань.

Не передбачено політичної відповідальності в Конституції України за виконання своєї політичної програми та своїх конституційних повноважень тільки Президента України. Президент України несе опосередковано політичну відповідальність перед громадянами тільки через механізм народного волевиявлення – вибори. Та й то тільки один раз, якщо він балотуватиметься повторно після закінчення першого терміну повноважень.

Політична відповідальність виборних органів влади – Президента, політичних партій та народних депутатів

На відміну від виконавчих органів державної влади (Кабінету Міністрів, місцевих адміністрацій) виборні органи влади несуть головним чином політичну відповідальність не перед іншими інститутами влади, а безпосередньо перед виборцями, які їх обирали.

Саме через механізм чергових і дострокових виборів громадяни України через певний проміжок часу, встановлений Конституцією України (Президент України через п'ять років

в обох редакціях Конституції України (стаття 103), а Верховна Рада України через чотири роки в редакції Конституції України 1996 р. та п'ять років – в редакції Конституції 2004 р. (абзац перший статті 77).

Саме через механізм довіри – недовіри до обраних органів влади громадяни мають можливість впливати на їх політичну відповідальність. Так, у червні–липні 1994 р. на дострокових виборах Президента України громадяни висловили свою недовіру першому Президенту України Леоніду Кравчуку, а у 2010 р. на чергових виборах Президента не підтримали на другий термін Віктора Ющенка (який ще в першому турі голосування набрав лише 5,5% голосів та посів п'яте місце за результатами голосування). І тільки в 1999 р. на повторних для себе виборах Президента чинний тоді глава держави Леонід Кучма переміг у другому турі голосування лідера КПУ Петра Симоненка. Але не тому, що мав високий рівень довіри серед виборців, а тому, що мав менший рівень недовіри.

Цей же механізм довіри – недовіри і притягнення до політичної відповідальності діє і на парламентських виборах. Якщо говорити про політичну відповідальність політичних партій на пропорційних виборах за пропорційною (2006, 2007) чи змішаною виборчою системою (1991, 2002, 2012, 2014), то спостерігається дуже висока волатильність партійного голосування виборців [3, с. 169], які на наступних виборах висловлювали недовіру певним переможцям попередніх виборів і довіру до нових партій та блоків.

Так, з восьми партій і блоків, які в 1998 р. здолали виборчий бар'єр (4%), тільки дві партії самостійно здолали виборчий бар'єр і у 2002 р. – Компартія України та СДПУ(о). При цьому КПУ отримала на 4% менше голосів, ніж на попередніх виборах.

Однак дві політичні партії (Народний Рух України і НДП), які були переможцями виборів 1998 р. у 2002 р. перемогли на виборах у складі виборчих блоків, які складались з понад десятка партій, а одна – Соціалістична партія, яка в 1998 р. була серед переможців у складі виборчого блоку з Селянською партією, цього разу пройшла до парламенту самостійно, хоча і набрала дещо менше голосів, ніж в 1998 р. блок партій. Частково створення (розпад) виборчих блоків в Україні послуговувало

механізмом на наступних виборах уникнути політичної відповідальності за дії в попередній період.

І все ж три партії (Партія зелених України, “Громада”, ПСПУ) понесли політичну відповідальність у 2002 р. на виборах, бо, на відміну від 1998 р., не змогли здолати передвиборчий бар’єр. Але говорити про політичну відповідальність партій за результатами виборів 1998–2002 рр. в Україні можна дуже умовно, адже хоча окремі представники цих партій (як і тих, хто програв вибори) і входили до складу урядів після виборів, однак вони не формували уряд, не визначали його курс. Уряд формував Президент України, хоча й не ніс прямо відповідальності за його рішення і дії. Тільки після ухвалення нової редакції Конституції України у 2004 р. “у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України” (абзац шостий статті 83 у редакції 2004 р.).

Ця коаліція політичних партій і їх “депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозицію Президенту України щодо кандидатури Прем’єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України” (абзац восьмий статті 83 Конституції України в редакції 2004 р.).

Таким чином, формуючи Кабінет Міністрів України, його програму діяльності та контролюючи його рішення і дії, партійна коаліція більшості у Верховній Раді і її члени з 2006 р. мала нести повну політичну відповідальність за діяльність вищого органу виконавчої влади в Україні. Першою такою коаліцією, яка сформувала влітку 2006 р. уряд, була коаліція фракцій Партії регіонів, Соціалістичної та Комуністичної партії. Політично вона мала б виконувати передвиборчі програми цих партій, як це відбувається в західних демократіях. Як відзначають метри політології Г. Алмонд, Дж. Пауелл, К. Стром та Р. Дантон, “британські партії пишаються тим, що, перебуваючи при владі, реалізують обіцяне ... Республіканці і демократи в Сполучених Штатах також доволі надійні з точки зору дотримання передвиборчих обіцянок” [4, с. 168]. І тільки

“партіями, які протягом тривалого часу були усунені від участі в уряді, чи тим, які висунули радикальні програми, часто буває важко, коли вони, нарешті, прийшли до влади, здійснити свої проекти” [4, с. 168].

В Україні рівень реалізації передвиборчих обіцянок і програм доволі низький. Після виборів партії часто діють прямо протилежним чином, ніж обіцяли. Так, у 2006 р. на виборах до Верховної Ради в програмах усіх партій переможців, окрім БЮТ, була вимога стабілізувати чи знизити ціни на газ для населення, однак Уряд коаліції Партії регіонів, СПУ та КПУ підвищив ціни після виборів, а єдиною протилежною силою, яка протестувала проти цього була БЮТ! Однак на дострокових виборах до парламенту в 2002 р., не виконавши своїх обіцянок, Партія регіонів та КПУ (члени урядової коаліції) набрали навіть на 2% голосів більше, ніж на виборах 2006 р. Політичну відповідальність понесла тільки СПУ Олександра Мороза, яка в парламенті “розривалась” між коаліцією з ПР і КПУ та БЮТ і “Нашою Україною”.

І цього їй не простили виборці. Ця зміна (а також мінімальне подолання виборчого бар’єру Блоком Литвина) на дострокових виборах 2007 р. створило дуже нестійку ситуацію в парламенті шостого скликання (2007–2012 рр.), в якому існувало три коаліції – БЮТ та “Наша Україна – Народна Самооборона” (2007–2008), БЮТ, “НУНС” та Блоку Литвина (2008–2010), Партії регіонів, КПУ, Блоку Литвина та окремих депутатів, виключених з БЮТ та НУНС (2010–2012). Тобто постійне реформатування урядів, і вотум недовіри уряду Ю. Тимошенко проходили без урахування позиції громадян на виборах.

Найбільші ж зміни в підтримці виборців політичних партій відбулись за результатами виборів у жовтні 2014 р., після Революції гідності.

Переможець виборів 2012 р. Партія регіонів після втечі В. Януковича взагалі не брала участі в нових виборах, не бажаючи відповідати перед виборцями за свої дії у 2012–2014 рр., партія “УДАР” розчинилась у БПП, а партія “Свобода” та Компартія України не змогли здолати 5% бар’єр на виборах. І тільки партія “Батьківщина” з переможців виборів 2012 р. здолала виборчий бар’єр у 2014 р., але набрала в п’ять разів менше голосів, ніж два роки тому. Таким чином, усі партії –

переможці виборів 2012 понесли політичну відповідальність на парламентських виборах 2014 р.

Отже, підсумовуючи результати нашого аналізу, можна стверджувати, що виконавчі органи державної влади (Кабмін, місцеві держадміністрації) несуть політичну відповідальність перед представницькими органами влади через механізм недовіри, а опосередковано через них і перед виборцями, а виборні органи державної влади (Верховна Рада, місцеві ради, Президент та мери, політичні партії), несуть безпосередньо політичну відповідальність перед виборцями на чергових чи позачергових виборах. Саме на цих виборах виборці можуть висловити недовіру (чи довіру) до кандидатів чи політичних партій.

Література

1. Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации: ответственность органов власти и других субъектов права за нарушение конституционного законодательства: монография. Москва: Городец, 2000. 192 с.

2. Конституція України. Офіційний текст, прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами станом на 1 січня 2006 р. Київ: Видавничий дім "Ін-Юре", 2006.

3. Вишняк О. Зміни основних параметрів партійної системи України: від виборів 1998-го до виборів 2014-го. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 2. С. 167 – 174.

4. Алмонд Г., Пауєлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор: учеб. пособ. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.

ПІСЛЯМАЙДАННІ ПЕРЕДВИБОРЧІ ЦИКЛИ ЯК СИСТЕМНО ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ

Аналізуються спільні тенденції та циклічність двох періодів після-майданного розвитку країни у 2005–2009 і 2014–2018 рр. Спільним знаменником їх завершення є динаміка суспільних настроїв у бік посилення розчарування та невдоволення. Аргументується висновок, що причини цих циклів не обмежуються лише соціально-психологічними передвиборчими факторами, а полягають радше у більш складних взаємодіях факторів інституціонального характеру, які відображають системні особливості “гібридної” моделі суспільно-державної і політичної організації в Україні. Здолання інституційної “пастки гібридності” є значно важчим і тривалішим системним викликом, ніж це видавалось у 2014 р. Головним соціально-структурним чинником підтримки цього процесу були і залишаються відповідальні та активні громадяни.

Ключові слова: інститути, моделі розвитку, суспільні настрої, передвиборча циклічність, інституціональна гібридність.

Анализируются общие тенденции и цикличность двух периодов послемайданного развития страны в 2005–2009 и 2014–2018 гг. Общим знаменателем их завершения является динамика общественных настроений в сторону усиления разочарования и неудовлетворенности. Аргументируется вывод, что причины этих циклов не ограничиваются лишь социально-психологическими предвыборными факторами, а заключаются скорее в более сложных взаимодействиях факторов институционального характера, отображающих системные особенности “гибридной” модели общественно-государственной и политической организации в Украине. Преодоление институциональной “ловушки гибридности” является значительно более трудным и продолжительным вызовом, чем казалось в 2014 г. Главным социально-структурным фактором поддержания этого процесса были и остаются ответственные и активные граждане.

Ключевые слова: институты, модели развития, общественные настроения, предвыборная цикличность, институциональная гибридность.

The paper analyses two 4-year periods of Ukraine's post-independence history: right after the Orange Revolution (2005–2009) and the Revolution of Dignity (2014–2018). The common denominator of these post-Maidan periods is the dynamics of public moods characterised by growing disappointment and discontent. The author makes the assumption that such a cyclical pattern is not determined purely by socio-psychological factors which are "activated" in the pre-election period. Rather, it results from a complex interplay of institutional factors that reflect systemic particularities of a "hybrid" model permeating all social and political structures in Ukraine. Overcoming this "trap of hybrid institutional" has turned out to be far more serious and lengthy challenge than it seemed in 2004. Active and responsible citizens have been the principal socio-structural factor sustaining this process.

Keywords: *institutions, models of development, public moods, cyclical pattern of pre-election periods, institutional hybridity.*

П'ятирічна історична дистанція від початку Євромайдану і розгортання протестного громадянського руху Революції гідності спонукають не лише до міркувань про причини, наслідки та результати подій 2013–2014 рр. у подальшому суспільно-політичному розвитку країни. Це також слухна нагода для аналізу передвиборчих періодів суспільно-політичного розвитку країни після двох Майданів – “помаранчевого” 2004–2005 і Євромайдану 2013–2014 рр. Отже, спробуємо простежити деякі спільні тенденції та навіть паралелі цих післямайданних обставин, певна циклічність яких, як видається, зумовлена інституціональними та системними особливостями вітчизняного політичного процесу і більш широко – державно-суспільної організації в Україні.

Справді, 2009 і 2018 рр. є хронологічними рубежами відповідних п'ятирічних періодів післямайданного розвитку, які розпочалися відповідно у буремних 2005 і 2014 рр. До того ж 2009-й і 2018-й є останніми роками перед початком президентських виборчих кампаній і відповідно вони також позначають міжвиборчі президентські цикли, оскільки Президентів країни було обрано у 2005 і 2014 рр.

Звісно, обставини та й самі глобальні та внутрішні політичні контексти періодів 2005–2009 і 2014–2018 рр. є відмінними та по-своєму особливими. Період 2005–2009 рр., який тривав після Помаранчевої революції та обрання Президентом В. Ющенко,

хоча й не вирізнявся політичною стабільністю, був позначений відносно сприятливою соціально-економічною ситуацією. І лише завершення цього періоду припало на розгортання світової фінансово-економічної кризи, негативні наслідки якої проявилися в Україні з кінця 2008 р. Тим не менше навіть у триваліший до цієї кризи час у межах цього періоду якісних відповідей на виклики системного реформування країни та її модернізації не було знайдено, а утвердження верховенства права, формування незалежних і справедливих судів, подолання корупції та інші важливі завдання не були реалізовані, влада не стала ближче до народу та підвітною йому, зокрема в її декларованих кроках “назустріч людям”. Втім, і сама Помаранчева революція була здебільшого електоральною, політичною метою якої було обрання опозиційного кандидата, а програми модернізації країни залишилися здебільшого антуражем передвиборних обіцянок. Натомість політична еліта і навіть колишні союзники по “помаранчевому” табору були цілком захоплені боротьбою за владу і переділом повноважень.

На цьому тлі й не дивно, що ентузіазм багатьох активних громадян, які щиро вірили у шанс модернізаційного оновлення країни після 2004 р., поступово згасав, надії людей великою мірою змінилися настроями розпачу та розчарування, розвіялась і довіра до влади. Зокрема, довіра до Президента з її й досі найвищого історичного рівня у майже 50% у 2005 р. стрімко впала нанівець під кінець означеного періоду. Тож цілком закономірно, що на чергових президентських виборах 2010 р. з перемогою на них В. Януковича політичний розвиток країни розгорнувся у реверсному напрямі, позначивши період своєрідного вітчизняного політичного термідора.

Післямайданний період 2014–2018, безумовно, має свої особливі відмінності порівняно з періодом 2005–2009-го. Ці відмінності полягають насамперед у різних обставинах, контекстах та наслідках двох українських Майданів. І щодо нинішнього періоду можемо говорити вже не лише про чітко артикульований рівень популярних вимог щодо оновлення країни та “перезавантаження” її політичної системи у форматах європейської модернізації. Йдеться також і про інший вимір конфліктності цього періоду, вперше з 1991 р. пов’язаний з масовими людськими жертвами, війною, її важкими гуманітар-

ними та соціально-економічними наслідками, а також і про високу політичну ціну чергового шансу на європейську модернізацію країни – через анексію АР Крим Росією та втрату контролю держави над окремими територіями Донбасу.

Однаке, незважаючи на відмінності обставин та викликів післямайданних періодів, спільним знаменником їх завершення напередодні чергових президентських виборів є динаміка суспільних настроїв у бік посилення розчарування та невдоволення. Зокрема, ці настрої проявляються у показниках невдоволення та зниження довіри до влади. Тут варто зазначити, що, попри всі конституційні трансформації, саме Президент продовжує асоціюватися у громадян з найвищою і за все відповідальною державною владою в країні, до того ж йдеться про рік перед черговими президентськими виборами. Так от, за результатами репрезентативного моніторингового опитування Інституту соціології НАН України, частка респондентів, які оцінюють найвище діяльність Президента країни, зменшилась з майже 6% у 2014 до 0,6% у 2018 рр. Відповідно рівень суспільної довіри (разом “переважно довіряю” і “цілком довіряю”) до Президента знизилась у чотири рази – з майже 34% у 2014 р. до 7,8% у 2018 р. Подібна динаміка падіння довіри спостерігається також і до інших гілок центральної влади – до уряду (від 17,2% у 2014 до 6,2% у 2018 р.) та до Верховної Ради (від 8,6% у 2014 до 4,7% у 2018 р.).

Коливання настроїв владної підтримки та пов'язаних з цим політичних виборчих циклів є доволі поширеною і навіть типовою практикою в багатьох демократіях, особливо в тих, у яких здебільшого домінує двопартійна система: наприклад, консерватори змінюють при владі лейбористів і, навпаки, у Великій Британії, республіканці демократів і, навпаки, у США. Втім, подібні електоральні коливання є також характерними і для демократій з багатопартійними системами: тоді електоральні цикли можуть бути пов'язані з коливаннями електоральних симпатій щодо типових партійних ідеологічних та соціально-економічних програм, наприклад, у виборі в межах політичних спектрів “консерватори – ліберали” або “неоліберали – соціал-демократи”.

В Україні електоральні коливання мають свої особливості, адже відбуваються в країні із усе ще неусталеними політич-

ною системою та інституціями, а також з ознаками політичної культури, які лише за формально процедурними атрибутами можуть характеризуватись як “демократичні”. Вітчизняна багатопартійна політична система є також своєрідною, адже політичні партії діють у слабко структурованому політично та ідеологічно суспільстві. Ці партії є здебільшого партіями лідерського типу, часто створеними лише на період виборів під конкретного лідера і з відсутньою чітко артикульованою ідеологічною програмою. Відтак, електоральні коливання або цикли в Україні не є вибором щодо партійно ідеологічних програм, а радше – своєрідними політичними “гойдалками” або електоральним маятником. І принаймні на поверхні причинами цього електорального маятника є, як вважає вітчизняний експерт В. Фесенко, певні особливості національної політичної психології [1], пов’язані із завищеними та, як правило, невиправданими очікуваннями і не лише прибічників та симпатиків табору політичних переможців. У цьому сенсі ефекти завищених суспільних очікувань можуть особливо позначати і впливати на післямайданні коливання з їх високими суспільними піднесеннями та відповідними соціально-психологічними спадами.

Втім, причини електоральних політичних коливань в Україні, звичайно, не обмежуються лише соціально-психологічними чинниками. Останні є радше і здебільшого зовнішніми проявами більш складних кумулятивних ефектів політичних та інституціональних особливостей вітчизняного політичного процесу і більш широко – моделі державно-суспільної організації в Україні.

Видається, що і такий очевидний чинник політичних коливань у країні, як її регіонально геополітичні відмінності або навіть розкол, який проявлявся як ефективний чинник електоральної мобілізації, особливо у період 2004–2014 рр., не є самодостатнім сам по собі і проявлявся лише як аспект, хоча й важливий та виразний, цього кумулятивного системного ефекту. Іншими словами, політична боротьба та поперемінне владне правління політичних угруповань, орієнтованих на різні геополітичні стратегічні вектори розвитку країни, принципово не змінювало основні інституціональні засади та функціональні алгоритми гібридного режиму, “фасадної” демократії та екстрактивної соціально-економічної моделі в Україні.

Більше того, після 2014 р. з фактом втрати державного контролю над Кримом і частинами Донбасу, а відтак і того, що близько 2 млн колишніх виборців цих регіонів, переважна більшість яких мала проросійську орієнтацію, не беруть участі в українських виборах, геополітичний фактор ще більшою мірою втрачає свою значущість, не кажучи вже про його окремішню самодостатність, у майбутніх виборчих перегонах. Це підтверджується і динамікою геополітичних орієнтацій після 2014 р., яка, зберігаючи свої регіональні відмінності, все ж репрезентує нинішні електоральні настрої у їх домінуючому проєвропейському векторі в цілому по Україні.

Отже, з 2014 р., чи не вперше у новітній вітчизняній історії, маємо передвиборчу ситуацію, у якій європейський та євроатлантичний вибір країни не лише закріплено в офіційній політичній стратегії країни (зокрема, у навіть підготовці відповідних конституційних змін), але й цей вибір ствердився як домінуючий у громадських настроях та орієнтаціях. І відтак – геополітичний чинник втрачає свої властивості простої та ефективної мобілізаційної технології, яку звично і доволі часто використовували політики в Україні. Тим не менш, маємо ситуацію передвиборного циклічного спаду (принаймні щодо рівня підтримки та довіри до влади), який відбувається за умови нейтралізації геополітичного мобілізаційного чинника і відповідного ефекту електоральних геополітичних “гойдалок”. І тоді виникає питання: а у чому ж причини цього спаду на завершенні післямайданного періоду 2014–2018 рр.?

Нинішня передвиборча ситуація є по-своєму своєрідним експериментом, який доводить, що природа електоральних циклів в Україні не пов'язана, принаймні вирішальним чином, з геополітичними регіональними відмінностями. Причини цих циклів полягають радше у більш складних взаємодіях та комбінаціях факторів інституціонального характеру, які, своєю чергою, відображають системні особливості моделі державно-суспільної, соціально-економічної та політичної організації в Україні. Ці доволі усталені, системно інституціональні фактори можуть бути коротко охарактеризовані як стан суспільної гібридності або все ще незавершеної модернізації країни в політичній, соціально-економічній та соціетальній сферах.

Післямайданний період 2014–2018 рр., незважаючи на всі очікування і декларації щодо реформ, не приніс суттєвих зрушень щодо змін системного розвитку держави і суспільства. У цей період певні тенденції щодо здолання гібридного політичного режиму не були послідовними або радше були лише позначені, а відтак – політично-інституціональна трансформація на сучасному етапі в Україні все ще характеризується як неконсолідована або “фасадна” демократія. Вітчизняний дослідник Ю. Мацієвський окреслює ситуацію, в якій й досі перебуває країна, інституційною “пасткою гібридності” [2]. Остання визначається ним як “сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися у бік демократії, але дають змогу зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму” [2, с. 9]. У соціологічній перспективі своєрідна викривлена логіка подібної інституційної пастки пояснюється Д. Нортон у його тлумаченні інститутів, значення яких може полягати не в їх суспільній ефективності, а радше в реалізації інтересів тих, хто займає позиції, які дають змогу впливати на формування нових правил. У контексті суспільно-політичних процесів в Україні це означає, що політичні еліти, орієнтовані на отримання різних видів ренти від свого владного становища, зацікавлені у збереженні існуючих, здебільшого “фасадних” інститутів (навіть за всієї їх неефективності) та неформальних “правил гри”. І відтак ці еліти, насправді, не зацікавлені у справжніх реформах, ініціюючи радше їх імітації. Ситуацію цієї інституційної пастки підтверджують також соціологічні індикатори наших моніторингових досліджень. Зокрема, окрім сталої інерції домінуючої суспільної недовіри до публічних інститутів влади, таким соціологічним індикатором є також суттєве незадоволення якістю практик наявних демократичних інститутів у країні та стану розвитку демократії в країні (табл.).

Завершення післямайданного періоду 2014–2018 рр. також не позначилось поліпшенням громадської думки щодо розвитку демократії в країні: більше половини респондентів не задоволені її розвитком у 2016 і 2018 рр., а частка тією чи іншою мірою задоволених не перевищує 20%. Більше того, на фоні сталого незадоволення якістю практик наявних демократичних інститутів в усе ще переважно патерналістсько-

Якою мірою Ви задоволені чи не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні? (%)

Варіанти відповідей	Роки					
	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Взагалі не задоволений	24,8	18,8	25,3	24,7	32,7	26,3
Скоріше не задоволений	32,7	31,4	34,0	28,7	33,0	35,1
Важко сказати	24,1	31,2	26,0	25,8	19,5	21,1
Скоріше задоволений	15,8	16,4	11,6	17,1	11,5	16,1
Повністю задоволений	1,7	1,4	1,2	2,4	1,0	1,4

му суспільстві залишаються спокуси авторитарних настроїв та “сильної руки” як альтернативи демократії. Так, у 2018 р. дві третини (60,5%) респондентів тією чи іншою мірою погоджуються із твердженням, що “для нормального розвитку країні потрібна “сильна рука”, а не розмови про демократію”.

Виразним індикатором продовження перебування країни в системній “пастці гібридності” є рівень довіри до судів. Судова влада і справедливі суди є не лише центральним елементом утвердження верховенства права, а й важливим інститутом інклюзивної демократії. Тому й успішна судова реформа дійсно могла б стати важливим індикатором якісних змін у країні. На жаль, деклароване реформування і деякі зрушення у цьому напрямі у післямайданний період 2014–2018 рр. не принесли відчутних для суспільства результатів. Більше того, і без того невисокий рівень суспільної довіри до судів знизився майже вдвічі за період 2004–2018 рр.: від 13,6% довіри у 2004 р. до 7,1% у 2018 р. Не зайвим буде також констатувати, що, незважаючи на ініціювання нових інституцій, спрямованих на боротьбу з корупцією, правоохоронна система є вкрай неефективною: з 2014 р. після зміни колишнього корумпованого режиму в країні не доведено до судового вироку жодної кримінальної справи щодо корупції вищих посадовців.

У сучасній типології суспільного розвитку, яка окреслює альтернативи поміж інклюзивною та екстрактивною інституціональною моделями державно-суспільної організації і розвитку [3], Україна все ще перебуває в інерційному полі домінуючого тяжіння екстрактивної інституціональної моделі.

Остання характеризується державно-адміністративною організацією, яка базується на непрозорих, переважно неформальних, правилах монополістичного політичного і економічного контролю та корупційно деформованим розподілом суспільного блага бюрократичними елітами та олігархічними кланами.

І, як очевидно тепер, здолання інституційної “пастки гібридності” для країни є значно важчим і тривалішим системним викликом, ніж це видавалось у 2014 р. Головним соціально-структурним чинником підтримки цього процесу були і залишаються відповідальні та активні громадяни. Адже саме ця суспільна страта здатна формувати та стверджувати на практиці нові інституційні інклюзивні правила суспільного і державного буття. І хоча в цей період також відбулося динамічне прискорення громадянської активності та накопичення важливого досвіду самоорганізації, про що, зокрема, свідчать суспільне визнання і показники довіри до волонтерського руху і громадських організацій, динаміка цих процесів все ще не є вирішальною щодо якісної зміни домінуючих установок переважно патерналістського суспільства.

Втім, не виключено, що саме прийняття надмірних порцій спокусливого політичного популізму у виборчій кампанії, що вже розгортається, а також згодом переживання всіх його суспільно-політичних і соціально-економічних наслідків і може стати тим необхідним важким, але корисним уроком, який допоможе здолати хибну звичку ходіння по колу і прискорить відповідальне дорослішання нашого суспільства.

Література

1. Фесенко В. “Гойдалки” і ритми української політики. *Українська правда*. 2017. 21 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/04/21/7141779/>

2. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги – XXI, 2016.

3. Acemoglu D. and J. A. Robinson. *Why Nations Fail: the Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. 1-st ed. New York: Crown, 2012.

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІНИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ: ДО І ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

У статті розглядаються особливості зміни громадсько-територіальної ідентичності населення України в сучасному українському суспільстві до і після Революції гідності, а також особливості громадсько-територіальної ідентичності у розрізі регіонів, мовних і вікових груп населення України.

Ключові слова: *громадська ідентичність, регіональна ідентичність, зміна ідентичностей.*

В статье рассматриваются особенности изменения общественно-территориальной идентичности населения Украины в современном украинском обществе до и после Революции достоинства, а также особенности общественно-территориальной идентичности в разрезе регионов, языковых и возрастных групп населения Украины.

Ключевые слова: *гражданская идентичность, региональная идентичность, изменение идентичностей.*

The paper highlights the changes in Ukrainians' socio-territorial identities, which took place after the Revolution of Dignity. Distinctive characteristics of a respondent's socio-territorial identity have been identified with regard to their region of residence, age group and language.

Keywords: *civic identity, regional identity, change in identities.*

Після подій Революції гідності у 2013–2014 рр. у науковому й публічному дискурсі неодноразово лунають питання про те, як змінилося українське суспільство. Ці питання стосуються також й ідентичності українців: як вона зазнає змін, чи більше населення відчуває себе українцями і пишається своєю країною, якою мовою розмовляє?

В умовах, коли в країні налічується понад 1,5 млн переселенців, питання зміни ідентичностей дедалі більше актуалізується, адже раніше ми не стикалися з такими масовими

переміщеннями населення і їх адаптацією на новому місці. Однак наразі вітчизняна соціологія не має інструментарію для вимірювання зміни ідентичностей, тим більше тих, хто зазнав внутрішнього переміщення внаслідок воєнних дій і потрапив в нові соціальні умови. Соціологічна наука потребує такого інструментарію, але у якості розвідувального аналізу, яким є дана стаття, ми представимо динаміку змін ідентичностей в Україні в цілому до і після Революції гідності.

Поняття ідентичності є достатньо широким і використовується багатьма соціальними науками. Так, соціальні психологи виокремлюють чотири теорії ідентичності: особиста, рольова, соціальна і колективна [1]. У соціології ідентичність часто розглядається по відношенню до соціальних груп. Надалі ми користуватимемось одним із загальних визначень *ідентичності як ототожнення себе з якою-небудь соціальною групою чи спільнотою, прийняття її цілей і цінностей, усвідомлення себе членом цієї групи чи спільноти*. Іншими словами, це – відчуття себе “своїм” чи “чужим” по відношенню до певних соціальних груп. “Інші” (“чужі”) можуть бути визначені в ідеологічних, етнічних чи територіальних термінах (або їх комбінації).

С. Гантінгтон виокремлює шість груп об’єктивно зумовлених джерел ідентичності: 1) аскриптивні (вік, стать, етнічна і расова належність), 2) культурні, 3) територіальні, 4) політичні, 5) економічні (робота, професія, класи, посади) і 6) соціальні (друзі, колеги) [2, с. 59]. Відповідно, і видів ідентичностей може бути виокремлено багато: національна ідентичність, територіальна ідентичність, громадська ідентичність, геополітичні орієнтації, релігійна ідентичність, мовна ідентичність, класова/стратифікаційна ідентичність, політична ідентичність та інші. Різні науковці розглядають різні види ідентичностей.

У вітчизняній соціології питанням національної ідентичності у зв’язку із національною толерантністю займалися Є. Головаха і Н. Паніна. А. Ручка і Л. Скокова більше зосереджують увагу на соціокультурних чинниках ідентичності, а С. Макеєв і С. Оксамитна – на стратифікаційних і класових видах ідентичності. М. Шульга, В. Хмелько і О. Вишняк розглядають етнічні, мовні та політичні ідентичності населення України. В. Серeda і Д. Судин досліджують історичні і національні ідентичності.

Якщо ж розглядати англomовні публікації про ідентичність в Україні за останні десять років, то темою, що набуває найбільшої популярності, є мовна і національна ідентичність населення України. Серед авторів можна виокремити Т. Кузьо, В. Кулика, М. Рябчука. Також можна відмітити, що в останні роки особливо актуальним стає дослідження впливу збройного конфлікту (“гібридної війни”) на Донбасі на ідентичності українців.

В одній зі своїх статей Т. Кузьо зазначає, що, приміром, національна ідентичність ніколи не є сталою, вона завжди перебуває в процесі зміни і розвитку. Її склад змінюється з часом, і ніколи не є завершеним процесом [3, р. 344].

Стосовно вимірювання ідентичностей, то досить часто використовуються звичайні анкетні питання для визначення груп, до яких себе відносить респондент. Наприклад, для вимірювання мовної ідентичності може ставитися запитання “Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?”, національної – закрите запитання про національність, а громадської – “Якою мірою Ви пишaєтесь чи не пишaєтесь тим, що є громадянином України?”. При дослідженні зміни ідентичностей в дослідженні “Українське суспільство” ми користуємося динамікою наведених показників.

Як приклад вимірювання зміни ідентичностей у межах одного дослідження можна навести опитування 2016 р., проведене Центром східноєвропейських і міжнародних досліджень [4], яке охопило чотири групи респондентів – внутрішньо переміщені особи в Україні, громадяни України, які переїхали до Росії, мешканці підконтрольних і мешканці непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей. Питання про зміну ідентичностей було операціоналізовано так: ставилось закрите запитання “У результаті подій 2013–2016 років Ви почуваетесь...” з варіантами відповідей “більше українцем, ніж раніше”, “більше росіянином, ніж раніше”, “я почуваясь більше, ніж раніше, і українцем, і росіянином одночасно”, а також “не відбулось змін”. Далі респондентам ставилось запитання “Яка ідентичність є найважливішою особисто для Вас зараз?” із 15 варіантами відповідей, серед яких були: “громадянин України”, “етнічний українець”, “етнічний росіянин”, “змішаний етнічно українець-росіянин”, так само як варіанти

відповідей про мову (“особа, яка розмовляє українською”, “особа, яка розмовляє російською”, “особа, яка розмовляє і українською, і російською”) і регіони (така як “особа з Донбасу”).

Як зазначалося, у рамках моніторингового дослідження українського суспільства у нас є можливість дослідити динаміку ідентичностей населення України завдяки аналізу повторюваних у різні роки запитань. Хоча кілька запитань цього дослідження можна розглядати як запитання для вимірювання ідентичностей, ми зосередимося на одному із них – про громадсько-територіальні ідентичності. Це запитання “*Ким Ви себе передусім вважаєте?*” і має такі варіанти відповідей: “мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете”, “мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете”, “громадянином України”, “представником свого етносу, нації”, “громадянином колишнього Радянського Союзу”, “громадянином Європи”, “громадянином світу”.

У цій статті як дослідницькі питання ми ставимо за мету: дослідити динаміку змін громадсько-територіальних ідентичностей населення України та особливості громадсько-територіальних ідентичностей у розрізі регіонів, мовних і вікових груп населення України; визначити вплив Революції гідності і подій на Донбасі на зміну ідентичностей.

За досліджуваний було обрано період з 2000 р., який охоплює роки двох революцій (Помаранчевої та Гідності).

Передусім розглянемо, як змінилась громадсько-територіальна ідентичність населення за вісімнадцять років – до і після Помаранчевої революції і Революції гідності (табл. 1).

У 2005 р., після Помаранчевої революції, спостерігається сплеск громадянської ідентичності (ототожнення себе з громадянином України), яка дещо знижується у наступні роки. Найбільшим значення спостерігалось у 2014 р., одразу після Революції гідності.

У 2014–2016 рр. на тлі подій, що відбувались у країні, відсоток тих, хто ідентифікував себе з громадянином України був найбільшим за часи незалежності (2014 р. – 64,4%, 2016 р. – 60,0%). Також почала відстежуватись тенденція до посилення ототожнення себе з Європою та світом. Наразі цей відсоток помалу продовжує зростати: у 2018 р. 1,9% ідентифікують себе

**Динаміка змін громадсько-територіальних ідентичностей
населення України (%)**

<i>Ким Ви себе перед- усім вважаєте?</i>	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	31,3	31,6	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2	29,8	16,1	22,0	24,7	22,7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,9	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	8,0	6,9	6,3	7,1
<i>Громадянином України</i>	41,0	41,0	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2	48,4	64,4	60,0	56,9	58,6
Представником свого етносу, нації	—	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,1	2,9	3,5	3,0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,2	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	5,4	3,9	3,2	3,1
Громадянином Європи	2,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,1	1,0	1,4	1,9
Громадянином світу	5,6	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,1	2,6	3,3	3,3
Інше	—	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8	0,3	0,5	0,5	0,6	0,3
Не відповіли	0,2	0,8	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,3	0,2	0,2	0,0

з громадянином Європи, а 3,3% – світу, що певним чином від-
повідає європейським ціннісним орієнтаціям.

Помаранчева революція стала поштовхом для формування
національного характеру. А Революція гідності зміцнила єв-
ропейську орієнтацію населення та спонукала до зміцнення
національного духу. Однак слід зазначити, що самоідентифі-
кація з громадянином Європи навіть після Революції гідності
ще не досягла того рівня, який спостерігався у 2000 р. (2,8%).

Із певною стагнацією та заморожуванням конфлікту поча-
ла слабшати і національна ідентичність (у 2018 р. 58,6% вважа-
ли себе громадянином України). Далі розглянемо, від чого це
залежить.

Ідентичність, як уже зазначалось, не є чимось дуже стабільним і стійким. Вона активується і мобілізується в умовах конфліктів, бо люди починають відкрито демонструвати свою ідентичність у кризових ситуаціях, скажімо, коли існує небезпека трансформації або навіть руйнування спільності, як-то війна на сході.

У таких умовах часто навіть ті, хто не ідентифікував себе з громадянином України і тяжів до локальної ідентичності, починають обстоювати свою територію на більш глобальному рівні – на рівні держави, а не тільки свого міста чи села, бо країні загрожують зміни, які зачіпають їхні інтереси і стають спільними.

Причому зміни можуть бути не тільки негативними, як-то війна, а й позитивними, як, наприклад, боротьба за свої інтереси, досягання європейського вектора розвитку. В обох випадках людина чітко усвідомлюватиме належність до цієї спільноти.

Отже, чинник змін, конфліктів є одним із факторів, що спонукають демонструвати громадянську ідентичність.

Своєю чергою, тяжіння до локальної ідентичності, другий за поширеністю тип громадсько-територіальної ідентичності серед населення України передусім є проявом менталітету – нести відповідальність за себе і свою малу групу. Повернення до звичної економічної чи політичної нестабільності сприяє загальному розчаруванню та підштовхує людей шукати безпеку у своїй малій, звичній групі. Крім того, за А. Шишигіним, який вивчав територіальну ідентичність ХХІ ст., стійкість локальних і регіональних ідентичностей пов'язана з низькою соціальною мобільністю населення і включеністю представників місцевих громад у колективні практики, що підтримують необхідний рівень групової згуртованості. І чим менше людина вірить у свою спроможність змінити щось у країні, тим сильнішою є її локальна ідентичність (66,7%, які вважають себе передусім мешканцем села, району, в якому вони проживають, вважають, що вони не несуть відповідальність за стан справ у цілому в Україні).

Також спостерігається слабкий зв'язок між ціннісними орієнтаціями (цінності яких країн найбільш близькі людині) респон-

дентата громадсько-територіальною ідентичністю (коефіцієнт Крамера дорівнює 0,11, зв'язок є значущим на рівні 0,01).

Цінності західних країн характерніші для громадян, які ідентифікують себе з громадянином Європи (47,1%), представником свого етносу, нації (29,6%) і громадянином України (23,3%). Це й не дивно, бо саме прагнення до розвитку в бік Європи стало ідейною основою Революції гідності, що спонукало людей окреслити свою громадянську позицію та боротись за досягнення країною цієї мети.

Східнослов'янські цінності характерні для тих, хто продовжує ідентифікувати себе з громадянином колишнього Радянського Союзу.

Також спостерігається певна взаємозалежність ціннісних орієнтацій від регіону (коефіцієнт Крамера – 0,13, зв'язок є значущим на рівні – 0,01). Для Заходу ближчими є цінності західних країн, для Півдня скоріше ближчими є цінності східнослов'янських країн, ніж західних, представникам Донбасу – східнослов'янські, а Сходу і Центру дещо важко визначити свій ціннісний орієнтир.

Тепер подивимось як залежно від регіону відрізняється географічно-територіальна ідентичність. Для цього подивимось на громадсько-територіальну ідентичність у розрізі регіонів (табл. 2).

Тих, хто ідентифікує себе з мешканцем села, району чи міста, більше у Центральному і Західному регіонах, мешканцем регіону – на Донбасі. Також вони значно менше за всіх ототожнюють себе з громадянином України. Ідентифікація себе з громадянином колишнього Радянського Союзу традиційно значно меншою є на заході країни.

Крім зазначених чинників розглянемо мовний аспект та його зв'язок з ідентичністю населення. Існує думка [5], що мова є основним середовищем визначення, збереження і передачі соціального досвіду. Вона відіграє важливу роль у національній та етнічній диференціації, бо забезпечує відчуття взаємної компліментарності і відмінності від інших націй та етносів. Етнічна та національна ідентичність має розглядатися в тісному зв'язку з мовою. Давайте перевіримо, чи є взаємозв'язок між мовою, якою населення зазвичай говорить у родині, і їх ідентичністю. Для перевірки цього взаємозв'язку ми взяли два питання з моніторингу Інституту соціології НАН України за

Таблиця 2

**Особливості громадсько-територіальних ідентичностей
у розрізі регіонів, 2018 р. (% по рядку)**

<i>Ким Ви себе передусім вважаєте?</i>	<i>Регіони</i>				
	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Донбас</i>
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	23,5*	39,7*	9,8	16,2	10,8*
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	11,8	28,3	6,3	21,3	32,3*
Громадянином України	22,5	36,6	11,2	23,7	6,1*
Представником свого етносу, нації	22,2	29,6	18,5	29,6	0,0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,8*	35,7	10,7	33,9	17,9
Громадянином Європи	23,5	32,4	8,8	35,3	0,0
Громадянином світу	10,0	45,0	11,7	23,3	10,0

* Відмінності значущі на рівні 0,05.

2018 р.: “Ким Ви себе передусім вважаєте?” і “Якою мовою (мова-ми) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?” (табл. 3).

Спостерігається слабкий взаємозв'язок між ідентичністю і мовою, якою переважно говорить людина (коефіцієнт – Крамера 0,2, зв'язок є значущим на рівні 0,01). Населення, яке ідентифікує себе з мешканцем села, району чи міста, громадянином України, представником свого етносу, нації, переважно спілкується українською. Ті, хто ідентифікує себе з громадянином регіону та колишнього Радянського Союзу, переважно спілкуються російською.

Своєю чергою, громадянами колишнього Радянського Союзу передусім відчувають себе люди старше 60 років. А громадянином Європи та світу – молодь віком 18–29 років.

Таким чином, ідентичність населення залежить від регіону проживання, мови спілкування, віку респондента та ціннісних орієнтацій. Також ідентичність може залежати від емоційних складових та об'єднуючих факторів, як-то спільний ворог та боротьба за спільні інтереси, які в певний проміжок часу стають об'єднувальними для більшості населення. Зміни у свідомості населення, зумовлені впливом двох революцій, стають

**Особливості громадсько-територіальних ідентичностей
у розрізі мовних груп, 2018 р. (% по стовпчику)**

<i>Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?</i>	<i>Ким Ви себе передусім вважаєте?</i>						
	<i>Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете</i>	<i>Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете</i>	<i>Громадянином України</i>	<i>Представником свого етносу, нації</i>	<i>Громадянином колишнього Радянського Союзу</i>	<i>Громадянином Європи</i>	<i>Громадянином світу</i>
Переважно українською	52,0*	31,5	45,0*	42,6*	10,7	38,2	30
Переважно російською	28,4	48,0*	28,4	24,1	64,3*	41,2	38,3
І українською, і російською (залежно від обставин)	19,6	20,5	26,5	33,3	25	20,6	31,7

* Відмінності значущі на рівні 0,05.

основою для поступового зміцнення національного характеру та визначення основного вектора руху.

Література

1. *Andriot A., Owens T.* Identity. Access mode: <http://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/obo/9780199756384-0025>
2. *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва: АСТ, 2008. 635 с.
3. *Kuzio T.* Identity and nation-building in Ukraine Leigh Oakes. *Ethnicities*. Vol.: 1. Issue: 3. P. 343–365.
4. *Sasse G., Lackner A.* War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. Vol. 34, 2018. Issue 2–3: Identity Politics In Times Of Crisis: Ukraine As A Critical Case
5. *Oakes L.* Language and National Identity: Comparing France and Sweden (IMPACT: Studies in Language and Society). 2001. 305 pp. URL: [цdownload/](http://download/)

ДИНАМІКА КІЛЬКІСНОГО СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОРОСІЙСЬКИ ТА ПРОЄВРОПЕЙСЬКИ ЗОРІЄНТОВАНИХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Встановлено, що мовні та геополітичні уподобання зумовлює чинник проросійської зорієнтованості. Виявлено: а) чисельне переважання проросійськи зорієнтованих над проєвропейськи орієнтованими впродовж 2000–2013 рр.; б) 20% переважання проєвропейськи зорієнтованих над проросійськи зорієнтованими після 2013 р.

Ключові слова: орієнтація, геополітика, мова, розмежування.

Установлено, что языковые и геополитические предпочтения детерминирует фактор пророссийской ориентированности. Выявлено: а) численное преобладание пророссийски ориентированных над проевропейски ориентированными на протяжении 2000–2013 гг.; б) 20-процентное преобладание проевропейски ориентированных над пророссийски ориентированными после 2013 г.

Ключевые слова: ориентация, геополитика, язык, размежевание.

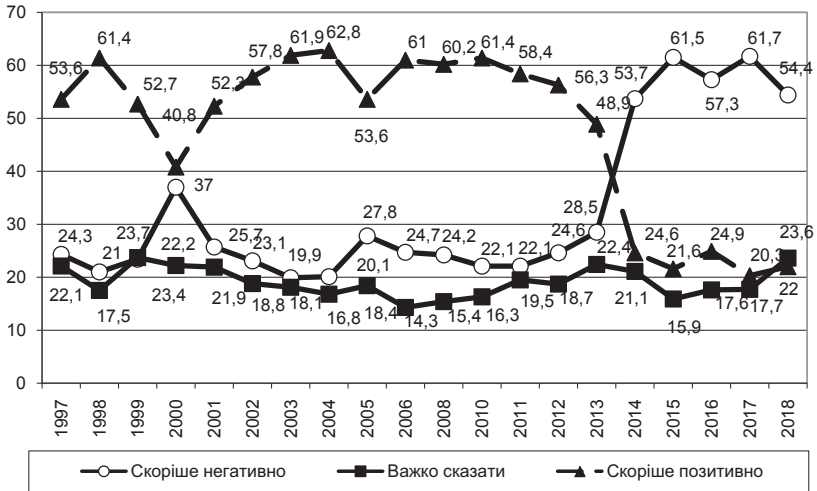
The data of the annual nationwide survey “Ukrainian Society” show that a respondent’s pro-Russian orientation is the factor determining their language and geopolitical preferences. Over the 2000–2013 period, citizens with pro-Russian attitudes numerically predominated. Since 2013, by contrast, the proportion of pro-European respondents has been about 20 percent higher than that of pro-Russian ones.

Keywords: orientation, geopolitics, language, divide.

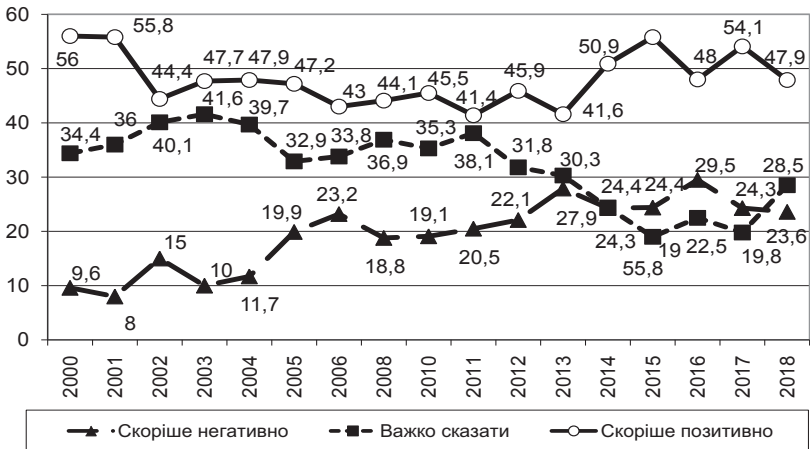
Підставами соціального розмежування в сучасному українському суспільстві є геополітичний європейський або євразійський напрям інтеграції його та статус російської мови в Україні. Мінливість відсотків відповідних орієнтацій у масовій свідомості спостерігається на підставі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (рис. 1–3).

Після 2014 р. можна зауважити подобу певної синхронності у мінливості відсотків уподобань за цими трьома показниками – “Союз Росії й Білорусі” (рис. 1), “Євросоюз” (рис. 2) та

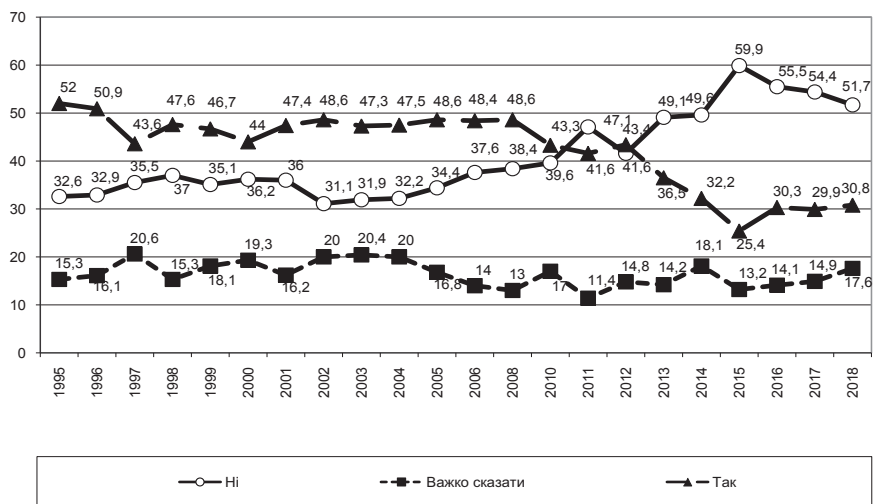
Розділ перший

Рисунок 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання
 “Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України
 до союзу Росії й Білорусії?” (% до кількості опитаних)

Рисунок 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання
 “Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?”
 (% до кількості опитаних)

Рисунок 3. Динаміка розподілу відповідей на запитання "Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?" (% до кількості опитаних)

"Російська мова"¹ (рис. 3). Виразнішу синхронну мінливість виявляють суто геополітичні орієнтації (рис. 1 і 2), менш виразну – геополітичні, з одного боку, та мовні – з другого (рис. 3). Можливе припущення, що зауважену вибіркочку спорідненість їх мінливості після 2014 р. зумовлює якийсь спільний чинник. Спробу його статистичного моделювання вже здійснено раніше [2, с. 71–72]. Наразі таку спробу відтворено із розширенням емпіричної бази моделювання за рахунок долучення нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2017 та 2018 рр. Відтак припущення про спільний латентний чинник, що зумовлює певною мірою синхронну мінливість мовних і геополітичних уподобань після 2014 р., тестувалося за допомогою експлораторного факторного ана-

¹ У формулюванні запитання цього показника йдеться про надання російській мові статусу офіційної в Україні. Цей статус може розумітися як статус державної мови, статус регіональної мови, статус мови національної меншини або статус мови міжнаціонального спілкування. Різні опитувані могли мати на увазі усі ці різні статуси мови, коли відповідали ствердно або заперечували. Але відповіді опитуваних у підсумку показують, що будь-яке підвищення статусу російської мови в Україні наразі відповідає або суперечить їхнім бажанням.

лізу. Процедурі факторизації підлягали безпосередньо вимірювані показники мовного та геополітичних уподобань (рис. 1–3). При цьому позиціям їх шкал відповідали такі значення балів: а) показник “Союз Росії й Білорусі” (рис. 1): 1 бал – “скоріше позитивно”, 2 бали – “важко сказати”; 3 бали – “скоріше негативно”; б) показник “Євросоюз” (рис. 2): 1 бал – “скоріше негативно”, 2 бали – “важко сказати”; 3 бали – “скоріше позитивно”; в) показник “російська мова” (рис. 3): 1 бал – “так”, 2 бали – “важко сказати”; 3 бали – “ні”.

Факторний аналіз кореляційної матриці цих показників за методом головних компонентів здійснений на масивах соціологічних даних моніторингу за 2000–2018 рр. Значення критерію адекватності вибірки Кайзера – Мейера – Олкіна (КМО) підтвердили застосовність факторного аналізу до всіх цих вибірок. Тест сферичності Барлетта вказав на цілковиту прийнятність відповідних даних для проведення факторного аналізу. У результаті на кожному річному масиві даних було виокремлено один фактор із власним значенням більше одиниці та часткою поясненої дисперсії більше 50%, що дало підстави обрати для інтерпретації виключно 1-факторну модель (табл. 1).

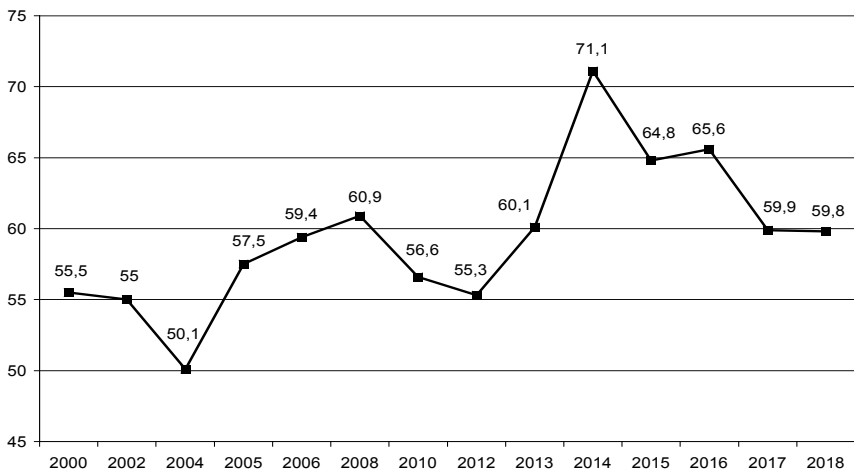
Одиночні фактори, що виділені у межах кожного масиву даних моніторингового опитування окремого року, здебільшого значно корелюють із усіма трьома безпосередньо вимірними показниками моніторингу, на основі яких вони побудовані. Тобто ці одиночні фактори структурно подібні. Можна припустити, що на масивах даних опитувань кожного року виявлено єдиний латентний чинник, який зумовлює мовні та геополітичні уподобання опитуваних. Два із трьох цих показників безпосередньо фіксують міри проросійських орієнтацій опитуваних – їхні позиції щодо “російської мови” та “союзу Росії і Білорусі”. Відтак виявлений латентний чинник можна концептуально інтерпретувати як “проросійську орієнтованість” опитуваних, що буває більшою або меншою й визначає відповідні їх мовні та геополітичні уподобання. Отже, припущення про зумовленість цих уподобань спільним чинником загалом підтвердилося. Мінливість потужності дії цього чинника в часі можна оцінити на підставі окремого унаочнення динаміки частки поясненої ним дисперсії (рис. 4).

Частка поясненої 1-факторною моделлю дисперсії сягає 60-відсоткового рівня у 2006–2008 та 2013–2018 рр., а також пере-

Таблиця 1

Матриці факторних навантажень 1-факторної моделі
(метод головних компонентів)

Рік опитування	Безпосередньо вимірювані показники			Частка поясненої дисперсії, %	Об'єкти аналізу, n
	Російська мова	Союз Росії й Білорусі	Євросоюз		
2000	0,818	0,846	0,531	55,5	1798
2002	0,825	0,834	0,524	55,0	1781
2004	0,809	0,811	0,441	50,1	1783
2005	0,817	0,812	0,629	57,5	1795
2006	0,840	0,817	0,638	59,4	1800
2008	0,821	0,838	0,671	60,9	1795
2010	0,820	0,823	0,589	56,6	1793
2012	0,785	0,805	0,628	55,3	1788
2013	0,737	0,825	0,762	60,1	1790
2014	0,811	0,871	0,847	71,1	1782
2015	0,783	0,830	0,801	64,8	1755
2016	0,822	0,848	0,757	65,6	1798
2017	0,781	0,817	0,721	59,9	1753
2018	0,784	0,809	0,724	59,8	1800

**Рисунок 4. Динаміка частки поясненої дисперсії
1-факторної моделі проросійської орієнтованості (%)**

вищує цей рівень у 2014–2016 рр. Спільне тло для цих двох часових відтинків – політична криза та дочасна конфліктна зміна влади. У 2007 р. Прем'єр-міністр України В. Янукович та очолювані ним уряд і правляча парламентська коаліція втратили владу внаслідок дострокового припинення повноважень парламенту Президентом України В. Ющенком та за підсумками дочасних парламентських виборів. У 2014 р. Президент України В. Янукович і контрольовані ним уряд та правляча парламентська коаліція втратили владу внаслідок масового громадського збурення після ухилення від підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Якщо у 2007 р. було знайдено мирний вихід із політичної кризи, то у 2014-му її розв'язування було обтяжене репресивним насиллям правоохоронних органів проти громадських активістів Євромайдану, сепаратистськими заколотами та військовою інтервенцією Росії в Криму та на Донбасі. Отже, 1-факторна модель проросійської орієнтованості може певною мірою відображати та пояснювати загострення політичних криз у сучасному українському суспільстві.

Зокрема, унаочнення динаміки мір сили зв'язків виявленого латентного фактору проросійської орієнтованості із без-

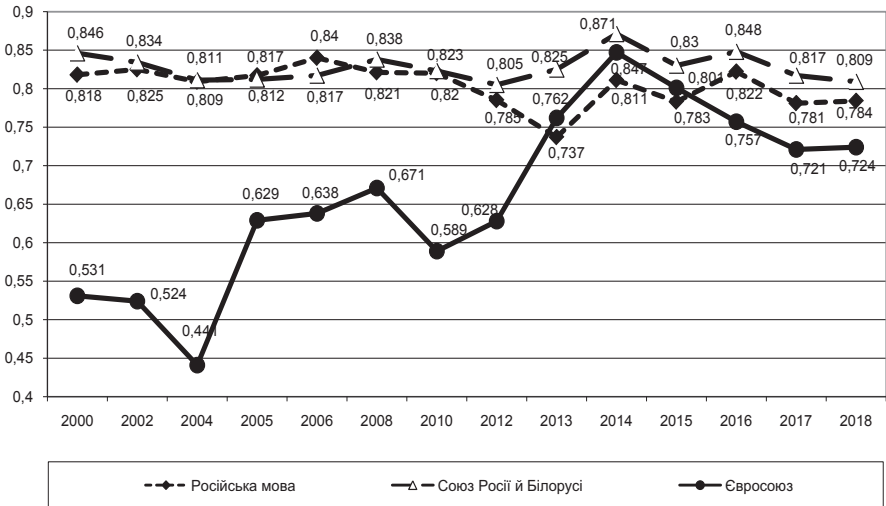

Рисунок 5. Динаміка матриці факторних навантажень 1-факторної моделі проросійської орієнтованості

посередньо спостережуваними показниками мовних та гео-політичних уподобань опитуваних увиразнює спостережені тенденції (рис. 5).

Упродовж усього часу спостережень виявлений фактор був здебільшого найсильніше пов'язаним із орієнтаціями на “російську мову” та “союз Росії і Білорусі”. Ця обставина, власне, й дає підставу інтерпретувати цей чинник як “проросійську орієнтованість” опитуваних. Натомість сила його зв'язку із орієнтацією на “Євросоюз” була порівняно слабшою у 2000–2012 рр., помітно зростала у 2012–2014 рр. і, зокрема, навіть перевищила силу зв'язку його із орієнтацією на “російську мову” у 2013–2015 рр. Спостережені тенденції можна інтерпретувати так. До 2012 р. інституційне зближення України із Європейським Союзом мало радше вірогідний характер і не викликало особливого занепокоєння громадян. Натомість

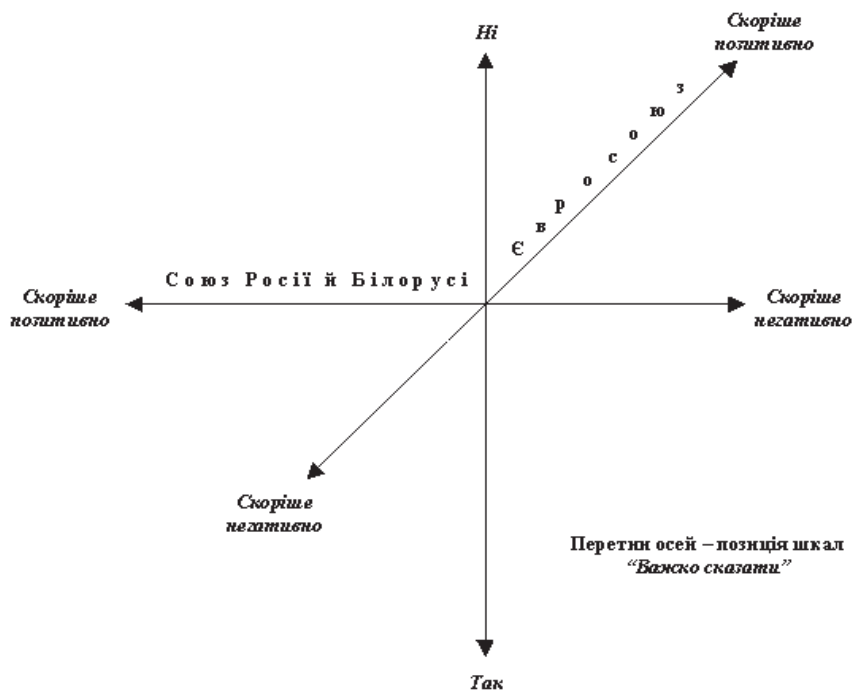

Рисунок 6. Модельований 3-вимірний простір мовно-геополітичного самовизначення опитуваних

громадська стурбованість долею цієї угоди зросла у 2013–2015 рр., коли настала черга її підписання і набуття чинності. З вирішенням цього питання гострота сприйняття його у масовій свідомості загалом дещо знижувалася у 2015–2018 рр.

З'ясування особливостей диференціації опитуваних за мірою їхньої проросійської орієнтованості має враховувати зумовлювання цим чинником локалізації їх в умовному просторі самовизначень, що його моделюють шкали вихідних показників (рис. 6).

Горизонтальні осі-виміри цієї просторової моделі становлять шкали показників геополітичних орієнтацій опитуваних. Перетин цих горизонтальних осей утворює своєрідну “площину” геополітичного (цивілізаційного) самовизначення опитуваних. Таке самовизначення може бути: а) виключно однозначним – передбачати орієнтацію на “союз Росії і Білорусі” та виключати орієнтацію на “Євросоюз” або навпаки; б) менш однозначним – поєднувати орієнтацію “союз Росії і Білорусі” / “Євросоюз” із позицією невизначеності “важко сказати” щодо альтернативного геополітичного напрямку; в) відсутнім – у випадку вибору середньої позиції шкал “важко сказати”; в) амбівалентним – поєднувати водночас орієнтації на “союз Росії і Білорусі” та “Євросоюз”. Вертикальну вісь-вимір становить шкала показника самовизначення щодо статусу “російської мови” в Україні. Перетин цієї осі із двома іншими довершує модель 3-вимірного простору класифікації опитуваних за мірою проросійської орієнтованості їх.

Спробу такої класифікації шляхом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх) здійснено раніше [2, с. 73–75]. Тобто процедура кластеризації була застосована у просторі шкал безпосередньо вимірюваних показників мовного та геополітичних уподобань (рис. 1–3, 6). При цьому позиціям шкал даних показників відповідали такі ж значення у балах, як і (вказані вище) при процедурі факторизації їх. Наразі таку спробу кластеризації відтворено із розширенням емпіричної бази моделювання за рахунок долучення нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2017 та 2018 рр. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-кластерного рішення (табл. 2).

На кожному масиві даних опитувань 2000–2018 рр. виокремлено по 2 кластери, що внутрішньо однорідні та суттєво

Таблиця 2

Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів, класифіковані та некласифіковані об'єкти (опитувані), n

Рік спостереження	Наповненість		Класифіковані об'єкти	Об'єкти, що залишилися поза класифікацією
	Кластер 1	Кластер 2		
2000	957	841	1798	12
2002	737	1044	1781	18
2004	724	1059	1783	17
2005	1095	700	1795	5
2006	781	1019	1800	0
2008	756	1039	1795	6
2010	843	950	1793	7
2012	1001	787	1788	12
2013	787	1003	1790	10
2014	726	1056	1782	18
2015	659	1096	1755	47
2016	720	1078	1798	4
2017	1118	635	1753	47
2018	1068	732	1800	0

відмінні між собою. У рішеннях із більшими кількостями кластерів останні виявилися порівняно менш внутрішньо однорідними і менш відмінними між собою. Інтерпретація отриманих 2-кластерних змінних кожного року можлива на основі порівняння фінальних центрів їх кластерів – середніх значень (балів) безпосередньо вимірюваних вихідних показників кластеризації для кожного кластера (табл. 3).

Кластери кожної змінної дуже помітно відрізняються один від одного не лише за цим параметром. Їх відмінності більше увиразнюють кростабуляції отриманої змінної, що фіксує 2-кластерне рішення кожного року, із безпосередньо вимірними вихідними показниками. Результати відповідних тестувань на масивах даних опитувань 2000–2016 рр. наведено в: [2, с. 91–99]. Аналогічне тестування на масивах даних опитувань 2017 і 2018 рр. теж показало такі відмінності між кластерами.

Зокрема, опитувані одного із кластерів здебільшого (а) згодні із необхідністю надання російській мові статусу офіційної

Фінальні центри кластерів, М
(діапазон шкал вихідних показників: 1–3 бали)

Рік	Російська мова		Союз Росії й Білорусі		Євросоюз	
	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 1	Кластер 2
2000	1,30	2,62	1,32	2,69	2	3
2002	2,65	1,24	2,40	1,13	3	2
2004	2,80	1,20	2,12	1,20	2	2
2005	1,31	2,72	1,23	2,55	2	3
2006	2,84	1,17	2,28	1,14	3	2
2008	2,82	1,23	2,35	1,13	3	2
2010	2,81	1,20	2,17	1,10	2	2
2012	1,30	2,84	1,22	2,28	2	3
2013	2,81	1,59	2,52	1,23	2,69	1,70
2014	1,39	2,71	1,51	2,84	2	3
2015	1,44	2,90	1,71	2,82	1,65	2,71
2016	1,43	2,80	1,53	2,85	1,52	2,63
2017	2,74	1,42	2,86	1,66	2,68	1,65
2018	2,74	1,43	2,80	1,63	2,63	1,68

в Україні, (б) позитивно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, (в) неспроможні визначитися зі ставленням у 2000–2012 і 2014 рр. та негативно ставляться у 2013 і 2015–2018 рр. до вступу України до Європейського Союзу. Переважні відповіді на два із трьох запитань (рис. 1 і 3) тут можна трактувати як прихильність до можливої легалізації мовно-культурного та запровадження нормативно-інституційного² впливів Росії в Україні. Відтак орієнтованість опитуваних цього кластеру визначена як суто проросійська.

Натомість опитувані другого із кластерів здебільшого (а) заперечують необхідність надання російській мові статусу офіційної в Україні, (б) негативно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі і (в) позитивно – до вступу України до Європейського Союзу. Переважні негативні відпо-

² Потуга та ресурси Росії забезпечують їй очевидне й зрозуміле всім домінування та втілення її власних національних інтересів у союзному утворенні на кшталт “союзу Росії й Білорусі” та на рівні його наднаціональних нормативних засад.

віді на запитання двох зазначених показників (рис. 1 і 3) можна трактувати як неприйняття імовірної легалізації мовно-культурного та запровадження нормативно-інституційного впливів Росії в Україні. З огляду на переважне уподобання інтеграції України в Європейський Союз (рис. 2) орієнтованість опитуваних цього кластеру позначена як проєвропейська.

Таким чином, 2-кластерне рішення узагальнює і полярно диференціює відповіді опитуваних на запитання безпосередньо вимірюваних показників (рис. 1–3). Ця змінна виокремлює дві категорії опитаних: а) проросійськи орієнтованих; б) проєвропейськи зорієнтованих. На зламі 2013–2014 рр. співвідношення часток цих категорій опитуваних кардинально змінилося (рис. 7).

Після мінливого чисельного переважання проросійськи орієнтованих над проєвропейськи орієнтованими опитуваними впродовж 2000–2013 рр. з 2014 р. почалося 20-відсоткове переважання проєвропейськи орієнтованих над проросійськи орієнтованими опитуваними. Цю кардинальну зміну різниці відсотків можна розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 р. включно вибірки

Рисунок 7. Динаміка співвідношення часток проросійськи та проєвропейськи орієнтованих опитуваних (%)

моніторингових досліджень Інституту соціології пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок анексії Росією Криму його населення не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2014–2018 рр. А через захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та участі Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2015–2018 рр. У підсумку переважно проросійські уподобання³ значної частки населення України не враховані в останні чотири–п'ять років моніторингових спостережень.

Вельми інформативними є міри однорідності кластерів проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (табл. 4).

Йдеться про середній показник, який вимірює відстані кожного опитуваного від центру “його” кластера [1, с. 216–217]. Умовно “відстань” опитуваного від “центру кластера” – “відхилення” мір мовного та геополітичних уподобань цього опитуваного від найтипівіших мір зазначених уподобань у межах даного кластера. Чим менші такі відхилення у межах кластера, тим більша його однорідність. Для зручності інтерпретації тенденцій динаміки середніх відстаней від центру для двох кластерів унаочнено (рис. 8).

У 2000 та 2005 рр. не спостережено значущої відмінності в однорідності кластерів проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних за їхніми мовними та геополітичними уподобаннями. У 2002–2004 та 2006–2012 рр. більш однорідним за цими уподобаннями був кластер проросійськи зорієнтованих, а в 2013–2018 рр. – кластер проєвропейськи зорієнтованих опитуваних⁴. Однорідність кластеру проєвропейськи зорієнто-

³ Серед усіх опитаних у АР Крим (n = 91) під час моніторингового опитування 2013 р.: а) 73,6% вважали за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні; б) 80,2% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 23,1% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу. Серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях (n = 281) під час моніторингового опитування 2014 р.: а) 72,6% вважали за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні; б) 66,4% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 10,8% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу.

⁴ У 2014–2018 рр. йдеться про опитуваних, що репрезентують думку громадян України на контрольованій Українською державою території.

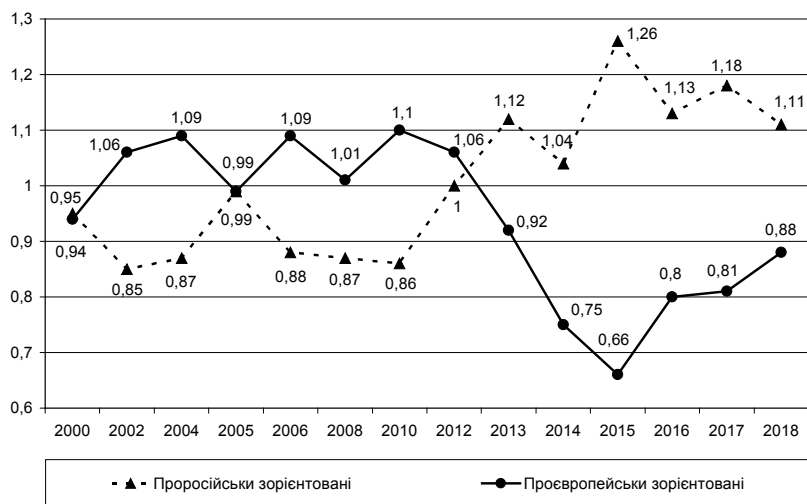
Таблиця 4

**Динаміка середніх відстаней
від центру для двох кластерів, М**

Рік спостереження	Проросійськи орієнтовані			Проєвропейськи орієнтовані			Показники дисперсійного аналізу	
	М	n	SD	М	n	SD	F	Значим.
2000	0,95	957	0,34	0,94	841	0,45	0,648	0,421
2002	0,85	1044	0,44	1,06	737	0,36	107,167	0,000
2004	0,87	1059	0,40	1,09	724	0,31	154,147	0,000
2005	0,99	1095	0,42	0,99	700	0,44	0,003	0,958
2006	0,88	1019	0,44	1,09	781	0,39	115,973	0,000
2008	0,87	1039	0,47	1,01	756	0,39	43,217	0,000
2010	0,86	950	0,41	1,10	843	0,38	170,404	0,000
2012	1,00	1001	0,42	1,06	787	0,40	11,147	0,001
2013	1,12	1003	0,36	0,92	787	0,44	110,040	0,000
2014	1,04	726	0,35	0,75	1056	0,47	205,494	0,000
2015	1,26	659	0,41	0,66	1096	0,48	716,659	0,000
2016	1,13	720	0,38	0,80	1078	0,49	235,810	0,000
2017	1,18	635	0,37	0,81	1118	0,51	248,023	0,000
2018	1,11	732	0,37	0,88	1068	0,46	129,558	0,000

ваних опитуваних почала зростати, а кластеру проросійськи зорієнтованих опитуваних – знижуватися ще до подій на зламі 2013–2014 рр. Загалом таке зростання однорідності кластеру проєвропейськи зорієнтованих та зниження однорідності кластеру проросійськи зорієнтованих опитуваних відбулося впродовж 2012–2015 рр. Натомість у 2015–2018 рр. спостерігаються загалом зворотні тенденції: однорідність кластеру проєвропейськи зорієнтованих знижується, а однорідність кластеру проросійськи зорієнтованих опитуваних – зростає. Але наразі зберігається розрив за мірою однорідності кластеру на користь проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, що кількісно майже рівний аналогічному розриву за декілька місяців до початку Євромайдану.

Ці зауважені тенденції можна інтерпретувати з огляду на припущення, що більша однорідність (або однаковість) уподобань потенційно сприятливіша для появи спільного бачення можли-

Рисунок 8. Динаміка середніх відстаней від центру для кластерів проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих, М

востей їх втілення та схильності до відповідних одностайних дій. З цього погляду малоуспішність Помаранчевої революції можна пояснити більшою одностайністю її проросійськи орієнтованих опонентів порівняно з проєвропейськи орієнтованими прихильниками. Водночас повалення політичного режиму В. Януковича у 2014 р. може пояснюватись більшою одностайністю його проєвропейськи орієнтованих опонентів порівняно із проросійськи орієнтованими прихильниками. На зниження рівня одностайності проєвропейськи орієнтованих опитуваних після 2015 р., імовірно, вплинули чвари між політичними силами, які прийшли до влади після Євромайдану і почали втілювати його гасла, а також повільність і недостатня результативність такого втілення.

Література

1. Крыштановский А. О. Анализ социологических данных с помощью пакета SPSS: учеб. пособ. для вузов. Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. 281 с.
2. Резнік В. (Де)легітимація соціального порядку та уподобання щодо модернізації його засад в сучасній Україні: передумови і тенденції. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2017. №1. С. 65–102.

ЧЛЕНИ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЯК СУБ'ЄКТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються характерні особливості громадян, які належать до тих чи інших громадських об'єднань. Показано, що для представників цієї соціальної групи характерні більша впевненість у своїй спроможності чинити вплив на владу, особливо на місцевому рівні, більша висока готовність брати участь у акціях протесту і більша конфліктність, а також більш позитивне сприйняття майбутнього України.

Ключові слова: громадська активність, вплив на рішення влади, готовність до участі у протестах.

В статье анализируются характерные особенности граждан, принадлежащих к тем или иным гражданским объединениям. Показано, что для представителей этой социальной группы характерны большая уверенность в своей способности осуществлять влияние на власть, особенно на местном уровне, более высокая готовность принимать участие в акциях протеста и большая конфликтность, а также более позитивное восприятие будущего Украины.

Ключевые слова: гражданская активность, влияние на решение власти, готовность к участию в протестах.

The paper analyses some characteristics of Ukrainians who are members of various civil society organisations (CSOs) and compares them with the general public. According to the survey data, CSO members are more confident in their ability to communicate effectively with the authorities (particularly the local ones) and thereby participate in decision-making processes. The representatives of this social group are more willing to take part in protests, and they are not conflict-averse. In addition, CSO members are more optimistic about Ukraine's future.

Keywords: civic engagement, involvement in decision-making, impact on the authorities' decisions, willingness to protest.

Громадянське суспільство в Україні завжди відіграло особливу роль. Ще за часів перебудови у Радянському Союзі в Україні з'явився потужний масовий народний рух – спочатку як Рух за перебудову, а потім – Народний Рух України, який зіграв надзвичайно важливу роль у ствердженні незалежності України. І вже в незалежній Україні громадянське суспільство обстоювало демократію, за необхідності жорстко стоячи на захисті демократичних принципів, як це було під час першого Майдану у 2004-2005 рр. На відміну від Помаран-

чевої революції, де головну організуючу роль виконували опозиційні до влади Кучми політики, Євромайдан та Революція гідності були розпочаті і організовані громадськими активістами. Громадянське суспільство не дало розвернути країну від європейської інтеграції і зупинило узурпацію влади, яка була б неминучою у разі поразки Майдану.

Після перемоги Революції гідності наступні події – анексія Криму, збройний напад Росії та її сателітів на Донбасі за повної неготовності армії істотно активізували громадянське суспільство. Очевидно, без мобілізації громадськості, без волонтерського руху і добровольців на фронті, збирання коштів для армії Україні навряд чи вдалося б відстояти свою незалежність.

У проведенні вкрай необхідних Україні реформ, особливо в перші роки після Революції гідності, теж було громадянське суспільство. Для цього було створено унікальне об'єднання – Реанімаційний пакет реформ, який зараз об'єднує 82 громадські організації. Серйозну роботу вели антикорупційні організації, журналістські розслідування тощо. Деякі громадські активісти пішли у владу, як законодавчу, так і в виконавчу.

Дані соціологічних опитувань засвідчують, що громадяни, втративши довіру до державних інституцій, саме громадським організаціям готові доручити реалізацію важливих суспільних реформ. Під очевидним тиском громадянського суспільства були ухвалені важливі і дуже незручні для влади закони – зокрема, про електронне декларування статків державними службовцями, про повноваження західних експертів у доборі кандидатів до Вищого антикорупційного суду тощо.

Вочевидь, роль громадянського суспільства після Революції гідності різко зросла.

Водночас соціологічні дослідження чітко фіксують досить парадоксальне явище: попри очевидну активізацію громадянського суспільства, попри довіру, яку виявляє суспільство до волонтерів і громадських активістів, суспільство в цілому залишається пасивним.

Особливо чітко це виглядає у дослідженні Інституту соціології НАН України, де питання про членство в різних громадських об'єднаннях ставиться від самого початку проведення моніторингу, з 1994 р. В той рік не належали до жодної з громадських та політичних організацій 82% населення. Причому у списку були наведені усі можливі об'єднання – не лише

громадські організації та суспільно-політичні рухи, а й творчі спілки, спортивні товариства, релігійні організації, профспілки, навіть організації фермерів, словом, усе можливе. І усі ці організації, разом узяті, охоплювали лише 18% населення. І в усі наступні роки цей відсоток не зростав, а в деякі роки навіть падав.

Особливий інтерес становлять роки, які передували революціям та наступні роки. І от виявляється, що навіть після бурхливих революційних подій, які максимально мобілізували активність громадян, членство в громадських організаціях не зростало. Так, у 2014 р. визнали свою належність до громадських об'єднань, за даними моніторингу, 16%, а в наступному 2005 – ті ж 16%; у 2012 р. – 14%, а в 2014-му – 13%.

Як бачимо, фактично відсоток громадян, долучених до участі у громадських організаціях після піднесення громадської активності під час подій Помаранчевої революції та Революції гідності фактично не зріс ані на відсоток. Активізація громадської активності тримається на напруженій діяльності громадських активістів, які стали витрачати на громадську роботу більше часу і сил. Слабе залучення громадян до участі у діяльності громадських організацій залишається однією з ключових проблем громадянського суспільства. Активні громадяни здатні мобілізуватися у критичні періоди, пов'язані насамперед з протестами, проте ця активність не переходить у систематичну постійну роботу у певних організованих структурах. Бо членство у певних громадських об'єднаннях тим і відрізняється від волонтерства, що передбачає планомірну і систематичну діяльність, спрямовану на досягнення певних цілей.

У моніторингу 2018 р. не було спеціального блоку запитань, присвяченого проблемам громадянського суспільства. Проте різнобічна тематика дає змогу дослідити питання щодо особливості тієї соціальної групи, що складається з членів громадських об'єднань – їх мотивації, політичні погляди, зовнішньополітичні орієнтації тощо. Звичайно, не всі люди, що належать до якоїсь організації, є громадськими активістами – іноді це членство є лише формальним. Водночас якщо людина вважає за потрібне засвідчити свою належність до певної організації, значить для неї це є значущим.

Отже, розглянемо особливості цієї групи людей, що позначили себе як члени громадських об'єднань у їх відмінності від тих, хто до громадських об'єднань не належить.

Отже, що являють собою ті 14%, хто є членом бодай якоїсь ГО? Якщо перерахувати 14% членів ГО на чисельність дорослого населення України, то вийде досить солідна величина – понад 5 млн. осіб. За соціально-психологічною класифікацією соціальних груп членів громадських організацій можна розглядати як велику неформальну групу. Чи є у цієї групи якісь специфічні особливості? Чи є відмінності цієї групи від решти суспільства – тих, хто не є членом жодної громадської організації?

Соціально-демографічні особливості членів громадських об'єднань

Передусім розглянемо соціально-демографічний склад членів ГО – чи є певні соціальні групи, чії представники більш схильні до участі у громадських організаціях?

Якщо усіх членів громадських організацій узяти за 100%, то серед них *за статтю* дещо переважають жінки (53%). Проте це відображає загальну кількісну перевагу жінок, бо відсоток членства в ГО серед чоловіків і жінок майже однаковий (відповідно, 18% і 16%). *За віком* 25% членів ГО складають молоді люди віком до 30 років, 45% – люди середнього віку (30–54 роки) і 31% – люди, старші 55 років. Ця структура порівняно з віковою структурою населення дещо зсунута у бік молодшого віку, бо серед молоді членами громадських об'єднань є 20%, серед людей середнього віку – 16% і серед літніх людей 16%.

Соціальна група членів ГО відзначається дещо вищим *рівнем освіти*, ніж група тих, хто до ГО не належить. Серед членів ГО повну вищу освіту мають 37%, серед тих, хто до ГО не належить – 29%. Проте, якщо порівнювати з попередніми роками, наявна тенденція зменшення залежності членства в ГО від рівня освіти: серед тих, хто має загальну середню освіту, належать до ГО 16%, середню спеціальну – 15%, перший ступінь вищої освіти – 17%, повну вищу – 21%.

За матеріальним рівнем життя члени ГО дещо краще забезпечені. Власне, відсоток злиднених в обох групах однаковий, в межах статистичної похибки: 4% серед членів ГО і 3% серед не членів. А от далі ситуація відмінна: серед членів ГО належать до групи бідних – тих, кому вистачає лише на харчування 23%, а серед не членів ГО – 34%, до групи тих, кому вистачає загалом на прожиття, входить 35% членів ГО і 41% не членів, а найбільша різниця у більш заможній групі – тих, кому виста-

час на все необхідне: тут 29% членів ГО і 16% не членів. Серед цієї групи найвищий відсоток тих, хто належить до ГО – 28%. І середній прибуток серед тих, хто належить до ГО вищий – 4843 гривні, а серед не членів ГО – 3928 гривень. Втім, очевидно, що й члени ГО аж ніяк не належать до категорії багатіїв.

За комплексним інтегральним показником соціального самопочуття середній показник членів ГО істотно вищий, ніж у тих, хто до ГО не належить – 43,5 бала проти 40,1.

Регіональні особливості членства у громадських об'єднаннях

Серед регіонів практично на одному рівні членство в ГО серед мешканців Сходу (20%), Центру (19%) та Півдня (17%). Істотно менший відсоток членства у ГО серед жителів Заходу (13%), проте це пов'язано з тим, що у Західному регіоні істотно вища частка сільського населення, а на селі відсоток членства у ГО істотно менший, ніж у великих містах (відповідно, 15% і 20%).

Отже, резюмуючи дані щодо демографічних характеристик членів громадських об'єднань, можна зробити висновок, що за цими показниками справді існують деякі кількісні відмінності, проте вони не настільки значущі, щоб можна було говорити про якусь особливу, специфічну демографічну групу членів ГО.

Найбільш істотні відмінності полягають не у демографії, а у соціальних установках, сприйнятті своєї ролі і значення у суспільстві.

Соціальна активність членів ГО

В моніторингу було два важливих запитання, які засвідчують готовність громадян до соціальної дії. Феномен соціальної безпомічності постійно фіксується у даних моніторингу. Люди вважають, що вони нічого не зможуть зробити, якщо центральна чи місцева влада ухвалить рішення, що суперечать їхнім інтересам. Так от у членів ГО ця соціальна немічність виражена значно менше (*табл. 1–2*).

Як бачимо, різниця у відчутті своєї спроможності впливати на рішення влади істотна серед членів і не членів ГО. Особливо це відчутно стосовно місцевого рівня. Вочевидь, реформа децентралізації мала позитивне значення в тому числі й щодо формування спроможного громадянського суспільства. Свого часу, у 2009 р., ми робили аналогічне дослідження за даними

Таблиця 1

Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення? (%)

	<i>Члени ГО</i>	<i>Не члени ГО</i>	<i>Загалом</i>
Ні, нічого не зміг би зробити	37,2	57,5	54,1
Так, зміг би щось зробити	29,3	12,6	15,4
Важко сказати	33,5	29,9	30,5

Таблиця 2

А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення? (%)

	<i>Члени ГО</i>	<i>Не члени ГО</i>	<i>Загалом</i>
Ні, нічого не зміг би зробити	26,6	45,7	42,4
Так, зміг би щось зробити	42,8	23,1	26,4
Важко сказати	30,6	31,3	31,2

моніторингу, і тоді відчуття спроможності у членів ГО впливати на владу було значно меншим: 13% вважали, що можуть вплинути на уряд і 22% – на рівні місцевої влади.

Люди, що належать до громадських об'єднань, виявили більшу схильність до вияву суспільного протесту. Особисто готові вийти на вулицю з виявом протесту у разі потреби 39% серед членів ГО і 27% серед не членів. Причому відсоток готовності взяти участь в усіх видах протесту у членів стабільно вища, ніж у не членів. Причому досить значна частина членів ГО готова не лише до таких вже звичних у нашому суспільстві і безпечних форм протесту, як участь у передвиборчих кампаніях, збір підписів чи законні мітинги і демонстрації, а й до відносно небезпечних для особистої безпеки формах – пікетування державних установ (10%), бойкот (13%). Серед членів ГО лише 19% вважають, що жоден з заходів протесту не є ефективним і не вартий участі, в той час як серед не членів ГО таку думку поділяє 35%.

Також члени ГО більш схильні до конфліктів: серед них протягом місяця мали конфлікти 58%, а серед не членів ГО –

43%. Імовірно, це пов'язано з більшою активністю цих людей, і не лише соціальною, а й з емоційним темпераментом.

Істотні відмінності виявилися також у питанні щодо почуттів цих людей у роздумах про майбутнє України. Члени ГО постали як більші оптимісти і менше відчувають страх порівняно з тими, хто не належить до громадських об'єднань (табл. 3).

Таблиця 3

**Які почуття виникають у Вас,
коли Ви думаєте про майбутнє України? (%)**

	<i>Члени ГО</i>	<i>Не члени ГО</i>	<i>Загалом</i>
Оптимізм	26,6	18,8	20,1
Байдужість	3,3	3,8	3,7
Радість	6,9	4,7	5,1
Безвихідь	12,5	19,3	18,2
Упевненість	14,8	10,8	11,5
Розгубленість	19,1	24,3	23,4
Задоволеність	6,6	3,7	4,2
Песимізм	12,8	14,4	14,1
Надія	46,7	42,9	43,4
Тривога	31,6	38,8	37,6
Інтерес	23,4	13,5	15,2
Страх	14,5	22,5	21,1
Інше	0,3	0,1	0,1
Важко відповісти	7,9	5,4	5,8

Отже, можна зробити висновок, що члени громадських об'єднань, хоча демографічно не становлять якоїсь окремої групи, за своїми соціально-психологічними характеристиками становлять певну соціальну спільноту, для якої характерне більш високе переконання у своїй спроможності чинити вплив на дії влади і вища схильність до вияву протесту. Очевидно, що саме ці люди найбільш спроможні до активної громадянської діяльності. Проте поки що вони у явній меншості. І це, можливо, найбільша проблема українського громадянського суспільства.

УДК 316.334.2:339.732.4

А. Арсеєнко,
кандидат історичних наук

ДІЯЛЬНІСТЬ МВФ В УКРАЇНІ: БІЙТЕСЯ ДАНАЙЦІВ, ЩО ПРИНОСЯТЬ ДАРИ

Стаття присвячена дослідженню реформування економіки України під егідою МВФ і ставлення її громадян до співпраці з МВФ.

Ключові слова: МВФ, економічні реформи, ставлення до співпраці з МВФ.

Стаття посвящена исследованию реформирования экономики Украины под эгидой МВФ и отношения ее граждан к сотрудничеству с МВФ.

Ключевые слова: МВФ, экономические реформы, отношение к сотрудничеству с МВФ.

The paper analyses the impact of economic reforms implemented in Ukraine under the auspices of the International Monetary Fund. The author also presents the data on Ukrainians' attitudes towards collaboration with the IMF.

Keywords: the IMF, economic reforms, attitudes towards collaboration with the IMF.

Міжнародний валютний фонд був заснований на міжнародній валютно-фінансовій конференції ООН у Бреттон-Вудсі (США) у 1944 р. для сприяння розвитку міжнародної співпраці у сфері міжнародних валютних проблем. На початку 1970-х років МВФ присвоїв собі повноваження диктувати умови надання позик суверенним державам для проведення внутрішніх реформ “нібито з міркувань економічної раціональності” [1, с. 399]. В дійсності, при наданні позик МВФ тільки в одному випадку з шести керується політично нейтральними, технократичними підходами [2, р. 196-197].

Країни антигітлерівської коаліції, постраждалі внаслідок фашистського нашествия в період Другої світової війни, покла-

дали великі надії на допомогу МВФ у справі відновлення народного господарства. Але цим очікуванням не судилося збутися, як і обіцянкам МВФ колишнім соціалістичним країнам підвищити ефективність їх економік за допомогою реформ у межах Вашингтонського консенсусу. Тому що лікування останніх згідно з рецептами Фонду, діючого головним чином в інтересах США та інших країн “сімки”, часто-густо обходиться їм дорожче, ніж сама хвороба.

Про це свідчить впровадження ідеології і практики МВФ під проводом США протягом більш ніж чверті століття в Україні. В цьому контексті український дослідник М. Сенченко справедливо відмічає: “Україна давно поневолена глобальною фінансовою мафією. Це відбулося в 1992 році, коли, підписавши договір про співпрацю з Міжнародним валютним фондом (МВФ), наша країна накинута на себе доларовий зашморг, який ніколи не дасть їй можливості стати незалежною і багатую” [3, с. 5].

Сумні підсумки діяльності МВФ на постсоціалістичному просторі не залишають сумніву в тому, що “МВФ створювався у рамках Бреттон-Вудської системи як інститут, покликаний слугувати інтересам країн ядра капіталістичної світ-системи” [4, с. 85]. Сьогодні провідні держави “золотого мільярда” планети використовують МВФ для переведення колишніх країн СРСР і Східної Європи на капіталістичні рейки розвитку і перетворення їх на сировинні придатки країн ядра капіталістичної світ-системи.

Аналізуючи роль МВФ у витісненні десятків “нових ринкових держав” на узбіччя глобального капіталізму, американський дослідник Ернст Вольф у своїй книзі “Розграбування світу: історія і політика МВФ” так характеризує діяння МВФ у країнах-позичальницях: “Офіційно головне завдання МВФ полягає у стабілізації глобальної фінансової системи і допомозі занепокоєним країнам у період кризи. В дійсності його операції більше нагадують дії воюючих армій. Куди б він не втручався, він підриває суверенітет держав, змушуючи їх імплементувати заходи, які відхиляються більшістю населення, і залишає після себе широкий слід економічних і соціальних спустошень ... Таким чином, програми МВФ коштують мільйонам людей їх робочих місць, відмовляють їм у доступі

до адекватного медичного обслуговування, функціонуючих освітніх систем і гідного житла. Вони роблять недоступним для них необхідне харчування, збільшують бездомність, відбирають плоди праці протягом всього життя у людей похилого віку, сприяють поширенню хвороб, зменшують тривалість життя і збільшують дитячу смертність” [5, р. 9-10].

Куди веде реформаторська діяльність МВФ, чітко видно на прикладі України. За чверть століття “транзитологічного” експерименту вона не змогла навіть наблизитися до показників ВВП УРСР у 1991 р. Реалізація обіцяного “життя по-новому” із залученням позик МВФ після Євромайдану ще більше погіршила становище українського народу навіть у вимірах зарубіжних соціологічних служб. На підставі масового опитування (N=1000) в Україні 1-15 липня 2016 р. соціологічна служба Геллапа встановила, що майже половина українців (46%) упродовж року, що передував опитуванню, переживали часи, “коли вони не мали достатньо грошей для придбання їжі для себе або для своїх сімей”, що стало найвищим показником за весь час здійснення аналогічних досліджень. І не випадково 41% українців водночас оцінили своє соціальне самопочуття як “страждання”. За індикатором страждань у 2016 р. Україна посіла перше місце у Європі і вийшла на третє місце у світі після Південного Судану (47%) і Гаїті (43%) [6].

Усвідомлення того, що однією з головних причин падіння рівня життя є зтягування боргового зашморгу і виконання вимог МВФ стосовно сплати і обслуговування величезного боргу, підвищення цін на життєво важливі послуги тощо призвело до зміни ставлення населення України до співпраці з МВФ (табл. 1). У 2004–2008 рр. майже кожний п’ятий громадянин України негативно ставився до співпраці з МВФ, у 2016 р. і у 2018 р. – кожний третій. З іншого боку, частка тих, хто позитивно ставився до співпраці України з МВФ у ХХІ ст. зменшилась більш ніж на десять відсоткових пунктів (з 36,0% у 2000 р. до 25,7% у 2018 р., за винятком ситуативного піднесення до 44,3% у 2015 р.). У різні роки моніторингу від половини до третини респондентів не могли визначити свою позицію стосовно співпраці України з МВФ, що свідчить скоріше про їх необізнаність у наслідках “реформаторської” діяльності фонду у світі й у нашій країні.

Таблиця 1

Динаміка ставлення громадян до співпраці України з МВФ
у 2000–2018 рр. (%)

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018
Скоріше негативно	23,0	29,1	17,9	19,6	18,2	18,4	32,4	32,9	22,4	24,0	34,7	36,8
Важко сказати	40,9	41,8	46,6	48,6	49,3	44,7	43,6	43,1	40,6	30,9	33,0	37,4
Скоріше позитивно	36,0	28,6	34,9	31,8	32,2	36,7	23,6	23,6	36,4	44,3	32,1	25,7
Не відповіли	0,1	0,5	0,6	0,0	0,3	0,2	0,4	0,4	0,6	0,9	0,0	0,1

Результати моніторингу свідчать про різне ставлення громадян до співпраці України з МВФ залежно від регіону їх проживання (табл. 2). Найбільш негативне ставлення зафіксовано на Півдні (41,5%) і Сході (44,1%), менш негативне – на Заході (30,9%) і в Центрі (32,6%). І в центральних, і в південних, і в східних регіонах негативізм у масовій свідомості переважає над позитивним ставленням до співпраці України з МВФ. Тільки на Заході країни позитивне сприйняття цього переважає над негативним ставленням (39,1% і 30,9%). Позитивно до співпраці України з МВФ ставиться кожний четвертий громадянин на Півдні і Сході (відповідно, 26,4% і 24,0%) і кожний п'ятий (19,4%) – у Центрі. Привертає увагу до себе і те, що в Центрі майже половина населення ще не визначила свого ставлення до співпраці України з МВФ, на Заході, Півдні і Сході таких близько третини.

Аналіз впливу вікового чинника на ставлення громадян до співпраці України з МВФ зафіксував чіткий тренд до зростання негативізму у ставленні людей зі збільшенням їх віку (табл. 3). Якщо серед молоді і громадян середнього віку приблизно кожний третій негативно сприймає співпрацю з МВФ, то серед населення старшого віку четверо з десяти ставляться до цього негативно. Відповідно, позитивно до співпраці України з МВФ ставиться кожний третій молодий респондент (32,9%), кожний четвертий громадянин середнього віку (25,0%) і кожний п'ятий представник старшого покоління (22,1%).

Рівень освіти і стать респондентів практично не впливають на їх ставлення до співпраці України з МВФ. Проте певні

Таблиця 2

**Ставлення громадян до співпраці України з МВФ
залежно від регіону їх проживання (%)**

<i>Ставлення до співпраці України з МВФ</i>	<i>Захід (n=376)</i>	<i>Центр (n=659)</i>	<i>Південь (n=193)</i>	<i>Схід (n=572)</i>
Скоріше негативне	30,9	32,6	41,5	44,1
Важко сказати	30,1	48,0	32,1	32,0
Скоріше позитивне	39,1	19,4	26,4	24,0

Таблиця 3

**Вплив вікового чинника на ставлення громадян
до співпраці України з МВФ (%)**

<i>Ставлення до співпраці України з МВФ</i>	<i>18–29 років (n=380)</i>	<i>30–55 років (n=831)</i>	<i>Старше 55 років (n=589)</i>
Скоріше негативне	31,3	35,1	42,8
Важко сказати	35,8	39,8	35,1
Скоріше позитивне	32,9	25,0	22,1

відмінності зафіксовані за ціннісними вимірами, зовнішньо-політичними орієнтаціями громадян і їх сприйняттям найближчих перспектив життя в країні. Так, серед “оптимістів”, які вважають, що у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, негативно до співпраці з МВФ ставляться 29,6% опитаних, а позитивно – на 10 процентних пунктів більше, 39,7% (табл. 4). Серед тих, хто вважає, що ніякого покращення у найближчий рік не відбудеться (тобто серед “песимістів”), негативно до співпраці з МВФ ставиться майже кожний другий респондент (45,9%), позитивно ж – кожний п’ятий (19,9%).

Зміна влади в Україні в 2014 р. призвела до поділу її населення на зовсім незначну частку “тих, хто виграв” і абсолютну більшість “тих, хто програв” внаслідок «Євромайдану» (рис. 1). У групі “тих, хто виграв” скоріше негативне ставлення до співпраці з МВФ висловив тільки кожний п’ятий респондент (20,4%), у групі “тих, хто програв” – майже половина опитаних (47,6%). І навпаки, серед тих, хто виграв від змін 2014 р.,

Таблиця 4

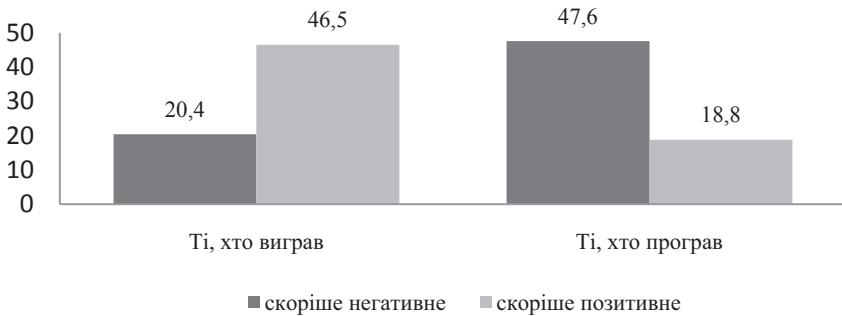
**Ставлення “оптимістів” і “песимістів” (щодо оцінки
перспективнашого життя у найближчий рік)
до співпраці України з МВФ (%)**

<i>Ставлення до співпраці України з МВФ</i>	<i>Ніякого покращення не буде (n=938)</i>	<i>Важко сказати (n=555)</i>	<i>Більш-менш налагодиться (n=307)</i>
Скоріше негативне	45,9	25,4	29,6
Важко сказати	34,1	46,8	30,6
Скоріше позитивне	19,9	27,7	39,7

майже половина позитивно сприймає співпрацю з МВФ і тільки п'ята частина – негативно. Цілком зрозуміло, що ставлення до МВФ зумовлено насамперед ідеологічними орієнтаціями людей. Проте аналіз реалій життя українського суспільства показує, що імперативні вимоги “реформаторських” експериментів МВФ у нашій країні лягли надто важким, практично непосильним тягарем на плечі знедоленої частини українського народу, який поступово починає усвідомлювати, куди веде Україну виконання неоліберальних приписів Фонду під гаслом підвищення ефективності економіки.

Аналіз ставлення громадян до співпраці України з МВФ залежно від того, традиції, цінності та норми поведінки яких країн – західноєвропейських чи східнослов'янських – їм ближчі, виявив таке. “Скоріше негативне” ставлення до співпраці України з МВФ продемонструвала майже третина громадян, які вважають себе прихильниками західноєвропейських цінностей (28,2%), і майже половина прихильників східнослов'янських цінностей (48,5%). Водночас “скоріше позитивне” ставлення до діяльності МВФ висловили 36,1% респондентів-прихильників цінностей країн Західної Європи і майже вдвічі менше (20,1%) прихильників цінностей східнослов'янських країн.

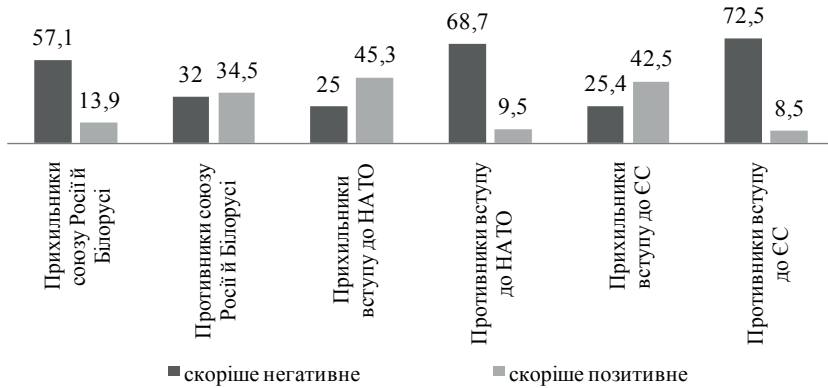
Дані моніторингу виявили також значний вплив зовнішньополітичних орієнтацій громадян на їх ставлення до співпраці України з МВФ (рис. 2). Так, серед прихильників Союзу Росії і Білорусі негативно ставиться до співпраці України з МВФ більше ніж кожний другий респондент (57,1%), серед противників – кожний третій (32,0%). Про “скоріше позитивне”

Рисунок 1. Ставлення “тих, хто виграв” і “тих, хто програв” від зміни влади у 2014 р. до співпраці України з МВФ (%)

ставлення заявили лише 13,9% прихильників Союзу Росії і Білорусі і третина його противників (34,5%). Лише четверта частина опитаних прихильників вступу до НАТО (25,0%) підтримали і співпрацю України з МВФ, майже половина з прихильників вступу до НАТО виступили проти цього співробітництва (45,3%). Значно більш контрастним було співвідношення негативного/позитивного ставлення до співпраці України з МВФ у середовищі противників вступу до НАТО, де воно становило, відповідно, 68,3% і 9,5%. Деяко більше чверті прихильників вступу до Європейського Союзу висловили негативне ставлення до співпраці України з МВФ (25,4%), значно більше – 42,5% – позитивне. І знову значно більш контрастним було співвідношення негативного/позитивного ставлення до співпраці України з МВФ у середовищі противників вступу до ЄС, де воно становило, відповідно, 72,5% і 8,5%. Наведені дані свідчать про суттєвий розкол в українському суспільстві між прихильниками і противниками Союзу Росії і Білорусі, з одного боку, і між прихильниками і противниками вступу до НАТО і ЄС – з другого, зокрема з питання ставлення до співпраці України з МВФ.

Висхідна динаміка негативного ставлення громадян України до співпраці з МВФ у 2000–2018 рр. свідчить про поступове

Рисунок 2. Ставлення громадян до співпраці України з МВФ залежно від їх зовнішньополітичних орієнтацій (%)

успоминання ними справжньої суті фонду і тяжких наслідків його реформаторських експериментів на нашій землі. Імперативні рекомендації МВФ і ВБ викликають бурхливі протести з боку масових демократичних рухів у багатьох країнах світу, де також зростає розчарування діяльністю МВФ. Останнім часом дедалі більше дослідників сучасних глобальних трендів називають бреттон-вудські інститути “економічними вбивцями” країн “третього” світу і з “перехідною” економікою, а фінансову “допомогу” МВФ порівнюють з данайцями, що дари приносять.

Беручи до уваги негативні наслідки Реформації на глобальному рівні під егідою МВФ, одні науковці, політики і громадські діячі закликають реформувати бреттон-вудські інститути, другі – розпустити їх і створити замість них нові організації з новими співробітниками. Останню пропозицію підтримують багато вчених, зокрема британський дослідник Уейн Елвуд, який підкреслює: “Розпустивши бреттон-вудське тріо – МВФ, Світовий банк і СОТ, ми зможемо з нуля створити нові заклади з моральними цілями і демократичними повноваженнями, які будуть працювати на користь більшості мешканців світу” [7, с. 182]. З цим висновком солідаризується дедалі більше державних і громадських діячів, які ставлять за

мету звільнитися від боргового зашморгу і диктату МВФ, відновити своє народне господарство і повернути свою здатність до відтворення державного суверенітету.

Література

1. *Мазовер М.* Власть над миром: история идеи / пер. с англ. И. Д. Голыбиной. Москва: Кучкино поле, 2016.
2. *Stiles K. W.* Negotiating Debt: The IMF Lending Process. Boulder, CO: Westview Press, 1991.
3. *Сенченко М. І.* Міжнародний валютний фонд – інструмент поневолення України. Київ: КВІЦ, 2017.
4. *Роуз К. Б.* Механизмы и пределы влияния США в МВФ: аналит. обзор / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отдел Зап. Европы и Америки / отв. ред. Г. В. Семёко. Москва, 2013.
5. *Wolf E.* Pillaging the World. The History and Politics of the IMF. Tectum Verlag Marburg, 2014.
6. *Lyons L.* South Sudan, Haiti and Ukraine Lead World in Suffering (2017, March 23). Retrieved from http://www.gallup.com/poll/206891/south-sudan-haiti-ukraine-lead-world-suffering.aspx?g_source=World&g_medium=newsfeed&g_campaign=tiles.
7. *Элвуд У.* Глобализация / пер. с англ. А. Захарова. Москва: Книжный клуб Книговек, 2013.

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ПРИВАТИЗАЦІЇ ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА: ДЕТЕРМІНАНТИ ЛЕГІТИМНОСТІ

У статті аналізуються чинники легітимності приватизації засобів виробництва в українському суспільстві. Низький рівень підтримки приватизації великих підприємств зумовлюється впливом суб'єктивних чинників (соціальний статус та геополітична орієнтація). Подібним чином переважання негативного ставлення до приватизації землі детермінується широким набором суб'єктивних чинників (соціальний статус, геополітична та ідеологічна орієнтації) та обмеженим переліком об'єктивних чинників (належністю до молоді, роботодавців). Натомість більша підтримка приватизації малих підприємств зумовлена не тільки суб'єктивними чинниками, а й поширюється на людей з вищим рівнем освіти, роботодавців та самозайнятих.

Ключові слова: приватизація засобів виробництва, легітимність, чинники детермінації.

В статье анализируются факторы легитимности приватизации средств производства в украинском обществе. Низкий уровень поддержки приватизации крупных предприятий обуславливается влиянием субъективных факторов (социальный статус и геополитическая ориентация). Подобным образом преобладание негативного отношения к приватизации земли детерминируется широким набором субъективных факторов (социальный статус, геополитическая и идеологическая ориентации) и ограниченным перечнем объективных факторов (принадлежности к молодежи, работодателям). Зато большая поддержка приватизации малых предприятий обусловлена не только субъективными факторами, но и распространяется на людей с высоким уровнем образования, работодателей и самозанятых.

Ключевые слова: приватизация средств производства, легитимность, факторы детерминации.

The paper analyses the factors facilitating or impeding the legitimacy of privatisation of the means of production in Ukrainian society. According to the recent survey findings, low support for privatisation of large enterprises is determined by a limited set of subjective factors such as a respondent's social status and geopolitical orientation. Negative attitude towards land privatisation is explained by a slightly wider range of subjective factors (social status, geopolitical and ideological orientations), whereas positive attitude –

by relatively few objective factors (belonging to the category of young adults or employers). Support for privatisation of small enterprises is more common among respondents having a university degree, as well as employers and the self-employed; consequently, in this case, not only subjective but also objective factors play an important role.

Keywords: *privatisation of the means of production, legitimacy, determinants.*

Проведення економічних реформ в Україні й досі нагтовхується на проблему легітимності приватної власності на засоби виробництва, яка є похідною від негативного сприйняття суспільством результатів приватизації підприємств та землі. Технологія первісного накопичення капіталу в Україні не в останню чергу була задана схильністю українського суспільства до “ізоляціоністських” стереотипів, а саме неприйняттям громадською думкою населення грошової форми приватизації та залучення іноземного капіталу [1]. Це стало однією з причин того, що масова приватизація сформувала великий національний капітал. У свідомості українців олігархічна система та корупційна економіка передусім пов’язані з нечесною і несправедливою з погляду населення приватизацією великої промисловості.

Негативне ставлення, хоча й меншою мірою, поширилося і на приватизацію малих підприємств та землі. Але в даному випадку визначальним стало те, що негативні оцінки приватизації малих підприємств збалансовані достатньою часткою позитивних оцінок. Водночас, як свідчать дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, в українському суспільстві зберігається переважно позитивне ставлення до розвитку приватного підприємництва [2, с. 14]. Очевидно, що диференціація масових настанов щодо окремих засобів виробництва свідчить про відмінності їхніх детермінант формування. Отже, метою цієї статті стало з’ясування природи легітимності приватизації різних засобів виробництва в українському суспільстві.

Як і будь-який феномен суб’єктивного уявлення про соціальний порядок, приватна власність набуває стану легітимності за двох умов: 1) коли пов’язані з приватною власністю соціальні правила, статуси й ролі, ідентичності та взірці поведінки втілені (інтерналізовані) в особистісних мотивацій-

них структурах суб'єктів приватновласницьких відносин і релевантні принаймні для більшості членів суспільства; 2) ці суб'єкти не лише об'єктивно, під тиском зовнішніх обставин та інституціональних чинників, а й суб'єктивно інтегровані у відносини приватної власності та соціальну структуру суспільства загалом [3, с. 129–130].

Звідси випливають два джерела детермінації легітимності приватизації – об'єктивні та суб'єктивні чинники. Наголос на об'єктивних чинниках зазвичай пов'язують з марксистською методологією, коли відома теза “буття визначає свідомість” стала загальним поясненням багатьох соціальних феноменів, у тому числі й легітимності приватної власності. Зокрема, К. Маркс звернув увагу на матеріальні умови життя, діяльне залучення у приватновласницькі відносини як підґрунтя примирення людей із приватною власністю, усталення капіталістичного устрою шляхом збалансування соціальної структури середніми класами [4, с. 597], а також ідеологію як знаряддя формування соціального визнання та схвалення приватної власності [5, с. 43]. Перебіг посткомуністичних трансформацій показав, що наявність індивідуального позитивного досвіду адаптації до ринкових трансформацій, набуття вигідних соціальних позицій, ефективних за умов ринку навичок та психологічних схильностей позитивно впливає на ставлення до ринкових реформ та приватизації. Натомість частина населення з навичками, які виявилися неефективними за ринкових умов, демонстрували більший опір ринковим перетворенням (принаймні вербально) та вкрай негативне ставлення до приватизації державних підприємств і землі.

Поряд з цим, зважаючи на культурне підґрунтя самого феномену соціальної легітимності, слід враховувати культурологічне трактування суспільного визнання/невизнання процесів роздержавлення підприємств і землі. Адже джерела цього підходу можна знайти в положеннях М. Вебера про етику аскетичного протестантизму як чинник виправдання існування приватної власності [6, с. 172]. Крім цього, розгляд інституту приватної власності як соціокультурного феномену простежується у роботах Т. Веблена та Й. Шумпетера, в яких він трактувався як інститут, пов'язаний з мотивами соціального змагання, прагненням пошани, вирізненням на тлі загалу,

престижу, заздощів, потреби у самоповазі, волінням влади [7, с. 75–76] та як моральна відданість приватній власності, емоційна прихильність до приватновласницьких відносин [8, с. 183–187]. Так чи інакше у пострадянський період велика кількість українців продовжувала надавати перевагу плановій економіці, відсутності соціального розшарування та патерналістським принципам відносин з державою.

Таким чином, постало питання, в якому випадку легітимність певного засобу виробництва визначається “буттям” (об’єктивними характеристиками соціоекономічного становища), а в якому – “свідомістю” (суб’єктивним соціальним статусом, політико-ідеологічними орієнтаціями).

Аналіз даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України засвідчує динаміку ставлення українського суспільства до передачі у приватну власність засобів виробництва та відмінності стосовно їхнього характеру та масштабу (табл. 1–3). На початку 1990-х років негативні й невизначені оцінки переважали лише щодо приватизації великих підприємств, а от ідея передачі у приватну власність малих підприємств та землі загалом сприймалася позитивно. Упродовж 2000-х років позитивне ставлення до приватизації малих підприємств та особливо землі істотно зменшилося, а негативне ставлення суттєво зросло. Подібним чином зростали негативні оцінки щодо приватизації великих підприємств.

Показовим є зменшення негативного ставлення до приватизації усіх засобів виробництва у тривожному 2014 р. Це можна пояснити тим, що опитування проводилося у липні, після анексії Криму та в розпал війни на Донбасі, коли рішучі кроки деяких олігархів на тлі розгортання конфлікту на Донбасі сприяли певній стабілізації та непоширенню конфлікту за межі двох східних областей. Можливо, саме така рішучість великих власників дещо знизила негативні оцінки приватизації. Підтвердженням цього є результати опитувань, які соціологічна група “Рейтинг” провела у квітні та у липні 2014 р., коли відбулася тримісячна динаміка відповідей на запитання *“Що потрібно робити державі з великими підприємствами, які належать олігархам?”*. Якщо одразу після Євромайдану домінувала ідея тотальної націоналізації великих підприємств, то в розпал конфлікту на Донбасі суспільство схилилося до

Таблиця 1

**Динаміка відповідей населення України на запитання
"Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність
(приватизації) великих підприємств?" (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Скоріше нега- тивно	38,4	45,5	54,0	51,4	55,1	56,1	67,2	64,1	61,3	62,7	54,4	62,3	57,6
Важко сказати, позитивно чи негативно	34,2	31,7	28,0	30,0	26,3	26,3	21,8	21,4	24,5	23,9	25,2	23,6	25,1
Скоріше пози- тивно	24,7	22,8	17,5	17,8	18,3	17,5	10,6	13,9	12,9	12,6	19,9	13,8	17,3
Не відповіли	2,7	0,0	0,5	0,8	0,2	0,1	0,4	0,6	1,3	0,8	0,5	0,3	0,0

Таблиця 2

**Динаміка відповідей населення України на запитання
"Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність
(приватизації) малих підприємств?" (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Скоріше нега- тивно	18,3	19,3	20,9	18,7	21,4	25,2	28,6	25,7	28,1	31,1	25,9	36,7	34,9
Важко сказати, позитивно чи негативно	24,4	27,2	24,9	28,6	27,7	27,6	27,3	29,0	30,4	32,0	30,3	30,6	30,1
Скоріше пози- тивно	54,8	53,4	53,7	52,0	50,5	47,2	43,4	44,6	39,8	34,9	43,1	32,2	35,0
Не відповіли	2,5	0,0	0,4	0,8	0,4	0,0	0,7	0,8	1,7	1,9	0,7	0,5	0,0

Таблиця 3

**Динаміка відповідей населення України на запитання
"Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність
(приватизації) землі?" (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Скоріше нега- тивно	26,8	27,4	36,7	37,3	27,0	31,4	52,8	53,1	51,4	55,8	52,9	58,9	57,3
Важко сказати, позитивно чи негативно	19,1	22,7	22,9	22,8	24,5	26,2	22,8	20,5	23,2	24,3	24,8	24,1	22,3
Скоріше пози- тивно	52,6	49,8	40,1	39,5	48,0	42,1	23,8	25,7	24,0	18,6	21,6	16,7	20,4
Не відповіли	1,4	0,0	0,3	0,4	0,5	0,2	0,5	0,7	1,4	1,3	0,7	0,3	0,0

**Чинники легітимності приватизації великих підприємств
в українському суспільстві, порядкова регресія, 2018 р.**

<i>Предиктори</i>	<i>Estimate</i>	<i>S.E.</i>	<i>Sig.</i>
Вік (роки)	-0,005	0,003	0,097
Рівень освіти (1–5)	-0,005	0,042	0,909
Матеріальне становище сім'ї (1–7)	0,014	0,052	0,793
Статус зайнятості			
Роботодавець	0,565	0,502	0,261
Самозайнятий	0,516	0,423	0,223
Найманий працівник	0,255	0,398	0,522
Непрацюючий	0,289	0,401	0,472
Важко відповісти	0 ^(a)	–	–
Суб'єктивний соціальний статус (1–7)	0,180	0,041	0,000
Ідеологічна орієнтація			
Ліва	-0,531	0,189	0,005
Центристська	0,201	0,151	0,182
Права	0,145	0,143	0,311
Жодна взагалі	0,055	0,155	0,721
Остаточо не визначив своєї позиції	0,320	0,146	0,028
Не розуміюся на цих течіях	0 ^(a)	–	–
Традиції, цінності та норми поведінки громадян західноєвропейських vs східнослов'янських країн (1–5)	-0,123	0,035	0,000
LR Chi ^{2a}	89,556	–	–
Pseudo-R ²	0,057	–	–

Примітка: Estimate – оцінки параметрів регресії; S.E. – стандартні похибки; Sig. – значущість впливу на залежну змінну.

^(a) Цей параметр прирівняний до нуля, оскільки є дублюючим.

вибіркових дій у цій царині: зокрема, зменшилася кількість прихильників націоналізації усіх великих підприємств (з 44% до 36%) і збільшилося число тих, хто підтримує проведення об'єктивного розслідування і повернення державі лише незаконно отриманих підприємств (з 36% до 45%) [9].

Таким чином, оцінка приватизаційних процесів могла залежати як від об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

Отже, для визначення детермінант легітимності приватизації засобів виробництва серед населення України було за-

стосовано метод порядкової регресії, оскільки залежні змінні вимірювалися за порядковими шкалами: "1 – скоріше негативно; 2 – важко сказати, позитивно чи негативно; 3 – скоріше позитивно". Як незалежні змінні були виокремлені такі чинники: 1) об'єктивні характеристики соціоекономічного становища (вік, освіта, матеріальний статус сім'ї, статус зайнятості); 2) суб'єктивні характеристики (суб'єктивний соціальний статус, ідеологічна та геополітична орієнтації).

Побудова рівняння порядкової регресії щодо детермінант ставлення населення України до приватизації великих підприємств відобразила вплив об'єктивних та суб'єктивних чинників (табл. 4). Для того, щоб визначити, які з чинників мають вплив на залежну змінну, потрібно передусім відібрати ті, які спричиняють значущий вплив (стовпчик Sig.).

Виявилось, що з усіх предикторів вплив мали окремі змінні, які відображають суб'єктивні чинники. Позитивне ставлення до приватизації малих підприємств зростає із підвищенням суб'єктивного соціального статусу та орієнтацією на традиції, цінності та норми поведінки громадян західноєвропейських країн (в обох випадках значущість впливу на рівні 0,001). Підтримка приватизації великих підприємств спостерігається серед людей, яким ближча західноєвропейська система ціннісно-нормативних координат. Крім цього, негативне ставлення до приватизації великих підприємств поширене серед людей з лівою ідеологічною орієнтацією (значущість впливу на рівні 0,01).

Натомість ставлення до приватизації малих підприємств зумовлене ширшим переліком чинників (табл. 5).

Позитивне ставлення збільшується зі зростанням рівня освіти (значущість впливу на рівні 0,001), належністю до роботодавців (значущість коефіцієнта на рівні 0,05) і самозайнятих (значущість впливу на рівні 0,05). Крім цього, легітимність приватизації малих підприємств поширена серед більшого кола ідеологічних орієнтацій: серед тих, хто зазначив центристську (значущість впливу на рівні 0,01), праву (значущість коефіцієнта на рівні 0,001), жодну (значущість впливу на рівні 0,05), та серед невизначених (значущість впливу на рівні 0,01). Деяко менший вплив, ніж у попередньому випадку, проявив чинник суб'єктивного соціального статусу (значущість впливу на рівні 0,05).

Переважання суб'єктивних чинників спостерігається щодо ставлення українців до приватизації землі (табл. 6).

**Чинники легітимності приватизації малих підприємств
в українському суспільстві, порядкова регресія, 2018 р.**

<i>Предиктори</i>	<i>Estimate</i>	<i>S.E.</i>	<i>Sig.</i>
Вік (роки)	0,004	0,003	0,202
Рівень освіти (1–5)	0,162	0,040	0,000
Матеріальне становище сім'ї (1–7)	0,008	0,050	0,878
Статус зайнятості			
Роботодавець	1,134	0,485	0,019
Самозайнятий	0,849	0,393	0,031
Найманий працівник	0,597	0,366	0,103
Непрацюючий	0,572	0,369	0,121
Важко відповісти	0 ^(a)	–	–
Суб'єктивний соціальний статус (1–7)	0,081	0,038	0,034
Ідеологічна орієнтація			
Ліва	-0,023	0,160	0,888
Центристська	0,425	0,143	0,003
Права	0,808	0,138	0,000
Жодна взагалі	0,327	0,145	0,024
Остаточо не визначив своєї позиції	0,436	0,139	0,002
Не розуміюся на цих течіях	0 ^(a)	–	–
Традиції, цінності та норми поведінки громадян західноєвропейських vs східнослов'янських країн (1–5)	-0,028	0,033	0,386
LR Chi ^{2a}	95,253	–	–
Pseudo-R ²	0,058	–	–

Примітка: Estimate – оцінки параметрів регресії; S.E. – стандартні похибки; Sig. – значущість впливу на залежну змінну.

^(a) Цей параметр прирівняний до нуля, оскільки є дублюючим.

Позитивне ставлення до приватизації цього засобу виробництва пов'язане зі зростанням суб'єктивного соціального статусу (значущість впливу на рівні 0,001), як з орієнтацією на центристські (значущість впливу на рівні 0,01) і праві (значущість впливу на рівні 0,001) політичні течії, так і з політичною невизначеністю (значущість впливу на рівні 0,001), орієнтацією на ціннісно-нормативну систему західноєвропейських країн. Натомість з переліку об'єктивних чинників впливовими вияви-

Таблиця 6

**Чинники легітимності приватизації землі
в українському суспільстві, порядкова регресія, 2018 р.**

<i>Предиктори</i>	<i>Estimate</i>	<i>S.E.</i>	<i>Sig.</i>
Вік (роки)	-0,016	0,003	0,000
Рівень освіти (1–5)	-0,059	0,042	0,166
Матеріальне становище сім'ї (1–7)	-0,006	0,052	0,909
Статус зайнятості			
Роботодавець	1,329	0,508	0,009
Самозайнятий	0,486	0,430	0,258
Найманий працівник	0,434	0,404	0,283
Непрацюючий	0,565	0,407	0,165
Важко відповісти	0 ^(a)	–	–
Суб'єктивний соціальний статус (1–7)	0,170	0,041	0,000
Ідеологічна орієнтація			
Ліва	-0,203	0,186	0,276
Центристська	0,446	0,152	0,003
Права	0,531	0,143	0,000
Жодна взагалі	0,242	0,156	0,122
Остаточо не визначив своєї позиції	0,472	0,147	0,001
Не розуміюся на цих течіях	0 ^(a)	–	–
Традиції, цінності та норми поведінки громадян західноєвропейських vs східнослов'янських країн (1–5)	-0,093	0,035	0,007
LR Chi ^{2a}	121,594	–	–
Pseudo-R ²	0,076	–	–

Примітка: Estimate – оцінки параметрів регресії; S.E. – стандартні похибки; Sig. – значимість впливу на залежну змінну.

^(a) Цей параметр прирівняний до нуля, так як є дублюючим.

лися лише два: підтримка приватизації землі спостерігається зі зменшенням віку (значущість впливу на рівні 0,001) та належністю групи роботодавців (значущість впливу на рівні 0,01).

Отже, низький рівень легітимності приватизації великих підприємств пояснюється тим, що підтримка спирається лише на “свідомість”, а не на “буття”: позитивне ставлення тут є похідним від суб'єктивного соціального статусу та геополітичної орієнтації. Так само ширший набір суб'єктивних чинників

щодо легітимності приватизації землі, де, крім соціального статусу і геополітичних орієнтацій, проявилися політично ідентифіковані верстви, та підсилюється підтримкою лише молодих верств та роботодавців.

Відносно більшу легітимність в українському суспільстві набула приватизація малих підприємств, що пояснюється залученням як суб'єктивних, так і ключових об'єктивних чинників. На відміну від великих підприємств та землі визнання приватизації малих підприємств спостерігається серед освічених верств населення, не лише серед роботодавців, а й серед самозайнятих, серед широкого кола політично ідентифікованих та неідентифікованих (крім, звісно, людей, яким близькі ліві ідеї). Крім цього, показовим є те, що легітимність приватизації малих підприємств не залежить від геополітичних орієнтацій українських громадян. Це вказує на важливі умови для подальшого поширення легітимності на приватизацію решти засобів виробництва.

Література

1. *Рахманов О.* Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2017. № 3. С. 60–73.
2. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Вип. 1 (15): у 2-х т. Т. 2. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. 412 с.
3. *Резнік В.* Приватна власність крізь призму соціологічного інституціоналізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2005. № 4. С. 119–131.
4. *Маркс К.* Теорія додаткової вартості // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Київ: Держполітвидав УРСР, 1967. Т. 26, ч. 2. 664 с.
5. *Маркс К.* Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера, і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. Т. 3. С. 7–521.
6. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. Київ: Основи, 1994. 262 с.
7. *Веблен Т.* Теорія праздного класа / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1984. 368 с.
8. *Шумпетер Й. А.* Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. Київ: Основи, 1995. 528 с.
9. *Відносини держави і бізнесу.* Прес-реліз Соціологічної групи "Рейтинг", липень 2014 р. URL: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14100/>.

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО ПРИВАТИЗАЦІЇ ЯК КЛЮЧОВОГО ЕЛЕМЕНТУ СТРУКТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІКИ

Стаття присвячена вивченню ставлення населення України до приватизації великих та малих підприємств, а також землі. Приватизація розглядається автором як ключовий елемент структурних перетворень економіки країни, що проводяться під егідою зовнішніх кредиторів, передусім Міжнародного валютного фонду.

Ключові слова: приватизація, неолібералізм, МВФ, нерівність, економічна глобалізація.

Статья посвящена изучению отношения населения Украины к приватизации крупных и малых предприятий, а также земли. Приватизация рассматривается автором как ключевой элемент структурных преобразований экономики страны, проводимых под эгидой внешних кредиторов, в первую очередь Международного валютного фонда.

Ключевые слова: приватизация, неоллиберализм, МВФ, неравенство, экономическая глобализация.

The paper analyses Ukrainians' attitudes towards privatisation of large and small enterprises, as well as land. The author regards privatisation as a key element of structural transformations in the country's economy, which are carried out under the aegis of external creditors, primarily the International Monetary Fund.

Keywords: privatisation, neoliberalism, the IMF, inequality, economic globalisation.

В Україні протягом більш як чверті століття реалізуються неоліберальні економічні реформи. Ключовий зміст цих трансформацій, що приблизно однаково здійснюються в багатьох країнах світу з кінця 70-х років ХХ ст., зводиться до приватизації засобів виробництва, суттєвого скорочення державних соціальних програм та загалом зменшення ролі держави в економіці.

Неоліберальні реформи у всьому світі призвели до зниження добробуту більшості населення, скорочення т. зв. середнього класу, розширення бідності та зростання соціально-економічної нерівності. Внаслідок цього в працях сучасних соціологів

та економістів дедалі частіше лунає критика як теорії, так і практики неолібералізму, а також дій таких наднаціональних організацій, як Міжнародний валютний фонд та Світовий банк, що виконують у наш час роль головних драйверів даних структурних трансформацій у світі.

Україна, ставши на шлях неоліберальних перетворень понад чверть століття тому, в результаті реалізації рекомендацій Вашингтонського і пост-Вашингтонського консенсусів, перетворилась із могутньої індустріальної держави на слабку “перехідну економіку”, повністю залежну від зовнішніх запозичень. Реалізація імперативних вимог МВФ у поєднанні з відсутністю державницької стратегії розвитку та прагненням національної верхівки до збагачення призвели до становлення та закріплення моделі периферійного капіталізму, деградації промисловості, зростання нерівності, зниження рівня і якості життя переважної більшості населення в Україні.

Так, державний і гарантований державою борг України станом на 31.10.2018 р. становив 74,32 млрд дол. США [1]. За словами Голови Національного банку України Я. Смолія, тільки у 2019–2020 рр. Україна має виплатити зовнішні держборги розміром близько 12 млрд дол. США [2].

Критичне для долі держави зростання боргової залежності від зовнішніх кредиторів, що лягає важким тягарем на плечі прийдешніх поколінь українців, відбувається на фоні прискореного збагачення олігархів усередині країни. Темп приросту їхніх статків ще більше зріс за останній рік і на сьогодні становить 37,5 млрд дол. США. Що, своєю чергою, дорівнює майже половині вищезгаданого державного боргу України [3]. Це відбувається в той час, коли в результаті неоліберальних реформ більшість населення України перебуває в стані хронічної малозабезпеченості, ледве зводячи кінці з кінцями під тиском постійного зростання цін та тарифів.

На нашу думку, головною причиною зростання нерівності та бідності в Україні стала приватизація засобів виробництва, яка в масовому масштабі мала місце на початку 90-х років минулого століття. Нова потужна хвиля приватизації залишків державної власності була запущена одразу після зміни влади в Україні в лютому 2014 р.

Сьогодні під егідою МВФ Україна продовжує рух у напрямі неоліберального реформування, прискореними темпами по-

збуваючись залишків державної власності. Зокрема, у Меморандумі про економічну і фінансову політику від 2 березня 2017 р., підписаному ключовими представниками української влади (Президентом, Прем'єр-міністром, міністром фінансів та Головою Нацбанку), наскрізною є ідея про необхідність прискорення неоліберальних реформ, зокрема в сенсі "урядування та реформування державних підприємств", та визнається нагальна потреба "у прискоренні цього процесу" [4, с. 25]. У даному офіційному документі співпраці з МВФ чітко прописуються зобов'язання держави Україна та строки з приватизації таких підприємств, як, зокрема, ПАТ "Одеський припортовий завод", ПАТ "Центренерго", "Укрспирт", "Турбоатом", енергорозподільних компаній та обленерго, а також строки виконання даних зобов'язань [4, с. 26]. І хоча, як свідчить практика, дані строки коригуються та переносяться, однак, насправді, з часу зміни влади в лютому 2014 р. відбулось суттєве зменшення державної власності та передача в приватні руки безлічі підприємств, у тому числі державного та стратегічного значення.

Новий проект Меморандуму про співпрацю між Україною та МВФ у рамках нової 14-місячної програми stand-by, в якому оговорюються зобов'язання держави по проведенню структурних реформ, був схвалений Урядом України 5 грудня 2018 р. та має бути затверджений Радою МВФ. Однак тексту документа, в якому описується, по суті, доля мільйонів українців, а також майбутніх поколінь, на жаль, до цього часу немає у відкритому доступі [5].

Необхідно зазначити, що далеко не всі представники експертної спільноти розцінюють приватизацію як рятувальний механізм підвищення ефективності роботи підприємств, як його часто-густо позиціонують представники неоліберального підходу в економіці. Не говорячи про критичне ставлення до даного процесу з боку більшості громадян.

Дедалі частіше в експертному середовищі говориться про те, що саме приватизація виступає ключовим чинником депривації і внаслідок цього – зростання нерівності, бідності та знедоленості великих мас населення.

Так, під час презентації однієї з останніх доповідей щодо крайньої бідності та прав людини, що була представлена кілька місяців тому на розгляд Генеральної Асамблеї ООН, спецдоповідач ООН Ф. Олстон застеріг від безконтрольної прива-

тизації та піддав критиці дії Світового банку, міжнародного валютного фонду та ООН, які просувають приватизацію базових послуг, не рахуючись з правами людини та її наслідками для бідних верств населення. “Масштабна приватизація громадського майна, послуг і інфраструктури в багатьох країнах світу систематично підриває механізми захисту прав людини, призводить до зростання бідності і в цілому має вкрай трагічні наслідки для найбільш уразливих груп населення” [6], – говориться в цьому документі.

Про те, що приватизація стала однією з ключових причин зростання нерівності у світі та в середині багатьох країн, говориться і в Доповіді про нерівність у світі. Зокрема, в ній зазначається, що нерівність, починаючи з 80-х років ХХ ст., зростала скрізь, у всіх країнах, однак різними темпами, що визначалось особливостями інституційного та політичного контексту. Масштабне перетікання власності від державного сектору до приватного, що мало місце в світі з початку 80-х років ХХ ст., не тільки спричинило зростання економічної нерівності, а й суттєво обмежило можливості держав боротися з її наслідками. Як свідчать дослідники, за останні десятиліття обсяги чистого приватного майна зросли в багатих країнах удвічі, при чому на даний процес майже не вплинула ні глобальна фінансова криза 2008 р., ні спекулятивні пухирі на ринку нерухомості таких країн, як Японія та Іспанія. Тоді як чисте державне майно (тобто державні активи мінус державні борги), починаючи з 80-х років ХХ ст., знизилось майже у всіх країнах. Наприклад, у Китаї та Росії його вартість зменшилась з 60–70% національного багатства до 20–30%. Чисте державне майно за останні роки досягло негативних значень у США та Великій Британії і лише дещо перевищує нульову відмітку в Японії, Німеччині та Франції [7, с. 11–12].

Щодо точки зору пересічних громадян України, то соціологічні опитування підтверджують наявність доволі критичного їх ставлення до неоліберальної політики в цілому, а також конкретно до такої економічної “новації”, як приватизація.

Як свідчать багаторічні соціологічні спостереження, приватизація оцінюється вельми критично більшістю жителів України. Результати цього річного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України також говорять про те, що скоріше негативно до приватизації великих підприємств ставиться більшість населення України (57,6%). Тоді

як протилежної думки дотримується більш як утричі менша частка опитаних – лише 17,3% респондентів.

Водночас була зафіксована кореляція між віком респондентів та їх ставленням до приватизації. Зокрема, найбільш негативно до приватизації великих підприємств ставляться люди старшого віку (56 років та більше), таких – 63,2%. Противників великої приватизації менше серед представників середньої (30–55 років) та молодшої (18–29 років) вікових груп – 57,9% та 48,4% відповідно. Показовим є те, що прихильників даного процесу мало серед усіх вікових когорт, у тому числі й наймолодшої: найбільше її прихильників серед молоді (20%), 17,3% – серед людей середнього віку та найменше – 15,4% – серед людей старшої вікової групи (табл. 1).

Також існують деякі регіональні відмінності в оцінці великої приватизації. Наприклад, найбільше противників великої приватизації на півдні України (67,4%), найменше – на заході (51,6%). Найбільше прихильників – на заході (23,9%), найменше – у центрі (11,8%) та на півдні (13,5%). Ймовірно, це можна пояснити історією промислового та соціально-економічного розвитку даних регіонів, адже по всій Україні, особливо на півдні, у результаті деіндустріалізації, що є прямим наслідком неоліберальних реформ, за останні роки були знищені чи суттєво скоротили виробництво десятки колишніх промислових гігантів, тоді як на заході нашої країни історично було значно менше великих промислових підприємств.

Що стосується малої приватизації, то частка респондентів, котрі її схвалювали, була значною від початку спостережень (з 1992 р.). Але якщо до 2002 р. частка таких була вищою за 50%, то з означеного періоду до сьогодні спостерігалось поступове

Таблиця 1

Ставлення різних вікових груп населення до приватизації великих підприємств (N=1800, 2018, %)

<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) великих підприємств?</i>	18–29 років	30–55 років	56 років та більше	Всього
скоріше негативно	48,4	57,9	63,2	57,6
важко сказати, позитивно чи негативно	31,6	24,8	21,4	25,1
скоріше позитивно	20,0	17,3	15,4	17,3

зменшення прихильників даного економічного заходу. Більше того, на сьогодні частки прихильників та противників малої приватизації зрівнялись та становлять 35,0 та 34,9% відповідно.

Доволі відчутне падіння схвального ставлення до малої приватизації відбулось за останні роки. Так, позитивно до неї у 2014 р. ставилось 43,1% проти нинішніх 35,0% (табл. 2).

Одним з найбільш важливих питань сьогодення в Україні є купівля-продаж землі сільськогосподарського призначення. Зокрема, у Меморандумі про співпрацю з МВФ оговорюється важливість прискорення лібералізації ринку землі, у тому числі земель сільськогосподарського призначення. Але незважаючи на “кампанію з інформування громадськості, аби роз’яснити переваги цієї реформи” [4, с. 25], яку зобов’язалась провести влада України у зазначеному документі, більшість

Таблиця 2

Ставлення різних вікових груп населення до приватизації малих підприємств (N=1800, 2018, %)

<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) великих підприємств?</i>	18–29 років	30–55 років	56 років та більше	Всього
скоріше негативно	28,9	36,5	36,5	34,9
важко сказати, позитивно чи негативно	37,4	28,4	27,8	30,1
скоріше позитивно	33,7	35,1	35,7	35,0

громадськості не підтримує таку реформацію, а за період 2014–2018 рр. частка її противників лише зростає.

Загалом скоріше негативно до приватизації землі ставиться більшість респондентів – 57,3%. Протилежну позицію займає майже втричі менша частка опитаних – 20,4% (табл. 3).

Як і щодо приватизації великої власності, тут також є чітка кореляція за віковою ознакою – більш негативне ставлення до неї серед представників старшої вікової когорти. Однак, як свідчать результати опитування, прихильників даної реформи не так багато навіть серед молодіжної групи респондентів – лише кожен четвертий (25,5%). Поряд з тим залишається велика група людей (22,3%), котрі не визначились з власною позицією з даного доленосного для держави та країни загалом питання.

Таблиця 3

**Ставлення різних вікових груп населення
до приватизації землі (N=1800, 2018, %)**

<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) землі?</i>	18–29 років	30–55 років	56 років та більше	Всього
скоріше негативно	44,5	56,6	66,6	57,3
важко сказати, позитивно чи негативно	30,0	22,0	17,7	22,3
скоріше позитивно	25,5	21,4	15,8	20,4

Щодо регіональних відмінностей сприйняття приватизації землі, то найбільше її прихильників традиційно на заході країни – 28,5%, найменше – на Донбасі (13,9%) та в центрі (15,3%). І навпаки, найбільше противників – на Донбасі (63,9%) та у центрі (61,6%) та найменше – в Західному регіоні (48,1%).

Загалом, можна зробити висновок, що, незважаючи на потужну пропагандистську роботу, спрямовану на становлення позитивного образу приватизації власності, а також землі, за період з 2014 по 2018 р. відбулось незначне зростання негативного ставлення жителів України до них (табл. 4).

Так, якщо до приватизації великої власності у 2014 р. скоріше негативно ставились 54,4% опитаних, то у 2018 р. таких стало 57,6%. Більш помітна дана тенденція щодо приватизації малих підприємств – скоріше негативно до неї сьогодні ставиться 34,9% респондентів проти 25,9% таких у 2014 р. Також дещо зросло негативне ставлення українців до приватизації землі – з 52,9% у 2014 р. до 57,3% у 2018-му.

Зафіксована соціологічними дослідженнями разюча розбіжність між діями влади по виконанню рекомендацій МВФ, зокрема в питанні приватизації державної власності, з одного боку, та негативним ставленням великої частки населення країни до даних економічних заходів – з другого боку, криє в собі подальше наростання конфліктів та розломів в українському суспільстві та подальше зростання напруженості в ньому.

Зростання боргової залежності вітчизняної фінансово-економічної системи перед зовнішніми кредиторами, передусім перед МВФ, не тільки призводить до суттєвого скорочення соціальних видатків держави та в результаті – до деградації со-

**Динаміка ставлення населення України до приватизації,
2014–2018 рр. (%)**

Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)...?	Скоріше нега- тивно		Важко сказа- ти		Скоріше пози- тивно	
	2014	2018	2014	2018	2014	2018
великих підприємств	54,4	57,6	25,2	25,1	19,9	17,3
малих підприємств	25,9	34,9	30,3	30,1	43,1	35,0
землі	52,9	57,3	24,8	22,3	21,6	20,4

ціальної сфери, зниження добробуту населення, поглиблення бідності та розширення розколу в суспільстві, але й суттєво послаблює державні позиції України на геоекономічній та геополітичній картах світу.

Література

1. *Державний та гарантований державою борг України за станом на 31.10.2018* / Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://www.minfin.gov.ua/news/borg/derzhavnyi-borh-ta-harantovanyi-derzhavoiu-borh>

2. *Яка економіка – такий і курс [гривні]. Велике інтерв'ю з головою Національного банку України.* URL: <https://voxukraine.org/uk/yaka-ekonomika-takij-i-kurs-grivni-velike-interv-yu-z-golovoyu-natsionalnogo-banku-ukrayini/>

3. *Кто самый богатый в Украине. Рейтинг ТОП-100 Нового Времени.* URL: <https://biz.nv.ua/publications/kto-samyj-bohatyj-v-ukraine-rejtin-h-top-100-novoho-vremeni-2502640.html>

4. *Меморандум про економічну і фінансову політику від 2 березня 2017 року* / Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: https://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/%D0%9C%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%83%D0%BC%20%D0%9C%D0%92%D0%A4_%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2.%202%20%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D1%8F%202017.pdf

5. *Уряд погодив Меморандум про співпрацю з МВФ.* URL: <https://hromadske.ua/posts/uryad-pogodiv-memorandum-pro-spivpracyu-z-mvf>

6. *Експерт ООН по вопросам нищеты предупреждает об опасностях бесконтрольной приватизации* / Новости ООН. URL: <https://news.un.org/ru/story/2018/10/1341072>

7. *Доклад о неравенстве в мире 2018. Основные положения.* URL: <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>

СОЦІОЛОГІЧНІ ПОКАЗНИКИ СТАНУ РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

Проаналізовано соціологічні показники і соціально-демографічну специфіку ринку праці в Україні. Показано, що труднощі з пошуком роботи за кваліфікацією та з достатнім заробітком за місцем проживання українських громадян призводять до зростання їх міграційних настроїв. Прокоментовано суспільно-економічні ризики даної ситуації та чинники, що можуть бути використані для її покращення.

Ключові слова: зайнятість, ринок праці, трудова міграція, репутація країни, корпоративна репутація.

Проанализированы социологические показатели и социально-демографическая специфика рынка труда в Украине. Показано, что трудности с поиском работы по квалификации и с достаточным уровнем заработка по месту проживания украинских граждан приводят к росту их миграционных настроений. Прокомментированы общественно-экономические риски данной ситуации и факторы, которые могут быть использованы для ее улучшения.

Ключевые слова: занятость, рынок труда, трудовая миграция, репутация страны, корпоративная репутация.

The paper analyses sociological indicators describing the current state of Ukraine's labour market, along with the socio-demographic characteristics of its participants. According to the survey data, a number of respondents are facing difficulties in finding a job that both corresponds to their qualifications and pays well. These problems are likely to make people leave their place of residence, thereby contributing to the rise of migration intentions in society. The authors have commented on the socio-economic risks entailed by such a situation and explained what factors can improve it.

Keywords: employment, labour market, labour migration, country reputation, corporate reputation.

Ситуація, що склалась на ринку праці України, вимагає негайних системних трансформацій, як економічних, так і соціальних. Відсутність необхідних і довгоочікуваних змін у системі господарювання, що склалася в Україні, загрожує подальшим загостренням кризового стану як ринку праці, так і країни в цілому вже в найближчому майбутньому. Хоча на рівні тенденції напруженість на ринку праці за останні п'ять років, за оцінками громадян, пом'якшала, загалом ситуація

залишається критичною. Якщо в 2014 р. знайти роботу в своєму населеному пункті за кваліфікацією і достатнім заробітком було важко для 85,1% громадян, а будь-яку роботу – для 60,0%, у 2018 р. ці показники склали, відповідно, 73,8% і 45,1% (табл. 1). Тобто троє з чотирьох українців не можуть знайти у своєму населеному пункті роботу за кваліфікацією та з достатнім рівнем зарплатні. Всі роки спостережень після першої глобальної фінансово-економічної кризи понад 80% населення зазначали, що їм важко знайти роботу в своєму населеному пункті за кваліфікацією і з достатнім заробітком. І хоча в цьому році зафіксовано помітне зниження цього показника до рівня, аналогічного 2002–2008 рр., робити однозначний висновок про “поліпшення” ситуації на ринку праці ще передчасно. Ми знаємо, що соціальні зміни часто мають хвилеподібний характер, з більш короткими чи більш тривалими піднесеннями і спадами. Для аргументованих висновків потрібна більш довготривала часова перспектива цього річного “поліпшення” і пошук чинників, що можуть цю ситуацію пояснити.

Загалом, зберігається усталена ієрархія можливостей працевлаштування громадян за місцем їх проживання: знайти гідну роботу (за кваліфікацією і з достатнім заробітком¹) приблизно на 10 відсоткових пунктів важче, ніж роботу не за кваліфікацією, але з гідною оплатою. Проте останню теж на 10 відсоткових пунктів важче знайти, ніж просто роботу за кваліфікацією, але без достатнього заробітку. Найлегше, звичайно, знайти будь-яку роботу, але робота без достатнього заробітку – сумнівний привілей. За період 2014–2018 рр. суттєво зросла частка респондентів, які вказали, що їм легко знайти будь-яку роботу за місцем свого проживання. Але, як і раніше, частка тих, кому це зробити важко, суттєво переважає (45,1% проти 33,2%). Певні нюанси висвітлює також аналіз соціологічних показників стану ринку праці серед тої частини громадян, які мають оплачувану роботу. Вони, звичайно, більш обізнані з можливостями працевлаштування в своєму професійному середовищі. Тільки серед цієї групи респондентів частки тих, кому важко і кому легко знайти будь-яку роботу, в 2018 р. стали майже однако-

---

¹ За даними національного опитування з проблем соціальної нерівності 2017 р., переважна більшість (85%) опитаних вважає, що їхня зарплата не відповідає прикладеним трудовим зусиллям і кваліфікації.

Таблиця 1

**Динаміка окремих соціологічних показників
стану ринку праці України (%)**

Соціологічні показники стану ринку праці	2010	2012	2014	2016		2018	
				Серед населення в цілому	Серед тих, хто має оплачувану роботу	Серед населення в цілому	Серед тих, хто має оплачувану роботу
Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... (важко/легко)							
за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком	80,3 / 1,7	82,9 / 2,2	85,1 / 2,2	82,7 / 5,2	86,3 / 7,4	73,8 / 8,7	75,4 / 12,3
за Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку	60,9 / 12,8	65,4 / 12,3	67,7 / 12,1	62,5 / 20,3	61,2 / 26,6	55,6 / 22,7	52,5 / 30,9
з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією	71,6 / 3,9	73,6 / 3,2	74,5 / 4,3	71,8 / 9,9	74,0 / 13,3	65,4 / 9,3	66,9 / 12,0
будь-яку роботу	56,9 / 18,5	57,2 / 19,7	60,0 / 18,7	54,9 / 26,3	53,1 / 32,8	45,1 / 33,2	41,3 / 40,0
Гарантії зайнятості, забезпечення роботою							
погіршилися	52,0	47,9	51,0	65,8	62,4	49,2	44,9
не змінилися	45,0	48,9	45,4	31,2	34,1	44,9	47,0
поліпшилися	2,6	2,9	3,2	2,8	3,6	6,8	8,0

вими (41,3% і 40,0%, відповідно). Крім того, за рахунок меншої кількості тих, хто дав відповідь "не знаю", саме серед громадян, які мають оплачувану роботу, помітно більше порівняно з населенням в цілому таких, хто зазначив, що їм легко знайти роботу за кваліфікацією, але без достатнього заробітку (30,9% і 22,7%, відповідно). Найбільш діагностичним залишається показник того, що навіть серед українців, які на сьогодні мають оплачувану роботу, лише 12,3% можуть знайти роботу за кваліфікацією та з достатнім заробітком, не за кваліфікацією, але з достатнім заробітком – 12,0%. Для порівняння, серед населення в цілому ці показники становлять, відповідно, 8,7% і 9,3%. Фактично знайти яку-небудь роботу може тільки кожен третій мешканець країни (33,2%), а роботу із достатнім заробітком – лише кожен десятий.

Можливість працевлаштування за місцем проживання залежить також від низки демографічних чинників. Загалом, знайти роботу в своєму населеному пункті за кваліфікацією і достатнім заробітком дещо важче жінкам, ніж чоловікам, (75,3% і 72,0). Наявність вищої освіти значуще полегшує можливість працевлаштування як за кваліфікацією, так і з достатнім заробітком (табл. 2).

Таблиця 2

Вплив освітнього рівня громадян на можливості їх працевлаштування за місцем проживання (%)

Важко знайти роботу у місці проживання респондента ...	Населення в цілому	Освіта		
		Середня загальна	Середня спеціальна	Вища
за кваліфікацією та з достатнім заробітком	73,8	<u>76,0</u>	<u>73,2</u>	<u>74,1</u>
за кваліфікацією без достатнього заробітку	55,6	<u>64,1</u>	<u>57,1</u>	50,2
з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією	65,4	<u>69,6</u>	<u>69,0</u>	60,0
будь-яку (роботу)	45,1	<u>54,4</u>	<u>48,9</u>	36,1

Різниці між впливом середньої загальної і середньої спеціальної освіти на можливості працевлаштування людей не виявлено (показники, що не мають статистично значущої різниці відсотків, підкреслено).

Певні відмінності у труднощах із працевлаштуванням громадян за кваліфікацією і достатнім заробітком спостерігаються за типом населеного пункту, регіонами і статусом зайнятості на роботі. Якщо у столиці і великих містах з населенням понад 250 тис. жителів на ці труднощі вказали, відповідно, 66,9% і 66,7% респондентів, то у малих містах і сільській місцевості цей відсоток значуще вищий і становить, відповідно, 76,3% і 78,0% (табл. 3).

Дещо важче знайти роботу за кваліфікацією та з достатнім заробітком жителям західних регіонів порівняно з центральними (77,9% і 71,2%), а також найманим працівникам порівняно із самозайнятими (77,8% і 69,0%). У регіональному вимірі привертає до себе увагу Південь. Саме в цьому регіоні най-

більші частки жителів, яким важко знайти роботу з достатнім заробітком, навіть не за кваліфікацією (74,6%), і взагалі будь-яку роботу (56,5%). У великих містах, включно з Києвом, на порядок легше знайти не тільки роботу за кваліфікацією, а й з гідною оплатою. Найяскравіше вплив типу населеного пункту на можливості працевлаштування можна побачити на прикладі можливості знайти “будь-яку роботу”. Кількість респондентів, які зазначили, що їм важко знайти будь-яку роботу, становить 17,3% в Києві, 29,6% – в містах з населенням понад 250 тис. осіб, 47,4% – в невеликих містах та 61,1% – в сільській місцевості (табл. 3).

Таблиця 3

Складнощі працевлаштування і зміни гарантій зайнятості українських громадян залежно від регіону і місця їх проживання (%)

Соціологічні показники стану ринку праці	Тип населеного пункту				Регіони			
	Київ	Місто з населенням понад 250 тис. жителів	Невелике місто	Село	Захід	Центр	Південь	Схід
Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... (важко/легко)								
за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком	66,9 / 17,3	66,7 / 13,2	76,3 / 5,3	78,0 / 6,9	77,9 / 6,4	71,2 / 11,8	74,6 / 8,3	73,8 / 6,6
за Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку	33,8 / 46,0	41,5 / 35,1	57,4 / 18,0	69,4 / 12,8	58,0 / 20,7	55,8 / 22,3	58,0 / 26,4	52,8 / 23,1
з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією	53,2 / 15,8	54,0 / 16,2	68,7 / 6,0	73,3 / 6,3	63,6 / 10,1	66,5 / 9,4	74,6 / 7,8	62,2 / 9,3
будь-яку роботу	17,3 / 55,4	29,6 / 48,7	47,4 / 29,6	61,1 / 20,0	45,2 / 32,7	41,9 / 36,0	56,5 / 26,9	44,9 / 32,3
Гарантії зайнятості, забезпечення роботою								
погіршилися	46,1	46,7	52,1	45,8	40,3	<u>49,8</u>	<u>53,4</u>	<u>50,1</u>
не змінилися	47,5	45,6	42,6	46,3	49,9	45,1	41,5	42,6
поліпшилися	6,5	7,7	5,4	7,9	9,9	5,2	5,2	6,8

Стосовно зміни гарантій зайнятості ситуація протягом

2010–2018 рр., за оцінками громадян (крім 2016 р., коли частка тих, хто оцінив ці зміни як негативні, зросла до 65,8%), залишається практично стабільною: кожний другий респондент вказує на погіршення забезпечення роботою (табл. 1). Це свідчить, що процес кумулятивного погіршення гарантій зайнятості людей продовжується. На погіршення забезпечення роботою вказали майже однакові частки опитаних в усіх типах поселення. Тільки у невеликих містах частка населення, що відмітила погіршення в цій сфері, трохи вища порівняно з сільською місцевістю (52,1% і 45,8%, відповідно; інші показники статистично не відрізняються). У регіональному вимірі погіршення гарантій зайнятості дещо м'якшим є на Заході (табл. 3). Проте висновків (із зазначенням чітких індикаторів) у порівняльній перспективі регіонів на сьогодні (за умов відсутності достовірних даних перепису населення) слід уникати, обмежуючись тільки з'ясуванням трендів.

Вищезазначена ситуація на ринку праці призводить до того, що українські громадяни починають шукати роботу не тільки поза межами свого місця проживання, а й за межами країни. Саме бажання знайти роботу є основною причиною того, що може спонукати людей виїхати зі свого населеного пункту. Якщо серед всіх респондентів у 2018 р. це зазначили 22,2% опитаних, то серед молоді – 40,2%. Відсоток готовності залишити свій населений пункт у пошуках роботи вище серед громадян із вищою освітою (25,4%) порівняно з тими, хто має середню або середню спеціальну освіту (20,6%).

Поширення міжнародної трудової міграції, як невідворотний наслідок і прояв сучасної глобалізації, має місце у більшості країн світу. Питання полягає в масштабах і характері даного процесу. У 2012 р. на тимчасові заробітки за кордон протягом найближчого року планували поїхати 5,3% українських громадян, у 2018 р. такі наміри висловили 14,6% опитаних. Серед останніх переважають чоловіки (17,9% порівняно з 11,8% жінок) і молодь (22,5% серед респондентів віком до 30 років планують поїхати за кордон протягом найближчого року). Ситуація, коли кожен п'ятий молодий українець має намір працевлаштуватися за кордоном, свідчить не тільки про кризу внутрішнього ринку праці, а й загрозу перетворення країни “на громаду пенсіонерів, яких нікому буде годувати” [1].

Ситуація, що склалася із працевлаштуванням українських громадян за місцем їх проживання (як у своєму населеному пункті, так і в межах України), вимагає відповідальної державної оцінки і негайного перегляду існуючої соціально-економічної політики. Необхідно визнати, що практика господарювання, побудована на неоліберальній ідеології, яка на сьогодні запроваджена в Україні, невідворотно веде до кризи. Як наголошує відомий норвезький фахівець з питань економічного розвитку й економічної історії Е. Райнерт, вільна торгівля та *laissez faire*² вигідні лише за умови ідентичного чи подібного рівня розвитку країн, що торгують. У випадку великої різниці у рівні розвитку країн вільна торгівля призводитиме до подальшого зубожіння біднішої країни [2]. Три ключові, на його думку, інструменти, що є запорукою економічного розвитку та багатства – державне втручання в економіку, протекціонізм та стратегічні інвестиції, – є абсолютно релевантними і для нашої країни. Говорячи про Україну, Е. Райнерт підкреслює: “Знаю одне: Україні потрібна реіндустріалізація... Преференції, які доступні для інвесторів у різних секторах економіки – це хороший інструмент для розвитку. Такі заохочення мають бути конкурентними з подібними заходами в інших країнах, і в той же час не повинно бути монополій, коли тільки одна компанія чи одна держмонополія має всі переваги... Я можу сказати лише одне: подивіться на досвід США. Не робіть так, як вам кажуть американці, а робіть так само, як роблять вони самі” [3].

Зміна акцентів у соціально-економічній політиці держави повинна мати на меті формування не тільки конкурентоспроможного виробництва, а й таких умов на ринку праці, які б уможливили працевлаштування наших громадян всередині країни, а не за її межами. Відповідні умови складаються з наявності вакансій, гідної оплати праці, адекватного співвідношення рівня заробітної плати до прожиткового мінімуму тощо. Важливим чинником, що часто залишається поза увагою дослідників, є емоційне сприйняття існуючих соціальних ситуацій. Характеризуючи нинішню ситуацію в Україні, Е. Райнерт стверджує, що наша країна “страждає від фракасоманії. Фракасоманія – це культ катастрофи, це ідея, що країна не може розвиватись. Освіта, люди, уряд – всі погані” [3].

---

² Ліберальна політика невтручання держави в економіку.

Змінити зазначену ситуацію в країні, зокрема в сфері зайнятості, на краще і досягти відповідних позитивних зрушень у масовій свідомості можна тільки через радикальну трансформацію існуючих практик господарювання і цілеспрямовану роботу щодо підвищення репутації як всієї країни, так і її окремих інститутів і організацій. Згідно з даними міжнародної консалтингової організації Reputation Institute³, репутація країни безпосередньо пов'язана з бажанням працювати в цій країні. Так, за даними проекту The World's Most Reputable Countries 2018, кореляція між індексом репутації країни, розрахованим за методологією моделі Country RepTrak®⁴, та готовністю працювати в країні становить 0,73 [4]. Україна була включена до переліку країн, що досліджувались в цьому проекті, в 2017 р. і посіла 45-е місце серед 55 країн (з оцінкою репутації на рівні 48,9 пунктів за 100-бальною шкалою). Для порівняння: Польща у відповідному рейтингу посіла 24-е місце (з індексом репутації 63,0), Чехія – 21-е місце (з індексом репутації 65,7), Італія – 14-е місце (з оцінкою репутації 73,8) [5]. Очевидно, що не тільки репутація зазначених європейських країн робить їх привабливими для українців як місце трудової діяльності, проте значущість даного параметру не можна недооцінювати.

Ще одним чинником, важливим для ринку праці, є корпоративна репутація компаній-роботодавців, адже люди обирають не тільки країну, де працювати, а й фах та компанію. Як справедливо підкреслюють Д. Кейбл та Д. Турбан, репутація компанії-роботодавця є важливою, оскільки вона сигналізує людям про перспективи і характеристики їх майбутнього місця роботи, надає можливість відчувати гордість за приналежність до потужної компанії. За результатами досліджень Д. Кейбла та Д. Турбана, люди готові погоджуватись навіть на менший рівень заробітної плати, аби потрапити до компанії з

---

³ Reputation Institute – консалтингова компанія, що спеціалізується на дослідженні репутації та управлінні репутацією. Reputation Institute був заснований у 1999 р. професорами Ч. Фомбруном та К. ван Рілом. На сьогодні компанія має 9 офісів у США, Європі, Латинській Америці та Австралії і є світовим лідером у репутаційному консалтингу.

⁴ Модель Country RepTrak – це методологія для оцінки репутації країн, розроблена Reputation Institute. Ця модель використовується в проекті The World's Most Reputable Countries, в межах якого щорічно оцінюється репутація 55 найбільших за рівнем ВВП країн світу, і включає три рівні оцінки: емоційний, раціональний та поведінковий.

високою репутацією [6]. На жаль, далеко не всі українські компанії-роботодавці приділяють достатню увагу своїй репутації, що стає одним із додаткових чинників зростання кількості українців, які мають намір працевлаштуватися за кордоном.

Проаналізований стан ринку праці віддзеркалює загалом кризову ситуацію в українському суспільстві. Позитивні зрушення у сфері зайнятості не можливі без системних змін нишньої ідеології і практики господарювання в нашій країні.

Література

1. *Бабенко М.* Країна без працівників. Чому українці масово виїжджають працювати за кордон. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/423173/krayina-bez-pratsivnykiv-chomu-ukrayintsi-masovo-vuyzhdzhayut-pratsyuvaty-za-kordon>

2. *Райнерт Э. С.* Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными /пер. с англ. Н. Автономовой; под ред. В. Автономова. Нац. исслед. ун-т "Высшая школа экономики". 4-е изд. Москва: Изд. дом ВШЭ. 2016. 384 с.

3. *Услышать* Детройт. Поможет ли индустриализация спасти Украину. Интервью Ерика Райнерта журналу "Фокус". URL: <https://focus.ua/politics/371697/>

4. *The World's Most Reputable Countries, 2018 Country RepTrak®.* Reputaton Institute. June 2018. URL: <https://www.reputationinstitute.com/>

5. *The World's Most Reputable Countries, 2017 Country RepTrak®.* Reputaton Institute. June 2017. URL: <https://www.reputationinstitute.com/>

6. *Cable D. M., Turban D. B.* The value of organizational reputation in the recruitment context: A brand-equity perspective. *Journal of Applied Social Psychology.* 2003. 33(11). P. 2244–2266.

РИНКОВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА СЕЛІ: НЕРІВНІ МОЖЛИВОСТІ ЧИ ОБМЕЖУВАЛЬНІ УМОВИ?

Аналізуються трансформаційні процеси українського села, що відбуваються у зв'язку з формуванням ринкових відносин; окреслюються причини гальмування розвитку фермерства як сільського домогосподарства капіталістичного ґатунку (Т. Шанін) з акцентом на відсутності легального ринку землі.

Ключові слова: ринкові відносини, фермерство, ринок землі.

Анализируются трансформационные процессы украинского села, происходящие в связи с формированием рыночных отношений; отмечаются причины торможения развития фермерства как сельского домохозяйства капиталистического качества (Т. Шанин) с акцентом на отсутствии легального рынка земли.

Ключевые слова: рыночные отношения, фермерство, рынок земли.

The paper focuses on the transformation processes taking place in the Ukrainian village due to the formation of market relations. The author analyses the main factors hindering the development of farming as a rural household of capitalist character (T. Shanin). Attention is drawn to the absence of legal and equitable land market.

Keywords: market relations, farming, land market.

З початком української незалежності після колапсу радянської командно-адміністративної економічної системи гостро постала проблема неспроможності держави задовольнити потреби в продовольстві, вимагаючи докорінної зміни системи продукування й забезпечення країни продовольством, на чому наголошували західні дослідники й радники з сільського господарства Східної Європи. Усуспільнене виробництво продовольства на державних підприємствах виявилось неспроможним забезпечити харчами радянських людей, що й стало спусковим важелем політ-економічного колапсу СРСР і запровадження ринку через ініціювання індивідуального приватного підприємництва.

Однак подальше падіння сільського господарства та зайнятості в ньому не привело до швидкого розквіту фермерства, й не лише через неготовність людей та відсутність мобільної агротехніки, а через земельне питання, вирішення якого по-

збавило селян необхідної умови доступу до сільськогосподарських земель. Множинний регресійний аналіз, здійснений західними дослідниками, засвідчив, що без належного доступу до землі неможливі жодні варіанти самостійного продукування харчового забезпечення, “і в цих справах більше ніщо не має істотного значення”, за твердженням Р. Роуза, багатолітнього дослідника посткомуністичних перетворень [1].

Тому відтермінування земельної реформи в Україні вочевидь відіграло вагому роль у гальмуванні фермерського руху, натомість дало можливість для розквіту в Україні монополістичних агрохолдингів на кшталт латиноамериканських, на відміну від європейської фермерської моделі. Тривалий мораторій на продаж землі був використаний владними інституціями не для підготовки земельного кадастру та кампанії з роз'яснення економічних переваг реальної власності на землю, а навпаки, став доміантним у популістичному маніпулюванні громадською думкою. Запровадження ринкових відносин у пострадянському суспільстві вимагає наявності й розвитку ринкової свідомості, за проявом чого земля для селян ще не набула товарного виразу, необхідного для розвитку ринку землі, про що говорять дані соціального моніторингу, коли майже абсолютною більшістю мешканців села не підтримується продаж землі (табл. 1).

Індустріалізація, урбанізація, колективізація, насильне обезземелення селянського українського суспільства, звичайно, далися взнаки в історичній перспективі, вплинувши на “поступову дезінтеграцію селянського суспільства як специфічної соціальної структури та включення її членів до нових, загальнодержавних мереж соціальної взаємодії”, як зазначав відомий британський дослідник селянства соціолог Теодор Шанін [2]. Згідно з його методологічним підходом сільське середовище зазнавало структурних змін саме з поширенням ринкових відносин, грошової економіки, що “поступово перетворювали

Таблиця 1

Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні? (%)

	<i>Місто</i>	<i>Село</i>
Так	25,8	21,5
Ні	59,7	69,9
Важко відповісти	14,6	8,6

селянське родинне господарство на підприємство капіталістичної природи" й сприяли зміні сутності "селянства як особливої соціальної верстви" з притаманним способом життя на "фермерство як заняття" для виробництва продовольства не лише для самозабезпечення. Принагідно зазначимо, що славетний вчений К. Поланьї цей історичний етап переходу до ринку означив як сутнісний для початку "великого перетворення" домодерного господарювання на сучасну економіку.

Формування ринкових відносин у пострадянській економіці, повільно проникаючи в село, здебільшого в термінах грошової або готівкової економіки, впродовж 25 років поступово перетворювало селянське домогосподарство, надаючи йому певних ознак підприємства капіталістичного гатунку. Така економічна діяльність, хоча й була пов'язана з сільським господарством, але потребувала нових, відмінних від набутих навичок способу господарювання у попередні часи, в нашому випадку, радянського колективного господарювання. З початку 90-х років село, як і вся країна, перебувало в пошуках долання матеріальних проблем, коли запускались міграційні процеси не лише в контексті село—місто—село, а й село—закордон—село, долаючи географічні—та монетарні перешкоди, знаходило й відновлювало нові-старі способи господарювання, запозичуючи та привносячи нові культурні взірці аграрної економіки. Доступність сучасної освіти, поширення й покращення засобів масової комунікації, як і досвід хвилеподібної трудової міграції, як потужні чинники впливу можуть створити новий для пострадянського суспільного простору феномен певного "континууму місто—село", але лише за умов інтенсифікації розвитку й вдосконалення інфраструктури, все ще здебільшого застарілої, чи з радянських часів відсутньої взагалі.

Поряд з вищеозначеним дослідницьке студіювання соціально-економічних наслідків (краху) командно-адміністративної економічної системи господарювання, на руїнах якої закладались основи ринкової економіки в "неринковому" суспільстві, потребувало критичного погляду на "історію" теперішнього стану селянського соціуму, з обов'язковим акцентом на важливості врахування ролі земельного питання як історичного й центрального для української нації. На думку вітчизняного соціолога села М. Сакади, у свідомості сільських

респондентів продовжують домінувати патерналістські установки, тому “руйнування суб’єктно-державницької орієнтації значної частини сільського соціуму шляхом швидкої переорієнтації його ментальності в напрямі ринкової економіки виявилось далеко непростим завданням”, позаяк “тривала й нерідко кривава адаптація селян до господарювання в умовах колективної власності не могла водночас зникнути з їх свідомості”. Хоча ним же зазначається, що капіталістичні уявлення все ж “висіялися” серед чималої частини сільського соціуму, адже за розподілом думок щодо різних форм власності на землю та угіддя, хоча і з невеликою перевагою (29%), переважає позиція “пожиттєвого користування без права продажу”, але повне право власності на землю з правом продажу підтримують більше чверті селян, а саме 26% [3, с. 236 – 237].

Слід все ж нагадати, бо в нашому суспільно-політичному гомоні якось згубився факт того, що від самого початку пострадянського періоду, згідно з соціологічними обстеженнями, тривалий час українці аж до 2004 р. переважно більшістю (63,5 – 42%) підтримували передачу землі у приватну власність, але ці голоси не були вчасно “почуті” пострадянською владою, тому вже на 2016 р. частка охочих до продажу землі впала до 16,7% (табл. 2).

У таких соціологічних вислідах, вочевидь, криється не тільки пересторога селян щодо продажу землі, а й прояв незавершеної, чи навіть нездійсненої повною мірою егалітарної аграрної реформи як перерозподілу землі для удосконалення сільського господарства з метою формування самостійного сільського власника на користь пролонгації історично деформованої колективізацією свідомості напівселян (Т. Шанін) як працівників великих державних і кооперативних підприємств. Позаяк питання приватної власності як наріжного каменя комуністичної ідеології через репресивну радянську політику було “вирішене”, тому в пострадянський час відсутність цілеспрямованої ретельно розробленої державної кампанії в межах реальної аграрної реформи, що мало б на меті відродження інституту приватної власності й становлення дрібного й середнього аграрного власника, відбилось на слабкій розвинутості такого прошарку, що ще довго даватиметься взнаки гальмуванням загальних процесів пострадянських ринкових змін. Принагідно зазначимо, що розпаювання сільськогосподарських земель за відсутності

Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність землі? (%)

	1992	1994	1996	1998	2002	2005	2008	2012	2016	2018
Скоріше негативно	13,9	26,8	27,4	36,7	27,0	45,2	53,1	55,8	58,9	57,3
Важко сказати	21,8	19,1	22,7	22,9	24,5	26,6	20,5	24,3	24,8	22,3
Скоріше позитивно	63,5	52,6	49,8	40,1	48,0	27,8	25,7	18,6	16,7	20,4
Не відповіли	0,8	1,4	0	0,3	0,5	0,4	0,7	1,3	0,3	0

ринку землі призвело лише до лізингу земель на користь власників переважно великих експортоорієнтованих агрохолдингів, що постали на базі колгоспів, які, насправді, виступають реальними вигодоотримувачами мораторію на продаж землі, коли селяни – здебільшого заручниками цієї політико-економічної колізії без належних законодавчих рішень.

Прикметним є те, що скорочення найманої зайнятості у сільському господарстві України після розпаду СРСР з 4,344 тис. осіб (1990 р.) до 562 тис. осіб (2016 р.), складаючи 2016 р. трохи більше п'ятої частини усіх зайнятих у сільському господарстві (2 866,5 тис. осіб), помітно не позначилось на розвитку фермерства [4, с. 108], до якого впродовж усіх років соціологічних спостережень, за самооцінками, продовжують зараховувати себе лише 0,2–0,3% респондентів. Зазначимо, якщо на тлі загального скорочення населення в країні від 1991 р. до 2017 р. сільських мешканців теж стало менше, їхня частка зменшилась з 32,46% (16 859 тис.) до 30,77% (13 102 тис.) загальної чисельності населення, де жінки становлять 52%, а когорта людей похилого віку від 60-ти до 80 і старше на селі вдвічі більша серед жінок (1965 тис.), ніж чоловіків (1080 тис.), коли загалом у віковій структурі сільського населення до 55–59 років зберігається майже паритетне співвідношення жінок і чоловіків. Отже, мешканці сільської місцевості, становлячи третину населення країни, дуже слабо співвідносять себе з фермерством, дрібним і середнім агробізнесом, тому питання стосовно способів заробітку й джерел доходу, залишаючись майже не поміченим офіційною статистикою, значною мірою стає завданням не фіскальних обстежень, а соціологічних досліджень, які повинні перейматись з'ясуванням ставлення

селян до фермерства чи причин неготовності до цього типу приватного підприємництва.

Держкомстат диференціює, по-перше, сільськогосподарські підприємства, до складу яких зараховуються й фермерські господарства та, по-друге, домогосподарства в сільській місцевості як господарства населення, котрі здійснюють сільськогосподарську діяльність з метою самозабезпечення продуктами харчування, а також для виробництва товарної сільськогосподарської продукції, як суб'єкти підприємницької діяльності без обов'язкового створення юридичної особи. Таким чином, видається, що державна статистика знайшла метод підвищення рівня зайнятості в сільській місцевості до 55%, зарахувавши одноосібних власників присадибних господарств або господарств населення до групи самозайнятих, збільшивши їхню загальну частку серед зайнятих з 6,9% (1999 р.) до 14,4% (2016 р.) від початку фіксації самозайнятості як реєстрованої індивідуальної трудової діяльності на самостійній основі, вказавши на нинішню 30,3% самозайнятість в сільській місцевості [4, с. 78].

Наведені статистикою дані загальної самозайнятості перевищують частку тих, хто відносить себе до цієї групи економічно активних, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України – 8,1 (2018 р.), незважаючи на вік і статус реєстрованої чи нереєстрованої економічної діяльності. Зауважимо, що в міжнародній статистичній та академічній практиці аграрна самозайнятість, як правило, не зараховується до загального кількісного виразу самостійно зайнятих працівників, а вивчається й аналізується окремо як соціально-економічний феномен залежно від національної та регіональної специфіки поширення, тому цей аспект зокрема, як і трудова й економічна зайнятість у сільській місцевості загалом, все ще залишається завданням для майбутніх спеціальних досліджень на наших теренах.

Аналізуючи соціально-економічний і матеріальний стан сільських мешканців, необхідно зауважити, що на тлі поодиноких соціологічних публікацій, зазвичай зосереджених на проблемі бідності та соціального захисту селян, і майже відсутності спеціальних якісних досліджень економічної активності мешканців українського села, безперечно, цінним внеском у вивчення східноєвропейської моделі аграрної економіки виступає доробок зарубіжних колег, які, застосовуючи різну методологію, у тому числі етнографічного дослід-

ження, вдаються до спеціальних досліджень цієї тематики. Як наприклад, у випадку німецького соціолога М. Варги, який упродовж трьох років вивчав соціально-економічний стан сільських домогосподарств, різні джерела доходу для життєзабезпечення, провів 65 інтерв'ю мешканців кількох буковинських сіл на кордоні з Румунією, щоб порівняти характер змін в аграрному секторі по обидва боки кордону. За його результатами, переважна більшість сільського населення проживає в домогосподарствах змішаного доходу, де поєднується робота на присадибних ділянках та у великих фермерських підприємствах, самозайнятість, трудова зайнятість з заробітною платою в установах/підприємствах, регулярні соціальні виплати. У таких домогосподарствах продукування продовольства відбувається не лише з метою самозабезпечення, а й для збуту його торговельникам за готівку з метою уникнення укладання контрактів з відтермінуванням платежів з представниками сучасних торговельних мереж супермаркетів [5].

Отже, згідно з результатами цього дослідження на селі зберігається традиційна система неформальних відносин чисельних господарств змішаного доходного типу й малої кількості підприємців-фермерів з закупівельними агентами базарів для подальшого продажу, котра все ще не заміщується представниками формальних торговельних мереж, що зовсім не відповідає очікуванням, наприклад Світового банку, щодо поширення приватного фермерства як певного маркера становлення ринку в Східній Європі. Проте це цілком відповідає широко відомому науково-дослідницькому положенню про те, що неформальність у посткомуністичних країнах виступає вагомим передвісником розвитку економічного підприємництва. На підтвердження наявності та поширення неформальної економіки в сільському господарстві Державна статистична служба доводить, що саме в цій галузі економіки сьогодні спостерігається найбільша неформальна зайнятість населення в Україні – 40,8%, яка, щоправда, на 25% все ж зменшилась за останнє десятиліття.

Поширення ринкової свідомості, поступова раціоналізація ринкових відносин у сукупності з запровадженням готівкових товарно-грошових дали перші результати помірного поступу в просуванні ринку на селі. Проте, допоки не запрацює механізм конкуренції, а головне – земля не стане товаром з від-

повідною монетарною вартістю й не запрацює ринок землі, подальший розвиток ринкових відносин буде заблокований не стільки неосвіченими та необізнаними економічно громадянами, скільки впливовими економічними групами, зацікавленими в збереженні досягнутого й набутого. Приватизація земель сільськогосподарського призначення не завершена, впродовж двадцяти років діє мораторій на купівлю-продаж такої землі, що стоїть на заваді легального перерозподілу та концентрації основної земельної власності в Україні, хоча ідея приватної власності на землю має вищий рівень легітимності, ніж результати її фактичного втілення, на чому, власне, й відбилися непрозорі приватизаційні процеси у сфері земельних відносин [6]. Зважаючи на всі означені соціально-економічні проблеми, а точніше, перешкоди на історичному шляху реального ринкового реформування сільського середовища, все ж на подив сільські мешканці, попри всі негаразди повсякдення, й сьогодні не втратили бажання до змін, потенційно зберегли певну “модерністську установку” (М. Сакада), яку поділяють більше третини сільських респондентів (37%), певно, вважаючи, що правові й економічні обмежувальні умови розвитку ринку історично надаються до подолання, позаяк стосовно надії на майбутнє вони теж перебувають у загальноукраїнському тренді.

Література

1. *Роуз Річард*. Як розуміти посткомуністичні перетворення. Підхід “із глибини”. Київ: Укр. письменник, 2012. С. 85–89.
2. *Шанін Теодор*. Селянство: окреслення соціологічного поняття. Україна модерна. 2010. Число 6(17). Київ: Критика. С. 171–182.
3. *Сакада М.* Динаміка ставлення сільського соціуму до передачі у приватну власність та купівлі-продажу землі // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 4 (18). Київ: ІС НАН України, 2017. С. 231–242.
4. Економічна активність населення України у 2016 році: статист. зб. Київ, 2017.
5. *Varga Mihai*. Cash rather contract: The re-emergence of traditional agrifood chains in post-communist Europe. *Journal of Rural Studies*. 53 (2017). P. 58–67.
6. *Резнік В.* Приватна власність на землю та виробничий капітал: тенденції легітимації у 2006–2017 рр. // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 4 (18). Київ: ІС НАН України, 2017. С. 205–218.

**СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ:
ТРАЄКТОРІЯ ЗМІН**

У статті йдеться про сприйняття громадянами України соціального захисту в країні, досліджуються зміни, що відбуваються (чи не відбуваються), які призводять до погіршення матеріального стану та зниження рівня життя пересічних українців.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна допомога, зростання цін та тарифів, прожитковий мінімум.

В статье говорится о восприятии гражданами Украины социальной защиты в стране, исследуются изменения, которые происходят (или не происходят) и которые приводят к ухудшению материального положения и снижению уровня жизни рядовых украинцев.

Ключевые слова: социальная защита, социальная помощь, рост цен и тарифов, прожиточный минимум.

The article focuses on Ukrainian citizens' perception of social protection in this country. The author analyses the main changes that have occurred in this system (or were to have occurred). Attention is also given to the factors responsible for the deterioration in the financial situation of ordinary Ukrainians and lowering of their standard of living.

Keywords: social protection, social assistance, rise in prices and utility rates, subsistence level.

В умовах економічної глобалізації всі держави проходять випробування на життєстійкість та життєздатність. І, безумовно, найважче доводиться населенню країн, що перебувають у кризовому стані або в процесі трансформаційних змін. Зниження гостроти та пом'якшення можливих і невідворотних наслідків цілковито залежить від спроможності держави проводити релевантну соціальну політику, забезпечивши тим самим необхідні заходи та механізми захисту свого населення. Від того, як держава піклується про своїх громадян, залежить стратегія їхньої поведінки – повноцінне життя в соціумі чи пристосування до існуючої ситуації.

Проблема пристосування суспільства до сучасних потреб, особливо нових потреб, постає перед усіма європейськими системами соціального захисту, якими б вдалими та досконалими на перший погляд вони не здавалися. При цьому

Йдеться не лише про захист від традиційних ризиків (бідність, хвороби, інвалідність), а й про потребу у захисті від нових ризиків, що постають сьогодні на ринку праці і міцно пов'язані з демографічними процесами, зайнятістю, соціальною дезінтеграцією, посиленням міграційних процесів тощо. Останнє залежить не тільки від того, що в Європі заробітна плата вища, аніж в Україні, а ще й від того, що в своїй країні люди не відчують інтересу до себе з боку держави, не бачать майбутнього та перспектив щодо зміни якості життя. Так, восени 2018 р. у відповідях на традиційне запитання щорічного моніторингу щодо змін у житті за останній рік понад половина пересічних українців (54%) вказали на погіршення. Якщо подивитися на результати досліджень попередніх років і порівняти їх з щорічними, можна побачити, що погіршення матеріального стану населення в країні, за їхньою самооцінкою, аж ніяк не пов'язане із початком воєнного конфлікту на сході країни у 2014 р., що воно наростало поступово, і переломний момент настав 2010 р., коли відсоток тих, хто зізнався у погіршенні свого добробуту, перевищив за 50% (2005 р. – 31,2%, 2006 р. – 39%, 2008 р. – 39,8%, 2010 р. – 58,9%, 2014 р. – 59,6%, 2016 р. – 79%).

Аналіз залежності самооцінки від типу поселення свідчить, що серед тих 54% осіб, які вказали на значне та помірне погір-

Таблиця 1

Залежність самооцінки матеріальних умов сім'ї за останні 12 місяців від місця проживання (%)

	<i>Загалом по масиву (100%)</i>	<i>Київ</i>	<i>Місто з населенням понад 250 тис. осіб</i>	<i>Невелике місто</i>	<i>Село</i>
Значно погіршилось	25,9	7,7	23,0	35,7	33,5
Трохи погіршилось	28,1	8,9	22,9	38,9	29,2
Залишилось таким самим	35,8	6,5	27,0	33,5	32,9
Трохи поліпшилось	9,0	9,9	22,8	35,2	32,1
Значно поліпшилось	1,2	0,0	23,8	47,6	28,6

Порівняно стабільною залишається кількість тих мешканців України, які за рік, що минув, не відчували суттєвих змін у матеріальному добробуті своїх родин (35%). Такі самі показники спостерігалися і у 2010 (35,4%), і у 2014 (34,9%) роках.

шення власного матеріального добробуту за рік, що минув, переважають мешканці невеликих міст (36% та 39% відповідно) та селяни (34% та 29% відповідно) (табл. 1).

Порівняно стабільною залишається кількість тих мешканців України, які за рік, що минув, не відчували суттєвих змін у матеріальному добробуті своїх родин (35,%). Такі самі показники спостерігалися і у 2010 (35,4%), і у 2014 (34,9%) роках.

Проте різке падіння курсу гривні на початку 2014 р. призвело до того, що українці в один момент стали втричі біднішими. Економічні заходи держави, як-то підвищення мінімальних зарплат, пенсій, прожиткового мінімуму, що час від часу здійснювалися і здійснюються надалі, не в змозі зупинити процес руху по спадній, утримати більшість населення від скочування до зuboжіння та зменшити міграційні потоки, що стають у цей час дедалі бурхливішими, оскільки всі державні заходи та спроби покращення супроводжуються миттєвим підвищенням цін на продукти, товари першої потреби, збільшенням вартості комунальних послуг, тарифів тощо.

У лютому 2018 р. Кабінет Міністрів затвердив план заходів щодо реалізації Стратегії подолання бідності у 2018 р., спрямованих на зростання прибутків населення, забезпечення доступу до соціальних послуг, зниження ризиків бідності, соціального відчуження найуразливіших категорій населення, удосконалення політики зайнятості тощо. Проте, як зауважила директорка Світового банку з питань України, Білорусі та Молдови пані С. Кахконен, сьогодні картина така, що в Україні бідних стало більше, ніж було п'ять років тому. Так, якщо у 2014 р. за межею бідності проживало лише 15% населення, сьогодні – вже кожен четвертий українець [1].

Якщо подивитися на цифри, що наводять Держстат України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство фінансів, Пенсійний фонд тощо, зазирнути в їхні звіти щодо заходів та активних дій із реформування, вдосконалення чи оптимізації, складається доволі переконливе враження відносного благополуччя та покращення якості життя населення країни. Так, за даними Держстату, середньомісячна зарплата за січні-вересні 2018 р. становила 8605 грн, що на 25,7% більше, ніж за відповідний період 2017 р.

За даними Пенсійного фонду України (Звіт про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій на

01.10.2018 р., форма № 5-ПФ квартальна), середній розмір пенсії разом із цільовою грошовою допомогою (станом на 1 жовтня 2018 р.) становив 2 576,89 грн, що на 3,9% перевищує розмір середньої пенсії у січні 2018 р. та на 5,3% більше розміру середньої пенсії у жовтні 2017 р. У проекті державного бюджету на 2019 р. закладено збільшення мінімальної пенсії ще на 9% (до 1638 грн).

Прожитковий мінімум у жовтні 2018 р. становив 1841 грн, що лише на 79 грн більше, ніж восени минулого року (1762 грн). Так само і мінімальна зарплата: сьогодні вона становить 3723 грн, що на 16,3% більше, аніж у 2017 р. (3200 грн). Також у ЗМІ йшлося про те, що Кабінет Міністрів України схвалив проект державного бюджету на 2019 р., у якому з 1 січня 2019 р. планується підвищити мінімальну заробітну плату на 12% – з 3723 до 4173 грн.

Водночас ціни на споживчому ринку порівняно із минулим місяцем зросли на 1,7%, порівняно із початком року – на 7,4%, а з жовтнем 2017 р. – на 9,5%. З початку року зросли ціни на транспорт (на 14,2%), охорону здоров'я (на 7,1%), предмети домашнього вжитку, побутову техніку та поточні витрати з утримання житла (на 6,2%), одяг та взуття (5,2%), продукти харчування (4,5%), різні товари та послуги (4,2%), воду, електроенергію, газ (на 3,6%) [2]. Виходить, що попри всілякі спроби держави поліпшити ситуацію, вресгті-решт, маємо одне і те саме – тупцювання на місці і ... відсутність будь-яких відчутних позитивних зрушень, про що відкрито говорять громадяни. Схоже, що період трансформаційних змін в Україні, який триває вже понад чверть століття), перетворився на перманентний стан.

Торік досліджувалося, як пересічна українська сім'я розподіляє свій родинний бюджет. Було з'ясовано, що в середньому майже половина його (48%) витрачається на харчування, понад третину поглинає "комуналка", особливо в опалювальний сезон (36%), і лише 16% залишається на все інше. Тобто лише тільки харчування та комунальні витрати становлять 84% сукупного родинного бюджету.

Загалом, за даними 2017 р., більшість українських родин (65%) на задоволення своїх базових потреб витрачають від 75% до 100% сукупного місячного прибутку [3].

На жаль, масові опитування населення свідчать, що рівень соціального захисту від держави як був, так і залишається

доволі низьким, а рівень незадоволеності громадян отримуваними соціальними послугами високим, так само як і рівень якості послуг та їхній обсяг мають сталу тенденцію до зниження. Дослідження 2018 р. показало, що впродовж року лише 12% населення отримали щомісячні грошові виплати, 11% мають пільги, 4,3% – одноразові допомоги, натомість 2016 р. щомісячну грошову допомогу мали 13% населення, а пільги – 14% (табл. 2).

Таблиця 2

**Види реальної соціальної допомоги громадян,
отримані впродовж року (%)**

<i>Види соціальної допомоги</i>	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Одноразові грошові виплати	7,8	5,3	5,3	4,3	4,9	4,3
Щомісячні грошові виплати	16,2	14,4	16,7	16,7	13,0	11,7
Пільги	8,8	7,9	7,7	8,6	13,9	11,1
Співчутлива допомога родичів, друзів, сусідів, колег	9,4	12,4	12,4	10,0	11,3	6,8
Отримав путівку на оздоровлення, допомога в госпіталізації	2,3	1,3	2,7	2,8	2,0	0,1
Потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки	16,5	21,8	21,0	16,5	21,0	17,2
Не мав потреби в допомозі	43,8	41,3	40,1	44,2	36,6	50,3
Інше	2,6	2,4	4,4	4,0	4,2	2,2

(Було можливо обирати декілька варіантів відповідей)

Якщо подивитися на розподіл відповідей за типом поселення, то виявляється, що сьогодні найбільш “соціальними” є невеликі міста із населенням менше 250 тис. осіб, оскільки саме там проживає більша частка отримувачів одноразових та щомісячних виплат (43% і 38% проти 14% і 5% у столиці та 9% і 34% у сільській місцевості відповідно). Кожен третій мешканець містечка (33,5%) має пільги, на відміну, наприклад, від мешканців Києва, де пільгами забезпечений кожен 20-й житель (5%). Найменше соціально забезпеченим залишається сільський соціум, і саме там сконцентрована найбільша частка тих, хто потребував допомоги, але так її і не отримав (40,5%) (табл. 3).

Ще цікавішу закономірність можна простежити, якщо порівняти дані 2018 р. із результатами опитувань, проведених за минулі роки (табл. 4).

Таблиця 3

**Види реальної соціальної допомоги громадян, отримані
у 2018 р. (розподіл за типом поселення) (%)**

<i>Види соціальної допомоги</i>	<i>Київ</i>	<i>Місто з населенням понад 250 тис. осіб</i>	<i>Невелике місто</i>	<i>Село</i>
Одноразові грошові виплати	14,3	33,8	42,9	9,1
Щомісячні грошові виплати	5,2	22,3	38,4	34,1
Пільги	5,0	29,0	33,5	32,5
Співчутлива допомога родичів, друзів, сусідів, колег	8,1	34,1	32,5	25,2
Отримав путівку на оздоровлення, допомога в госпіталізації	8,1	40,5	35,1	16,2
Потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки	6,8	19,1	33,7	40,5
Не мав потреби в допомозі	9,3	24,2	36,3	30,2

Якщо порівняти дані 2018 р. із даними, наприклад, 2016 р., побачимо, що зросла кількість отримувачів одноразових грошових виплат. Щоправда, це відбувалося головним чином у Києві (з 3% у 2016 р. до 8% у 2018 р.) та у великих містах із населенням понад 250 тис. (з 3% до 6% відповідно). Так само зросла кількість українців, яким пощастило отримати оздоровчу путівку або допомогу із госпіталізації. Тобто можна вважати, що держава не така вже й соціально байдужа і більш-менш піклується про своїх громадян. Але якщо уважно придивитися до того, що саме громадяни отримали впродовж року, стає очевидним, що “поліпшення” одного відбувається за рахунок погіршення іншого – кількості реципієнтів інших різновидів реальної соціальної допомоги.

Безумовно, одноразова акція (будь-то грошова виплата, санаторна путівка або госпіталізація) обходиться державі значно дешевше, аніж щомісячна підтримка цілої когорти населення, через що кількість отримувачів щомісячної допомоги за рік, що минув, тільки в Києві зменшилася удвічі (з 16% у 2016 р. до 8% у 2018 р.). Так само поменшало громадян, які мали ті чи інші пільги: у малих містечках їх відсоток зменшився з 14%

**Динаміка надання реальної соціальної допомоги громадянам
упродовж року (розподіл за типом поселення), (%)**

Види соціальної допомоги	Київ				Місто з населенням понад 250 тис. осіб				Невелике місто				Село					
	Рік	2012	2014	2016	2018	2012	2014	2016	2018	2012	2014	2016	2018	2012	2014	2016	2018	
Одноразові грошові виплати		5,5	4,0	2,9	7,9	6,1	5,5	3,2	5,9	5,7	4,4	5,1	5,1	4,3	3,4	6,7	1,2	
Щомісячні грошові виплати		18,7	15,9	16,4	7,9	14,8	17,8	13,6	10,7	15,7	16,4	12,8	12,5	19,2	16,6	12,1	12,5	
Пільги		4,4	7,1	8,6	7,2	7,8	7,1	13,8	13,2	7,6	11,6	13,9	10,4	8,4	7,3	15,6	11,3	
Співчутлива допомога друзів, родичів, сусідів, колег		12,1	7,9	11,4	7,2	13,6	8,1	11,5	9,6	12,9	11,2	11,4	6,2	11,5	11,3	11,2	5,4	
Отримав путівку на оздоровлення, допомога в госпіталізації		2,2	6,3	1,4	2,2	1,5	1,2	1,4	3,4	0,4	1,2	0,8	2,0	1,4	1,3	1,1	1,0	
Потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки		18,7	14,3	14,3	15,1	12,1	15,1	16,4	25,7	13,4	21,8	14,9	18,1	16,1	20,7	19,1	22,8	21,7
Не мав потреби в допомозі		46,2	46	50,7	60,4	39,5	48,3	36,6	49,9	41,0	44,1	42,8	50,9	39,8	41,7	36,3	47,6	
Інше		1,1	3,2	0,7	1,4	5,2	3,0	4,3	3,2	5,0	6,4	5,0	1,7	3,7	3,4	4,4	2,1	
		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	

2016 р. до 10% 2018 р., а у селах – з майже 16% у 2016 р. до 11% у 2018 р. На селі загалом ситуація найгірша: навіть одноразові допомоги цього року отримали лише 1% селян, а ще 2016 р. таких було майже у сім разів більше. Сільський соціум як був п'ять, а то й десять років тому найуразливішою верствою насе-

лення, таким залишається й досі. А якщо врахувати, що серед осіб, які мають ті чи інші пільги, переважають люди старшого віку, то стає зрозумілим, що найгірше живеться в країні сільському пенсіонеріві.

Упродовж останніх років стабільно високим залишається рівень занепокоєння населення зростанням цін та тарифів (74,3%), безробіттям (58%), не виплатами зарплат, пенсій (57%), рівень страху холоду у квартирах (31%), голоду тощо (табл. 5). Втім, така ситуація спостерігається вже не один рік поспіль і триває ледь не весь час незалежності із періодичними сплесками та спадами настроїв населення, що відбивається на суб'єктивній оцінці ними ситуації в країні. Наприклад, 2017 р. проблемами злочинності або безробіття більше переймалися мешканці сільської місцевості (38% і 40% відповідно), порівняно із жителями міст, а цього року акцент тривожності перемістився до невеликих міст (35% і 39,5% відповідно).

Загалом опитування 2018 р. свідчить, що за всіма варіантами відповідей на запитання, що Вас турбує найбільше, цього року попереду всіх мешканці невеличких містечок (34–40%), а от торік, 2017 р., всіма цими проблемами найбільше переймався сільське населення (34–46%).

Більше половини усіх громадян відзначають погіршення матеріального стану своєї родини, що позначається на практиках задоволення базових потреб. Так, третині населення вистачає коштів лише на продукти харчування, 2017 р. таких було ще більше – майже половина (46,5%). Парадоксально, але зросла кількість тих, кому загалом вистачає на прожиття (40%

Таблиця 5

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (%)

	2012	2014	2015	2016	2017	2018
Безробіття	79,4	60,2	70,3	72,6	60,6	45,4
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	9,8	13,9	15,1	20,4	13,2	12,3
Голоду	37,3	33,4	59,0	38,8	32,6	27,5
Невиплати зарплат, пенсій тощо	65,8	60,8	68,5	61,0	62,7	67,0
Зростання цін	80,6	63,0	75,4	81,0	77,1	74,3
Холоду в квартирах	23,7	23,7	25,6	29,4	25,0	31,3

(Було можливо обирати декілька варіантів відповідей)

2018 р. проти 31% 2016 р.) і тих, кому вистачає на все необхідне, але без заощаджень (18,2% 2018 р. проти 11,4% 2016-го). На нашу думку, це відбулося тому, що за відсутності відчутних позитивних змін люди адаптувалися і пристосувалися до ситуації, мінімізувавши свої базові потреби і обмеживши інші.

Однак залишається більш-менш сталою кількість тих громадян, яким часто бракує грошей та харчів, і вони змушені голодувати, ба навіть жебракувати: 4,5% 2018 р., 5,6% 2016 р., 4,4% 2010 р., 5,6% 2008 р. Водночас за останні десять років зростає кількість тих, хто ні в чому собі не відмовляє, проживає у повному достатку і робить заощадження. 2018 р. таких налічувалося 4,5% проти 2,8% 2016 р., 1,5% 2014 р., 0,9% 2012 р., 1,1% 2008 р.

Отже, бачимо, що, з одного боку, в країні суттєвих змін, прийнятних для населення, не спостерігається, і люди продовжують скаржитись на погіршення, а з другого – їм вже набридло очікувати та сподіватися, і вони змушені так чи інакше пристосовуватися до ситуації, знаходити власні практики та можливості виживання, вдаючись до економії, мінімізації тих чи інших потреб, пошуків додаткових можливостей заробітку тощо.

В умовах трансформаційного періоду, що затягнувся і триває вже надто довго, люди, насправді, втомилися від усього, що відбувається, у свідомості міцно закріпилося негативно-пасивне ставлення до всього, а домінантною стала думка, що все спрямовано проти них: більшість українців нічому не вірять (74%) і не розуміють, у що вірити (70%); нікому не довіряють (81%): ні уряду, ні Президенту, ні державним інститутам, ні партіям, ні рухам, ні банкам, ні комуністам, і вважають, що така позиція сьогодні є найнебезпечнішою (64%). Більшість відчуває себе безправною і безпорадною у цьому світі, і якщо уряд ухвалить рішення, яке утискатиме їхні законні права та інтереси, навряд вони будуть спроможні щось робити проти цього.

Парадокс полягає ще й у тому, що соціально незахищені збіднілі громадяни України, які зініціювали і вистояли два Майдани, які змушені вже чотири роки жити в умовах воєнних дій на сході країни, необґрунтованого підвищення комунальних тарифів, неподоланої корупції та свавілля влади, поступово перетворюються на соціально пасивне, збайдужіле, залякане

і безвідповідальне населення.

Вони вважають, що всі навкруги брешуть, все тримається на брехні, а чесність – це лише рятівний круг для тих, хто боїться бути викритим. Водночас майже половина населення України стабільно переконана, що покращення не буде, і все настільки погано, що більше так жити не можна, але ї терпіти немає сил (46%). 41% опитаних погоджуються з тим, що потрібно активно протестувати проти погіршення умов, але це мають робити не вони, а хтось інший. І так само малоімовірно, на їхню думку, що інші підуть із протестами, мітингами та демонстраціями у своєму населеному пункті (48%).

І як не парадоксально, але результати дослідження свідчать про те, що, незважаючи на те, що переважна більшість населення (79%) вважає демократичний розвиток країни важливим чинником, 60% не задоволені тим, як вона розвивається, і, на жаль, не заперечують проти того, щоб відмовитись від цінностей демократії і перейти до авторитарної політики управління. Така тенденція явно простежується у відповідях респондентів в опитуванні 2018 р. Так, 68% опитаних погоджуються із твердженням, що наявність сильного політичного лідера надає людям упевненість у завтрашньому дні, а 60,5% – з тим, що для нормального розвитку країни потрібна “сильна рука”, а не розмови про демократію.

Література

1. Бедных в Украине больше, чем пять лет назад – ВБ. *Корреспондент*. 17.06. 2018. URL: <https://korrespondent.net/business/economics/3991039-bednykh-v-ukrayne-bolshe-chem-pyat-let-nazad-vb>
2. *Основні показники рівня життя населення у січні-вересні 2018 року*. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Pokazniki-socialnoi-sferi.html>
3. Арсеєнко А., Петрушина Т. Умови життя “по-новому” пересічних українських сімей // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 4(18). Київ: ІС НАН України, 2017. С. 172–183.

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ЯК НАСЛІДОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ 2014–2018 рр.

У статті розглядаються зміни, що відбулися в політичному та економічному житті країни в період 2014–2018 рр. Особлива увага приділяється питанню трудової міграції, її тісному зв'язку з нещодавно отриманим Україною безвізовим режимом.

Ключові слова: трудова міграція, безвізовий режим, протестні акції, фінансова спроможність, монетарна політика.

В статье рассматриваются изменения, произошедшие в политической и экономической жизни страны в период 2014–2018 гг. Особое внимание уделяется вопросу трудовой миграции, ее тесной связи с недавно полученным Украиной безвизовым режимом.

Ключевые слова: трудовая миграция, безвизовый режим, протестные акции, финансовая состоятельность, монетарная политика.

The paper analyses the main changes that have taken place in Ukraine's political and economic life over the past four years (2014–2018). Special attention is given to labour migration and its close connection with visa-free travel recently implemented in this country.

Keywords: labour migration, visa-free regime, protest actions, financial soundness, monetary policy.

У кожній країні політичні лідери і партії декларують своє прагнення до підвищення добробуту громадян, але якщо ці декларативні обіцянки розходяться з реальним станом справ, у країні складається ситуація, що веде до виникнення громадянських протестів. Наочним прикладом можуть слугувати нещодавні протести (листопад-грудень 2018 р.) в одній із розвинутих країн Європи – Франції. Учасники протестних акцій на вулицях Парижа та інших французьких міст масово підпалювали шини, трошили магазини, сміттєзбірники. Поступово протести, які спершу починалися у зв'язку з підвищенням цін на пальне переросли в антикапіталістичні виступи по всій країні і вимоги демонстрантів переорієнтовано вже у політичну площину – лунають з закликами піти у відставку президента Макрона.

Такий розвиток подій нам доволі знайомий; аналогічно громадянські процеси починалися в Києві у 2013–2014 рр., трагічні наслідки яких дотепер мають продовження на сході країни. Подібні протестні акції торкнулися й Будапешта, де здійсмається галас за відставку прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана. Угорський прем'єр, всупереч політиці ЄС, жорстко обстоює свою позицію щодо неприйняття його країною іноземців-мусульман. Він спирається на думку 76% угорців, які вважають, що надання притулку біженцям-мусульманам рівнозначне терористичній загрозі. Побоюючись збільшення потоків нелегальних мігрантів, влада Угорщини у липні 2018 р. вийшла із пакту ООН з міграції, і відповідна реакція відбулася вмиль.

Зрозуміло, що такі масштабні акції не трапляються самі собою – і в тому, і в іншому випадку, без сумніву, були організатори. Можливо, навіть один і той же організатор (!). Таке припущення можна пояснити тим, що напередодні подій на Майдані вірогідність масових протестів вимірювалося на рівні 20–22%, але Майдан відбувся.

Сьогодні наша країна перебуває в скрутному економічному становищі і напруженій соціально-політичній ситуації, на сході країни тривають воєнні дії, в яких загинуло вже понад 10 тис. осіб. Імовірність масових протестів, згідно з проведеним опитуванням, сягає рівня 29%, що дещо вище попереднього рівня. Однак за фактом масові протести в країні малоімовірні.

Чим це пояснюється? Видається, що причина – передусім у відсутності потужної протестно-організуючої сили, що зберігає суспільство в більш-менш стабільному стані. Проте такий стан суспільства не можна оцінювати як благополучний – оцінку політичної ситуації в країні як “благополучної” дали лише 2% опитаних громадян. Переважна більшість респондентів відзначила ситуацію в країні як “напружену” – 59% і як “критичну, вибухонебезпечну” – 28%. Водночас можливість реальних масових виступів населення як “малоімовірних” оцінили 45% опитаних. Стагнація – більш точного “діагнозу” стану нашого суспільства годі визначити.

Основну вимогу Майдану – євроінтеграцію через чотири роки було реалізовано, і влітку 2017 р. (з 11 червня 2017 р.) українці отримали право в'їжджати в 30 країн Європи (Шенгенської зони) без візи. При цьому, щоб реалізувати своє право

на вільне пересування по Європі, кожному українцю при перетині кордону потрібно передусім підтвердити свою фінансову спроможність, а саме 40 євро на день.

З огляду на те, що рівень свого життя за 10-бальною шкалою респонденти оцінюють у 3,8 бала, і середня зарплата по країні становить близько 8700 грн, або близько 270 євро на місяць, можна сказати, що скористатися безвізом зможе дуже обмежене коло людей. За даними ЗМІ і соціологічних досліджень, ця цифра становить близько 3% працездатного населення. Цілком природно, що основна причина такого становища полягає у відсутності у переважній більшості громадян України необхідних коштів.

Тому доречно таке становище охарактеризувати так: “Ви можете поїхати до Європи, але ви не зможете поїхати до Європи”, бо для туристичної подорожі в Європу у вас просто немає коштів. Переважна більшість українців, 77%, не мають наміру відвідувати країни Європи впродовж найближчого року, незважаючи на запровадження безвізового режиму з Євросоюзом – їм не дає змоги це робити матеріальний стан. Про це свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна у співпраці з представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі.

Аналогічний висновок підтверджується результатами і нашого дослідження: для третини населення країни (32,3%) коштів вистачає тільки на продукти харчування; 4,5% взагалі живуть за межею бідності і жебракують; і лише 5% населення мають повний достаток і можливість для необхідних заощаджень. Тому мільйони наших громадян змушені виїжджати за кордон не з метою туризму, а в пошуках заробітку.

До отримання безвізу, в період з 2015 до початку 2017 р., на заробітки за кордон хоча б одноразово виїжджали 1,3 млн українців. Загальні масштаби трудової міграції можна було оцінити в 2-3 млн осіб. При цьому більшість з них – це були короткострокові мігранти. Тепер же, після отримання безвізу, кількість мігрантів зросла втричі. Чи можна сказати, що отримання безвізу пішло на користь українському суспільству, якщо така кількість працездатного, найбільш активного і кваліфікованого населення покидає рідну країну? Це масовий відтік працездатного населення з усіма найтяжчими для еко-

номіки наслідками. Українці в Євросоюзі потрібні виключно як дешева робоча сила, яка не потребує соціальних і фінансових гарантій. Про це вже говорить більшість провідних аналітиків засобів масової інформації.

Як повідомив міністр соціальної політики Андрій Рева на прес-конференції за підсумками 2018 р., тільки на постійній основі за кордоном працюють 3 млн 200 тис. українців, а всього тимчасовою міграцією охоплено ще до 9 млн осіб. За його словами, однією з актуальних проблем ринку праці є рівень безробіття серед молоді і неможливість працевлаштування великої кількості внутрішньо переміщених осіб. До того ж ці надзвичайні цифри щодо осіб, які виїжджають за кордон, сформовані, по-перше, українцями, які виїжджають на роботу в Європу (у тому числі нелегальну), по-друге, жителями прикордонних районів, які за день можуть зробити декілька ходок за кордон і назад. Міністр також констатував, що саме низький рівень заробітної плати українців і нестача робочих місць для кваліфікованих працівників провокують масштабну міграцію частини населення країни.

Викладене підтверджується результатами нашого дослідження. Із 17 показників, які ми запропонували респондентам для оцінки запитання *“Чого люди зараз побоюються найбільше?”*, відповідь *“страх втратити роботу”* (безробіття) посіла друге місце (57, 8%) після показника *“зростання цін”* (74,4%).

За даними Держстату України, у IV кварталі 2017 р. рівень зайнятості населення становив 55,4%, а рівень безробіття серед економічно активного населення сягнув 9,9%. За результатами вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, кількість зайнятого населення віком 15–70 років у цей же період становила 16 млн осіб, а кількість безробітних відповідного віку – 1,8 млн осіб.

До кінця 2018 р. ситуація покращилася, але за рахунок чого? Тільки за два роки, з 2016 р. по 2018 р., кількість тих, хто жодного разу не виїжджав за кордон з метою тимчасової роботи, зменшилась з 91,7% до 56,2%. Безвіз відкрив шлязи трудовій міграції (особливо тимчасовій, нелегальній) за кордон, переважно до Польщі. Практично кожен п'ятий громадянин України (17,9%) виїжджав за кордон з цією метою, а кожен десятий – двічі або навіть більше трьох разів – 10,3% і 12,8% відповідно.

Президент П. Порошенко після підписання Угоди про асоціацію з ЄС заявив, що Україна стає частиною європейського ринку праці, і вільний рух робочої сили – “це є нормальний процес...”. Це так, однак цей вільний рух висококваліфікованих фахівців спрямовано тільки в одну сторону, із України і нагадує дорогу з одностороннім рухом.

Зарубіжні заробітки стають основною доходною статтею бюджетів багатьох домогосподарств. За оцінками майже половини опитаних (46,2%), у сім'ях їх знайомих, члени яких працюють за кордоном, ці заробітки становлять понад 50% бюджету сім'ї, а на думку третини респондентів (35,8%), – від 20% до 50%. Валютні надходження стають вагомою допомогою в домогосподарствах, особливо прикордонних.

“Ми очікуємо продовження зростання надходжень від трудових мігрантів високими темпами: з \$ 9,3 млрд у 2017 р. до \$ 11,6 млрд у 2018 р. і \$ 12,2 млрд у 2019 р. Таке зростання відбуватиметься як унаслідок посилення міграційних процесів, так і через зростання заробітної плати в країнах призначення для українських мігрантів”, – про це повідомив заступник Голови Національного банку України Дмитро Сологуб під час монетарного брифінгу в Києві.

Практично таке зростання сягає 10% ВВП країни, і такий стан речей багатьох високопосадовців задовольняє. Тут слід звернути увагу, що таке надходження валюти до фінансової системи країни не є результатом виробленого в Україні продукту. Відтак воно спричиняє негативні наслідки для монетарної політики держави. Процеси інфляції передусім пов'язані із надмірним збільшенням грошової маси, і зростання доходів населення, яке не підкріплене відповідним збільшенням виробництва товарів, призводить до появи надмірного попиту, що, своєю чергою, штовхає до зростання цін. Це аксіома. Тож усім, хто має вплив на монетарну політику держави, незайве пам'ятати висновок відомого англійського економіста Дж. М. Кейнса, який у 20-х роках минулого століття писав: “Не існує хитрішого, а водночас і правильнішого способу скинути існуючий суспільний устрій, ніж знецінення грошей”.

Соціально-економічне становище українських громадян, попри калейдоскоп партій, президентів і урядів, дедалі гір-

шає, половина населення (49%) оцінює матеріальне становище своєї сім'ї як бідне та злиденне. Це змушує ініціативних і працездатних шукати свою долю в інших місцях, за межами батьківщини. Незважаючи на зусилля уряду щодо підвищення заробітної плати, пенсій та вільного перетину кордонів Європи, реальні доходи українців ще не досягли рівня 2013 р.. Зміни, які відбулися в Україні за п'ять років після Майдану, відображають дані *таблиці*.

Таблиця

**Зміни в ціноутворенні
головних життєвих потреб громадян**

2013 р.		2018 р.			
Ціна у грн	Ціна у \$	Ціна у \$	Зміни у %	Ціна у грн	Зміни у %
Проїзд метрополітеном					
2,0 грн	0,25 \$	0,28 \$	+12 %	8,0 грн	+300 %
Проїзд наземним транспортом					
1,5 – 3,0	0,19 – 0,37	0,21 – 0,28	+10,5/-24,3	6,0 – 8,0	+166/+300
Ціна електроенергії (за квт/год.)					
0,26 – 0,33	0,03 – 0,04	0,03 – 0,06	0 /+50%	0,9 – 1,68	+246/+409
Ціна за природний газ (за м³)					
0,98 грн	0,12 \$	0,3 \$	+150 %	8,55 грн	+819 %
Ціна за холодне водопостачання (за м³)					
3,18 грн	0,4 \$	0,7 \$	+75 %	19,6 грн	+ 616 %
Ціна за гаряче водопостачання (за м³)					
16,24 грн	2,03 \$	2,87 \$	+41,4 %	80,62 грн	+396 %
Ціна за опалення (площа за м²)					
2,91 грн	0,36 \$	1,12 \$	+211 %	31,55 грн	+984 %
Середня з/п по країні					
3268 грн	409 \$	309 \$	-24,45 %	8712 грн	+266%

Як бачимо, найнижчий рівень зростання за п'ять років має середня заробітна плата українців. Що стосується інших показників, які безпосередньо впливають на життєзабезпечення громадянина, то їх зростання сягає свого критично-негативного значення і якщо порівнювати їх із доходами населення, то виникає великий сумнів щодо успіху Майдану і декларованих позитивних досягнень нової влади України.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Проаналізовані соціологічні показники внутрішньої і міжнародної трудової міграції в Україні. Зафіксована регіональна і поселенська специфіка українських трудових мігрантів. Виявлено суттєве зростання за 2012–2018 рр. чисельності громадян, налаштованих на роботу за кордоном.

Ключові слова: *зайнятість, трудові мігранти, міжнародна трудова міграція.*

Проанализированы социологические показатели внутренней и международной трудовой миграции в Украине. Зафиксирована региональная и поселенческая специфика украинских трудовых мигрантов. Выявлен существенный рост за 2012–2018 гг. численности граждан, настроенных на работу за границей.

Ключевые слова: *занятость, трудовые мигранты, международная трудовая миграция.*

A set of sociological indicators of international and internal labour migration in Ukraine have been analysed. The author draws attention to the regional and settlement-based specificity of Ukrainian labour migrants. The data analysis has revealed that the number of people intending to work abroad has significantly increased over the past six years (2012–2018).

Keywords: *employment, labour migrants, international labour migration.*

В епоху неоліберальної глобалізації з її безпрецедентною мобільністю капіталу і робочої сили, а також необмеженою де-юре свободою вибору головними трендами у світі праці стали нестабільність можливостей працевлаштування, зростання соціально-економічної нерівності у сфері зайнятості і погіршення умов праці. Ці негативні тренди повною мірою притаманні і українському суспільству після переведу його економіки на капіталістичний лад. На загальн світові прояви негативів сучасної економічної глобалізації в Україні сьогодні, крім того, накладається деструктивна соціально-економічна політика української влади і втрата п'ятої частини економічного потенціалу країни внаслідок проведення "АТО-війни".

Це призвело до суттєвого скорочення кількості зайнятих економічною діяльністю¹, значного поширення феномену “працюючих бідних”, активізації процесів трудової міграції. Наростає кумулятивне погіршення гарантій зайнятості людей. Громадянам України важко знайти за місцем свого проживання гідну роботу із достатнім заробітком. Кожному другому респонденту важко знайти роботу просто за своєю кваліфікацією. Складнощі у працевлаштуванні переважають навіть при пошуку будь-якої роботи.

Внаслідок нестачі робочих місць за місцем проживання і гідної заробітної плати поширюється внутрішня і міжнародна трудова міграція. Сама по собі міжнародна трудова міграція є об'єктивним проявом економічної глобалізації, співвідношення “плюсів” і “мінусів” якої залежить від низки чинників, насамперед місця і змісту участі країни у світовому поділі праці, загальною конкурентоспроможністю її економіки. На жаль, Україна сьогодні не витримує конкуренції з економічно й індустріально розвиненими країнами на правах рівноправного партнера і все більше стає постачальником для них не лише сировини, а й свого головного ресурсу – кваліфікованої робочої сили.

За кількістю мігрантів Україна посідає 8-е місце у світі: “за статистикою ООН, 2017 року за межами України проживало 5,9 млн українців”, за даними Міжнародної організації міграції, з України виїхало з початку ХХ століття 8 млн людей [2]. Проте ця кількість охоплює не тільки трудових мігрантів, а й емігрантів з інших причин. Тому до алармістських заяв політиків щодо 6-8 млн українських заробітчани, які працюють сьогодні за кордоном, науковці закликають ставитися виважено і критично. За даними третього модуля вибіркового обстеження Державної служби статистики України “Зовнішня трудова міграція населення”, близько 1,3 млн українських громадян протягом 2015–2017 рр. виїжджали за кордон.

На думку викладачки Київської школи економіки Г. Вахитової, це – нижня межа оцінки, яка з урахуванням безвізу, війни та агресивної політики Польщі по залученню українців

---

¹ У 2017 р. зайнятих економічною діяльністю, за даними офіційної статистики, поменшало порівняно з 2013 р. на 21%. Кількість зайнятих економічною діяльністю становила у 2013 р. 20,5 млн, у 2014 р. – 18,3 млн, у 2015 р. – 16,5 млн, у 2016 р. – 16,3 млн, у 2017 р. – 16,2 млн [1].

має бути скоригована до 2,5 млн. Верхня ж межа приблизної оцінки кількості українських трудових мігрантів з урахуванням членів їх родин може сягати 4 млн осіб [3]. За оцінками експертів, до кінця 2018 р. у пошуках роботи країну можуть залишити ще від половини до одного мільйона працівників [4]. Така значна кількість трудових мігрантів², безумовно, потребує уваги і відповідального моніторингу ситуації з боку державних інститутів, із постійним аналізом даних статистичних обстежень і соціологічних опитувань.

Отже, бажання знайти нове місце роботи залишається протягом останніх п'яти років спостережень соціальних змін в українському суспільстві головною причиною серед низки можливих причин, які могли б спонукати людей виїхати зі свого населеного пункту. Більше того, цей чинник суттєво актуалізувався: у 2014 р. його зазначили 13,9% громадян, у 2016 і 2018 рр. – по 22,2%. Звичайно, на ступінь такої потенційної мобільності помітно впливає вік громадян. Бажання знайти нову роботу могло б спонукати до переїзду 40,2% молоді, 26,3% громадян середнього віку і лише 4,9% людей старше 55 років. Більше тих, хто мотивує цим чинником свою потенційну мобільність, серед громадян із вищою освітою, ніж серед тих, хто має середню освіту будь-якого рівня, загальну середню або спеціальну середню (25,4% і 20,6% відповідно).

Серед тих, хто сьогодні працює, кожний п'ятий (20,0%) має роботу в іншому, тобто не в місці свого проживання, населеному пункті України, 1,9% респондентів – в інших країнах. Зафіксована чітко виражена регіональна і поселенська специфіка. Якщо серед жителів Центру, Півдня і Півночі в іншому населеному пункті працює кожний десятий, то на Заході країни – майже кожний п'ятий (17,8%). У Києві і великих містах країни обмаль жителів працюють в інших містах, а не за місцем проживання (5,0% і 4,1%, відповідно). Серед мешканців невеликих міст роботу в іншому місті має кожний десятий (11,1%), а серед сільських жителів – кожний п'ятий (20,7%). Загалом, за місцем свого проживання сьогодні працює менше третини селян (28,3%), половина жителів малих міст (50,9%) і трохи більше половини

²Для порівняння: у Таджикистані кожне третє домогосподарство має мігранта, в Молдові до трудової міграції залучений кожний четвертий [3].

у містах з населенням понад 250 тис. осіб (58,1%). Явна більшість населення працює за місцем свого проживання тільки в столиці (69,1%).

За останні п'ять років суттєво зросла кількість громадян, що мають досвід роботи за кордоном або планують його отримати. У 2012 р. досвід тимчасової роботи за кордоном (безпосередній або через когось із членів сім'ї) мали 13,7% населення, у 2016 р. – вже 20,2%, а у 2018 р. (після отримання “безвізу” у 2017 р.) – 25,2%. Досвід міжнародної трудової міграції мають насамперед мешканці села і невеликих міст (28,3% і 27,6% відповідно), а також жителі західних регіонів (39,4%; *табл.*). Найменша частка громадян із досвідом роботи за кордоном – серед киян. Деяко більше їх зафіксовано серед жителів міст з населенням понад 250 тис. (але менше, ніж серед жителів малих міст і села).

Таблиця

Наявність досвіду тимчасової роботи за кордоном і плани щодо такої роботи у найближчій перспективі українських громадян залежно від регіону та місця їх проживання (%)

Соціологічні показники трудової міграції	Населення в цілому	Тип населеного пункту				Регіони			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис. жителів	Невелике місто	Село	Захід	Центр	Південь	Схід
Чи маєте Ви або хтось із членів Вашої сім'ї досвід тимчасової роботи за кордоном?									
так	25,2	11,5	21,9	27,6	28,3	39,4	24,4	21,2	18,0
ні	74,8	88,5	78,1	72,4	71,7	60,6	75,6	78,8	82,0
Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?									
так	14,6	9,5	14,6	12,7	17,8	21,4	13,7	14,5	11,0
ні	85,4	90,5	85,4	87,3	82,2	78,6	86,3	85,5	89,0

На жаль, на запитання “Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?” відповідь дала лише четверта частка респондентів (24,8%; у 2016 р. на нього відповіли 20,1% респондентів), що не дає змоги робити висновки щодо ситуації з цього питання в українському суспільстві в цілому. Майже кожний другий респондент (47,5%), який відповів на це запитання і має зараз оплачувану роботу, зазначив, що має і досвід тимчасової роботи за кордоном. Кожний п’ятий з них (20,1%) виїжджав за кордон з цією метою один раз, а кожний десятий – двічі або навіть більше трьох разів (9,4% і 13,5% відповідно). Соціально-демографічний аналіз тих респондентів, хто дав відповідь на запитання стосовно особистого досвіду тимчасової роботи за кордоном, виявив таке. У цій групі переважають чоловіки (жодного разу не виїжджали 64,3% жінок і 47,2% чоловіків; більш ніж тричі виїжджали на заробітки за кордон 19,3% чоловіків і 6,8% жінок) і мешканці західних регіонів (52,0%; для порівняння: досвід (одного чи багаторазового) виїзду за кордон з цією метою мають 43,3% респондентів із Центру і по третині жителів Півдня і Сходу (відповідно 34,% і 36,3%)).

Зарубіжні заробітки стають потужною дохідною статтею бюджетів домогосподарств. За оцінками майже половини українських громадян (46,2%), у сім’ях їхніх знайомих, члени яких працюють за кордоном, зарубіжні заробітки становлять більше 50% бюджету сім’ї, на думку третини опитаних (35,8%) – від 20 до 50%³.

Протягом останніх років зростає кількість громадян, налаштованих на роботу за кордоном. У 2012 р. на тимчасові заробітки планували поїхати за кордон протягом найближчого року 5,3% громадян, у 2018 р. це планували вже 14,6% опитаних. Якщо у 2016 р. серед громадян, які мали на час опитування оплачувану роботу, 13,5% планували у найближчий рік поїхати на тимчасові заробітки за кордон, то після прийняття “безвізу” у 2017 р. їх доля, за даними опитування 2018 р., збільшилась до 16,7%. Серед сільських жителів таких потенційних мігрантів статистично більше тільки порівняно з Києвом і невеликими містами (17,8% і, відповідно, 9,5% та 12,7%).

³ За даними 2018 р., українські трудові мігранти пересилають до 9 млрд доларів, що майже в 5 разів перевищує розмір іноземних інвестицій і становить більше 9% ВВП (для порівняння: у Молдові – 22%, у Таджикистані – під 30%) [3].

У регіональному вимірі найбільша частка тих, хто має і досвід роботи за кордоном, і планує це надалі, зафіксована на Заході (табл.). Серед цих потенційних мігрантів також переважають чоловіки (17,9% проти 11,8% серед жінок) і молодь (серед респондентів до 30 років це планують 22,5%; серед людей середнього віку – дещо менше громадян (17,5%) і зовсім обмаль серед представників старшого віку (5,2%)). Освітній рівень на ці плани не впливає (серед респондентів із середньою освітою поїхати на заробітки планують 15,1%, із вищою – 14,3%).

Отже, трудова міграція, і внутрішня, і міжнародна, стала звичним явищем в економічному житті українського суспільства. Серед тих, хто працює, кожний п'ятий має роботу в іншому населеному пункті України. Найбільші частки працюючих не за місцем свого проживання зафіксовані на Заході, в невеликих містах і сільській місцевості. Досвід міжнародної трудової міграції теж мають насамперед мешканці села і невеликих міст, а також жителі західних регіонів. Оскільки лише чверть опитаних відповіли на запитання стосовно їх особистого виїзду за кордон на заробітки, оцінити масштаби заробітчання за кордоном за даними цього річного моніторингу неможливо. Проте протягом 2012–2018 рр. майже втричі зросла чисельність громадян, налаштованих на роботу за кордоном.

Безумовно, збільшення кількості трудових мігрантів знижує певною мірою напругу на вітчизняному ринку праці; покращує матеріальний стан українських домогосподарств, що отримують грошові перекази від родичів, працюючих за кордоном; сприяє зростанню економічної культури людей через їх залучення до економічного життя більш розвинутих країн; стимулює розвиток міжнародного співробітництва. Незважаючи на ці та інші позитивні наслідки поширення міжнародної трудової міграції, в нашому суспільстві у порівняльному контексті “плюсів” і “мінусів” українського гастарбайтерства, і у короткостроковому, і у довгостроковому вимірі, переважають негативи. Вже сьогодні вітчизняна економіка і бізнес відчувають дефіцит висококваліфікованих робітників і фахівців із низки спеціальностей. Знижується якість наявних трудових ресурсів. Соціальний потенціал розвитку економіки слабшає за багатьма складовими. Серйозну загрозу життєздатності країни становить зростання міграційних настроїв, особливо серед

молоді. Обмежити і подолати ці негативні тренди можливо лише за умови суттєвого покращення соціально-економічної ситуації в країні і створення можливостей гідного працевлаштування наших співвітчизників за місцем їх проживання. Це потребує відмови від існуючої неоліберальної ідеології і практики господарювання і впровадження альтернативної моделі економічного розвитку в інтересах усього українського суспільства.

Література

1. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Скубенко М., Шкарпова О. Всі на вихід. Чи справді українці масово лишають батьківщину? Факт чек. URL: <https://voxukraine.org/uk/vsi-na-vihid-chi-spravdi-ukrayintsi-masovo-lishayut-batkivshhinu-faktchek/>
3. Давиденко Б. 2,5 млн, або кожен десятий дорослий українець, працюють за кордоном. Це багато, але не катастрофа. URL: <https://voxukraine.org/uk/2-5-mln-abo-kozhen-desyatij-ukrayinets-pratsyuuyut-za-kordonom-tse-velika-tsifra-ale-ne-katastrofichna/>
4. Гончаров А. Как остановить массовую трудовую миграцию из Украины? URL: <https://112.ua/mnenie/kak-ostanovit-massovuyu-trudovuyu-migraciyu-iz-ukrainy-439626.html>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ЗАСІБ АДАПТАЦІЇ В УМОВАХ МАСОВИХ МІГРАЦІЙ

У статті розглядається композиційна структура ідентичності, негативні наслідки кризи колективної ідентичності для мігрантів. Особлива увага привертається до проблем трансформації ідентичності внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в умовах масової внутрішньої міграції в Україні. Як один з можливих шляхів успішної реінтеграції в приймаючих громадах пропонується формування базових складових громадянської ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, мігранти, внутрішньо переміщені особи, ціннісні орієнтації, громадянськість.

В статье рассматривается композиционная структура идентичности, негативные последствия кризиса коллективной идентичности для мигрантов. Особое внимание уделяется проблемам трансформации идентичности внутренне перемещенных лиц (ВПЛ) в условиях массовой внутренней миграции в Украине. Как один из возможных путей успешной реинтеграции ВПЛ в принимающих громадах предлагается формирование базовых составляющих гражданской идентичности.

Ключевые слова: идентичность, мигранты, внутренне перемещенные лица, ценностные ориентации, гражданственность.

The paper analyses the compositional structure of identity, as well as the phenomenon of collective identity crisis and its negative effects on migrants. Particular attention is given to the transformation of identity among internally displaced persons, which is occurring in Ukraine due to mass internal migration. The formation of basic components of civic identity is regarded as a possible way to successful reintegration of IDPs into host communities.

Keywords: identity, migrants, internally displaced persons, value orientations, civicism.

За час незалежності в українському суспільстві не сформувалось усталене відчуття належності до єдиної спільноти громадян держави. В умовах незавершеності формування загальнонаціональної ідентичності громадян України субна-

ціональні ідентичності окремих регіональних спільнот інтегрувались з інонаціональними ідентичностями (АР Крим, Донбас) на тлі браку символічного ресурсу для конструювання альтернативної версії національної ідентичності. Актуалізація локальної ідентичності зумовлює формування ризиків консолідації. Регіональні соціуми, які конфліктують з національно-державною ідентичністю, тяжіють до початкових рівнів ідентичностей – етнічних, локальних, релігійних. Вони “легше піддаються впливу міфологізованих ідеологічних конструкцій, реагують на минулі травми, формують віктимну свідомість” [1, с. 112].

Анексія Криму і війна на Донбасі зумовили істотні зміни в колективній ідентичності, особливо на сході, і можуть мати вплив на політичну концептуалізацію національної ідентичності в Україні. Крім того, сама по собі війна створює нових героїв, ворогів, жертв та мучеників, що робить традиційні інструменти формування націй застарілими.

Поняття ідентичності описує функціонування людини як інтегрованої біосоціальної системи, одночасне поєднання зовнішніх і внутрішніх впливів, які створюють або руйнують цю інтегральність.

Поняття ідентичності в онтологічному сенсі охоплює індивідуально-соціальну природу людини і можливості створення актором в інтеракції з зовнішнім світом власного буття. В позиційному аспекті, за уявленнями Дж. Поппера, Дж. Шоттера, К. Гіркена, під впливом дискурсу формується персональна складова ідентичності, погляди на владу, манери повсякденної поведінки тощо. Ідентичність у функціональному аспекті є сукупністю зв'язків між стабільністю і зміною, між пізнавальним, емоційним і поведінковим аспектами функціонування людини.

О. Ровенчак і О. Химович визначають ідентичність як “внутрішнє відчуття належності до конкретної соціокультурної спільноти, переважно визнане іншими представниками цієї спільноти, вкорінене у подібності до них, одночасній відмінності від представників іншої соціокультурної спільноти такого самого виду” [2, с. 104]. При цьому вони виокремлюють міграційну ідентичність як результат ідентифікації з певною уявною або реальною спільнотою мігрантів. Натомість, на

їхню думку, поняття “ідентичність мігранта” є значно ширшим і відбиває “інтегральну соціокультурну ідентичність представників цієї групи, що містять такі базові структурні елементи як етнічна, політична, класова, гендерна ідентичність” [2, с. 104].

Конструювання ідентичності здійснюється переважно шляхом загальнозначущих комунікативних практик, під час яких відбувається “участь індивіда в культурі” в межах персонального наративу, який стосується минулого досвіду. Ідентичність актора залежить від того, як він сам себе інтерпретує, перебуваючи в заданому суспільному дискурсі.

Чинниками формування ідентичності виступають цінності, ціннісні орієнтації, установки та практики. Набуваючи ідентичності, тобто ідентифікуючи себе із певною спільнотою, людина приймає її цінності, норми, інтереси, а усталеність такої ідентичності виявляється у відданості цим цінностям і додержанні відповідних ціннісних орієнтацій.

Криза ідентичності є найбільшчим життєвим переживанням. Глибина кризи ідентичності залежить від того, скільки чинників порушено; і очевидно, що різні чинники призводять до дуже різних типів кризи, які необхідно розрізнати.

Сутність кризи колективної ідентичності полягає у зменшенні ідентифікації індивідів з колективною реальністю, яку вони раніше підтримували. Причини цієї кризи частково тожні причинам кризи індивідуальної ідентичності. Тут можна назвати заперечення символів, розпад колективної пам'яті, представлені традиціями, а також втрату віри в спільне майбутнє, дисгармонію між описовим і нормативним образами себе, переривчастість в історії, невідповідність між уявленням культури про саму себе і її образами в інших культурах, нарешті, відчуття неповноцінності щодо більш довершеної культури [3]. Оскільки суспільні інститути онтологічно залежать від соціальної підтримки індивідів, криза ідентичності останніх приведе до кризи ідентичності залежних від них інститутів.

Наслідки кризи ідентичності — це насамперед втрата передбачуваності поведінки індивідів або інститутів. Цінності, які раніше спрямовували їхні дії, застарівають; реакцією на нову ситуацію може стати пасивність або спонтанна активність. Відчуття дезорієнтації, характерне для будь-якої кризи

ідентичності, може збільшити шанси на успіх тоталітарних ідеологій, оскільки вони пропонують прості рішення, що можуть виявитися більш привабливими за нормативний вакуум.

Нова орієнтація передбачає успішне завершення пошуку позитивних загальних норм, що є вирішальним чинником відновлення як індивідуальної, так і колективної ідентичності.

Трансформація ідентичності зводиться до трансформації кордонів, визначених попередньою ідентичністю, яка є біографічною для актора.

Серед вимушено переміщених осіб у нашій країні, очевидно, відбулись певні трансформації настроїв внаслідок пережитого, хоча варто враховувати, що має місце також перехід від відкритої форми проросійських і сепаратистських настроїв у латентну. Також залишається відкритим питання, наскільки можливі позитивні зміни у настроях ВПО стосуються цінностей і світогляду, сприяють формуванню громадянської ідентичності [4].

Для успішної локальної інтеграції ВПО важливо не тільки формувати нові соціальні мережі, а й підтримувати соціальні зв'язки, сформовані до переселення, оскільки сам факт внутрішньої міграції не завжди приводить до повного розриву соціальних зв'язків та відносин у місці попереднього проживання.

В українському суспільстві формується запит на політику громадянського примирення. Результати низки соціологічних опитувань останніх років [5; 6; 7] дають підстави дійти окремих висновків. По-перше, чинники, що роз'єднують українців, змістилися з геополітичної і культурної площини в бік діяльності влади, тобто має місце небезпечна тенденція об'єднання на підставі недовіри до влади (негативна ідентичність). По-друге, ставлення більшості респондентів до ВПО загалом толерантне. По-третє, до пріоритетних чинників об'єднання, крім традиційного підвищення рівня добробуту, населення відносить ціннісні: верховенство закону, рівні права. По-четверте, незважаючи на загальний низький рівень ворожості до ВПО, більшість населення країни вважає необхідною державну політику примирення. Це може бути результатом інтуїтивного відчуття або свідомого розуміння того, що реінтеграція матиме низку латентних перешкод для досягнення необхідного рівня толерантності і подолання "ідентифікаційної розгубленості".

Достатньо толерантне ставлення до ВПО значною мірою зумовлене співчуттям до цих людей, однак співчуття лише емоційний, а не ціннісний компонент, і має здатність швидко змінюватися під впливом різних обставин [8; 9]. Тому стає очевидною необхідність зусиль, спрямованих на перетворення нестійкої емоційної підтримки суспільством реінтеграції в стійку ціннісну, державно-ідеологічну. Ця стратегічна складова має стати основою всіх державних програм і законів.

Рекомендації

Неоднорідність суспільства за ідентифікаційними ознаками умовлює необхідність формування в масштабах усієї країни як мінімум двох базових складових повноцінної громадянської ідентичності: відчуття власної належності до спільноти громадян держави ("Я" – громадянин) і відчуття колективної належності та суб'єктності ("Ми" – громадяни).

Що може об'єднати громадян, які опинились по різні боки лінії розмежування? У широкому сенсі – це проблема встановлення громадянського миру і формування політичної нації. Неоформленість єдиної системи базових цінностей і низький рівень громадянської ідентичності в масштабах усього українського суспільства стали чинниками посилення зовнішньої агресії, її підтримки певними групами місцевого населення. Відтак, за відсутності адекватних засобів протидії і нейтралізації наведених чинників наслідки реінтеграції можуть виявитися протилежними очікуванім. Варто зауважити, що громадянство, крім конституційних прав і обов'язків, передбачає ще й наявність цінностей, на основі яких формується культура громадянськості. Тому стратегія реінтеграції має ґрунтуватися на формуванні громадянської ідентичності і культури громадянськості, як у мешканців тимчасово окупованих територій і ВПО, так і у всіх громадян країни в цілому.

Для адаптації та інклюзії ВПО необхідно впроваджувати дієву комунікаційну стратегію діалогу з цієїю категорією населення, яка має враховувати особливості регіональної їхньої ідентичності, зокрема історичні умови розвитку території їхнього попереднього проживання, ментальні та психологічні особливості.

Література

1. *Кривицька О.* Громадянська консолідація в умовах ціннісно-свідомого конфлікту. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 7-8. С. 111-112.
2. *Ровенчак О., Химович О.* Ідентичність потенційного мігранта та міграційна ідентичність: формування і відповідні практики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 97-116.
3. *Хёсле В.* Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. *Вопросы философии*. 1994. № 10. С. 112-123.
4. *Zolkina M.* The Donbas: New Trends in Public Opinion // Constructing a Political Nation: Changes in the Attitudes of Ukrainians during the War in the Donbas / Ed. By O. Haran, M. Yakovlyev. Kyiv: Stylos Publishing, 2017. P. 159-182.
5. *Особливості ідентичності громадян України, проблеми та перспективи консолідації суспільства (Результати соціологічного дослідження).* *Національна безпека і оборона*. 2016. № 7-8. С. 3-17.
6. Соціологічна група "Рейтинг". Прес-реліз "Суспільно-політичні настрої населення: липень 2018". URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_iyul_2018.html
7. КМІС. Прес-реліз "Які проблеми турбують українців, травень 2018". URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=772&page=1>
8. *Стан інтеграції тимчасово переміщених осіб.* *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3-4. С. 113-114.
9. *Кузнєцова І., Міхеєва О.* Соціальні наслідки вимушеного переселення в оцінках представників НДО. Результати експертного онлайн опитування, 2018. URL: http://zenodo.org/record/1219015/files/Survey_NGO_Ukr.pdf

МАТЕРІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА РІВНІ ДОМОГОСПОДАРСТВ

У статті розглянуто самооцінки матеріального стану сім'ї, їх динаміка за період з 2002 по 2018 р. та зв'язок з показниками матеріального статусу респондентів. Емпіричною базою слугували дані проекту Інституту соціології НАН України "Українське суспільство: моніторинг соціальних змін" (n = 1800), який проведений у вересні 2018 р.

Ключові слова: соціальна нерівність, соціальна стратифікація, доходи, бідність, соціальна допомога.

В статье рассмотрены самооценки материального положения семьи, их динамика за период с 2002 по 2018 г. и связь с показателями материального статуса респондентов. Эмпирической базой послужили данные проекта Института социологии НАН Украины "Украинское общество: мониторинг социальных изменений" (n = 1800), проведенного в сентябре 2018 г.

Ключевые слова: социальное неравенство, социальная стратификация, доходы, бедность, социальная помощь.

The paper analyses respondents' self-evaluations of the financial situation of their families, the dynamics of these figures over the period from 2002 to 2018 and correlations between them and other indicators of the respondent's financial status. The data of the "Ukrainian Society: The Monitoring of Social Changes" study (n = 1800) conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in September 2018 provided an empirical basis for the analysis.

Keywords: social inequality, social stratification, income, poverty, social assistance.

Одним з важливих проявів соціальної нерівності є нерівність населення за доходами, а відтак за можливостями споживання. Нерівність доходів є не лише інформативним економічним показником, а й чутливим індикатором добробуту суспільства. Ця обставина актуалізує питання оцінки вартості життя в Україні, дослідження наявної соціальної нерівності,

пошук шляхів її подолання, знаходження дієвих важелів урегулювання цієї гострої комплексної проблеми.

Предметом нашого аналізу є доходи сімей, визначені через самооцінкові судження респондентів та їх динаміка. Ця стаття виконана в контексті суб'єктивної концепції добробуту, тобто ґрунтується на уявленнях населення про те, який обсяг ресурсів є необхідним для задоволення потреб різного рівня. Для кращої характеристики дохідних груп у деяких випадках ми послуговуємося й окремими об'єктивними показниками, що характеризують сімейний та індивідуальний соціальні статуси. Слід зазначити, що врахування виключно індивідуальних ресурсів, а отже, недооблік усіх грошових надходжень, які можуть перемістити сукупний сімейний дохід на більш високий рівень (принаймні вище рівня бідності), призводить до похибки (розмір якої важко оцінити) у вимірі матеріального стану домогосподарств.

Для досягнення наповненості квадратиків таблиці відповідними частотами альтернативи запитання "Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні два-три місяці" були укрупнені у три категорії так: 1) бідні ("часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо"; "не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо"; "вистачає лише на продукти харчування"); 2) малозабезпечені ("вистачає загалом на прожиття"); 3) забезпечені ("вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень"; "вистачає на все необхідне, робимо заощадження"; "живемо у повному достатку"). Запропонований підхід скоріше відбиває суб'єктивне сприйняття рівня сімейного добробуту, а не його суто кількісну оцінку, виміряну у грошовому/майновому еквіваленті.

Показники, порівняння з якими дає змогу виокремити ті чи інші дохідні групи населення, пов'язані з гранично допустимими нормативними величинами їхнього споживання (фізіологічного, соціального, особистісно-самоактуалізаційного). У першій групі сімей сконцентровані респонденти, доходи яких не перевищують, а то й нижчі офіційно встановленої межі бідності (прожиткового мінімуму). І жебраків, і тих, хто ледве зводить кінці з кінцями, іноді голодуючи, загалом налічується, за даними моніторингу, 4,5%. Отримувані доходи не забезпечують цим індивідам навіть відтворення робочої

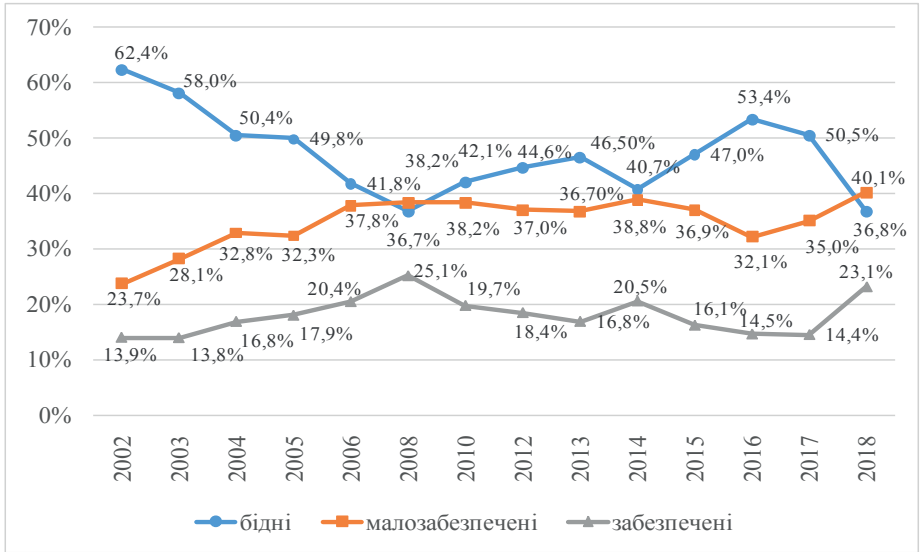
сили та резервів організмів членів їхніх родин. Саме для цієї групи більш характерні несплачені за отримані послуги (головним чином – за житлово-комунальні, а також за послуги громадського транспорту). Представники першої групи сімей балансують на межі фізичного виживання, їм притаманний максимальний набір життєвих злиднів (множинна депривація), їхні ресурси (матеріальні та майнові) вкрай обмежені.

Респонденти з другої групи сімей не зазнають обмежень щодо задоволення базових потреб (харчування, житло, одяг тощо), але їм недоступні більш високі стандарти споживання, ніж купівля предметів та послуг першої потреби. Нереалізовані прагнення, занижені амбіції, відчуття несправедливості, схильність до патерналізму – ці та інші риси представників другої групи формують специфічну культуру економного споживання. Більшості представників з другої групи їхні доходи забезпечують скромне, більш-менш пристойне, за українськими мірками, життя, але не вище певного рівня, особливо в тих домогосподарствах, де існує чимале навантаження на сімейний бюджет з боку утриманців.

Представникам сімей третьої дохідної групи доступні не-дешеві послуги (освітні, медичні, рекреаційні), що слугують інвестиціями у людський капітал, підвищують його якість. Вони, становлячи основу середнього класу, здатні організувати різноманітне дозвілля, відпочинок, у тому числі за кордоном, витратити більше коштів на харчування поза домом, споживати товари сегменту мас-маркету (одяг, косметика), купувати сучасну побутову техніку, тримати депозити в банках. Усе це розширює можливості для індивідуального розвитку та самореалізації.

За економічного піднесення індивіди зазвичай можуть переміщатися від низькодохідних до більш дохідних груп, освоювати нові життєві стандарти – ширші, ніж індивідуальне споживання. Звісно, кордони між виокремленими групами потенційно дифузні і деякою мірою розпливчасті, але в якісному відношенні соціальні відмінності вони передають адекватно.

На *рисунку* відображено зміни у структурі домогосподарств за доходами, що відбувалися протягом 2002–2018 рр. Попри те, що частка осіб, які нами віднесені до категорії бідних, суттєво зменшилася за досліджуваний період, бідність

Рисунок. Динаміка самооцінок матеріального стану сімей респондентів, 2002–2018 рр. (%)¹

Примітки:

¹ З 2014 р. – без врахування населення, яке мешкає в АР Крим та м. Севастополі. Тут і далі розрахунки здійснені за вибіркою респондентів, які надали відповіді на запитання.

в Україні залишається вкрай поширеним явищем та охоплює на сьогодні, за самозвітами респондентів, приблизно третину населення. За останній п'ятирічний період частка сімей, яких можна віднести до бідних, досягла свого максимуму у 2016–2017 рр.: кожне друге домогосподарство могло частково чи повністю задовольнити свої нагальні потреби лише в харчуванні.

Динаміка матеріального стану сім'ї за останні роки відбиває інерційний характер масштабної соціально-економічної кризи, що мала вияви, зокрема, у зменшенні ВВП, більш ніж трикратній девальвації гривні, зростанні інфляції, безробітті, заборгованості з виплати заробітної плати працівникам і несплаті населенням рахунків за постачання житлово-комунальних послуг, обмеженні або скасуванні пільг деяким категоріям громадян тощо. Частково послабити негативні наслідки економічного падіння вдалося шляхом надання соціально незахищеним категоріям населення житлових субсидій, осу-
часнення пенсій, підвищення розміру мінімальної заробітної

плати. Зросли виплати й у бюджетному секторі, насамперед військовим, правоохоронцям та державним службовцям. Поступово відбувається переорієнтація експорту продукції з традиційних пострадянських ринків на альтернативні. У результаті полегшення візового режиму з країнами ЄС набула більшої інтенсивності трудова міграція українців за кордон.

За самозвітами респондентів, у 2018 р. порівняно з минулим роком зменшилася частка представників бідної категорії та відповідно зросли частки малозабезпечених та забезпечених сімей. Можна припустити, що домогосподарства країни змогли, хоча б частково, адаптуватися до економічної кризи та “шокових” реформ, що проводить українська влада задля отримання кредитів від міжнародних фінансових інституцій.

Водночас оцінки респондентами характеру змін, які відбулися у матеріальних умовах їх сімей за останні 12 місяців, не додають підстав для оптимізму: 54% респондентів зазначили, що вони значно або трохи погіршилися (серед представників бідних сімей відповідна частка є найвищою та становить 72,1%), у 35,8% сімей – залишилися без змін (серед представників забезпечених сімей – 44,7%), а 10,2% з загальної вибірки зазначили, що вони трохи або значно поліпшилися (серед опитаних із забезпечених сімей такої думки дотримується вже 18,6%).

Показники матеріального статусу респондентів фіксувалися на основі розподілів їх відповідей на ряд таких запитань.

“Вкажіть, будь ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім’ї за останній місяць”. Зазначимо, що дані стосовно сукупних доходів респондентів можуть бути з різних причин не зовсім точними і правдивими, зокрема, внаслідок того, що респондент свідомо або несвідомо занижує чи, навпаки, завищує величину сукупного доходу свого домогосподарства. Крім того, рівень грошових доходів у сільській місцевості може доповнюватися власноруч вирощеною городиною та продукцією тваринництва, продукцією за оренду ділянки тощо. Тому для характеристики різних соціальних сукупностей використано медіану.

Відповіді респондентів на 20 запитань, що стосуються різних соціальних благ, кожне з яких оцінюється суб’єктом, вистачає цього блага йому або не вистачає, включені до розрахунку інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС-20, Н. Паніна, Є. Головаха). Діапазон шкали соціального само-

почуття ПСС-20 знаходиться в інтервалі від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль), нижче якого знаходяться показники негативного рівня задоволення потреб. При визначенні загального рівня соціального самопочуття населення України прийняте таке групування: значення нижче 37 балів характеризують його низький рівень, в інтервалі 37–43 бали – середній, вище 43 балів – високий рівень.

“Уявіть собі, що на сходинах деякої “драбинки” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище. На яку з цих сходинок Ви поставили б себе?”. Умовно метрична шкала включала 7 градацій: від 1 бала (найменша сходишка) до 7 балів (найвища сходишка). Надалі за цією змінною була розрахована середньозважена оцінка.

“Чи могли б Ви віднести себе до середнього класу в Україні?” з альтернативами: “1 – мабуть, так”, “2 – мабуть, ні”, “3 – важко відповісти”.

“Які види реальної соціальної допомоги Ви отримали за останні 12 місяців?” з альтернативами, деякі з яких були об’єднані: “1 – отримував хоча б один з 7 видів соціальної допомоги (одноразові грошові виплати, щомісячні грошові виплати, пільги, послуги соціальних працівників, співчутливу допомогу родичів, друзів, сусідів, колег, путівку на оздоровлення, допомогу в госпіталізації, інше)”, “2 – потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки”, “3 – не мав потреби в допомозі”.

У таблиці 1 представлено розподіли відповідей серед представників бідних, малозабезпечених і забезпечених домогосподарств, що дають змогу обчислити об’єктивні та суб’єктивні показники соціального статусу, а також відповідні міри зв’язку. Значення коефіцієнта асоціації V Крамера для номінальних ознак (розраховувався, якщо критерій хі-квадрат виявився статистично значущим на рівні статистичної значущості $\alpha = 0,01$) змінюється в інтервалі від 0 до 1. Значення коефіцієнта кореляції tau-с Кендала, що вимірює статистичний зв’язок між порядковими змінними, коливається від -1 до 1. Його величина (за модулем) характеризує силу, а знак коефіцієнта – прямий або зворотний напрям зв’язку. За Д. Коеном, значення коефіцієнта кореляції, що становить 0,1, свідчить про малу, 0,3 – про середню, а 0,5 – про велику величину ефекту (effect size) або ступінь прояву статистичного зв’язку.

Таблиця 1

Суб'єктивні та об'єктивні оцінки свого соціального статусу представниками різних домогосподарств України, 2018 р.¹

Показники матеріального стану респондента та його сім'ї	Самооцінка матеріального стану сім'ї					
	1. Бідні	2. Малозабезпечені	3. Забезпечені	За вибіркою загалом	Міра зв'язку ¹	
Сукупний дохід на одного члена сім'ї, грн (медіана)	2000	3000	4000	2750	tau-c = 0,24**	
ПСС-20 за шкалою від 20 до 60 балів (середній бал)	36,8	42,2	44,5	40,7	tau-c = 0,32**	
Самооцінка становища у суспільстві за шкалою від 1 до 7 балів (середній бал)	3,1	3,7	4,0	3,6	V = 0,24**, tau-c = 0,27**	
Самоідентифікація з середнім класом (% за стовпчиком)	1. Мабуть, так	27,8	46,3	61,2	42,9	V = 0,19**
	2. Мабуть, ні	59,3	42,5	28,9	45,6	
	3. Важко відповісти	12,9	11,2	9,9	11,5	
Одержання соціальної допомоги протягом останніх 12 місяців (% за стовпчиком)	1. Отримував будь-яку допомогу	37,6	29,8	29,2	32,5	V = 0,18**
	2. Потребував допомоги, але не отримав	27,0	12,7	9,2	17,2	
	3. Не мав потреби в допомозі	35,4	57,5	61,6	50,3	

Примітка.

1 ** – значення мір зв'язку є статистично значущими на рівні статистичної значущості $\alpha = 0,01$.

Як бачимо, зростання за шкалою самооцінки матеріального стану сім'ї відповідає більшим сімейним доходам респондентів (бодай і з огляду на об'єктивно не перевірену інформацію), зростанню індексу соціального самопочуття, підвищенню суб'єктивного становища індивідів у суспільстві та зростанню частки осіб, які ідентифікують себе із середнім класом.

¹Точніша оцінка величини ефекту для певного значення коефіцієнта V Крамера враховує кількість стовпчиків або рядків у таблиці сполучення.

Зазначимо, що медіанне значення доходів першої дохідної групи близьке до офіційно визначеної величини прожиткового мінімуму (у вересні 2018 р. – 1777 грн на одну особу), що є однією з оцінок межі бідності. Серед виокремленої категорії громадян із бідних сімей виявляється більше тих респондентів, хто потребував допомоги, однак не отримував жодної, чи отримував будь-яку допомогу. Натомість близько 60% малозабезпечених або забезпечених громадян, за їхніми самозвітами, не потребували такої допомоги протягом року, що передувало соціологічному опитуванню. “Ювелірно” виявляти й оперативно надавати адресну допомогу усім вразливим групам населення, які дійсно її потребують – безумовна функція соціальної держави, якою, за Конституцією, є Україна.

Невисокі значення коефіцієнтів зв'язку зумовлені, на нашу думку, тим, що суб'єктивні оцінки не передбачають чітких орієнтирів визначення споживання, критеріїв належності до середнього класу, позицій на соціальній драбині. Така оцінка вбирає в себе і домагання членів сім'ї, і співвіднесення з ідеальними уявленнями про добробут, і орієнтацію на матеріальний стан інших сімей.

Суб'єктивний рівень добробуту домогосподарств “маскується” неоднаковими індивідуальними внесками до сімейних бюджетів. Скажімо, наявність у сім'ї підприємця, керівника установи; безробітного або домогосподарки, неповнолітніх дітей, пенсіонерів та/або інших пільговиків істотно відбивається в той чи інший бік на сукупному доході домогосподарства і відповідно – на позиціонуванні сім'ї на шкалі матеріального забезпечення.

Експорт трудових ресурсів та перекази заробітчанами коштів з-за кордону своїм сім'ям стали на сьогодні вагомим фактором української економіки. У вибірці загалом 25,2% респондентів вказали, що вони або члени їхніх сімей мають досвід тимчасової роботи за кордоном. Серед таких домогосподарств частка забезпечених становить 29,4%, а серед сімей, які не мали досвіду заробітку за кордоном, лише 20,9%.

Важливою компонентою нерівності за доходами виступає територіально-поселенська диференціація (табл. 2). У територіально-поселенському розрізі більші статки, за оцінками респондентів, притаманні домогосподарствам більш урбанізо-

Таблиця 2

Розподіл різних за доходами категорій домогосподарств України залежно від типу поселення респондентів, 2018 р.

(% за стовпчиком)

Тип поселення Самооцінка матеріального стану сім'ї	1. Київ (А) ¹	2. Місто з населенням понад 250 тис. осіб (В)	3. Невелике місто (С)	4. Село (D)
1. Бідні	28,1	37,6	35,3	40,1
2. Малозабезпечені	42,4	33,5	41,2	43,4 В
3. Забезпечені	29,5 D	28,9 D	23,5 D	16,5
Міра зв'язку ²	V = 0,09**, tau-c = -0,08**			

Примітки.

1 Парні зіставлення відсотків за двостороннім z-критерієм скориговані на поправку Бонфероні. Для кожної значущої пари ключ з меншим відсотком за стовпчиком з'являється в категорії з більшим відсотком за стовпчиком. Рівень статистичної значущості для букв верхнього регістру А, В, С, D – $\alpha = 0,05$.

2 ** – значення мір зв'язку є статистично значущими на рівні статистичної значущості $\alpha = 0,01$.

ваних поселень, менші – мешканцям малих міст і особливо сільської місцевості. Це зумовлено різною вартістю життя в різних типах поселень, різним ступенем розвитку споживчого ринку, доволі неоднаковою ситуацією на ринку праці.

Освіта і кваліфікація, а, отже, й рівень домагань працездатного населення в столичному мегаполісі і великих містах вищі, ніж у менш урбанізованих поселеннях (тим більше в сільській місцевості). Мешканці малих міст за низкою характеристик близькі до селян. Основний же водорозділ в матеріальному становищі, з огляду на суб'єктивні оцінки респондентів, пролягає за лінією “місто–село”.

Представники забезпечених домогосподарств більшою мірою співвідносять себе з середнім класом, розміщують себе на вищій сходинці соціальної драбини, не потребують соціальної допомоги та загалом вказують більший розмір доходу, що припадає на одного члена сім'ї. Звісно, фактичне матеріальне становище індивідів не завжди лінійно визначається відповід-

ними суб'єктивними оцінками. Щоб точніше дослідити диференціацію населення за рівнем життя, треба аналізувати не лише поточні доходи, а й доходи, накопичені за тривалий період, акумульовані в майновому, передусім житловому становищі громадян, враховувати типи і статуси зайнятості на роботі, рівні здобутої освіти усіх членів домогосподарства, фінансово-кредитну ресурсозабезпеченість представників різних дохідних груп, витрати домогосподарств тощо.

Представлені показники можуть слугувати основою для більш поглибленого дослідження соціально-стратифікаційних процесів у сучасному українському суспільстві. Перспективним кроком у майбутніх наукових розвідках є, на нашу думку, включення до аналізу структури домогосподарства та стадій життєвого циклу сім'ї, а також нерівності у стані здоров'я респондентів, їхніх індивідуально-психологічних характеристик.

Подальше поглиблення нерівності за доходами в Україні, посилення міжгенераційного відтворення малозабезпеченості (спадкова бідність) загрожує зростанням соціальної напруженості в суспільстві, кількісним зменшенням та якісним спадом людського потенціалу країни. Боротьба з бідністю, викорінення причин, що її породжують, має залишатися не на словах, а на ділі пріоритетним завданням соціальної політики держави.

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ

У статті розглянуто соціальні наслідки малозабезпеченості: обмежене споживання, незадоволеність життям і становищем у суспільстві. Особливу увагу приділено вивченню макроекономічних причин малозабезпеченості значної частини населення і її зворотного впливу на соціальний потенціал України. Обґрунтовано, що хронічна масова малозабезпеченість може бути подолана тільки за умови формування нової стратегії соціально-економічного розвитку держави, в якій соціальне забезпечення буде важливим пріоритетом.

Ключові слова: споживання, малозабезпеченість, соціально-економічний потенціал.

В статье рассмотрены социальные последствия малообеспеченности: ограниченное потребление, неудовлетворенность жизнью и положением в обществе. Особое внимание уделено изучению макроэкономических причин малообеспеченности значительной части населения и ее обратного влияния на социальный потенциал Украины. Обосновано, что хроническая массовая малообеспеченность может быть преодолена только при условии формирования новой стратегии социально-экономического развития страны, в которой социальное обеспечение будет важным приоритетом.

Ключевые слова: потребление, малообеспеченность, социально-экономический потенциал.

A significant portion of Ukraine's population has been in low income brackets for a long time. The paper focuses on macroeconomic factors contributing to this situation and analyses some of the most common social consequences of living on a low income, such as limited consumption, a person's dissatisfaction with life and their own position in society. The author argues that tackling low income (first and foremost, as a problem which adversely affects the nation's human potential) is only possible if a new strategy for the country's socio-economic development is adopted, where social welfare is one of the top priorities.

Keywords: consumption, living on a low income, socio-economic potential.

Здатність держави гарантувати своїм громадянам високі життєві стандарти є важливим показником ефективності її економічної і соціальної політики. Але турбота про гідні

умови життя людей – це не тільки виконання державою свого конституційного обов'язку. В сучасному світі конкурентні переваги мають країни, економіка яких ґрунтується на творчому потенціалі висококваліфікованих працівників, затребуваному сучасним виробництвом, і тому створення умов для всебічного розвитку людини набуває вирішального значення для виходу України з економічної кризи.

Сьогодні держава через низький розмір валового внутрішнього продукту має обмежені важелі впливу на економічну і соціальну ситуацію в країні. За даними Міжнародного валютного фонду [1], станом на 2018 р. ВВП України на душу населення становить 2,82 тис. доларів, що менше відповідного показника, розрахованого для країн, які розвиваються (5,49 тис. доларів) і розвинених країн (48,97 тис. доларів). Значну частину валового внутрішнього продукту Україні доведеться найближчими роками спрямовувати на виплату й обслуговування зовнішнього боргу, що буде скорочувати обсяг коштів, які держава могла б використовувати для підтримки технологічного оновлення виробництва і соціальний захист населення.

Низька порівняно з іншими країнами заробітна плата в Україні змушує значну частину населення виїжджати за кордон. Разом з невисоким розміром видатків на освіту і науку трудова міграція призведе до дискваліфікації робітників і зробить неможливим технологічне оновлення виробництва в майбутньому через нестачу фахівців, спроможних працювати з сучасними технологіями. До трудової міграції спонукає також безробіття внаслідок деіндустріалізації економіки, через що вивільнилася значна кількість робітників.

Сьогодні більшість населення України виживає в умовах, несприятливих для всебічного розвитку людини і збереження трудового і творчого потенціалу країни. Загалом їх можна охарактеризувати як малозабезпеченість, тобто ситуацію недостатності коштів для задоволення щоденних невибагливих потреб і неможливості споживання якісних товарів і послуг. Найбільша небезпека при цьому криється в тому, що хронічна масова малозабезпеченість не сприймається владою як загрозна явище, тривале існування якого загрожує економічному і соціальному розвитку.

За даними опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у 2018 р., середнє значення середньоподушного

доходу (загальна сума отриманих за місяць доходів усіх членів сім'ї, поділена на чисельність членів сім'ї) в сім'ях респондентів за попередній перед опитуванням місяць дорівнювало 3357 грн і було в 1,9 раза більше, ніж офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму (1777 грн на час опитування). Третина (32,2%) опитаних вказували середньоподушний дохід, що був менше офіційного мінімуму, стільки ж (33,8%) респондентів – дохід, що коливався від одного до двох офіційних прожиткових мінімумів. Вище подвійного розміру офіційного прожиткового мінімуму середньоподушний дохід виявився в домогосподарствах 34,0% опитаних.

Низькі доходи обмежують споживчі можливості значної частини населення України (табл. 1). Частка опитаних, яким, за їхньою оцінкою, було достатньо можливостей купувати найнеобхідніші продукти (53,2%), вдвічі перевищувала частку респондентів, яким таких можливостей бракувало (25,1%). Але респондентів, яким не вистачало можливостей харчуватися відповідно до своїх смаків (42,9%), виявилось більше, ніж тих, кому таких можливостей вистачало (34,9%). Важливо зазначити, що збільшення частки респондентів, які можуть достатньою мірою забезпечувати власний раціон, майже не відбувається. Так, достатність можливостей купувати найнеобхідніші продукти харчування в 2016 р. відзначали 47,9%, у 2017 р. – 51,8% опитаних. Респондентів, яким вистачало можливостей харчуватися відповідно до своїх смаків, у 2016 р. було 27,0%, у 2017 р. – 27,9%.

Серед респондентів, які були представниками сімей з доходами нижче офіційного прожиткового мінімуму, нестача можливостей купувати найнеобхідніші продукти і харчуватися відповідно до своїх смаків відзначалася частіше, ніж у середньому за масивом – кожним третім (32,6%) і кожним другим (49,7%) відповідно. Але й серед респондентів, сім'ї яких мають у своєму розпорядженні дохід, більший, ніж подвійний розмір офіційного прожиткового мінімуму на особу, така ситуація не становила винятку. Тут на нестачу можливостей забезпечувати необхідний раціон вказував один з шести (15,8%), на недостатність можливостей харчуватися відповідно до своїх смаків – кожний третій (30,0%) респондент.

За даними офіційної статистики, за січень-серпень 2018 р. ціни на продукти харчування і безалкогольні напої зросли на

**Розподіл респондентів за оцінкою можливостей
задоволення потреб (2018, N=1800, %)**

<i>Чи вистачає Вам ... ?</i>	<i>Можливості купувати найнеобхідніші продукти</i>	<i>Можливості харчува- тися відповідно до своїх смаків</i>	<i>Необхідного одягу</i>	<i>Модного та красивого одягу</i>	<i>Необхідної медичної допомоги</i>
Не вистачає	25,1	42,9	19,0	29,1	44,7
Важко сказати, вистачає чи ні	19,0	19,9	17,5	17,3	20,8
Вистачає	53,2	34,9	59,3	32,4	29,4
Не цікавить	2,7	2,2	4,2	21,2	5,1
Не відповіли	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

1,4% [2], але уповільнення темпів зростання цін не означає, що продукти харчування стали доступнішими для населення. Значна частина населення України продовжує щоденно робити нелегкий вибір, на що витратити обмежені кошти: на необхідне харчування чи оплату житлово-комунальних послуг, яка відбирає значну частину бюджету сімей. Не зайвим буде сказати, що зниження темпів інфляції може бути тимчасовим, і слід очікувати подорожчання продуктів харчування і зростання тарифів на оплату житла, а отже, для більшості населення не відбудеться ні збільшення обсягу споживаних продуктів харчування, ні покращення його якості.

Кожний п'ятий (19,0%) опитаний зазначав, що не має можливостей для придбання необхідного одягу, але таких респондентів було менше, ніж тих, хто мав можливість оновлювати необхідний гардероб (59,3%). Навіть серед респондентів із сімей з доходами, які менші офіційного прожиткового мінімуму на особу, частка тих, кому вистачало необхідного одягу (55,6%), сягала половини і перевищувала частку тих, кому його не вистачало (22,8%). Але модний і красивий одяг виявився доступним для значно меншої (32,4%) частини опитаних, і частка таких респондентів коливалася від 28,2% серед

опитаних із сімей з середньоподушним доходом менше офіційного прожиткового мінімуму до 41,3% серед респондентів із сімей, які мали в своєму розпорядженні два і більше офіційних прожиткових мінімумів на особу.

Високою залишається частка опитаних, які відчують обмежений доступ до необхідної медичної допомоги. У 2016 р. таких респондентів було 53,0%, у 2017 р. – 52,8%. Цього року їхня частка виявилася порівняно меншою (44,7%), але вона перевищувала частку респондентів, яким необхідної медичної допомоги вистачало (29,4%). Кожний п'ятий (20,8%) опитаний вагався з відповіддю на це запитання. Лише серед опитаних із сімей з доходами вище подвійного розміру офіційного прожиткового мінімуму на особу респондентів, яким вистачало можливостей отримувати необхідну медичну допомогу (37,6%), було не менше, ніж тих, хто вказував на недостатність цих можливостей (34,5%). Представники сімей з доходами нижче офіційного прожиткового мінімуму на особу вдвічі частіше були не задоволені можливостями отримання необхідної медичної допомоги (51,8%), ніж задоволені ними (24,5%). Також і респонденти з сімей, у яких середньоподушний дохід був вище офіційного прожиткового мінімуму, але не перевищував його подвійного розміру, значно частіше вказували на недостатній доступ до необхідної медичної допомоги (48,3%), ніж вважали його достатнім (25,9%).

Важливою складовою життя сучасної людини є повноцінний відпочинок, необхідний їй не тільки для відновлення фізичних і моральних сил, а й для саморозвитку. Половина (54,5%) опитаних зазначали, що їм не вистачає можливостей для повноцінного проведення відпустки, а вистачало їх 20,2% респондентів. Навіть серед респондентів з доходами вище подвійного офіційного прожиткового мінімуму на особу тих, кому вистачало можливості повноцінно проводити відпустку, виявилось 30,7% і їх було менше, ніж респондентів, яким такої можливості не вистачало (44,3%). Серед опитаних з доходами нижче офіційного прожиткового мінімуму на нестачу можливостей повноцінно проводити відпустку вказували більше половини (61,1%). Відносно забезпечені, з доходом вище подвійного офіційного прожиткового мінімуму, респонденти однаково часто вказували, що їм вистачає повноцінного до-

звілля (38,9%) і не вистачає його (36,3%). Серед респондентів з доходом нижче офіційного прожиткового мінімуму частка не задоволених власним дозвіллям (50,1%) сягала половини і вдвічі перевищувала частку задоволених ним респондентів (25,2%). Схоже відповідали на це запитання й респонденти, що займали проміжне становище, тобто ті, дохід яких коливався від одного до двох офіційних прожиткових мінімумів: 46,0% з них вказували на нестачу можливостей для повноцінного дозвілля і 23,6% їх вистачало. За масивом у цілому повноцінного дозвілля не вистачало 44,0%, а вистачало 29,3% опитаних.

Незважаючи на життєві труднощі і складні ситуації, з якими більшість населення України стикається щодня і через низькі доходи неспроможне їх успішно долати, 44,7% опитаних зазначали, що їм вистачає впевненості в своїх силах, що руйнує міф про домінування серед населення утриманських настроїв. Таких респондентів було значно більше, ніж тих, хто відзначав нестачу такої упевненості (26,6%). Очікувано, що найвищою частка впевнених у своїх силах респондентів виявилася серед тих, сім'ї яких мали в своєму розпорядженні більше двох офіційних прожиткових мінімумів на особу (54,1%), де вона переважала частку невпевнених у них (19,9%) у кілька разів. Чисельна перевага впевнених у своїх силах фіксувалася і серед малозабезпечених, з доходом нижче офіційного прожиткового мінімуму, респондентів (42,7%), не впевнених у них тут виявилось 29,2%.

Подібним чином 42,5% респондентів з малозабезпечених сімей зазначали, що їм вистачає ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем, і їх було більше, ніж тих, хто декларував нестачу цих необхідних для виживання якостей (29,5%). У підгрупі відносно забезпечених респондентів, з доходом вище подвійного офіційного прожиткового мінімуму, на достатність своєї ініціативи і самостійності у розв'язанні складних життєвих ситуацій вказувала половина опитаних (55,4%), а тих, хто вважав, що їм їх бракує, виявилось 16,3%. За масивом у цілому частка опитаних, які вважали, що їм вистачало ініціативи і самостійності в розв'язанні життєвих проблем (47,4%), удвічі перевищувала частку тих, хто вказував, що їм їх не вистачало (22,5%). Рішучості в досягненні своїх цілей вистачало 38,4% всіх опитаних, не вистачало – 29,8% респон-

дентів. На нестачу і достатність рішучості в досягненні своїх цілей вказувала однакова чисельність малозабезпечених респондентів (34,2% і 33,3% відповідно), тоді як серед відносно забезпечених респондентів частка тих, кому її вистачало (48,0%), вдвічі перевищувала частку тих, кому її не вистачає (23,2%). Важливо зазначити, що зусиль самих громадян без державної підтримки недостатньо для досягнення ними власного добробуту, оскільки навіть порівняно терпимі умови життя досягаються загрозливим для здоров'я людини напруженням сил, що не залишає їх для відновлення і саморозвитку.

Повсякденні труднощі виживання, знайомі більшості населення, хронічні стресові ситуації і невпевненість у майбутньому значною мірою зумовлюють перевищення частки незадоволених своїм життям респондентів (44,6%) над часткою задоволених ним (34,9%), про що свідчать дані *таблиці 2*. Найчастіше негативну оцінку своєму життю давали респонденти, яким не вистачало можливостей для придбання найнеобхідніших продуктів харчування (63,9%); серед опитаних, задоволених такими можливостями, незадоволених своїм життям респондентів виявилось вдвічі менше (33,2%). Більше половини незадоволених своїм життям виявилось й серед респондентів, які негативно оцінювали можливості організації повноцінного дозвілля (53,8%), а серед тих, дозвілля яких відповідало уявленням про добрий відпочинок, незадоволених своїм життям було значно менше (28,2%). Результати опитування свідчать: чим більше дохід респондентів, тим імовірніше, що вони будуть задоволеними власним життям. Серед опитаних, сім'ї яких мають у своєму розпорядженні дохід менше одного офіційного прожиткового мінімуму на особу, частка тією чи іншою мірою задоволених своїм життям (30,6%) була в 1,5 раза меншою, ніж частка не задоволених (49,0%) ним. А серед представників відносно забезпечених сімей, з доходами вище двох офіційних прожиткових мінімумів на особу, частка задоволених своїм життям загалом (42,0%), хоча й не становила більшості, але була вищою, ніж частка не задоволених ним (34,4%). Іншими словами, більший дохід дає людині можливість у більшому обсязі задовольняти власні потреби і, отже, підвищує вірогідність потрапляння до категорії задоволених життям.

Задоволеність респондентів життям (2018, N=1800, %)

Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?	%
Зовсім не задоволений	11,7
Скоріше не задоволений	32,9
Важко сказати, задоволений чи ні	21,2
Скоріше задоволений	31,6
Цілком задоволений	3,3

Малозабезпеченість має також інші, крім обмеженого споживання і незадоволеності життям, наслідки. Людина з низьким розміром доходів, порівнюючи умови свого життя з відповідними стандартами більш забезпечених прошарків чи рекламними зразками, зазвичай відчуває незадоволеність своїм становищем у суспільстві, в якому матеріальна забезпеченість є критерієм успіху. Особливість українського суспільства – значний ступінь соціальної і економічної нерівності; хронічна малозабезпеченість значної частини населення співіснує з багатством чисельно незначної верстви. Фінансові можливості багатшої частини населення навіть зіставляти не можна з коштами тих, хто виживає на межі злиднів. Усвідомлення власної малозабезпеченості нерідко супроводжується апатією і низькою оцінкою свого місця в суспільстві. Частка респондентів, не задоволених своїм становищем у суспільстві на теперішній час (45,5%), перевищувала частку задоволених ним (27,1%), що ілюструють результати опитування, подані в таблиці 3. У підгрупах з різними фінансовими можливостями частка не задоволених ним коливалася незначною мірою – від 41,5% серед відносно забезпечених (з доходом вище подвійного офіційного прожиткового мінімуму) до 49,6% серед малозабезпечених (з доходом нижче офіційного прожиткового мінімуму). В обох цих групах скоріше незадоволених своїм становищем у суспільстві респондентів було більше, ніж респондентів, ним задоволених (23,5% серед малозабезпечених і 31,5% – серед відносно забезпечених респондентів). Можна зробити припущення, що навіть подвійний розмір офіційного прожиткового мінімуму не гарантує сьогодні людині того рівня споживання, який дав би їй змогу відносити себе

Таблиця 3

Задоволеність респондентів становищем у суспільстві
(2018, N=1800, %)

<i>Якою мірою Ви задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?</i>	<i>%</i>
Скоріше не задоволений	45,5
Важко сказати, задоволений чи ні	27,4
Скоріше задоволений	27,1

до забезпечених верств суспільства і бути задоволеною своїм становищем у суспільстві.

Хронічна масова малозабезпеченість залишається загрозою успішного розвитку України. Обмежене невисоким розміром доходу споживання товарів і послуг не може сформувати платоспроможний попит, необхідний для розвитку виробництва. Мільйони працездатних громадян України через безробіття і низький рівень заробітної плати вимушені виїжджати на заробітки за кордон, часто погоджуючись на некваліфіковану працю на умовах неформальної зайнятості, через що українська економіка втрачатиме свій трудовий потенціал. За умов тривалої економічної кризи певна частина трудових мігрантів може орієнтуватися на тривале чи взагалі постійне перебування в інших країнах. Крім того, внаслідок нерегульованої трудової міграції погіршуватиметься й людський потенціал України. Нерідко умови праці, на яку погоджуються трудові мігранти, є небезпечними, а сама праця ненормованою, через що робітники можуть втрачати здоров'я, а за умов відсутності медичної страховки не отримати вчасно належну медичну допомогу. Також хронічна малозабезпеченість може призводити до поширення соціальної апатії серед населення чи соціального вибуху, що в обох випадках є небезпечним.

За прогнозами економістів, українську економіку чекають важкі випробування, що не дає підстав очікувати зростання державних соціальних видатків. Застарілі технології і необхідність виплачувати й обслуговувати значний зовнішній борг зумовлюють низьку конкурентоспроможність економіки України на світових ринках. Ми погоджуємося з думкою, що в інформаційному просторі сьогодні відсутня дискусія про те,

що ж дали зовнішні запозичення для розвитку економіки і як змінити ситуацію, коли подальші запозичення Україна отримує для обслуговування наявного боргу [3]. Основною вадою політики зовнішніх запозичень є відсутність економічної стратегії, на реалізацію завдань якої мають бути спрямовані ресурси країни і зовнішні запозичення. Серед завдань цієї стратегії мало б бути технологічне осучаснення виробництва, для чого Україна має достатній інтелектуальний і людський потенціал, і за серйозного підходу до розробки такої стратегії, можливо, зовнішні запозичення, які лягають борговим тягарем на країну, і не знадобилися б.

Для подолання малозабезпеченості необхідно розробити принципово нову соціально-економічну стратегію розвитку України. Соціальна складова цієї стратегії не може фінансуватися за залишковим принципом, оскільки саме людина є творцем багатства країни та добробуту суспільства і її існування на межі виживання скорочуватиме можливості майбутнього зростання глобальної конкурентоспроможності економіки України. Пріоритетне фінансування соціальної сфери і розширення замість скорочення державних програм соціальної допомоги є не лише гуманним само по собі, а й необхідним кроком на шляху відродження української економіки.

Література

1. Колесніченко О. Якою буде економіка України через 5 років – прогноз МВФ. URL: [https:// www.epravda.com.ua/news/2018/09/19/640725/](https://www.epravda.com.ua/news/2018/09/19/640725/)
2. Економіка України за січень–серпень 2018 року. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ekonomika-ukrayini-za-sichen-serpen-2018-roku/p/>
3. Власюк В. Борговий тягар. URL: https://dt.ua/business/borgoviy-tyagar-294289_.html

УДК: 316.443

С. Макеєв,
доктор соціологічних наук

СПРИЙНЯТТЯ НЕРІВНОСТІ РІЗНИМИ КАТЕГОРІЯМИ НАСЕЛЕННЯ

У суспільстві існує стабільно високий запит на більшу соціальну рівність. При цьому респонденти масово визнають свою країну бідною. У 2018 р. моніторингове обстеження Інституту соціології НАН України виявило помірну, проте очевидну позитивну структурну тенденцію у настроях різних категорій. А саме: зростає самооцінка соціального статусу (становища в суспільстві), тобто дедалі більша частина населення відчуває зміну вектора соціальної мобільності з низхідної на висхідну.

Ключові слова: нерівність, статус, самоідентифікація, соціальна мобільність.

В обществе наличествует стабильно высокий запрос на большее социальное равенство. При этом респонденты массово считают свою страну бедной. В 2018 г. мониторинговое обследование Института социологии НАН Украины обнаружило умеренную, однако очевидную позитивную структурную тенденцию в настроениях разных категорий граждан. А именно: повышается самооценка социального статуса (положения в обществе), то есть все большая часть населения ощущает изменение вектора социальной мобильности с нисходящей на восходящую.

Ключевые слова: неравенство, статус, самоидентификация, социальная мобильность.

There is a consistently high demand for greater social equality in Ukrainian society; besides, the overwhelming majority of respondents consider their country to be poor. However, the latest survey conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine (2018) has revealed moderate, yet positive structural changes in the judgements of different categories of Ukraine's citizens. Respondents' self-assessments of social status (position in society) have become higher; hence the number of those who feel a change in the vector of social mobility from descending to ascending has grown too.

Keywords: inequality, status, self-identification, social mobility.

Згідно з оцінками добробуту і ступеня економічного і соціального розвитку, що провадяться авторитетними світовими фінансовими і статистичними організаціями, Україна рахується в реєстрі бідних держав, з економікою, що не здатна на сталий розвиток, з політичною нестабільністю, корупцією, неефективними інституціями, інфляцією. А після 2014 р. ще й з військовими діями на її території – фактором, що пригнічує підприємницьку активність і знижує рівень життя індивідів і сімей. Макроекономічний шлях країни за останні чверть століття – це шлях невпевненого зростання і крутих обривів позитивних трендів, що ледь позначалися.

Поляризація доходів і добробуту не потребує доказів – тільки нових порівняльних ілюстрацій. У березні 2018 р. американський “Forbes” опублікував щорічний рейтинг найбагатших людей світу. У ньому 2124 позиції зі статком не менше одного мільярда доларів, причому на одній позиції розміщені часом десятки людей, так що імен там набагато більше. У списку – 7 українців і 6 поляків. За даними Світового банку, номінальний ВВП України у 2017 р. був 112,2 млрд доларів, а 6 зі списку володіли активами в 12,2 млрд, що становить 11% ВВП. У Польщі того ж року – 510 мільярдів, а 6 зі списку володіли 13,8 млрд – 2,7% ВВП, тобто їхня частка в створеному національному багатстві була в чотири рази меншою, ніж у колег по бізнесу з України.

Навесні 2018 р. український тижневик “Фокус” (у доларах) і польський “Wprost” (у злотих) представили рейтинги 100 найбагатших людей своїх країн (для приблизної ілюстративності порівнянність способів формування рейтингів приймається нами без обговорення). Співвідношення активів 13-го українця і 13-го поляка (для 2017 р. за курсом в 0,27 долара за злотий) у списку склали 1 до 1,1; 22-х – 1 до 3,4; 45-х – 1 до 1,8; 61-х – 1 до 1,7; 87-х – 1 до 1,9. Нічого дивного в тому, що в ефективнішій економіці, а саме така економіка Польщі, і підприємці заможніші.

Оскільки ВВП Польщі в 4,5 рази перевищує ВВП України, а наведена різниця у статках випадково обраних людей помітно менша, то це конституює наявний стан справ: помітно більша частина високоприбуткових активів у нашій країні

концентрується в розпорядженні більш обмеженої кількості людей і компаній. Адже активи – це підприємства і організації з менеджерами і персоналом, доходи яких можуть цілком відповідати європейським стандартам або ж наближатися до них – так форматується особливий сегмент національної економіки, зайняті в якому можуть дозволити собі престижне споживання і безбідне існування.

Внаслідок цього в Україні стійко відтворюється домінантна асиметрія ринку праці та доходів: акумуляція активів і високої вартості “людського капіталу” в одній частині і мізерні активи з недооцінкою “людського капіталу” в іншій. Представники саме цієї останньої частини потрапляють в обстеження домогосподарств й у репрезентативні опитування, так що відповідні дані про матеріальну ситуацію різних категорій населення завідомо неповні. Втім, саме вони є носіями і рупором стабільно високого запиту на більшу соціальну рівність. Респонденти свідомі того, що країна є бідною: серед 12 слів, які для них найтісніше пов’язані з образом сучасної України, в моніторинговому обстеженні Інституту соціології НАН України 2018 р. 34% обрали “злидні” (частіше тільки “безлад” – 45%; “багатство” – 3%). І частіше такий вибір роблять менш освічені і кваліфіковані. Тобто вони описують власну соціальну ситуацію як “нерівність в умовах злиденності значної частини населення”, ніби мислячи про рівність як про багатство.

У 2014 р. 75% опитаних вважали відсутність значного розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви) скоріше важливими й дуже важливими особисто для себе, а у 2018 р. – 78%. Правило тут таке: чим нижчий статус у суспільстві, чим нижчий освітній та кваліфікаційний рівень, тим частіше висловлюється вимога зменшувати значне розшарування. “Дуже важливим” це визнають 40% підсобних робітників, 38% кваліфікованих робітників, а також третина (33–35%) спеціалістів, технічного профілю, гуманітарного та підприємців.

Водночас створення рівних можливостей для всіх визнали таким же відповідно 83% у 2014 р. й 82% у 2018-му. За таких величин відмінність між різними категоріями у ставленні до існуючої нерівності у життєвих можливостях є незначною. “Дуже важливим” створення рівних можливостей для всіх

Динаміка статусної самоідентифікації на уявній соціальній драбині різних категорій населення у 2015, 2017 та 2018 рр.

(1 – найнижчий щабель, 7 – найвищий (%))

Категорії/ соціальна драбина/Роки	1 2015/ 2017/ 2018	2 2015/ 2017/ 2018	3 2015/ 2017/ 2018	4 2015/ 2017/ 2018	5 2015/ 2017/ 2018	6 2015/ 2017/ 2018	7 2015/ 2017/ 2018
Спеціалісти технічні	0/3/2	7/8/7	24/30/31	41/40/32	24/16/24	4/3/4	0/0/0
Спеціалісти- гуманітарії	0/3/1	8/10/7	29/29/31	38/41/30	18/13/24	3/3/3	4/1/4
Підприємці	1/4/4	4/9/9	30/27/15	24/27/34	40/28/27	10/5/11	1/0/0
Допоміжний персонал	6/5/6	13/13/10	37/35/30	37/29/34	6/13/18	1/5/2	0/0/0
Кваліфіковані робітники	2/6/3	14/15/13	35/32/29	31/30/32	15/15/17	2/2/4	1/0/2
Підсобні робітники	8/9/8	14/22/13	30/26/33	28/31/30	18/11/12	2/1/4	0/0/0
Пенсіонери, які не працю- ють	11/11/13	23/30/21		22/18/22	7/5/6	2/1/2	1/0/1
Ті, хто підроб- ляє без постій- ного місця роботи	9/10/2	19/23/8	34/35/37	29/20/33	8/12/17	2/0/3	0/0/0
Домогоспо- дарки	3/4/6	18/21/7	32/35/23	35/30/44	9/8/15	2/2/3	1/0/2
У цілому	5/7/6	15/19/12	31/30/30	31/29/31	14/12/16	3/2/4	1/1/1

вважають 47% спеціалістів гуманітарного профілю і підсобні робітники, 42% технічного профілю і підприємці, 36% допоміжного персоналу без спеціальної освіти.

У 2018 р. зафіксовано помірну, проте очевидну позитивну структурну тенденцію у настроях різних категорій громадян. А саме: зростає самооцінка соціального статусу (становища в суспільстві), тобто дедалі більша частина населення

відчуває зміну вектора соціальної мобільності з низхідної на висхідну. Так, у 2017 р. 19% опитаних розміщували себе на 2-й (нижній) сходинці ієрархічної драбинки, а у 2018-му – 12%. На 5-й – відповідно 12% і 16%. Частка технічних спеціалістів на цій сходинці (*табл.*) зростає з 16% у 2017 р. до 24% у 2018-му, спеціалістів гуманітаріїв з 13% до 24%, допоміжного персоналу з 13% до 18%.

Зростає, отже, рівень адаптованості людей до все ще несприятливих режимів відтворення умов життєдіяльності суспільства та домогосподарств. Джерелом, скоріше, стали як ужиті державою заходи з підвищення мінімальної заробітної плати і пенсій, так й ініціативне, самостійне використання індивідами наявних можливостей і ресурсів впливати на власну матеріальну і соціальну ситуацію.

Поряд з тим значна частина населення залишається переконаною в тому, що держава й виконавча влада різного рівня підпорядкування набагато гірше піклуються про загальне благо, ніж індивідам вдається дбати про особисті й сімейні інтереси та потреби. Такі міркування могли скластися тільки в контексті масштабного залучення громадян до неофіційних (тіньових) відносин у різних галузях господарства, а в останні роки ще й у Світовій мережі. Саме вони, поряд із грошовими переказами українських трудових мігрантів, дають змогу значній кількості домогосподарств досягати прийнятних за даних умов параметрів споживання. І водночас встановлювати й легалізувати відчуженість (дистанцію) між громадянами та державою з її уповноваженими інстанціями. Адже чверть (25%) опитаних повідомляє, що вони самі або ж члени їхніх сімей мають досвід праці за кордоном, а 46% переконані, що зароблене там становить більше половини бюджету сімей.

ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті на основі моніторингових даних аналізуються особливості динаміки ціннісних пріоритетів громадян України за період 2012–2018 рр. Установлено, що за означений період статистично значуще зріс індивідуальний рейтинг переважної більшості запропонованого каталогу цінностей.

Ключові слова: динаміка, цінності, ціннісні пріоритети, ціннісні синдроми.

В статье на основе мониторинговых данных анализируются особенности динамики ценностных приоритетов граждан Украины за период 2012–2018 гг. Установлено, что за данный период статистически значимо повысился индивидуальный рейтинг преобладающего большинства ценностей из предложенного каталога.

Ключевые слова: динамика, ценности, ценностные приоритеты, ценностные синдромы.

Drawing upon the survey data, the author analyses the dynamics of the value priorities of Ukraine's citizens over the past six years (2012–2018). According to the figures, there has been a statistically significant rise in individual ratings of most values from the proposed catalogue.

Keywords: dynamics, values, value priorities, value syndromes.

Щоб з'ясувати особливості динаміки ціннісних пріоритетів громадян України за період 2012–2018 рр., було використано результати чотирьох репрезентативних загальнонаціональних опитувань, здійснених Інститутом соціології НАН України за означений період. Згідно з моделлю емпіричного соціологічного дослідження ціннісних пріоритетів населення у соціологічному інструментарії респондентам пропонувались оцінити важливість особисто для себе певного каталогу цінностей за 5-бальною шкалою, де 1 бал означав “зовсім не важливо”, 2 бали – “радше не важливо”, 3 бали – “важко сказати, важливо чи ні”, 4 бали – “радше важливо”, 5 балів – “дуже важливо”.

Нижче (табл. 1) наведено каталог двадцяти цінностей та їх індивідуальні індекси за 5-бальною шкалою, що засвідчують порядок і динаміку ціннісних пріоритетів громадян України

за період 2012–2018 рр. Тим самим до уваги були узяті ціннісні пріоритети громадян, які фіксувалися до Революції гідності (2012 р.) і після неї, під час надзвичайних подій в Україні (2014–2018 рр.).

Аналіз наведених даних свідчить, що за період 2012–2018 рр. статистично значуще не зросла важливість тільки шести цінностей (із двадцяти запропонованих), пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми, цікавою роботою, суспільним визнанням, участю у релігійному житті. Загалом це становить 30% запропонованого каталогу цінностей.

Водночас статистично зросла за означений період важливість інших чотирнадцяти цінностей, пов'язаних з державною незалежністю України, демократичним розвитком країни, свободою слова, демократичним контролем рішень владних структур, підприємницькою ініціативою, індивідуальною самостійністю, створенням у суспільстві рівних можливостей, сприятливим морально-психологічним станом суспільства, соціальною рівністю, матеріальним добробутом. Інтелектуальним розвитком, культурною компетентністю, національно-культурним відродженням, участю в політичному житті. Цей блок цінностей становить 70% каталогу цінностей, запропонованого респондентам для оцінки.

Наведені дані (табл. 1) демонструють найбільші відмінності індивідуальних індексів (за період 2012–2018 рр.) таких ціннісних пріоритетів: державна незалежність України, підприємницька ініціатива, демократичний розвиток країни, культурна компетентність, свобода слова, демократичний контроль рішень владних структур, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток. Суттєве зростання рейтингу даних цінностей означає, що під час надзвичайних подій (бойових дій на сході країни, введення воєнного стану в десяти областях України тощо) в ментальності наших громадян помітно підвищується важливість патріотизму, демократизму, креативного індивідуалізму, культурної компетентності, інтелектуального розвитку. Водночас суттєве зростання рейтингу сприятливого морально-психологічного стану суспільства, національно-культурного відродження і участі в релігійному житті свідчать опосередкованим чином як про важливість солідарності нашого соціуму, так і про ревіталізацію певних традиційних цінностей (історичних, релігійних, народних), які

**Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України,
2012–2018 рр. (середньозважені бали за 5-бальною шкалою)**

	2012	2014	2016	2018
Міцне здоров'я	4,74	4,74	4,78	4,76=
Міцна сім'я	4,72	4,74	4,76	4,71=
Благополуччя дітей	4,67	4,70	4,77	4,71=
Матеріальний добробут	4,55	4,56	4,64	4,62**↑
Цікава робота	4,11	4,17	4,24	4,13 =
Створення суспільства рівних можливостей для всіх	4,07	4,26	4,27	4,17**↑
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,01	4,19	4,23	4,18 **↑
Суспільне визнання (повага друзів, колег, співгромадян)	4,01	4,19	4,12	4,04 =
Відсутність значного соціального розшарування (багаті–бідні; вищі–нижчі верстви населення)	3,92	4,06	4,06	4,07 **↑
Державна незалежність України	3,91	4,29	4,23	4,23 **↑
Демократичний розвиток країни	3,82	4,10	4,01	4,12 **↑
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3,82	4,04	4,05	4,01 **↑
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3,82	3,99	4,07	4,0**↑
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,77	4,02	4,02	4,03 **↑
Національно-культурне відродження	3,75	3,92	3,99	3,91 **↑
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3,65	3,88	3,94	3,92 **↑
Можливість критики та демократичного контролю рішень владних структур	3,53	3,83	3,78	3,76 **↑
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, підприємництво)	3,40	3,65	3,75	3,72 **↑
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання обрядів тощо)	3,14	3,20	3,31	3,16 =
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	2,78	2,94	3,09	2,94 **↑

*Статистично значущі відмінності середньозважених балів фіксуються за рядками між 2012 і 2018 рр. (** - на рівні 1%) Знак = означає, що рейтинг певних цінностей за вказаний період статистично значуще не змінився. Знак ↑ означає, що рейтинг індивідуальних індексів певних цінностей за даний період статистично значуще зріс.

необхідні соціуму під час нестабільності та надзвичайних подій.

Якщо придивитися до моніторингових даних 2012 р. і 2014 р., то можна помітити, що в другому випадку відбулося зростання індивідуальних індексів майже у 80% запропонованого каталогу цінностей. І це є, мабуть, наслідком соціально-політичних подій того часу, а саме Революції гідності. А ось, якщо порівняти індивідуальні індекси цінностей 2016 р. та 2018 р., то тут візуально спостерігається інша картина. Саме за цей період зріс рейтинг важливості тільки цінності “демократичний розвиток країни”. З-поміж 45% запропонованих цінностей за вказаний період рейтинг не змінився, а в 50% із них, навпаки, знизив індивідуальний індекс. Цю обставину в цілому можна пояснити поширенням у суспільстві певного розчарування громадян суспільно-економічним станом країни, рівень якого на сьогодні, безумовно, ускладнює людське життя.

Якщо згрупувати всі запропоновані цінності за критерієм функціональної однорідності, то можна серед них аналітично вирізнити чотири ціннісних синдроми. Один із них під назвою “Безпека” охоплює вітальні цінності (здоров’я, сім’я, діти, добробут). Функціональне призначення цього синдрому цінностей – гарантування екзистенційної безпеки людей, людського життя, його відтворення. Другий синдром під назвою “Соціальний комфорт” охоплює різноманітні просоціальні (інтеракційні, егалітарні, традиційні, релігійні) цінності, що покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми з приводу набуття можливостей для реалізації їхніх інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникнення конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо. Йдеться про такі цінності, як сприятливий морально-психологічний стан суспільства, створення рівних можливостей для всіх, соціальна рівність, національно-культурне відродження, участь у релігійному житті. Ще один синдром під назвою “Самореалізація” охоплює, відповідно, самореалізаційні цінності, які забезпечують, першою чергою, людський розвиток (цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність). Функціональне призначення цього синдрому цінностей полягає у забезпеченні саморозвитку людини, самореалізації та саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах суспільного життя. Нарешті, четвертий синдром під назвою

“Демократія” охоплює демократичні політико-громадянські цінності (державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті). Їхнє функціональне призначення полягає у забезпеченні повноцінної участі громадян країни у політико-громадянському житті нашого соціуму.

Нижче (табл. 2) наведено порядок і динаміку зазначених ціннісних синдромів за період 2012–2018 рр. Як бачимо, ієрархічний порядок ціннісних синдромів у всіх випадках очолюють вітальні цінності (синдром “Безпека”). За означений період домінантне становище цього синдрому не змінилося. Отже, важливість вітальних цінностей зберігається і підсилюється (порівняно з 2012 р.) в умовах економічної та соціально-політичної нестабільності соціуму.

Водночас за період 2012–2018 рр. статистично значуще зросли рейтинги синдромів “Самореалізація”, “Соціальний комфорт”, “Демократія”. Отже, за означений період громадяни України стали більше цінувати потреби й можливості власного саморозвитку та самореалізації. Більше стали хвилювати питання соціальної рівності, створення рівних можливостей для всіх, сприятливого морально-психологічного стану суспільства, національно-культурного відродження, участі у релігійному житті.

Щодо синдрому “Демократія”, то його рейтинг у ціннісній ментальності наших громадян дуже зріс. Особливо це стосується важливості державної незалежності України, демократичного розвитку країни, підприємницької ініціативи, свободи слова, демократичного контролю рішень владних структур.

Здійснена аналітика динаміки ціннісних пріоритетів громадян України за період 2012–2018 рр. дає підстави сформулювати такі основні узагальнення:

– система ціннісних пріоритетів громадян України характеризується домінуванням синдрому вітальних цінностей, пов’язаних зі здоров’ям, сім’єю, дітьми й добробутом людей. В умовах недостатнього забезпечення реалізації зазначених цінностей спрацьовує так званий механізм компенсації, який зумовлює підвищення важливості для людей їхньої екзистенційної безпеки;

– моніторингові дані свідчать, що 14 цінностей із 20 (за ка-

Таблиця 2

Динаміка ціннісних синдромів населення України, 2012–2018 рр.
(агреговані середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

<i>Ціннісні синдроми</i>	2012	2014	2016	2018
<i>Безпека</i> (вітальні цінності)	4,67	4,68	4,73	4,70=
<i>Самореалізація</i> (самореалізаційні цінності)	3,88	4,05	4,08	4,02 ** ↑
<i>Соціальний комфорт</i> (просоціальні цінності)	3,78	3,93	3,97	3,90 ** ↑
<i>Демократія</i> (демократичні політико-громадянські цінності)	3,53	3,81	3,81	3,80 ** ↑

талою), тобто 70% їх загального складу, статистично значуще підвищили індивідуальні індекси за 5-бальною шкалою. Це означає, що загалом динаміка ціннісних пріоритетів громадян характеризується переважно зростанням їх індивідуальної важливості;

– зростання важливості самореалізаційних цінностей свідчить про поширення в українському соціумі феномена індивідуалізації, пов'язаного із реалізацією цінностей саморозвитку людини. Якщо Україна надалі просуватиметься у напрямі політичної стабільності, ефективної ринкової економіки, консолідованої демократії, солідарного суспільства, то можна очікувати посилення даного феномена в нашому майбутньому;

– зростання рейтингу просоціальних цінностей за означений період пов'язане з посиленням важливості комунікації, толерантності, солідарності, зміцнення соціальних зв'язків, пошуку смислу життя тощо в житті суспільства. Цей тренд має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського соціуму, особливого під час надзвичайних обставин у зв'язку з нинішньою економічною рецесією і воєнною агресією путінської Росії;

– зростання значущості для наших громадян солідарності, патріотизму, демократизму, креативного індивідуалізму, культурної компетентності, інтелектуального розвитку, ревіталізації певних національних, традиційних, релігійних цінностей створює єдиний ціннісно-смісловий фундамент суспільного життя країни, який може слугувати опорою духовної мобілізації наших громадян.

ЦІННОСТІ, ГЕОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЗМІНА СИМВОЛІЧНИХ УНІВЕРСУМІВ В УКРАЇНІ

Розглядається динаміка змін геополітичних орієнтацій населення в період 2013–2018 рр. Проаналізовано ставлення регіональних, вікових, освітніх і поселенських груп щодо вступу України до союзу з Росією і Білоруссю, до Європейського Союзу і до НАТО.

Ключові слова: *смыслові універсуми, ціннісні орієнтири, геополітичні пріоритети, геополітична амбівалентність.*

Рассматривается динамика изменений геополитических ориентаций населения в период 2013–2018 гг. Проанализировано отношение региональных, возрастных, образовательных и поселенческих групп к вступлению Украины в союз с Россией и Беларусью, в Европейский Союз и в НАТО.

Ключевые слова: *смысловые универсумы, ценностные ориентации, геополитические приоритеты, геополитическая амбивалентность.*

The paper examines changes in Ukrainians' geopolitical preferences over the past five years (2013–2018). The author has analysed the attitude of different groups of Ukraine's population (with regard to age, educational background, region of residence and settlement type) towards Ukraine's membership of the EU and NATO versus joining the Customs Union with Russia and Belarus.

Keywords: *symbolic universes, value orientations, geopolitical preferences, geopolitical ambivalence.*

Суспільні зміни в Україні, які прискореними темпами (в соціально-історичній перспективі) відбуваються впродовж останніх кількох років, мають багато вимірів та проявів. У цьому контексті розглянемо зміни у сфері ціннісних орієнтирів і геополітичних уподобань, які нині поширені в українському суспільстві. Зміни у цих царинах є проявами більш фундаментальних суспільних процесів, які полягають у конкуренції та зміні ціннісно-смыслових матриць або смыслових універсумів у суспільстві. Згідно з запропонованою нами ієрархією доменів символічних універсумів обидва індикатори належать до різних доменів: ціннісний домен є одним з базових, поряд з мовним та доменом символічного універсуму. Тоді як

політичний домен, одним з індикаторів якого є геополітичні орієнтації населення, належить до умовно більш поверхневих рівнів цієї ієрархії.

Розпочнемо аналіз суспільних змін з політичного, що в ієрархії доменів є одним з найвищих. Після цього розглянемо динаміку відповідних індикаторів упродовж останніх кількох років, які характеризуються прискореними темпами змін і проявами боротьби символічних універсумів в українському суспільстві. При цьому ми зосередимось саме на геополітичних орієнтаціях громадян, не торкаючись їхніх думок щодо державного устрою, форми правління, особистої участі в політичних процесах тощо.

Як свідчать дані моніторингу за 2018 р., уже закріпилась тенденція відходу від "геополітичної амбівалентності": на відміну від попередніх років (до 2013 р.) порівняна більшість населення визначилася із зовнішньополітичним вектором розвитку – а саме, із західним вектором. Тоді як раніше відносна більшість опитаних виступали як за вступ до Європейського Союзу, так і за інтеграцію з Росією у різних формах – Союз з РФ та Білоруссю, Митний союз за участю Росії, Білорусі, Казахстану, Вірменії та Киргизстану. Але перш ніж говорити про 2018 р., згадаємо, які геополітичні настрої були в переломному 2013 р. 49% респондентів тоді сказали, що вони скоріше позитивно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі. Відповідь "скоріше негативно" дали 30%. І водночас на запитання "Як Ви ставитесь до вступу України в Європейський Союз?" така ж доволі велика частка опитаних – 42% – заявляла "скоріше позитивно", а "скоріше негативно" лише 28%. У цих відповідях відображалась суперечливість геополітичних орієнтацій громадян: значна частина з них не мала чіткої позиції з цього питання, одночасно проявляючи бажання вступати до міжнародних організацій як східного вектора, так і західного. Певною мірою такі суперечливі відповіді можна пояснити тим, що в суспільстві у цей час активно діяли різні політичні сили, які закликали як до вступу в ЄС, так і до Союзу Росії і Білорусі.

Утім, наведені вище дані стосуються ситуації в країні в цілому. Але, як відомо, Україна є дуже складним соціальним організмом, що складається із суперечливих елементів. Зокрема, суттєво відрізняється соціокультурними і геополітичними орієнтаціями населення регіонів. У 2013 р. це проявлялося у тому, що до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі

в Західному регіоні ставилися скоріше позитивно лише 13,5% респондентів, тоді як на сході країни так ставилися до цього союзу 73% опитаних, а на півдні – 64%. І навпаки, у Західному регіоні 60% населення скоріше негативно ставилися до вступу в союз з Росією і Білоруссю, а на сході і півдні негативно ставилися до цього союзу лише 8% і 19% відповідно.

Відмінності в геополітичних орієнтаціях існують і у вікових групах. Хоча тут вони не є такими різючими, як між регіональними групами. На полюсі позитивного ставлення до вступу в союз Росії і Білорусі різниця між крайніми показниками становила 20%. Очікувано було те, що в найстаршій віковій групі респондентів (55 років і старші) буде найбільше тих, хто позитивно ставиться до такого міждержавного об'єднання. У цій групі 57% респондентів сказали, що вони скоріше позитивно ставляться до союзу східнослов'янських країн. У групі людей середнього віку подібно висловилися 48,5%. Серед молоді позитивно налаштованих на згаданий союз виявилось трохи менше половини – 37%. Негативно налаштованих на східнослов'янський союз було 37% молоді до 30 років, 29% людей середнього віку і 23% людей старших 55 років.

Серед освітніх груп найбільше надавали перевагу вступу України до союзу Росії і Білорусі ті, хто мав неповну середню освіту – 55%, а найменше ті, хто мав неповну вищу освіту – 26%.

Поселенські групи також відрізнялися одна від одної щодо цього геополітичного вибору. Найбільше прихильників східнослов'янського союзу проживало в малих містечках – 55,5%. А протилежну точку зору втілювали кияни. Лише 30% з них позитивно ставилися до вступу України в союз з Росією і Білоруссю. Це вдвічі менше, ніж серед мешканців великих і невеликих міст. Відповідно киян було найбільше і серед тих, хто негативно ставився до цього геополітичного вектора. 47% киян ставилися до цього вибору негативно, або вдвічі більше, ніж жителі всіх інших типів поселень – великих і малих міст, сіл.

Західний зовнішньополітичний вектор розвитку України, а саме вступ до Європейського Союзу у цей час державними інститутами не розглядався як небажаний. Адже підготовка Угоди про асоціацію між Україною і ЄС розпочалася ще у 2007 р., коли Президентом України був В. Ющенко. Політика владних структур у роки президентства В. Януковича практично не змінилася. Урядові підрозділи брали активну участь у підготовці

Угоди. Ця тема також жваво обговорювалася у засобах масової інформації. Прибічники вступу до ЄС мали багато можливостей аргументувати свою позицію. Тому не дивно, що у 2013 р. доволі велика частка людей підтримувала вступ України до ЄС. Особливо значною підтримка цієї ідеї була серед молоді. Майже половина людей віком до 30 років, а точніше 49%, відповідали на запитання анкети моніторингу, що вони ставляться скоріше позитивно щодо вступу України до ЄС. Не дуже відступала від молоді і середня вікова когорта. У ній 44% респондентів дотримувалися такої ж точки зору. Найменше було позитивно налаштованих на вступ до Європейського Союзу серед представників старшої вікової групи. Серед них так вважали 34% опитаних.

Особливо багато було скоріше позитивно налаштованих до вступу в ЄС серед жителів Західного регіону. Там уже дві третини людей (67%) заявляли про своє позитивне ставлення до такої ідеї. Настрої жителів цього регіону різко відрізнялися від настроїв жителів сходу. В останньому лише 18% респондентів відповіли, що вони налаштовані скоріше позитивно щодо вступу країни в ЄС. Тобто на сході позитивно налаштованих було майже в чотири рази менше, ніж на заході. Зрозуміло, що такі різючі відмінності у настроях породжували соціальну напруженість у суспільстві.

На той час існували помітні відмінності у ставленні до вступу в ЄС серед освітніх груп. Найбільше було тих, хто ставився позитивно щодо європейського вектора розвитку України, серед осіб з неповною вищою освітою. У цій освітній групі прибічників вступу до ЄС було більше половини (56%). За нею йшла група респондентів з повною вищою освітою (50%). На останньому місці за кількістю тих, хто ставився до вступу в ЄС скоріше позитивно, була група з неповною середньою освітою. У ній лише кожний третій прихильно ставився до вступу в ЄС. Зворотна тенденція спостерігалася серед тих, хто ставився скоріше негативно до вступу нашої країни до Європейського Союзу. Найменше людей з таким ставленням до вступу в ЄС було серед осіб з неповною вищою освітою – лише 7%. А найбільше “негативістів” до ЄС було серед людей з неповною середньою і початковою освітою. У цій групі кожний третій займав таку позицію.

Якщо ж проаналізувати кожну освітню групу окремо, то виявиться, що люди з неповною середньою освітою діляться на три рівні групи: ті, хто скоріше підтримав би вступ України до

ЄС, ті, хто не визначився, і ті, хто скоріше негативно поставився до вступу в ЄС. В інших освітніх групах відносно більшість становили ті, хто скоріше позитивно ставився до вступу в ЄС.

У ставленні до вступу в ЄС дуже помітно відрізнялися жителі столиці. 59% киян були позитивно налаштовані на вступ до Європейського Союзу. Такі ж геополітичні орієнтації були у 42% жителів невеликих міст і сіл. Трішки меншою була група жителів великих міст, зорієнтованих на ЄС – 38,5%.

Частка громадян, налаштованих скоріше негативно щодо вступу в ЄС, була порівняно невеликою. Найбільше негативно налаштованих до вступу в ЄС жителів мешкали у великих містах. Там майже кожний третій (32%) висловив таку позицію. А найменш негативно орієнтованими на ЄС були кияни. Серед них було лише 18%, які скоріше негативно ставилися до європейської перспективи країни.

Таким чином, у 2013 р. суспільство доволі виразно поділилося на соціальні групи, що вважали за краще для країни східнослов'янський вектор розвитку, і ті групи, які обирали західний, європейський вектор її подальшого розвитку. Орієнтацію країни на східнослов'янський союз активно підтримували: а) Східний і Південний регіони країни; б) найстарша вікова група (55 років і старші); в) люди з початковою і неповною середньою освітою; г) жителі малих містечок. Позитивно ставились до вступу України в ЄС у першій половині 2013 р., тобто ще до подій на Майдані, такі великі соціальні групи: а) жителі Західного регіону; б) молодь віком до 30 років; в) особи з неповною вищою освітою (бакалаври); г) кияни.

Другим життєво важливим питанням для українського суспільства було питання щодо вступу в НАТО. Після проголошення незалежності країни представники Північноатлантичного альянсу проявляли великий тривожний інтерес до України, оскільки на її території була розташована не тільки одна з найбільших армій у Європі (близько 800 тис. особового складу), а й ракетно-ядерна зброя. Уже в 1992 р. Україну запросили й прийняли до Ради північноатлантичного співробітництва, а в 1992 р. країна приєдналась до програми “Партнерство заради миру”. У подальші роки співробітництво України з НАТО стрімко зростало. Вже у 2004 р., ще за президентства Л. Кучми, була прийнята Воєнна доктрина України, в якій однією із умов безпеки країни вважалось проведення полі-

тики євроатлантичної інтеграції з кінцевою метою вступу до НАТО. Щоправда, через кілька тижнів ця позиція доктрини була вилучена указом Л. Кучми. Але вона була відновлена за президентства В. Ющенко. Таким чином, курс на вступ України до НАТО був задекларований ще з 2004 р. В Україні діяла низка вітчизняних і міжнародних організацій, які вели пропагандистсько-просвітницьку роботу щодо НАТО.

Але у 2013 р. ситуація була такою, що більшість населення країни (55%) ставилося до вступу в НАТО негативно. Третина (31%) людей ще не визначилися з цього питання. І лише 14,5% респондентів відповіли, що вони ставляться до вступу України в НАТО скоріше позитивно. Помітними були відмінності між віковими групами. Особливо негативно ставилися до вступу до цього військово-політичного блоку люди старшого покоління – 61%. Проте серед молоді негативно до нього ставилася менша її частина (45%). Серед молоді було багато (38%) тих, хто не визначився з даного питання. Серед людей середнього віку 54,5% заявляли, що їхнє ставлення до цього питання скоріше негативне.

Осіб з протилежним ставленням, тобто із скоріше позитивними установками щодо вступу в Північноатлантичний блок, тоді в країні було ще мало. Навіть серед молоді до 30 років лише 18% займали з цього питання скоріше позитивну позицію. (Серед людей середнього віку 15%, а старшого – 12%).

Проте дуже великий розкид думок щодо НАТО спостерігався між регіональними групами. На сході країни супротивників вступу до НАТО було майже в чотири рази більше (78%), ніж на заході (23%). У двох регіонах – схід і південь – таку перспективу скоріше негативно сприймала більша частина населення. Позитивно налаштованих на вступ до НАТО найбільше проживало в Західному регіоні – 35%. Це втричі більше, ніж на півдні (11%), і в 35 разів більше, ніж на сході (1%).

Відмінності між представниками освітніх груп, що були скоріше негативно налаштовані на вступ до НАТО, порівняно з регіональними відмінностями були невеликі. Крайніми полюсами негативного ставлення до вступу в альянс були люди з повною вищою освітою (60%) і з неповною вищою освітою (52%). Рівень негативного ставлення до вступу в НАТО представників двох інших освітніх груп знаходився між згаданими вище полюсами.

Серед позитивно налаштованих представників освітніх груп розрив між думками щодо цього питання становить 6%. Найбільше їх серед людей з вищою освітою – 18%, а найменше – серед осіб з неповною середньою освітою – 12%. Слід звернути увагу ще на групу з неповною вищою освітою. 41% її представників на той час не визначилось з даного питання.

Доволі помітними є відмінності в думках щодо вступу в НАТО серед поселенських груп. Найбільш негативно були налаштовані жителі великих міст – 63%, а також невеликих міст – 56%. А от серед киян і селян – їх було найменше 46% і 47% відповідно. Щоправда, серед селян і киян було найбільше тих, хто не визначився з цього питання (36% і 33% відповідно). І як можна було очікувати скоріше позитивно налаштованих було серед киян – 21% і селян 17%.

Отже, вже у 2013 р. у суспільстві існували групи з чітко вираженими орієнтаціями на вступ до Європейського Союзу і до НАТО. Причому групи орієнтовані як на ЄС, так і на НАТО, становили практично одні й ті ж громадяни: жителі Західного регіону, молодь, кияни. Пізніше саме вони стануть соціальною базою Майдану.

Відмова влади від підписання Угоди про асоціацію з ЄС стала пусковою пружиною виходу київської молоді на Майдан. Наступні за Майданом драматичні події в Криму і на Донбасі кардинально змінили громадську думку щодо можливих союзів України. Починаючи з 2014–2015 рр., двоїстість, яка була одним з індикаторів загального стану суспільної свідомості – відсутність однієї домінуючої ціннісно-сміслової матриці, яка б утримувала культурну гегемонію в суспільстві – починає стрімко змінюватися.

У 2018 р. до союзу України з Росією та Білоруссю лише 22% ставилися скоріше позитивно, а 54% – скоріше негативно. Щоправда, у цьому опитуванні не брали участі жителі Криму і непідконтрольних регіонів Донбасу. Вражаючі зміни відбулися у громадській думці в регіонах. Так, тепер лише в одному з них є невелика відносна більшість позитивного ставлення щодо східнослов'янського союзу. Тут скоріше позитивно ставляться до такого об'єднання 37,2% жителів, а негативно – 35,5%. В усіх інших регіонах переважають супротивники такого союзу. Навіть на півдні тих, хто скоріше негативно ставиться до цієї ідеї, на 9% більше, ніж її прихильників (37% і 28%

відповідно). Незіставним є співвідношення між тими людьми, хто хотів би об'єднання України в східнослов'янському союзі, і їхніми опонентами – 88% і 5%.

Привертає увагу те, що в усіх вікових групах прибічники союзу України, Росії і Білорусі становлять помітну меншість. Навіть у старшій віковій групі негативно налаштованих до такого союзу налічується на 24% більше, ніж позитивно налаштованих.

Та меншість людей, яка підтримує цей союз, майже рівномірно представлена у різних типах населених пунктів. Як у Києві, великих містах, так і в малих містечках та селах, вони представлені у межах 25–21%. А негативно налаштовані до східнослов'янського союзу становлять у всіх типах населених пунктів абсолютну більшість, тобто понад 50%.

Отже, у суспільстві склалася ситуація, коли негативно налаштованих до союзу України з Росією і Білоруссю громадян налічується у 2,5 рази більше, ніж тих, хто цей союз підтримує.

Охолодження значної частини громадян України щодо вступу до східнослов'янського союзу не означає автоматичного зростання їхніх симпатій до вступу в Європейський Союз. Хоча в цілому тих, хто підтримує західноєвропейський вектор розвитку, в країні удвічі більше, ніж тих, хто негативно ставиться до цього варіанта – 48% і 24% відповідно. Проте не можна спрощено уявляти цей вектор розвитку як такий, що однозначно підтримується всіма групами суспільства. Дійсно, у Західному регіоні три чверті (75%) жителів скоріше позитивно налаштовані на вступ країни до ЄС. Проте навіть у Центральному регіоні так налаштовані менше половини опитаних – 46%. На півдні і сході вступ до ЄС підтримують лише трохи більше третини жителів (37% і 36% відповідно). Поки що в усіх регіонах, за винятком Західного, майже третина населення ще не визначилася з цього питання, а на півдні та сході країни третина громадян ще налаштована скоріше негативно до вступу в ЄС (33% і 32% відповідно).

Серед вікових груп простежується така тенденція: чим молодшою є група, тим більше в ній позитивно налаштованих на вступ до ЄС. Серед молоді до 30 років таких налічується 55,5%, у середній віковій групі – 51%, у старшій – 39%. В освітніх групах скоріше позитивно ставляться до вступу в ЄС більше половини людей з неповною і повною вищою освітою (54% і 50%).

В усіх поселенських групах прихильники вступу в Європейський Союз становлять відносно більшість. Але у 2018 р. у показниках цих груп проявилася певна несподіванка – виявилось, що найменшою серед усіх типів поселенських груп, налаштованих позитивно до вступу в ЄС, є столична група. Серед киян налічується 43% респондентів скоріше позитивно налаштованих до вступу в ЄС, а серед жителів великих міст – 47%, жителів сіл – 50%. Цей факт потребує додаткового дослідження, щоб можна було зрозуміти причини втрати першості киянами в проєвропейських настроях.

Для розуміння змін в останні роки у ціннісних доменах дуже важливо розглянути ставлення населення до вступу в НАТО. Дані нашого моніторингу свідчать, що ця проблема залишається дуже актуальною для нашого суспільства, оскільки баченням її вирішення доволі серйозно відрізняються соціальні групи. З цього питання найбільш одностайним є Західний регіон. У ньому 69% позитивно налаштовані на вступ до Північноатлантичного союзу. І якщо внутрішньо регіонально тут спостерігається висока єдність населення з цього питання, то в загальноукраїнському контексті даний регіон суттєво відрізняється від інших. Найближчим за показником підтримки ідеї вступу до НАТО стоїть Центральний регіон. Проте навіть у ньому позитивно визначились з цього питання лише 38%, тобто в 1,8 раза менше. А про Південний і Східний регіони годі й говорити. У них позитивно налаштовані на вступ до НАТО лише 25% і 26% населення відповідно.

Серед вікових груп відмінності в орієнтаціях щодо вступу до НАТО не надто великі. Підтримують думку щодо вступу в цей воєнно-політичний блок 42% молоді, 41% людей середнього віку і 36% людей старше 55 років. Найбільше налаштованих позитивно у цьому питанні людей з повною вищою освітою – 43% і жителів сіл – 45%.

Отже, аналіз динаміки геополітичних орієнтацій населення дає підстави зробити припущення, що, незважаючи на суперечливий характер, західноєвропейський і північноатлантичний вектор настроїв громадян буде зміцнюватися. Аргументом правильності такого припущення є те, що носієм прозахідних цінностей у суспільстві є соціальні групи з більшим соціокультурним потенціалом: молодь, люди з вищою освітою, столичні жителі.

СЕРЕДНІЙ КЛАС У ФОКУСІ СОЦІАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

У статті розглядаються тенденції змін суб'єктивної локалізації в системі соціальної нерівності, зокрема самоідентифікації з середнім класом. Виявлено, що у 2018 р. порівняно з попередніми роками зростає кількість індивідів, які ідентифікують себе з середнім класом; вони порівняно краще оцінюють матеріальний стан своєї сім'ї, більше задоволені становищем у суспільстві, роботою та життям; представники суб'єктивного середнього класу порівняно з іншими значно частіше вважають себе відповідальними за те, як складається їхнє життя.

Ключові слова: середній клас, задоволеність становищем у суспільстві, задоволеність життям, матеріальний стан, відповідальність.

В статье рассматриваются тенденции изменений субъективной локализации в системе социального неравенства, в частности самоидентификации со средним классом. Выявлено, что в 2018 г. по сравнению с предыдущими годами увеличилась доля индивидов, которые идентифицируют себя со средним классом; они сравнительно лучше оценивают материальное положение своей семьи, более удовлетворены положением в обществе, работой и жизнью; представители субъективного среднего класса по сравнению с другими значительно чаще считают себя ответственными за то, как складывается их жизнь.

Ключевые слова: средний класс, удовлетворенность положением в обществе, удовлетворенность жизнью, материальное положение, ответственность.

The paper examines the recent trends in the subjective localisation in the system of social inequality; in particular, a person's self-identification as the middle class. According to the survey data for 2018, the proportion of Ukrainians who self-identify as the middle class has increased in comparison with previous years. They have evaluated the financial situation of their families more optimistically and have felt more satisfied with their jobs, position in society and life in general. In addition, these representatives of the subjective middle class hold themselves responsible for their lives significantly more often than others.

Keywords: middle class, a person's satisfaction with their own position in society, life satisfaction, financial situation, responsibility.

Серед пострадянських найменувань соціальної класифікації та самоідентифікації дорослого населення країни помітне місце посідає середній клас, який постійно перебуває у полі зору соціологів, економістів, політологів, так само як і політиків та журналістів. Спільний для всіх засновок – чим більший середній клас у суспільстві, тим краще для громадян і влади, тим ближче суспільство до стану заможного, демократичного та сталого інноваційного розвитку. Предметом наукових і позанаукових дискусій найчастіше стає величина середнього класу в українському суспільстві, значення якої, за розрахунками окремих осіб та організацій, а також за даними емпіричних досліджень, може коливатися від кількох відсотків до половини дорослого населення країни [1–5].

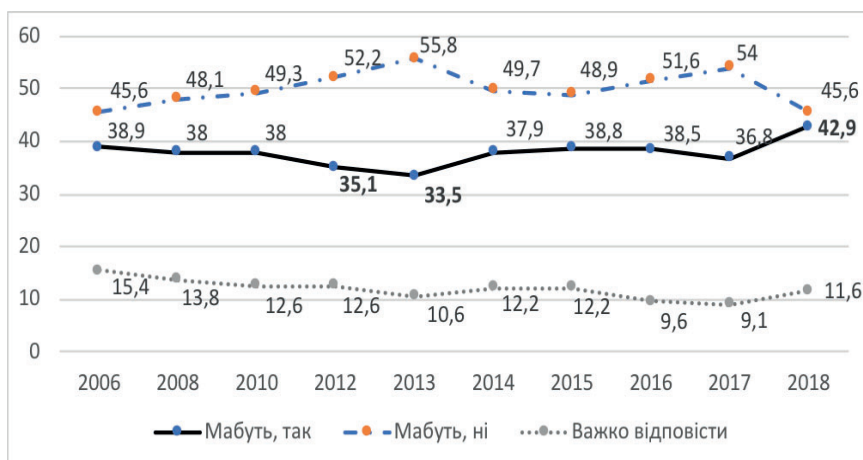
Одну з обов'язкових складових фахових досліджень середнього класу становить самоідентифікація з ним, що неодмінно враховується поряд з низкою інших обраних дослідниками різноманітних об'єктивних вимірів класової належності. Сформульовані дослідниками питання щодо ідентифікації з середнім класом характеризуються значним розмаїттям, набуваючи різноманітного змісту як у питаннях закритого, так і відкритого типів. Відповідно маємо неоднозначні результати щодо величини середнього класу не лише за об'єктивними характеристиками, а й суб'єктивним віднесенням себе до цього класу.

Чим відрізняється щорічне моніторингове дослідження українського суспільства Інституту соціології НАН України, так це можливістю відстеження динаміки класової самоідентифікації протягом останніх 13 років, що можна вважати певним показником стабільності/нестабільності соціально-класового самопочуття дорослого населення у суспільстві. Майже щороку, починаючи з 2006-го, у респондентів запитують, чи могли б вони віднести себе до середнього класу в Україні?

Упродовж 2006–2018 рр. частка українців, які ідентифікували себе з середнім класом, була відносно стабільною, коливаючись у межах 37–38%, за винятком 2012–2013 рр., коли ця частка статистично значуще зменшилась до 33–35%, та 2018 р., коли ця частка на статистично значущому рівні збільшилась, уперше подолавши 40-а відсоткову межу – 42,9% (рис.). Ще одна особливість результатів моніторингового дослідження 2018 р. полягає у суттєвому зменшенні майже на 10% частки дорослих, які

не вважають себе належними до середнього класу. Внаслідок такої динаміки вперше не фіксується статистично значуща відмінність між частками респондентів, які вважають (42,9%) та не вважають (45,6%) себе належними до середнього класу. Принагідно зауважимо, що усього п'ять років тому, у 2013 р. розрив між двома вказаними категоріями респондентів становив понад 20%, а частка суб'єктивно належних до середнього класу була мінімальною – 33,5%. Тож у 2018 р. маємо позитивну тенденцію збільшення кількості громадян, які за суб'єктивним відчуттям вважають себе представниками середнього класу, та зменшення кількості тих, хто має протилежні самооцінки. Чи це дійсно нова і стійка соціальна тенденція класової самоідентифікації, а чи тимчасові непостійні флуктуації, підтвердять результати досліджень наступних років.

Отже, станом на 2018 р. маємо практично однакові за величиною дві категорії серед дорослого населення, яким притаманні різні самооцінки щодо належності до середнього класу. Наскільки вони різняться за соціально-демографічними показниками та іншими соціальними характеристиками? Ніяких відмінностей не спостерігаємо за гендерною ознакою. Серед обох категорій однаковою мірою представлені і чоловіки, і жінки. Те саме можемо сказати щодо місця проживання. Серед

Рисунок. Динаміка розподілу відповідей на запитання "Чи могли б Ви віднести себе до середнього класу в Україні?" (%)

“середньокласових” і “несередньокласових” респондентів частки мешканців столиці (7–8%), міст з населенням понад 250 тис. осіб (23–25%), невеликих міст (35–37%) і сіл (33–31%) статистично значуще не відрізняються. Проте за двома іншими соціальними характеристиками, віком і рівнем освіти, спостерігаємо суттєвіші відмінності. Серед респондентів, які відносять себе до середнього класу, статистично значуще більше представників двох молодших вікових когорт 18–29 та 30–39 років і значуще менше індивідів усіх вікових когорт старших 50 років. Щодо здобутого рівня освіти, то маємо відмінність лише за показником вищої освіти, включаючи її перший бакалаврський ступінь. Очікувано, серед суб’єктивно належних до середнього класу значуще більша частка респондентів з усіма ступенями вищої освіти.

Ще одна значуща відмінність між двома виокремленими категоріями полягає у тому, що дві третини “середньокласових” респондентів (70%) на момент опитування мали оплачувану роботу. Серед “несередньокласових” респондентів таких була половина (51,5%).

За змістом традиційного для моніторингового дослідження питання щодо типу зайнятості неможливо достеменно виявити усі відмінності статусів зайнятості між двома виокремленими категоріями щодо належності до середнього класу. Як на достатньо помітні тенденції можемо вказати на більшу представленість серед “середньокласових” респондентів керівників і заступників керівників підприємств та установ, спеціалістів технічного профілю, спеціалістів у галузі науки, культури, освіти, охорони здоров’я з вищою освітою, підприємців у великому, середньому чи дрібному бізнесі, а також кваліфікованих робітників. Натомість третину респондентів, які не вважають себе середнім класом, становлять непрацюючі пенсіонери. Останні є й серед “середньокласових”, але становлять лише десяту частину.

Для самовизначення в системі соціальної стратифікації респондентам моніторингового дослідження щороку пропонується також визначити своє становище на умовній соціальній драбині, яка зображується у вигляді семи сходинок. Зазвичай дослідники трактують позначені респондентами дві перші сходинки як найнижче становище у суспільстві, три середні – як

умовно середньокласові і дві останні – як порівняно вище соціальне становище. Логічно припустити, що індивіди, які погодилися зі своєю належністю до середнього класу, значно частіше вибиратимуть серединні сходинки для позначення свого становища в суспільстві порівняно з категорією “відмовників” від цього класу. Таке припущення значною мірою підтверджується (табл. 1).

Таблиця 1

Самоідентифікація соціального становища (%)

<i>Сходинки соціальної драбини</i>	<i>Суб'єктивний середній клас n = 772</i>	<i>“Не середній клас” n = 820</i>
1-а сходинка (найнижче становище)	1,9	8,9**
2-а сходинка	4,3	20,6**
3-а сходинка	19,8	38,2**
4-а сходинка	39,0	23,4**
5-а сходинка	26,8	7,3**
6-а сходинка	6,3	1,2**
7-а сходинка (найвище становище)	1,9	0,4**

Примітки:

1. Тут і далі знаком “**” позначені відмінності, статистично значущі на рівні $p = 0,05$, а знаком “***” на рівні $p = 0,01$.
2. Формулювання запитання “*На сходинках деякої “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище. На яку із цих сходінок Ви поставили б себе?*”.

Статистично значущі відмінності наявні щодо розподілу між усіма сходинками уявної соціальної драбини серед представників двох протилежних за класовою самоідентифікацією категорій респондентів. Суб'єктивно належні до середнього класу значно рідше позначають себе на двох найнижчих сходинках (6,2%) і значно частіше на двох найвищих (8,2%), масово знаходячи своє місце в системі соціальної стратифікації посередині на 3-й, 4-й та 5-й сходинках (85,6%) та найчастіше вибираючи дійсно серединну 4-ту позицію (39%). А що ж респонденти, які не погодилися з власною належністю до середнього класу? З одного боку, майже третина з них (29,5%) дійсно поставили себе на дві найнижчі сходинки соціальної драбини, але ж більшість, близько 69%, також розташували

себе на трьох середніх сходинках, щоправда, порівняно масово (38,2%) обравши 3-ю, а не серединну 4-ту позицію. Отже, маємо суттєву незбіжність між результатами застосування двох підходів до виявлення суб'єктивної локалізації в системі соціальної нерівності, коли і результати відповідей на пряме запитання щодо належності до середнього класу, і визначення свого становища як серединного на сходинках соціальної драбини можна було б трактувати як належність до суб'єктивного середнього класу. Проте потребує ґрунтовного пояснення, що, на жаль, неможливо в межах аналізованого дослідження, чому серед тих, хто впевнено відніс себе до середнього класу, чверть (26%) позначили своє становище на трьох найнижчих сходинках соціальної драбини, а серед тих, хто не вважає своїм класом середній, майже третина (32,3%) розташували себе не нижче 4-ї сходинки на тій же соціальній драбині?

Індивіди, які вважають себе належними до середнього класу, значно краще оцінюють матеріальний стан своєї сім'ї (табл. 2). Дві третини серед них вказали, що їм вистачає загалом на прожиття, на все необхідне, хоча про заощадження не йдеться. Змогу робити заощадження та жити в повному достатку мають близько 9% середньокласових респондентів. Серед суб'єктивно не належних до середнього класу дорослих найбільш поширеними оцінками матеріального стану є дві, коли загалом на все вистачає, окрім заощаджень, та коли вистачає лише на продукти харчування. Про заощадження і повний достаток повідомили лише 1,9% таких респондентів. Отже, знову констатуємо певні суперечності між самоідентифікацією з середнім класом та одночасною оцінкою матеріального стану як такого, коли вистачає лише на продукти харчування, а зрідка не вистачає й цього.

Серед дослідників середнього класу зазвичай побутує думка, що його представники поряд з іншим вирізняються можливостями робити заощадження для себе чи дітей. Якщо з цього погляду подивитися на відповіді наших громадян щодо матеріального стану сім'ї, то матимемо лише близько 5% респондентів загалом та близько 7% серед тих, хто має оплачувану роботу, кого можна було б віднести до середнього класу за можливостями робити заощадження, що суттєво зменшує масштаби потенційного середнього класу у країні.

Таблиця 2

Оцінка матеріального стану сім'ї (%)

Варіанти оцінок	Суб'єктивний середній клас <i>n</i> = 772	"Не середній клас" <i>n</i> = 820
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraкуємо / Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	3,1	5,3*
Вистачає лише на продукти харчування	20,7	42,6**
Вистачає загалом на прожиття / Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	67,8	55,2**
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження / Живемо у повному достатку	8,4	1,9**

Примітка. Формулювання запитання "Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2-3 місяці". Через скісну ризку надаються поєднані варіанти відповідей.

Очевидно, кращі можливості задоволення матеріальних потреб становлять не єдину, але необхідну складову задоволеності становищем у суспільстві загалом. Суб'єктивно середньокласові респонденти більш-менш рівномірно розподілилися між трьома запропонованими варіантами оцінок рівня задоволеності своїм становищем у суспільстві з доволі позитивною тенденцією кількісного переважання відповіді про задоволеність своїм становищем – 41,5% (табл. 3). Натомість майже дві третини респондентів, які не відносять себе до середнього класу, скоріше не задоволені своїм становищем у суспільстві (60,2%). Також серед них ледь не втричі менша кількість тих, хто скоріше є задоволеними (15,0%).

Близькі до вказаних тенденції серед двох виокремлених категорій респондентів характерні й для оцінок задоволеності своїм життям (табл. 4). Очевидно, життя трактується ширше, аніж становище в суспільстві, й оцінюється дещо краще, зокрема більша кількість серед респондентів обох категорій скоріше та цілком задоволені життям. Проте відмінність зберігається великою і значущою. Серед самоідентифікованих з середнім класом дорослих половина (51,3%) задоволені життям, серед іншої категорії тільки кожен п'ятий (20,3%).

Різна міра задоволеності життям серед двох виокремлених категорій респондентів супроводжується й відмінностями

Таблиця 3

Задоволеність своїм становищем у суспільстві (%)

Варіанти оцінок	Суб'єктивний середній клас n = 772	"Не середній клас" n = 820
Скоріше не задоволений	32,3	60,2**
Важко сказати, задоволений чи ні	26,2	24,8
Скоріше задоволений	41,5	15,0**

Примітка. Формулювання запитання "Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?"

Таблиця 4

Задоволеність своїм життям (%)

Варіанти оцінок	Суб'єктивний середній клас n = 772	"Не середній клас" n = 820
Зовсім не задоволений / Скоріше не задоволений	26,6	61,9**
Важко сказати, задоволений чи ні	22,1	17,8*
Скоріше задоволений / Цілком задоволений	51,3	20,3**

Примітка. Формулювання запитання "Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?". Через скісну ризику надаються поєднані варіанти відповідей.

в уявленнях, від чого здебільшого залежить те, як складається життя – від самої людини чи не залежних від неї зовнішніх обставин (табл. 5). Суб'єктивно середньокласові респонденти майже рівномірно розподілилися на три групи. Одна третина вважає, що життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин, інші відповідальність за перебіг життя покладають однаковою мірою на себе і зовнішні обставини, а ще третина оцінюють себе як здебільшого відповідальних за все, що відбувається у житті. Отже, дві третини індивідів, суб'єктивно належачи до середнього класу, значною мірою вважають себе, а не зовнішні обставини причиною успіхів і негараздів у власному житті. І це суттєво відрізняє їх від іншої категорії. Суб'єктивна неналежність до середнього класу супроводжується тим, що більше половини таких респондентів (53,6%) вважають своє життя переважно залежним від зовнішніх обставин і вдвічі рідше (18,0%) визнають себе першопричиною всього, що відбувається у житті.

Важливу складову задоволеності людини життям становить задоволеність роботою. Як уже зазначалося, суб'єктивну

Таблиця 5

Оцінка залежності свого життя від зовнішніх обставин (%)

Варіанти оцінок	Суб'єктивний середній клас <i>n</i> = 772	"Не середній клас" <i>n</i> = 820
Здебільшого від зовнішніх обставин / Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	36,2	53,6**
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	28,7	28,4
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин / Здебільшого від мене	35,1	18,0**

Примітка. Формулювання запитання "Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?". Через скісну ризику надаються поєднані варіанти відповідей.

належність чи неналежність до середнього класу висловлювали респонденти, які мали або не мали оплачуваної роботи на момент опитування. Виокремивши, лише тих, хто мав оплачувану роботу, можемо виявити певні відмінності щодо оцінок задоволеності роботою, а також оцінок відповідності характеру роботи рівню здобутої освіти.

Задоволеність своєю роботою явно домінує серед суб'єктивно середньокласових респондентів (66,9 %), статистично значуще перевищуючи відповідний показник серед представників іншої категорії опитаних (45,7 %). Протилежна тенденція характерна щодо незадоволеності роботою (табл. 6). Дуже близьким до вказаного є й розподіл відповідей двох категорій зайнятих щодо задоволеності здобутою освітою.

У сучасному українському суспільстві, особливо зважаючи на масовізацію вищої освіти, суттєво невідповідність між

Таблиця 6

Задоволеність своєю роботою (у % серед працюючих)

Варіанти оцінок	Суб'єктивний середній клас <i>n</i> = 541	"Не середній клас" <i>n</i> = 422
Зовсім не задоволений / Скоріше не задоволений	14,3	33,4**
Важко сказати, задоволений чи ні	18,8	20,9
Скоріше задоволений / Цілком задоволений	66,9	45,7**

Примітка. Формулювання запитання "Якою мірою Ви задоволені своєю роботою у цілому?". Через скісну ризику надаються поєднані варіанти відповідей.

потребами ринку праці та кількістю і напрямками підготовки фахівців, а також на нормативність незакріпленості сучасної людини, насамперед представників молодших поколінь, за одним видом діяльності на одному робочому місці протягом навіть нетривалих періодів життя, з огляду на це доволі поширеним є явище незбіжності між характером наявної роботи індивіда та здобутим професійно-освітнім рівнем. Звичайно, ми не можемо стверджувати, що відповідність чи невідповідність роботи і освіти безпосередньо позначається на уявленні про власну класову належність, але бачимо, що серед зайнятих і суб'єктивно належних до середнього класу відповідність між характером роботи і професійно-освітнім рівнем сягає 58,4% і статистично значуще перевищує відповідний показник серед представників іншої категорії (45,3%) (табл. 7). Незбіжність між освітою і роботою більшою мірою характерна для суб'єктивно неналежних до середнього класу дорослих.

Таблиця 7

Відповідність характеру теперішньої роботи професійно-освітньому рівню (у % серед працюючих)

<i>Варіанти оцінок</i>	<i>Суб'єктивний середній клас n = 541</i>	<i>“Не середній клас” n = 422</i>
Так	58,4	45,3**
Ні	32,9	43,8**
Важко відповісти	8,7	10,9

Примітка. Формулювання запитання “Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?”.

Отже, у 2018 р. порівняно з попередніми роками частка суб'єктивного середнього класу зросла майже до 43%, фактично зрівнявшись з часткою тих, хто себе не ідентифікує з цим класом. Ці дві категорії респондентів подібні за гендерною ознакою і місцем проживання, але суттєво різняться за віком, рівнем здобутої освіти, наявністю оплачуваної роботи. Індивіди, які вважають себе належними до середнього класу, значно краще оцінюють матеріальний стан своєї сім'ї, вони більше задоволені своїм становищем у суспільстві та роботою, а також життям. Суттєво більша частка представників суб'єктивного середньо-

го класу порівняно з іншою категорією вважають насамперед себе відповідальними за те, як складається їхнє життя.

Однак спостерігається суттєва незбіжність між результатами застосування двох підходів до виявлення суб'єктивної локалізації в системі соціальної нерівності, коли і результати відповідей на пряме запитання щодо належності до середнього класу, і визначення свого становища як серединного на сходинках соціальної драбини можна було б трактувати як належність до середнього класу. Проте майже чверть суб'єктивно належних до середнього класу дорослих ставлять себе на три найнижчі сходинки соціальної драбини, а також за оцінкою матеріального стану їм вистачає коштів лише на харчування, що загалом ставить під сумнів обґрунтованість суб'єктивної належності до середнього класу значної частки переконаних у цьому індивідів.

Література

1. *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу* / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
2. *Оксамитна С., Стукало С. Динаміка самоідентифікації соціального становища населення України // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. С. 211–218.
3. *Оксамитна С. М., Бродська С. С. Класова самоідентифікація населення України. Наукові записки НаУКМА.* 2001. Т. 19 : Соціологічні науки. С. 44–50.
4. *Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства // Структурні виміри сучасного суспільства: навч. посіб. / за ред. С. Макеєва.* Київ: Ін-т соціології НАН України, 2006. С. 209–243.
5. *Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян* Київ: Центр Разумкова, 2014. 64 с.

СОЦІОКУЛЬТУРНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розглядаються модернізаційні процеси крізь призму функціонування соціокультурного простору України. Аналізується соціально-економічний розвиток як чинник модернізації українського суспільства.

Ключові слова: суспільство, культура, модернізація, детермінація, соціально-економічний розвиток.

В статье рассматриваются модернизационные процессы сквозь призму функционирования социокультурного пространства Украины. Анализируется социально-экономическое развитие как фактор модернизации украинского общества.

Ключевые слова: общество, культура, модернизация, детерминация, социально-экономическое развитие.

The paper examines modernisation processes through the prism of Ukraine's sociocultural space. Socio-economic development is analysed as a factor contributing to the modernisation of Ukrainian society.

Keywords: society, culture, modernisation, determination, socio-economic development.

Останнім часом тенденція порівнювати культури таким чином, ніби кожна з них є гомогенним цілим і їх можна протиставляти одну одній, постійно слабне. Дослідники виділяють кілька окремих соціокультурних чинників як потенційно причинні механізми, що породжують ті чи інші часткові явища. До таких належать мова, урбанізація, офіційні інституції освіти, грамотність. Нас же “соціокультурність” цікавить з погляду її модернізаційного потенціалу [1]. Тобто йдеться про аналіз процесів соціокультурної модернізації суспільства. При цьому ми не можемо залишити поза увагою “позицію” (місце) влади в контексті соціокультурної динаміки (модернізації) соціуму.

Нині у галузі теорії соціокультурного розвитку виникли дві протилежні теорії. Представники першої роблять акцент на конвергенції цінностей у результаті модернізації, котра постає як головна рушійна сила змін у сферах культури. Вони передбачають занепад традиційних цінностей і їх заміну сучасними. Інша течія “підкреслює” стійкість традиційних цінностей, незважаючи на зміни в економіці й політиці. Її представники вважають, що сфера цінностей порівняно незалежна від економічних умов. Відповідно прихильники даної наукової школи вважають повсюдне утвердження певного набору “сучасних” цінностей малоімовірним. Традиційні цінності, на їхню думку, залишаються самостійним чинником впливу на культурні зміни, які “викликаються” соціально-економічним розвитком.

Головна теза теорії модернізації полягає в тому, що соціально-економічний розвиток веде до закономірних і прогнозованих (певною мірою) змін у культурному й політичному житті. Факти свідчать, що соціально-економічний розвиток справді “підштовхує” різні суспільства в передбачуваному напрямі. Висхідним моментом соціально-економічного розвитку є технічні інновації, які сприяють піднесенню продуктивності праці. Потім відбувається професійна спеціалізація, піднесення рівня освіти і статків населення. Форми взаємодії між людьми диверсифікуються. Правлячу роль починають відігравати не керівництво і підлеглисть, а договірні відносини. У довгостроковій перспективі це обертається змінами у сфері культури.

Однак зміни у сфері культури залежать від історичних особливостей суспільства. Традиційно протестантські, православні, ісламські чи конфуціанські країни утворюють яскраво виражені «культурні зони» з власними ціннісними системами. Їх наявність чітко простежується навіть при всіх поправках на результати соціально-економічного розвитку. Ці культурні зони відзначаються певною стійкістю. Хоча під впливом могутніх сил модернізації ціннісні системи різних країн розвиваються в одному й тому ж напрямі. Наперекір постулатам про глобалізацію культури їх конвергенція не відбувається.

Хоча соціально-економічний розвиток системно змінює й уявлення і прагнення людей, вплив культурних традицій ні-

куди не зникає. Системи поглядів є надзвичайно довговічними та стійкими. Цінності можуть постійно змінюватися, але при цьому вони продовжують відображати історичний спадок суспільства. Культурні зміни мають історично зумовлений характер.

Соціально-економічний розвиток несе з собою масштабні й приблизно передбачувані зміни у сфері культури, але в ситуації економічного краху їх напрям змінюється на протилежний. Утім, саме розвиток є більш поширеною тенденцією останніх століть. Між високим рівнем соціально-економічного розвитку й культурними змінами (які висувають на перший план особисту незалежність, творчість і самовдосконалення) й демократією існує чіткий політичний зв'язок. У ході даного процесу демократія еволюціонує в бік більшої "чутливості".

Із посиленням цінностей самовираження влада починає більш "чутливо" реагувати на побажання мас, а політика стає все менш схожою на "ігри" еліт, котрі згадують про народ лише в період виборів. І народ, своєю чергою, "адекватно" реагує на політичні "ігри". Так, у 2006 р. не сподівалися на вибори (тому, що не вірять, що від їх результатів зміниться їхнє життя) 27,6% респондентів, у 2016 р. – 34,1%, у 2017 р. – 35,9%. Скоріше не сподівалися, відповідно, 21,9; 30,1; 31,6 %. А на запитання *"Якою мірою Ви особисто погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з твердженням "Демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами?"* позитивну відповідь дали у 2006 р. 23,7% опитаних, у 2016 р. – 25,6%, у 2017 р. – 22,7%. Скоріше були згодні з таким твердженням, відповідно, 25,6; 37,2; 36,7% [2, с. 496]. При цьому лише 15,9% респондентів (за результатами соціологічного моніторингу – 2017) вважають, що політичні партії потрібні для української демократії. На думку 43,1% опитаних, політичні партії скоріше потрібні для демократії. А 19,8 % громадян дотримуються думки про "зайвість" політичних партій. При цьому 8,6% опитаних вважають, що політичні партії абсолютно не потрібні для української демократії [2, с. 507].

Зважаючи на значущість цінностей самовираження для успішного перебігу процесів соціокультурної модернізації, цікавою бачиться думка громадян України стосовно можливості

висловлювати думки з політичних питань, не побоюючись за особисту свободу. Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2018, 34,8% респондентів дотримуються думки, що для них дуже важливою є можливість висловлювати особисту думку. А 42,3% громадян вважають таку можливість скоріше важливою. І лише 1,3% опитаних зазначили, що для них зовсім не важливою є змога висловлювати свою думку з політичних та інших питань розвитку українського суспільства.

Доволі красномовними й однозначними є дані соціологічного моніторингу і стосовно важливості для громадян критики і демократичного контролю рішень владних структур. Так, 26,7% респондентів відповіли, що для них це є дуже важливим, а для 38,4% – скоріше важливим. І лише 2,8% опитаних вважають, що для них зовсім не важливою є можливість критики і демократичного контролю.

Незважаючи на глобалізацію, світ не стає одноманітним, а вплив культурних традицій нікуди не зникає. Навпаки, високий рівень людського розвитку – результат тенденції, що виникла порівняно недавно. Поки що вона обмежується постіндустріальними суспільствами, а в країнах, що розвиваються, лише починає проявлятися завдяки стійкому економічному зростанню. Більшість країн з низькими доходами, на думку населення, й більшість пострадянських держав демонструють тенденцію до піднесення рівня особистої незалежності й розширення свободи вибору, хоча ця тенденція є доволі слабкою. Переважаючи в цих системах, ціннісні системи, як і раніше, значно обмежують можливості самоврядування.

Можна виділити два етапи впливу соціально-економічного розвитку на зміни у сфері культури (культурну модернізацію). Індустріалізація започатковує важливий процес культурних змін – бюрократизації та секуляризації. Виникнення постіндустріального суспільства запускає інший фундаментальний процес культурних змін. Ідеться про рух у бік раціоналізації, централізації й бюрократизації, що змінюється рухом до особистої незалежності і цінностями самовираження. В обох випадках змінюється ставлення людей до влади, але змінюється по-різному. Індустріальна стадія модернізації призводить до секуляризації влади. А постіндустріальна – до емансипації від влади.

Говорячи про соціокультурну модернізацію, бачиться важливим визначити її “місце” в ієрархії основних модернізуючих чинників. Йдеться, власне, про ступінь модернізації основних складових українського суспільства. Як свідчать моніторингові дані, 13,3% респондентів вважають модернізованою економічну сферу. На думку 9,2% опитаних, такою є політична система. Ціннісно-нормативна система (автономія особистості, життя людини, особиста гідність, толерантність тощо) “набирає” 11,5% прихильників. Інститути громадянського суспільства отримали підтримку 17,6% громадян України [2, с. 584].

Саме дві останні складові й відображають, певною мірою, соціокультурну сферу. На думку 18,4% респондентів, найбільшою мірою сприяють модернізації українського суспільства міжнародні громадські організації, а 18,7% опитаних надають перевагу вітчизняним громадським організаціям та асоціаціям. Участь бізнесових осередків у процесі модернізації українського соціуму відзначили 11,6% респондентів, Президента України – 8,9%, Верховної Ради – 6,2%, Кабінету Міністрів – 5,1%, Національної академії наук України – 7,8%. При цьому 36,4% опитаних вважають, що ніхто не сприяє перебігу модернізаційних процесів [2, с. 585].

Найбільшою ж перешкодою на шляху модернізації українського суспільства є відсутність лідерів, здатних ініціювати цей процес. Такої думки дотримуються 27,4% громадян України. На небажання влади нести витрати вказують 24,7% респондентів. А 26,1% опитаних основною перешкодою для успішного перебігу модернізаційних процесів вважають небажання владних (політичних) еліт докорінно змінювати українське суспільство [2, с. 585].

Автори теорії модернізації від Карла Маркса до Данієля Белла стверджують, що соціально-економічний розвиток приводить до всеосяжних змін у сфері культури. Водночас автори культурологічних теорій від Макса Вебера до Самюеля Гантінгтона вважають, що культурні цінності справляють самостійний і поступовий вплив на суспільство. Хай як це не парадоксально, праві й ті, й інші. Соціально-економічний розвиток пов'язаний із широким набором ціннісних установок, які вельми різняться. Аби перевірити серйозність тези про те, що соціально-економічний розвиток веде до системної змі-

ни основоположних цінностей, необхідно спочатку виділити обмежену кількість основних вимірів, які стосуються найважливіших цінностей, а потім з'ясувати, чи пов'язані вони із соціально-економічним розвитком.

Соціокультурна модернізація суспільства, безумовно, "розуміє" під собою розвиток (трансформацію) культури. Передусім йдеться про вітчизняну культуру. Також безсумнівним є те, що вельми важливим чинником у даному процесі є економічна культура. Нині є абсолютно очевидним, що теза Карла Маркса "буття визначає свідомість" не "діє" на пострадянському терені і, зокрема, в українському соціумі. Насправді, вона діє з точністю до навпаки. Саме економіка країни зумовлена культурою нації. Тобто культура накладає відбиток на розвиток економіки, і поведінка населення певною мірою (й особливо на етапі ринкових перетворень) визначається рівнем його економічної культури.

На тлі декларативного неприйняття більшістю населення України комуністичної ідеології й адміністративної економіки (і загалом доброзичливого ставлення до ринкових реалій) доволі низьким залишається рівень його компетентності та поінформованості. Тому не випадково (як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2018) 34,9% громадян України вважають, що їм не вистачає сучасних економічних знань. А 28,6% респондентів таку ж думку висловили щодо сучасних політичних знань. У зв'язку зі сказаним вище не випадковим є те, що 5,8% респондентів повністю не задоволені рівнем своєї освіти, а 16,0% – скоріше не задоволені. При цьому доволі цікавим є той факт, що 18,9% громадян України не довіряють засобам масової інформації (радіо, телебачення, газети), які виступають, певною мірою, "провідниками" в царині економічної, політичної й соціокультурної просвіти. При цьому "обнадійливим" є те, що 39,5% громадян України вважають важливим піднесення особистого освітнього рівня (інтелектуального розвитку).

Саме сучасна система економічної просвіти має своїм завданням подолати стереотипи економічної свідомості, які викривляють сприйняття та розуміння ринкових (модернізаційних) перетворень у суспільстві. Адже саме ці стереотипи не зникають навіть під впливом суворої школи "дикого капі-

талу". Можна визначити три основні завдання економічної просвіти. По-перше, економічна просвіта покликана створити необхідну для орієнтації населення в новій економічній ситуації інформаційну базу, ефективні канали тиражування економічних знань. По-друге, економічна просвіта має на меті "боротьбу" зі стереотипами масової свідомості. І, нарешті, система економічної просвіти покликана пропагувати й узагальнювати досвід економічних інновацій, "підживлювати" необхідними знаннями паростки економічної культури як важливого чинника й індикатора модернізаційних процесів в українському суспільстві.

З точки зору сказаного вище суттєвими бачаться результати моніторингових досліджень стосовно напрямів розвитку науки і техніки, які мають бути головними пріоритетами для модернізації українського суспільства. Як свідчать дані моніторингу, 43,9% респондентів відзначають пріоритетність такого напрямку, як інноваційний розвиток економіки, індустріалізація, 42,7% – здоров'я людини, 18,9% – раціональне природокористування, 16,2% – продовольча безпека, 22,1% – енергетична безпека, 17,4% – розбудова державності, 17,9% – нанотехнології та інші наукомісткі технології, 9,8% – інформаційні та комунікаційні технології, 19,3% – обороноздатність, 13,3% – розвиток людської особистості.

Численні перетворення, які відбуваються в українському суспільстві, дедалі глибше зачіпають різні аспекти його життя. Якщо ще недавно ті чи інші зміни на макрорівні (країна загалом, регіон) могли істотно не відрізнятися на мікрорівні (окрема особистість, соціальна група), то нині життя більшості людей різко змінюється. Зміни умов життя, детерміновані передусім реформами у політичній та економічній сферах, вимагають від населення мобілізації адаптаційного потенціалу, глибоких змін як характеристик свідомості (установок, цінностей), так і соціальних дій у різних царинах життєдіяльності.

Тепер стає ще очевиднішим, що "мірою адекватності" реакцій на модернізаційні перетворення (модернізаційні процеси), суспільні виклики значною мірою детерміновані особливостями свідомості населення, його базовими етнокультурними цінностями, економічною та політичною культурою. Інакше кажучи, істотним складником серед показників "якості" насе-

лення є сукупність соціокультурних і психологічних характеристик, у тому числі тих із них, які відіграють певну роль у ставленні населення до модернізаційних змін.

Досвід держав, які досягли успіху на шляху будь-яких суспільних перетворень, показує, що ці успіхи зазвичай відбуваються завдяки спираю на національну культуру, на особливості самосвідомості населення. Стосовно кожної етнокультурної спільноти ці "точки опори" якісно різняться. Проте обов'язково має бути щось, що водночас є і стрижнем культурних традицій, належить до базових цінностей, і є адекватним за своєю суттю суспільним відносинам, що перебувають у процесі становлення, може бути їх опертям, "туруватиме їм шлях".

Сьогодні необхідно говорити про регіональні та соціально-демократичні особливості економічної свідомості, формування та прояв останньої в різних регіонах України. Саме регіональні особливості зумовлюють ту міру різноманітності та взаємного доповнення, яка за певних умов може стати ресурсом становлення нового соціального порядку та нової солідарності в суспільстві. Ідеться про регіоналізацію економічної просвіти, максимальне врахування потреб конкурентних груп населення, особливостей кризової ситуації в регіоні. Саме розуміння людьми економічних закономірностей життєдіяльності суспільства, рівень економічної культури людей значною мірою визначають їхній політичний вибір, а отже, й соціально-економічне становище країни.

Саме з точки зору модернізаційних процесів варто зазначити, що на сьогодні в українському суспільстві одним із дефіцитів є дефіцит культури, що підтверджується й емпірично. Як свідчать результати соціологічного моніторингу-2018, 29,3% громадян України вважають дуже важливим для себе розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість тощо). Ще 43,4% респондентів вважають цей процес "скоріше важливим". І лише 1,9% опитаних не "цінують" культурні цінності як чинник розширення свого кругозору.

Необхідність розширення культурного кругозору певною мірою підтверджують емпіричні дані. Так, періодично відвідували кінотеатри у 2013 р. 12,8% громадян України (у 2017 р. - 13,8%), концерти, театри - 11,5% (у 2017 р. - 11,7%),

музеї, художні виставки, галереї – 8,8% (у 2017 р. – 8,1%), читали газети, журнали – 47,7% (у 2017 р. – 31,7%), знайомилися з фаховою літературою – 19,7% (у 2017 р. – 12,3%), читали художню літературу – 28,9% (у 2017 р. – 23,9%), дивилися телепередачі – 81,0% (у 2017 р. – 71,6%), прослуховували радіопередачі – 32,6% (у 2017 р. – 19,9%) [2, с. 586].

Отже, як свідчать дані соціологічного моніторингу, протягом останніх чотирьох років (з 2013-го до 2017-го) рівень “культурної активності” громадян України знизився практично за всіма показниками. При цьому 34,5% громадян зазначають, що брати більш активну участь у культурному житті їм заважає брак часу або незручний час (години, дні) культурних заходів. Для 32,7% респондентів високою є ціна квитків на культурні заходи, 17,6% – відсутність (недостатність) культурних заходів у їхньому населеному пункті. Для 15,8% громадян більш зручно дивитися культурні програми по телебаченню, 12,2% – незручно добиратися до місць проведення культурних заходів (далеко, дорогі квитки на транспорт), 11,8% – культурні заходи не цікавлять [2, с. 587].

Цікавим і “гармонійним” (з точки зору досліджуваної проблеми) бачиться образ “культурної людини”, змальований громадянами України. Так, 43,7% респондентів (за моніторинговими даними) вважають культурною ту людину, яка цікавиться культурним життям, розуміється у питаннях мистецтва, літератури, музики тощо. На думку 51,9% опитаних, культурна людина – це вихована, тактовна особа, яка поважає думки інших. Серед респондентів 25,2% тих, хто критерієм “культурності” вважає зацікавленість національною культурою, турбується про її розвиток. Для 23,7% опитаних важливим критерієм культурності є турботливе ставлення до природи, навколишнього середовища. Дуже важливим (з точки зору “культурності” особи) є питання морального та духовного виховання молодого покоління. Але найбільш пріоритетним показником “культурності” для громадян України є порядність людини, стійкість її моральних принципів (так вважають 54,0% респондентів).

З точки зору сказаного вище про соціокультурну та економіко-культурну модернізацію бачиться можливим завершити цей аналіз таким.

Хоча соціально-економічний розвиток перетворює суспільство в передбачуваному напрямі, цей процес не можна вважати жорстко детермінованим. Окрім соціально-економічного розвитку, тут діє низка інших чинників, тому прогнози мають імовірний характер. За різних інших умов соціально-економічний розвиток зазвичай підвищує захищеність людей, їхню толерантність і взаємну довіру, дає змогу приділити більшу увагу самовизначенню, участі в суспільних процесах і якості життя. Однак вплив на все це справляють не тільки соціально-економічні чинники.

Модернізаційні процеси не ведуть до відмирання та “зникнення” розвитку й інших аспектів (напрямів) традиційної культурної спадщини. Всупереч очікуванням марксистська-культурна спадщина продовжує “брати участь” у формуванні цінностей і поведінки людей. Хоча індустріалізація підвищує рівень освіти і благополуччя, ми не рухаємося до глобальної одноманітної культури. Про конвергенцію культур не може бути й мови. Культурна спадщина демонструє неабияку стійкість.

Модернізація в культурній сфері не є незворотною. В її основі лежить соціально-економічний розвиток, а значить тривалі й глибокі економічні негаразди можуть повернути процес “назад”, що ми і спостерігали в 1990-х роках у більшості пострадянських країн.

Але головним є те, що утвердження цінностей самовираження перетворює модернізацію на процес людського розвитку, веде до формування гуманістичного суспільства нового типу, в якому емансипація особистості відбувається одночасно в багатьох напрямках життєдіяльності вітчизняного соціуму.

Література

1. Пилипенко В., Сапелкіна О., Чепурко Г. Модернізація: теорія, практика, цивілізаційний вимір. Київ-Львів: Ліга-Прес, 2016. 130 с.
2. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 599 с.

ОСВІТНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНИ: СВІТОВИЙ ВИМІР ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

Аналізується глобальний розвиток у галузі освіти і позиція України в даному процесі. Називаються основні суперечності соціального і економічного розвитку країни (високий рівень освіти і кваліфікації робочої сили і низька потреба економіки у висококваліфікованих фахівцях). Вказується на основні загрози для української економіки у зв'язку з посиленням еміграційних установок у високоосвіченого населення.

Ключові слова: освіта, освітній рівень, соціальний розвиток, високоосвічені, еміграційні настрої.

Анализируется глобальное развитие в области образования и позиция Украины в данном процессе. Называются основные противоречия социального и экономического развития страны (высокий уровень образования и квалификации рабочей силы и низкая потребность экономики в высококвалифицированных специалистах). Указываются основные угрозы для украинской экономики в связи с усилением миграционных установок у высокообразованного населения.

Ключевые слова: образование, образовательный уровень, социальное развитие, высокообразованные, эмиграционные настроения.

The paper analyses the global rise of education and Ukraine's position in this process. Attention is drawn to the considerable contradiction in the country's social and economic development: good educational background and high skills of the labour force are combined with low demand for high-skilled workers. The author also highlights the main threats to Ukraine's economy due to the growing migration intentions of the well-educated population.

Keywords: education, educational attainment, social development, the well-educated, migration intentions.

Однією із ознак сучасного суспільного розвитку є зростання людського потенціалу, основним засобом якого є значне поширення освітніх практик, зростання рівня освіти світового населення. Значення освіти в сучасному світі важко переоцінити: її включено до соціальних, демографічних, економічних показників розвитку (індекс конкурентоспроможності країни, рівень та якість життя, індекс людського розвитку та

рівень бідності обчислюються в тому числі й з залученням даних щодо доступності, якості та рівня освіти населення). Високий рівень освіти населення є одним із ключових показників оцінки розвитку країни [1].

До середини минулого століття в більшості країн світу високий рівень освіти був доступним для привілейованих верств суспільства. Але потреба індустріальної економіки у висококваліфікованій робочій силі надала поштовх розвитку системи освіти високого рівня. Наслідком економічного зростання стало також збільшення доступності вищої освіти для населення (з 1960 р. по 1980 р. кількість осіб, які навчаються у вищій школі, зростає у розвинених країнах з 9,6 млн до 34,2 млн осіб (тобто приблизно в 3,6 раза), а в країнах, що розвиваються – з 3,26 млн до 16,86 млн осіб (або приблизно в 5,2 раза). Подальший розвиток даних тенденцій привів до того, що в 1997 р. кількість таких осіб досягла в розвинених країнах 44,8 млн (у 4,7 раза більше, ніж у 1960 р.), а у країнах, що розвиваються – 43,36 млн (або в 13,3 раза більше, ніж 1960 р.). Таким чином, на кінець століття (1990-ті роки) середнє значення терміну навчання для дорослого населення у світі дорівнювало 5,8 року; а вже 2017 р. цей показник зріс до 8,4 року. Тобто сучасне глобальне покоління школярів має можливість перебувати в школі на 3,4 року більше, ніж покоління 1990-х років [2, р. 10]. На рівні ООН це визнано одним із найбільш проривних досягнень у сфері соціального розвитку. Втім, незважаючи на прогресивні тенденції в цій сфері, навіть мінімальний рівень освіти не можна назвати загальнодоступним. За даними ЮНЕСКО, за збереження нинішніх освітніх тенденцій рівень отримання загальної початкової освіти у світі буде досягнуто у 2042 р.; рівень отримання загальної неповної середньої освіти – у 2059 р.; рівень отримання загальної повної середньої освіти – у 2084 р. [3].

На особистісному рівні бажання отримати вищу освіту здебільшого має за мету збільшення можливостей працевлаштування та професійного зростання. Соціальне значення вищої освіти полягає в її першочерговій ролі в якісному розвитку суспільства; в сучасному економічному прогнозуванні поширення освіти високого рівня визнається доцільним для суспільства і рентабельним для країни. Але саме значна вартість такої освіти (що передбачає інфраструктурні витра-

ти, підготовку педагогічних кадрів, навчальної літератури та ін.) стає основною причиною її більшого поширення в заможних країнах світу (витрати на навчання одного студента істотно відрізняються від попередніх освітніх рівнів: так, у 1997 р. в Африці загалом вища освіта коштувала в 11 разів дорожче початкової, в 4 рази дорожче середньої; у Південній Азії – в 7 і в 6 разів відповідно [4, с. 141–142]).

На фоні означених світових реалій Україна, за підсумками Доповіді Human Development 2018 р., належить до групи країн з високим рівнем людського розвитку та 100% грамотністю населення (за даними 2006–2016 рр.), і на перший погляд видається доволі благополучною. Але ретроспективний аналіз даних цього рейтингу демонструє, що саме в останні роки намітилась тривожна тенденція падіння її досягнень у людському розвитку в цілому. Так, на даний час Україна посідає 88-е місце у світі (втративши за період з 2012 р. вісім пунктів, переважно – за рахунок зниження економічних показників), маючи при цьому 95,1% населення віком 25+, що має принаймні повну середню освіту (за даними 2012–2017 рр.). Показник очікуваних років навчання при цьому становить 15,0 років, а фактичний середній показник навчання – 11,3 року, що є доволі високим результатом роботи освітньої системи впродовж кількох поколінь. Утім, сучасні державні витрати на освіту в Україні становлять 5,9% ВВП (у середньому за 2012–2017 рр.), і водночас – за витратами на наукові дослідження і розробки в період 2005–2015 рр. (0,6% ВВП) Україну віднесено до другої з трьох груп країн світу в рейтингу HD 2018 (аналогічні показники – у Мексики та Таїланду, які, однак, за рівнем людського розвитку в цілому знаходяться на більш високих позиціях). За даними вітчизняної національної статистики 2017 р., частка витрат на виконання НДР в Україні становила 0,45% ВВП, з них за рахунок коштів державного бюджету – 0,16% ВВП [5]. Такий мінімальний рівень зацікавленості держави в науково-дослідницькому розвитку впродовж тривалого часу співіснує з наявністю в Україні великої частки висококваліфікованого працездатного населення (за даними Human Development Indices and Indicators 2018, країна має 98,1% кваліфікованої робочої сили, і за цим показником знаходиться в першій групі країн світу). Задоволеність освітньою системою в цілому в Україні

(за дослідженням Gallup World Poll, 2012–2017 рр.) становить 46% опитаних (і є найвищою серед показників соціального благополуччя, адже задоволеність охороною здоров'я за цей період становила 24% опитаних, а стандартами життя – 31%).

За даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, громадянами нашої країни освіта розглядається як необхідна складова і особистого, і соціального розвитку. Згідно з дослідженням 2018 р. в українському суспільстві високоосвічених громадян (тих, хто має повну вищу освіту) налічується 30% опитаних.

При тому, що на сьогодні (як і впродовж тривалого часу) статистичні показники демонструють*, що потреба української економіки в спеціалістах з вищою освітою не є високою, соціологічні дослідження водночас фіксують в суспільній думці посилення впевненості у необхідності підвищення освітнього рівня.

Серед українських громадян доволі тривалий час стабільно високою залишається цінність підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток): майже дві третини опитаних, починаючи з 2002 р., вважають важливим (або дуже важливим) для себе цей аспект людського розвитку. В 2018 р. кількість тих, для кого підвищення рівня освіти було тією чи іншою мірою важливим, становила 75,2% опитаних. Тобто в українському суспільстві, з одного боку, сформовано запит на стратегію “освіти упродовж життя” (основної формули сучасної освітньої моделі, яка припускає недостатність одного разу отриманої освіти будь-якого рівня, і передбачає регулярну практику її підвищення); з другого – майже половина українських респондентів (49,8%) відмічає, що їм вистачає освіти, а існуючий рівень освіти влаштовує загалом майже дві третини (62,2%) опитаних.

Слід зазначити, що з підвищенням освітнього рівня частота тверджень про важливість інтелектуального розвитку зростає з двох третин опитаних (66,5% у володарів початкової та середньої освіти) до 82,0% опитаних (серед осіб з повною вищою освітою). Максимальний ступінь важливості такого розвитку

---

*За професійними групами найбільша кількість вакансій (на кінець жовтня 2018 р.) спостерігалася серед кваліфікованих робітників з інструментом (23,2% загальної кількості заявлених вакансій) і робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин (21,7%) [6].

фіксується серед киян (89,2% опитаних), але при цьому доволі високим він є і на селі (67,9% опитаних).

Також важливим цей аспект є для осіб молодого віку (18–29 років): 81,0% з них вказали, що особисто для них скоріше або дуже важливе підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)); серед респондентів середнього віку погоджуються з такою думкою 76,5% опитаних; у групі респондентів 56+ також є доволі високою впевненість у важливості підвищення освіти (69,7% опитаних).

Щодо оцінки населенням наявної на час дослідження (2018 р.) освіти, то й тут запит молоді є дещо вищим: 29,5% опитаних українських громадян від 18 до 29 років зазначають нестачу для себе освіти. В інших вікових групах цей відсоток коливається від 22,7% опитаних (серед 30–55 літніх) до 22,4% опитаних (серед респондентів 56+). Але при цьому близько половини респондентів у всіх вікових категоріях стверджують, що їм вистачає освіти. Загалом же по країні, майже чверті респондентів (24,1% опитаних) не вистачає наявної в них освіти; водночас, як уже зазначалось, удвічі більше опитаних у цьому році вважали, що їм освіти вистачає.

При цьому, якщо розглянути це розподілення в полярних освітніх групах, то серед респондентів з наднизьким освітнім рівнем (початковий та середній) спостерігається майже однакове розподілення відповідей на це питання (третині (31,3% респондентів) у цій групі не вистачає освіти, і такої ж кількості (33,1% респондентів) освіти вистачає). Поряд з тим дві третини (65,9%) високоосвічених респондентів (тих, хто має повну вищу освіту) відповіли, що їм вистачає освіти, яку вони мають; тільки 13,9% високоосвічених респондентів не вистачає наявної освіти (тобто в емпіричному вимірі вища освіта в більшості випадків є кінцевою метою навчання).

Ще одним виміром розвитку суспільства в освітній сфері є задоволеність рівнем освіти. За даними дослідження 2018 р., загальна задоволеність населення України рівнем своєї освіти залишається доволі високою і становить майже дві третини (62,2%) опитаних, а незадоволених загалом налічується менше чверті (21,8% опитаних). За останні два роки це розподілення майже не змінилось (у 2016 р. воно становило 63,3% частково або повністю задоволених проти 23,6% тих, кого частково або

повністю не задовольняє рівень їхньої освіти). Більш помітний зсув відбувся порівняно з результатами опитування 2014 р., коли загальний рівень задоволення був нижчим: 50,0% відносно задоволених респондентів проти 26,6% відносно незадоволених. Загальне підвищення задоволеності рівнем своєї освіти може свідчити не тільки про покращення в цій сфері, а й деякою мірою – про поступову зміну освітніх настанов з невдоволення освітніми здобутками (і прагнення їх примножити) на поступове згасання освітньої активності.

Задоволених рівнем своєї освіти серед молоді (осіб 18–29 років) удвічі більше, ніж незадоволених (55,8% та 26,6% опитаних відповідно); серед респондентів середнього віку (30–55-річних) це співвідношення майже втричі більше на користь задоволених (22,4% і 61,7% відповідно); у старшій групі (56+) опитаних розрив ще більший – задоволених майже в чотири рази більше (17,8% і 67,3% опитаних відповідно). Задоволеність рівнем освіти є доволі високою в різних населених пунктах: на селі – більше половини (58,3%), у містах – дві третини (від 62,5 до 66,8% опитаних).

При цьому, якщо задоволеність малоосвічених респондентів (початкова та середня освіта) рівнем своєї освіти лише дещо перевищує незадоволеність (40,5% проти 35,2% відповідно), то задоволеність високоосвічених (осіб з повною вищою освітою) – майже в 6 разів вище, ніж незадоволеність (77,4% проти 13,1%).

За достатньо задовільної оцінки своєї освіти високоосвічені респонденти демонструють побоювання безробіття майже такою ж мірою, що й респонденти з низьким рівнем освіти (54,6% осіб з повною вищою освітою і 58,7% осіб з початковою та середньою освітою включили безробіття до списку своїх головних соціальних побоювань). Також у моніторинговому дослідженні 2018 р. труднощі з пошуком гідної роботи у своєму населеному пункті (за кваліфікацією та з достатнім заробітком) відзначили 75,4% високоосвічених респондентів; майже чверть з них працює не за спеціальністю (22,0% опитаних), а 43,4% осіб з повною вищою освітою констатували погіршення гарантій зайнятості, забезпечення роботою в цьому році.

Водночас саме для цієї освітньої групи характерною є максимальна важливість цікавої роботи: з підвищенням освітнього рівня ця цінність зростає з 67,2% опитаних (у групі з мінімальною освітою) до 84,4% опитаних (серед респондентів з повною

вищою освітою). Також цікавим є той факт, що саме серед осіб з вищою освітою налічується максимальна кількість тих, для кого створення в суспільстві рівних можливостей для всіх є важливим (84,6%). При цьому оптимізму щодо майбутнього країни і віри в покращення не вистачає вдвічі більшої кількості високоосвічених людей порівняно з тими, хто сподівається на налагодження життя (на запитання *“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, чи ніякого покращення не відбудеться?”* 50,0% осіб з повною вищою освітою відповіли негативно і 19,3% – позитивно).

Отже, в умовах такої, що зростає, значущості освіти у світі, а також на фоні достатньо високої цінності освіти в українському суспільстві, особливо освіти високого рівня, з одного боку, і незатребуваності в економіці країни високоосвіченої робочої сили – з другого, виявляється, в міру накопичення соціально-економічних проблем саме високоосвічена частина населення дедалі частіше виявляє намір не просто працювати за межами країни, а емігрувати з неї.

Згідно з даними моніторингових досліджень останніх п'яти років більшість респондентів не мають наміру у найближчий рік їхати за кордон на тимчасові заробітки, але ця кількість поступово зменшується. Водночас про еміграцію у 2018 р. замислювалися в 1,6 раза більше опитаних (порівняно з тими, хто збирається поїхати заробляти) (табл.).

Майже чверть опитаних українських громадян загалом у 2018 р. визнали, що серйозно замислювалися про еміграцію; при цьому високоосвіченим респондентам, як правило, такі наміри властиві дещо частіше, ніж населенню загалом. Але в обох випадках еміграційні настрої, як можна бачити з даних таблиці, зростають.

Серед сільських мешканців – найбільший відсоток тих, хто збирається поїхати за кордон на тимчасові заробітки (17,8% опитаних). Майже така ж кількість селян (18,9% опитаних) замислювались про еміграцію, але тут вони в меншості: в інших групах про такий сценарій думали не менше чверті опитаних.

Крім того, намір поїхати за кордон на тимчасові заробітки виявляє майже чверть (22,5%) опитаної молоді (осіб 18–29 років), і також саме серед молоді виявляється найвищий рівень налаштованості на еміграцію (38,2% опитаних, тоді як опитані середнього віку дають позитивну відповідь у 25,9% випадків).

**Наміри населення України щодо еміграції та від'їзду
на тимчасові заробітки, 2014, 2016, 2018 рр. (%)**

<i>Чи замислювалися Ви коли-небудь серйозно про еміграцію?</i>						
	2014		2016		2018	
	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
<i>Населення України</i>	14,4	84,9	21,3	74,6	23,5	69,3
<i>Високоосвічені</i>	18,1	81,6	24,6	74,3	27,0	65,2
<i>Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?*</i>						
<i>Населення України</i>	7,4	92,4	10,8	88,2	14,3	83,8
<i>Високоосвічені</i>	5,9	94,1	9,7	90,3	13,6	86,4

* У 2018 р. це запитання формулювалось так: "Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?"

За збереження сьогоденних трендів соціально-економічного розвитку українського суспільства великою є ймовірність вимивання освітнього потенціалу з країни, передусім – високоосвічених, молодих та амбітних людей, які прагнуть самореалізації в цікавій роботі та шукають для цього можливості за межами країни.

Література

1. Доклад о Целях в области устойчивого развития, 2018 год / ООН, 2018. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2018/TheSustainableDevelopmentGoalsReport2018-RU.pdf>
2. Human Development Indices and Indicators 2018, Statistical Update. New York, 2018. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf
3. Всемирный доклад по мониторингу образования. Образование в интересах людей и планеты: построение устойчивого будущего для всех / ЮНЕСКО, 2017. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002457/245752R.pdf>
4. Танган С. А. Неолиберальная глобализация. Кризис капитализма или американизация планеты? Москва: Современная экономика и право, 2004. 240 с.
5. Здійснення наукових досліджень і розробок у 2017 році. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2018/05/73.pdf>
6. Кількість зареєстрованих безробітних за професійними групами у 2018 році (за даними державної служби зайнятості). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/rp/sz_br/sz_br_u/kzbrpg_u2018.html

ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ (за результатами соціологічних досліджень)

У статті розглядаються проблеми динаміки оцінок пріоритетів розвитку науки і техніки за результатами проведеного в 1999 р. експертного опитування фахівців щодо визначення перспективних пріоритетів у ХХІ столітті. Нами зроблено порівняльний аналіз соціологічних показників експертного опитування з соціологічними показниками, отриманими під час вивчення громадської думки населення України моніторинговим дослідженням Інституту соціології НАН України у 2017 р.

Ключові слова: пріоритет, наука, технології, інновації, науковий потенціал, науково-технічний потенціал, престиж науки, наука і бізнес, інтелектуальна власність, фінансування науки і техніки.

В статье рассматриваются динамика оценок приоритетов развития науки и техники по результатам проведенного в 1999 г. экспертного опроса специалистов относительно определения перспективных приоритетов в ХХІ веке. Осуществлен сравнительный анализ социологических данных экспертного опроса с результатами мониторингового исследования общественного мнения граждан Украины Института социологии НАН Украины, проведенного в 2017 г.

Ключевые слова: приоритет, наука, технологии, инновации, научный потенциал, научно-технический потенциал, престиж науки, наука и бизнес, интеллектуальная собственность, финансирование развития науки и техники.

The paper discusses the dynamics of judgements concerning priority areas for the development of science and technology in the 21st century. For this purpose, the author has compared the data of an expert survey conducted in 1999 with the results of a monitoring study of Ukrainians' opinions, which was carried out by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in 2017.

Keywords: priority, science, technology, innovation, scientific potential, scientific and technical potential, prestige of science, science and business, intellectual property, financing for science and technology.

Вихід України із складу СРСР у 1991 р. значно прискорив наростання кризових явищ у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства. Кризові явища мали місце і за часів перебування України у складі союзної держави. Але політична “гойдалка” перебудови, запропонована М. С. Горбачовим, опо-

середковано вплинула на значну частину українських політиків різного ідеологічного спрямування і частину населення щодо ідеї набуття Україною в перспективі статусу незалежної держави. У політичні події в Москві, які призвели до усунення М. С. Горбачова від влади (Державний комітет з надзвичайного стану – ДКНС/ГКЧП), актуалізували вихід України із Союзу. Про ті часи буремних подій, які синхронно відбувалися в Україні і в Москві, красномовно згадує перший Президент України Л. М. Кравчук на шпальтах періодичної преси [1].

Ці події мали неконтрольований і непрогнозований характер. Не було ні політичного, ні наукового прогнозу ні у центральній владі Союзу, ні в Україні щодо кінцевого результату цих подій. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. 346 народних депутатів проголосували “за”. Але московська влада знала, що треба робити з Україною за таких умов. Вона розуміла, що вихід України із складу СРСР несе для неї багато проблем геополітичного порядку. І тому вона уже з початку 80-х років різко почала скорочувати фінансування важливих галузей оборонного значення, суднобудування, зокрема військових кораблів.

Але Україна в 1990 р., за словами Володимира Полохала, экс-голови Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти, входила до десятки найбільш промислово розвинутих країн світу. У науково-технічному секторі було зосереджено понад 449,7 тис. працівників із яких 295 тис. дослідників, 3 455 докторів наук, 27 907 кандидатів наук, 500 докторантів та 13 546 аспірантів. Найкращі стартові умови стали найгіршими.

У процесі приватизації державної власності інтерес до науки і розробок українських науковців стрімко падав. 90% промислової власності знаходиться в приватному секторі. Проведена в сумнівний спосіб приватизація і подальша політика влади сприяли появі в країні великої кількості олігархів, інтереси яких не збігаються з національними. За логікою речей варто було б навести зміни в чисельному і фаховому вимірі науковців, але за сучасних умов це неможливо.

У 1993 р. економічна криза набирала обертів. Л. Д. Кучма, ставши Прем'єр-міністром України, виступаючи на сесії Верховної Ради України, висловив це так: “Хоча я і противник референдумів, але його треба проводити... І передусім не про довіру Президентів та Урядові, а для відповіді на запитання – яке суспільство ми

будуємо?” [2]. Це був вимушений і відповідальний заклик Л. Д. Кучми до парламенту, оскільки він не бачив шляхів подолати економічну кризу в Україні. Але владні структури високого рівня держави відчували силу вже проведеного референдуму щодо визнання Акта проголошення незалежності України. Український народ сказав своє слово на референдумі 1 грудня 1991 р. “За” – 90%. Ставши другим Президентом України, Л. Д. Кучма шукав можливості включення наукового потенціалу України для подолання кризових явищ у економіці, шляхом оптимального використання наукового потенціалу України, який також перебував у стані глибокої кризи.

За підтримки владних структур високого рівня (Міністерство України у справах науки і технологій, Національна система науково-технічної інформації, Український інститут науково-технічної та економічної інформації) була підготовлена соціологічна анкета фахівця під назвою “Наука, технології, інновації” (проблеми, функціонування і перспективи). Участь у розробці соціологічної анкети, проведенні експертного соціологічного опитування, здійсненні аналізу соціологічної інформації за результатами проведеного експертного опитування брали наукові працівники Інституту соціології НАН України. До складу дослідницької групи входили наукові співробітники Інституту: В. Тарасенко, В. Піддубний, М. Сакада, Н. Гасаненко, О. Семашко (Київський державний університет), В. Головатюк.

Дослідженням передбачалося опитування фахівців в умовно виділених трьох сферах функціонування.

1. Наукова, науково-технічна (підприємства науково-виробничого профілю, науково-технічні сектори НАН України і галузевих академій, технічні вузи, технічні факультети і відділення державних і приватних інститутів і університетів, місцева наукова еліта обласної адміністрації, обласних і міських рад, спільні підприємства цього профілю).

2. Аграрно-промисловий комплекс (підприємства аграрного науково-виробничого профілю, філії Української аграрної академії, сільськогосподарські вузи, наукова місцева еліта аграрно-технічного профілю обласної адміністрації, обласних та міських рад, факультети і відділення НАН України та інших галузевих вузів, які працюють на агропромисловий комплекс).

3. Соціально-гуманітарна сфера (сектори, філії НАН України, галузевих академій соціально-гуманітарного профілю,

спеціальні вузи та факультети інших вузів цього профілю, зокрема недержавні, місцева наукова еліта соціально-гуманітарного профілю обласної адміністрації, обласних та місцевих рад, працівники центрів науково-технічної і економічної інформації, спільні підприємства і об'єднання, товариства, фонди, наукові організації по охороні пам'яток історії і культури України, працівники загальної бібліотечної мережі тощо).

Соціологічне опитування фахівців проводили працівники обласних центрів науково-технічної інформації, які пройшли навчання з проведення соціологічних досліджень на семінарах в Українському інституті науково-технічної та економічної інформації. Опитування проводилось у 1999 р., яким було охоплено 1927 осіб. Дослідження проводилося в усіх обласних центрах України (крім м. Києва та Автономної Республіки Крим). Усього було опитано 56,4% фахівців наукового і науково-технічного профілю; 25,5% фахівців агропромислового профілю; 20,3% фахівців соціально-гуманітарного профілю. Опитані фахівці також диференціювалися за статусно-посадовою ієрархією: завідувач відділу – 14,36%, завідувач групи – 2,27%, старший науковий співробітник – 20,09%, провідний науковий співробітник – 7,6%, науковий співробітник – 5,35%, завідувач кафедри – 9,95%.

За віком опитані розподілились так: до 25 років – 1,84%; 26–36 років – 9,25%; 36–45 років – 21,89%; 46–55 років – 35,6%; 56–65 років – 26–34%; понад 65 років 5,08%. Кваліфікаційний склад опитаних фахівців такий: кандидати наук – 52,5%, доктори наук – 22,3%, не мають наукового ступеня – 25,4%, не вказали – 14,7%.

Процедура дослідження забезпечила зростання кількості опитаних фахівців від їх кваліфікації. Як соціологічний показник було використано безперервний стаж роботи за фахом.

3-поміж фахівців, які займаються науковою діяльністю, частка тих, хто працює в науці до 5 років, становить 7,7%, частка тих опитаних фахівців, які займаються науковими дослідженнями – 9,11%; фахівців, які займаються впровадженням інновацій – 23,22%; а фахівців із стажем понад 20 років відповідно: першого профілю – 55,93%; другого – 54,03%; третього – 31,8%.

Слід зазначити, що визначення пріоритетних проблем, які час від часу постають перед українською державою, є завданням непростим. За часів незалежної України, коли постало питання майже суцільного реформування всіх сфер суспільного життя, проблема визначення першочергових проблем

розбудови держави значно актуалізувалося. Але слід відмітити, що визначення пріоритетів державного будівництва також здійснювалось вузьким колом, а нерідко мало утаємничений характер. Уперше в незалежній Україні для визначення пріоритетів державного розвитку було апробовано результатами соціологічного дослідження фахівців.

Які ж саме пріоритетні проблеми розвитку науки і техніки бачать опитані фахівці у ХХІ столітті? (табл.).

Перше рангове місце займає, за уявленнями фахівців, екологічно чиста енергетика та ресурсозберігаючі технології – 50,3%. Друге рангове місце фахівці віддали пріоритету охорони природи – 53,2%. Така оцінка актуальності екологічної проблематики фахівцями свідчить, на нашу думку, скоріше про те, що на той час держава не приділяла належної уваги розв'язанню екологічних проблем з причин економічної та екологічної кризи. Очевидно, що набуття екологічною проблематикою планетарного, глобального характеру для сучасної цивілізації не могло не вплинути на ці оцінки. Безумовно, ця проблематика історично не нова. Вона актуалізована попередніми етапами виробництва, господарювання, взаємодією цивілізації з природою тощо. Однак розв'язання багатьох із них стало можливим лише сьогодні. Ця особливість даних проблем сформуvala у багатьох виробників промислових підприємств установку на те, що можна нехтувати питанням екологічної безпеки у процесі експлуатації природного середовища. Як і раніше діє певна традиція, яка теж сприяє індиферентності виробництва до вирішення цих проблем. Підсилює цю зазначену установку також низька екологічна культура населення загалом.

Третє місце фахівці віддають проблемі здоров'я людини. Така оцінка ними цієї проблеми не випадкова. Як і раніше вони не задоволені станом екологічного і природного середовища, в якому живе людина в умовах зниження останнім часом екологічних показників життя, невдалим реформуванням, зменшенням державних витрат на охорону здоров'я, шкідливими технологіями виробництва в умовах сучасних цивілізацій, що фатально впливає на здоров'я людей.

Численні соціологічні дослідження, як вітчизняні, так і зарубіжні центри уже на той час і останнім часом фіксують високу стурбованість населення станом розв'язання цієї проблеми суспільством.

Таблиця

Пріоритети розвитку вітчизняної науки і техніки в Україні у часовому вимірі. Порівняльний аналіз результатів двох соціологічних досліджень (%)

<i>“Які пріоритети розвитку науки і техніки Ви вважаєте перспективними у XXI столітті?” (1999 р. n=1927)*</i>			<i>“Які напрями розвитку науки і техніки, на Вашу думку, мають бути головними пріоритетами для модернізації українського суспільства в даний час?” (2017 р. n=1800)**</i>		
Напря́м	%	Ранг	Напря́м	%	Ранг
Екологічно чиста енергетика та ресурсозберігаючі технології	50,9	1	Інноваційний розвиток економіки, реіндустріалізація	43,8	1
Охорона природи	50,2	2	Здоров’я людини	42,7	2
Здоров’я людини	48,3	3	Енергетична безпека	23,1	3
Виробництво, переробка та збереження с/г продукції	39,5	4	Обороздатність	19,3	4
Перспективні інформаційні технології, прилади комплексної автоматизації, системи зв’язку	26,7	5	Рациональне природокористування	19,0	5
Нові речовини та матеріали	22,4	6	Нанотехнології та інші наукомісткі технології	17,9	6
Наукові проблеми розбудови державності України	12,0	7	Розбудова державності	17,4	7
			Продовольча безпека	16,2	8
			Розвиток людської особистості	13,3	9
			Важко відповісти	11,6	1

Четвертий ранг за значенням значущості належить такому пріоритетові, як виробництво, переробка та збереження сільськогосподарської продукції – 39,5%.

Значну роль, на нашу думку, відіграла і та обставина, що частина підприємницьких структур з метою отримання швид-

*Дослідження проведене прогнозно-аналітичним центром Українського Інституту науково-технічної та економічної інформації.

**Моніторинг дослідження Інституту соціології НАН України 2017 р.

кого прибутку за безконтрольності держави, місцевих органів влади реалізує завезену сільськогосподарську продукцію за демпінговими цінами, тим самим впроваджує механізм “псевдоконкуренції” стосовно вітчизняного виробника. Водночас владні структури часто-густо на той час проголошували і проголошують нині, що Україну виведе з кризи сільськогосподарське виробництво.

Треба віддати належне фахівцям АПК, які усвідомлюють, що проблема чистої продукції може бути в перспективі розв’язана лише національними кадрами, шляхом істинного реформування відносин на селі, уваги з боку держави до розв’язання цих проблем.

П’яте рангове місце фахівці віддали перевагу пріоритетові перспективних інформаційних технологій, приладів комплексної автоматизації, систем зв’язку – 26,7%. Можна стверджувати, що тут ми маємо недооцінку ролі цього пріоритету в умовах трансформації України в напрямі до інформаційного суспільства.

Особливо викликає подив низька оцінка фахівцями пріоритету наукові проблеми розбудови державності. Це свідчить про те, що важливий інструментальний пріоритет, який має надзвичайне значення в побудові держави на соцієтальному рівні явно недооцінюється фахівцями. Вони, як бачимо, займають відсторонену позицію щодо реалізації на практиці цього життєво важливого пріоритету розвитку державності.

Очевидно, в оцінці цього пріоритету вони займають патерналістську позицію. Виникає питання: державу повинні будувати самі громадяни, спільно із владою разом і суспільством. Держава будується в союзі із громадськістю.

Дослідженням 1999 р. також зондувалося запитання “Чи вважаєте Ви науку та вітчизняні технології визначальним чинником виходу України із кризи?” (залежно від роду діяльності). Найбільший показник у відповідях на це запитання вказали пенсіонери (20,2%), робітники (17,9%), службовці (15,5%), селяни (11,3%), інженерно-технічні працівники (10,6%), підприємці (7,9%), студенти (6,6%), безробітні (5,74%), військовослужбовці (3,36%), інші (0,82%). Як бачимо, відповіді на поставлене запитання мають мозаїчну картину доволі низьких оцінок щодо ролі науки як чинника виходу України із кризи. Лише п’ята частина (пенсіонери) вважає науку дієвим чинником.

Порівняння показників пріоритетів, визначених фахівцями перспективними і діючими у ХХІ столітті, із показниками загальнонаціонального моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України щодо вивчення громадської думки населення, проведеного у 2017 р., у відповідях на запитання *“Які напрями розвитку науки і техніки мають бути головними пріоритетами для модернізації українського суспільства в даний час?”* були отримані такі результати. Перше рангове місце належить пріоритету *“Інноваційний розвиток економіки, реіндустріалізація”* – 43,8%; друге – пріоритету *“Здоров’я людини”* – 42,7%; третє – пріоритету *“Енергетична безпека”* – 23,1%; четверте – пріоритету обороноздатності – 19,0%. Як не дивно, розбудова держави займає лише 17,4%. І тут ми бачимо недооцінку цього важливого пріоритету громадською думкою. Дивує низька оцінка пріоритету продовольча безпека – 16,2% та розвиток людської особистості – 13,3%.

Як бачимо, при порівнянні показників визначення пріоритетності за обома соціологічними дослідженнями з найважливіх життєвих проблем не відбулось змін за всі роки реформування життєво важливих сфер життєдіяльності українського суспільства. Отже, ці пріоритети державою переносяться на майбутні роки.

Варто зазначити, що владні інститути незалежної України за всі складні роки своєї трансформації в напрямі ринкової економіки недостатньо користувалися послугами науки.

Науковці Інституту соціології НАН України за результатами досліджень з’ясували, що проведення аграрної і земельної реформ в АПК України виявилось хибним. Бо ця реформа була запроваджена за пріоритетами (як першочергова) владними структурами без широкого обговорення її необхідності проведення з громадськістю. Вона не реалізована і до сьогодні і лопнула, як мильна бульбашка. Оскільки реформатори, звичайно ж, не читали праць соціолога К. Поппера про те, що реформи повинні мати почастинний характер. Науковці Інституту соціології за роки незалежності провели багато досліджень з проблем стану функціонування української науки в часи економічної кризи [3; 4; 5].

Зробимо деякі висновки. По-перше, держава недостатньо використовує творчий потенціал наукової і науково-технічної інтелігенції, яка значною мірою усунулася від наукового

розв'язання багатьох суто ментальних проблем державотворення організації суспільного життя. Для цього слід самій державі створювати відповідні умови й відповідні механізми для співробітництва з цим загалом української інтелігенції. Кожна фахова група опитаних цілком може вважатися еталоном для наукової оцінки відповідних пріоритетних проблем, що мають державне значення. Значення додаткових аспектів цих пріоритетних проблем потребує щоразу нових експертиз. Динаміка і суть системи наукових пріоритетів у державі недостатньо вивчається спеціалістами, що шкодить реформаторській практиці.

Соціологічна діагностика пріоритетів на зламі століть за свідчує дієвість соціологічного прогнозу фахівців у контексті вимірів часу. Ядро основних пріоритетів прогнозованих фахівцями, як діючих у XXI столітті (екологічно чиста енергетика та ресурсозберігаючі технології – 50,9%; охорона природи – 50,2%; здоров'я людини – 48,3%), корелює з ядром пріоритетів, що були виявлені у процесі моніторингового дослідження громадської думки, яке впродовж багатьох років здійснюється Інститутом соціології НАН України. За даними цього моніторингового дослідження, до головних пріоритетів належать інноваційний розвиток економіки і реіндустріалізація (43,8%), здоров'я людини (42,7%), енергетична безпека (23,1%). Проте, дивує низька оцінка громадського пріоритету раціонального природокористування. Отже, органи державного управління всіх рівнів у своїй діяльності мають зважати й на результати соціологічної діагностики соціальних процесів у державі, які були отримані фахівцями Інституту соціології НАН України.

Література

1. *Кравчук Л. М.* Драматургія здобуття незалежності. День. 2018. № 151. 23 серпня.
2. <https://www.pravda.com.ua/columns/2011/04/261/6140691>
3. *Академічна наука і науковці в сучасній Україні* (за результатами наукових досліджень). Київ, 1998.
4. *Сучасна українська наука у соціологічному вимірі*. Київ, 2008.
5. *Вітчизняна наука у соціологічному вимірі*. Київ, 2017.

ТИПИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ: МІЖ ПІДДАНСЬКИМ ТА ПАРТИЦИПАЦІЙНИМ РЕЖИМАМИ

У статті концептуалізується громадянська культура українців як сформований ансамбль ціннісних орієнтацій та установок щодо спільноти та її членів, які зумовлюють певні режими соціальної взаємодії. На ґрунті проведеної сегментації виокремлюються типи громадянськості і констатуються соціально-демографічні, психологічні, ціннісні відмінності між представниками отриманих кластерів: від “тотально відчужених” до “громадян”. Аналізуються фактори, які впливають на становлення в Україні громадянської культури, комплементарної до інститутів ефективної демократії.

Ключові слова: громадянство, громадянська культура, режими участі, громадянське суспільство, демократія.

В статье концептуализируется гражданская культура украинцев как сформированный ансамбль ценностных ориентаций и установок по отношению к сообществу и его членам, которые обуславливают определенные режимы социального взаимодействия. На основе проведенной сегментации зафиксированы типы гражданственности и констатируются социально-демографические, психологические, ценностные различия между представителями полученных кластеров: от “тотально отчужденных” до “граждан”. Анализируются факторы, влияющие на становление в Украине гражданской культуры, комплементарной к институтам эффективной демократии.

Ключевые слова: гражданство, гражданская культура, режимы участия, гражданское общество, демократия.

The paper conceptualises Ukrainians' civic culture as a well-established ensemble of value orientations and attitudes towards a community and its members. These orientations and attitudes, which determine certain modes of social interaction, have served as a basis for identifying civiness types among Ukrainians and for indicating socio-demographic, psychological and value-based differences between representatives of the obtained clusters, ranging from “totally alienated” to “citizens”. The factors contributing to the formation of a civic culture complementary to the institutions of effective democracy have also been analysed.

Keywords: citizenship, civiness, civic culture, participation modes, civil society, democracy.

Той факт, що демократії підтримуються активною участю населення в громадських справах, високим рівнем поінформованості про актуальні суспільні проблеми і почуттями громадянської відповідальності, набув емпіричного підтвердження ще в 60-х роках минулого століття. Неодмінною умовою ефективного та стійкого функціонування демократичних інститутів дослідники вважають певний тип громадянської культури – сформований у населення комплекс ціннісних орієнтацій та установок щодо спільноти та її членів, які зумовлюють певні режими соціальної взаємодії [1; 2; 4]. Варто сказати, що йдеться не стільки про політичну культуру, як набір диспозицій по відношенню до політичних інститутів, процесів та особистої ролі в “управлінні спільним”, скільки про ансамбль неполітичних установок [1].

Чим же визначається тип громадянської культури, яка забезпечує життєздатність демократичних інститутів?

По-перше, відчуття своєї *компетентності*, що дає змогу брати участь у суспільних справах. Інтерес до загальних тенденцій суспільного розвитку, увага до політичного життя органічно вбудовуються в систему громадянських обов’язків.

По-друге, почуття *відповідальності* за майбутнє спільноти й непорушне переконання в тому, що дії кожного можуть вплинути на ситуацію, що індивідуальний вибір має значення. Це формує установку, яка зобов’язує брати участь у суспільних і політичних процесах [2].

По-третє, почуття *причетності* до справ спільноти й готовність брати участь у колективних проектах задля загального блага.

Ці риси становлять ядро *високої громадянської культури*, яка ґрунтується на цінностях солідарності, співробітництва, рівності прав, на дотриманні спільно встановлених правил, які поділяються більшістю спільноти [3]. Однак, як свідчать численні емпіричні дослідження, найбільше зі зрілою громадянськістю корелюють цінності довіри й толерантності до людей загалом, повага до інших, зокрема, меншин, готовність до діалогу та співпраці з тими, хто думає інакше. Р. Патнем вважає [4], що така комунітаристська орієнтація створює горизонтальні соціальні зв’язки, що не відзначаються інтенсивністю, але радіус яких доволі значний.

Лише на такому ціннісному ґрунті виникають різноманітні добровільні суспільні асоціації, які здатні артикулювати свої інтереси у публічному просторі й ефективно діяти задля досягнення значущих для спільноти цілей. Зрозуміло, що подібний тип громадянської культури формується в суспільствах, які мають досвід тривалої діяльності демократичних інститутів і громадянського суспільства в тому числі. “Горизонтальна довіра характерна для егалітарних суспільств із переважанням середнього класу, в рамках яких людей пов’язує система різноманітних форм економічної та громадянської взаємодії” [5, с. 376].

Становлення в Україні громадянської культури, комплексної до демократичного режиму, є суперечливим і не завжди вкладається в європейські тренди політичної модернізації. Серед факторів, які визначили характер трансформації громадянства в пострадянський період, можна вирізнити декілька, на нашу думку, найсуттєвіших.

1. Глибоко вкорінений *патерналізм*. Установа, згідно з якою держава має взяти на себе цілковиту відповідальність за якість і рівень життя громадян (забезпечити стабільну зайнятість і доходи, здобуття освіти та ін.), не вимагаючи від них ініціативи й самостійності, виявилась надзвичайно стійкою. Суть не лише в тому, що держава, яка стала на шлях ліберально-демократичних і ринкових реформ, не в змозі підтримувати відповідність таким завищеним очікуванням. Патерналізм радянського зразка сформував суспільство “демобілізованих”: відчужених один від одного індивідів, позбавлених соціальної та політичної суб’єктності [3].

2. *Інституційна недовіра*. Наявна в пострадянських суспільствах інституціональна система не тільки не забезпечувала гідного існування, а й значною мірою виступала чинником загрози безпеці та добробуту людей. У таких умовах недовіра веде до пасивності, яка, своєю чергою, послаблює і без того нестійку довіру. Ця особливість пострадянських суспільств є чи не найпотужнішою системною перешкодою на шляху формування зрілої громадянської культури. Соціум без системи інституціоналізованої довіри та відповідальності доводиться характеризувати як поза- або домодерний [6]. Віра

в ефективність роботи соціальних інститутів – важлива характеристика соціального життя модерних суспільств, яка фіксує універсалістські підстави соціальної взаємодії та соціальної солідарності. У цьому сенсі довіра – вираз свободи індивіда, його самостійності у виборі та підтриманні соціальних зв'язків.

3. *Соціальний капітал: “турбота про “своїх”*. Масова недовіра до соціальних інститутів формує “колективну етику”, згідно з якою не існує інших ресурсів виживання, крім солідарності “своїх”. Це призводить до фрагментації соціальних зв'язків, формування локальних соціальних кіл (сімейно-родинних, сусідських, робочих та ін.), байдужих щодо соціальної консолідації на макрорівні. Крім того, на думку Е. Внук-Липинського, навіть в умовах лібералізації державних структур та формування громадянського суспільства, артикуляція домагань певних соціальних груп у публічному просторі має партикулярний характер, вони позбавлені бачення загального суспільного блага. Польський соціолог характеризує цей феномен як “аморальний колективізм”: жорстке і безумовне прагнення реалізувати власні групові інтереси, причому за рахунок інтересів інших груп [3, с. 213].

4. Тенденції *соціальної ізоляції* підсилювались повним контролем держави за публічною сферою. Громадські організації лише формально вважались добровільними асоціаціями громадян, які вільно обирають мету і стратегії їх реалізації. Увесь соціальний простір між первинними групами і макро-соціальним рівнем контролювався державними інститутами, а будь-який публічний дискурс розгортався в унісон з офіційною ідеологією. За таких умов неможливо було набути досвіду вільної громадянської участі, суспільної солідарності й кооперації. Нерозвинутість інститутів громадянського суспільства і, як наслідок, низька громадянська культура стала ще однією причиною невисокого демократичного потенціалу суспільства.

Тип громадянства, який склався в Україні за радянських часів, характеризується підданським режимом участі. Його визначає низька громадянська культура, яка зумовлена перетворенням людей на залежних від держави як патрона клієнтів, які майже повністю ним контролюються.

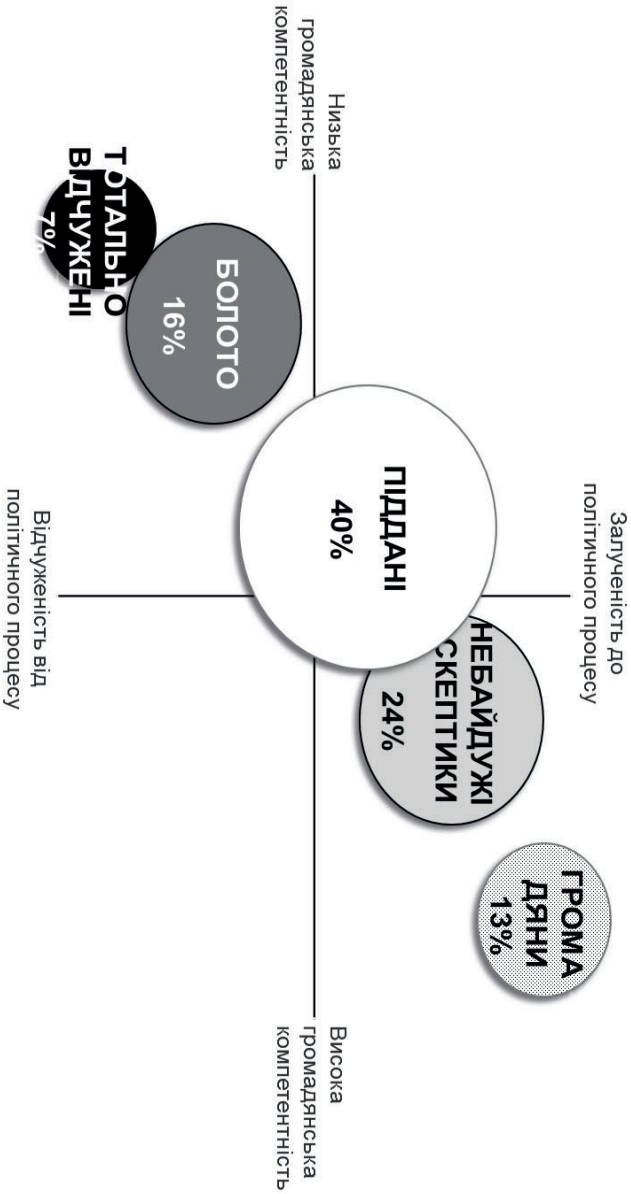
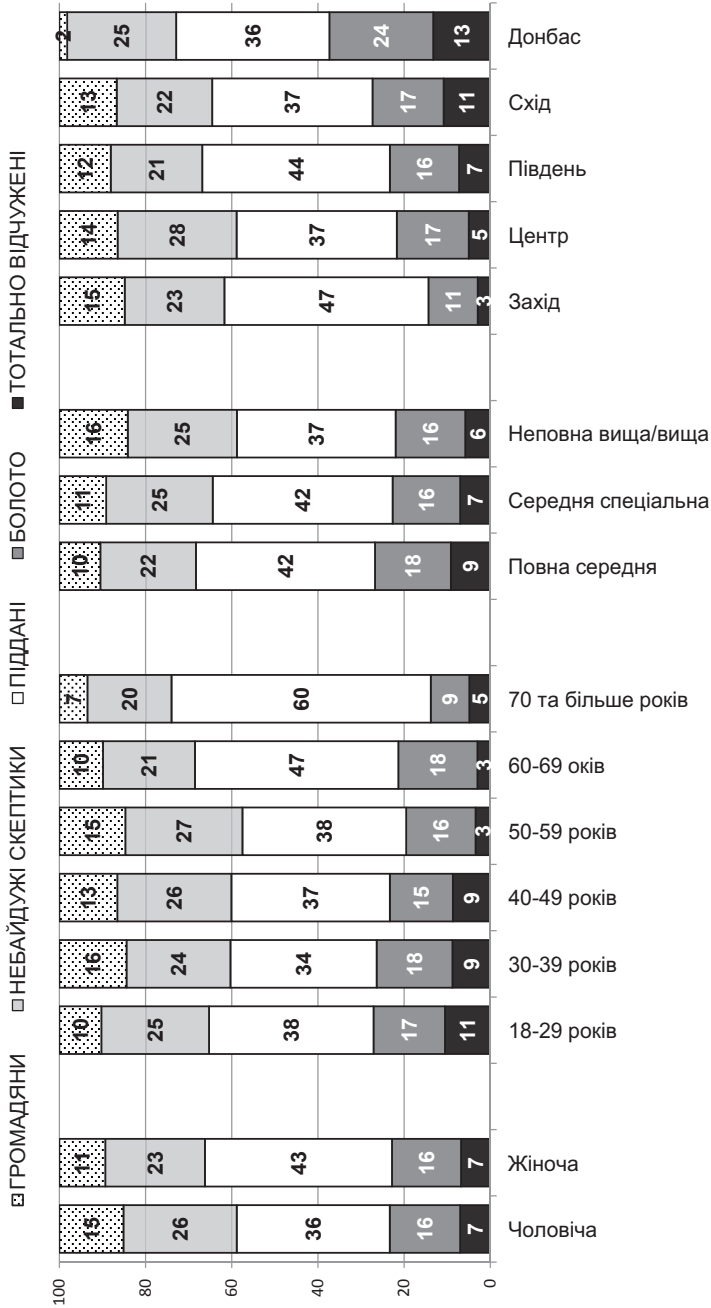

Рисунок 1. Сегменти за типом громадянської культури
(за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2018 р., N=1800)

Рисунок 2. Соціально-демографічний профіль сегментів за типом громадянської культури
(за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2018 р., % до всіх, хто відповів)

Як змінювалася громадянська культура українців за роки незалежності? Чи залишаються підданські орієнтації домінуючими серед населення? Яка частка усвідомлює себе автономними і впливовими суб'єктами, яких “надихає живе почуття відповідальності перед благом спільноти” [1, с. 210]?

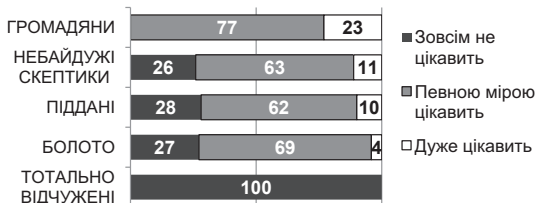
Можна виокремити п'ять сегментів за типами громадянської культури: “громадяни” (13%), “небайдужі скептики” (24%), “піддані” (40%), “болото” (16%) та “тотально відчужені” (7%). Зазначені групи фіксуються на основі когнітивних, нормативних та поведінкових індикаторів громадянськості (рис.1, 3).

“Громадяни” мають соціально-політичні орієнтації, які є максимально комплементарними ефективно працюючим демократичним інститутам. Іншими словами, лише 13% українців мають цінності й установки щодо своєї спільноти та її членів, на яких тримається партиципаційний режим громадянства. Вони впевнені у своїй компетентності, цілком достатній для участі у житті громади, стежать за суспільними і політичними подіями як “на вході”, так і “на виході” [7], вважають, що пересічна людина повинна неодмінно бути активним учасником життя своєї спільноти і нести відповідальність за стан справ у своєму місті, селі, громаді (85%). Представники сегменту когнітивно орієнтовані на владні структури: вважають їх серйозним і впливовим чинником свого повсякденного життя, цікавляться політикою (23% – значною мірою, 77% – певною мірою). Важливим елементом культури “громадян” є підтримка різних форм громадського активізму і віра в їх ефективність (94%). Саме ця категорія є ядром низових соціальних і політичних ініціатив, які змінюють правила гри і, власне, становлять соціальну базу трансформації суспільства в напрямі справжньої демократії.

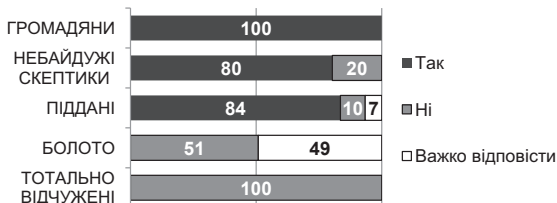
“Небайдужі скептики” близькі за своїми установками до “громадян”, однак більш пасивні: їхня участь має скоріше декларативний характер. Вони також когнітивно включені в соціальні і політичні процеси, вважають себе компетентними акторами, але рідше допускають здатність колективних протестних дій впливати на рішення влади (40%). Не маючи досвіду участі у самоорганізації на місцях, вони не вірять у здатність невеликих альянсів мешканців покращити життя

Розділ третій

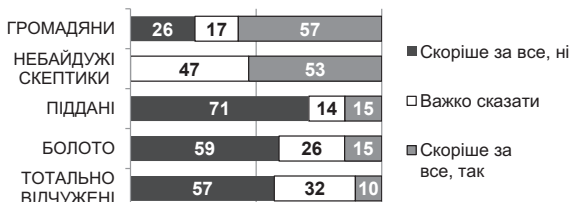
Запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?”, %

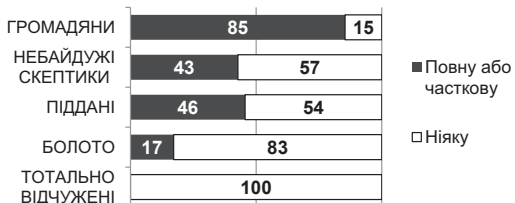
Запитання “Якщо б у найближчі місяці в Україні проходили вибори Президента України, то взяли б Ви участь у голосуванні чи ні?”, %

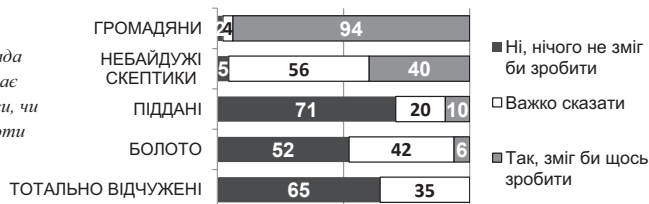
Запитання “Якщо у Вашому місті/селі відбудуться мітинги, демонстрації протесту на захист своїх прав, Ви особисто братимете в них участь чи ні?”, %

Запитання “Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?”, %

Запитання “Якби місцева влада ухвалила рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”, %

Рисунок 3. Профіль сегментів за типом громадянської культури
(за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2018 р., % до всіх, хто відповів)

громади. І з огляду на це рідше відчувають відповідальність за стан справ у своєму місті чи селі (43%). “Небайдужі скептики” поділяють установку, що суттєві зміни в суспільстві можуть бути ініційовані лише “згори”, державою.

“Піддані”. Українці, яким властивий цей тип громадянської культури, також як і “небайдужі скептики” та “громадяни”, вважають себе компетентними членами спільноти і орієнтовані на суспільні й політичні інституції (слідкують за тенденціями, вважають, що державні організації впливають на їхнє життя). Однак їхня участь у суспільних процесах зводиться лише до електоральних форм і не передбачає використання власного впливу. Підданий не створює правила, він діє, коли загальна політика вже розроблена, а його компетентність – це здебільшого обізнаність у своїх правах та умовах дії вже існуючих норм, ніж питання участі в їх створенні. Людина, яка демонструє підданський режим громадянства, – це пасивний бенефіціарій або жертва рутинних владних практик. Закон є те, чому вона кориться, а не те, що допомагає формувати. Підданий не має уявлення як долучитися до формування рішень і не прагне цього, не вважає громадський активізм необхідним, не вірить в ефективність колективної дії (73%).

“Болото” об’єднує байдужих. Вони не цікавляться подіями суспільного життя, політично безграмотні і не компетентні. Не готові взяти на себе відповідальність за стан справ у своєму населеному пункті або громаді (83%) і не бачать сенсу в громадянській активності (59%). “Болото” очікує поліпшення умов свого життя від зовнішніх інстанцій, часто критикуючи державні органи за недостатню увагу до їх проблем. Представників сегменту “болота” можна охарактеризувати як пасивних патерналістів.

“Тотально відчужені”. Це категорія осіб, абсолютно самовідмежованих від соціальних і політичних процесів. “Тотально відчужені” не вважають вплив державних політичних інститутів на своє життя хоча б якоюсь мірою значущим, і власне, не мають до них жодних претензій, на відміну від “болота”. Вони не цікавляться політикою і не орієнтуються в ній, не виявляють ніякої активності, в тому числі електоральної, – жоден з представників цього сегменту не планує брати участь

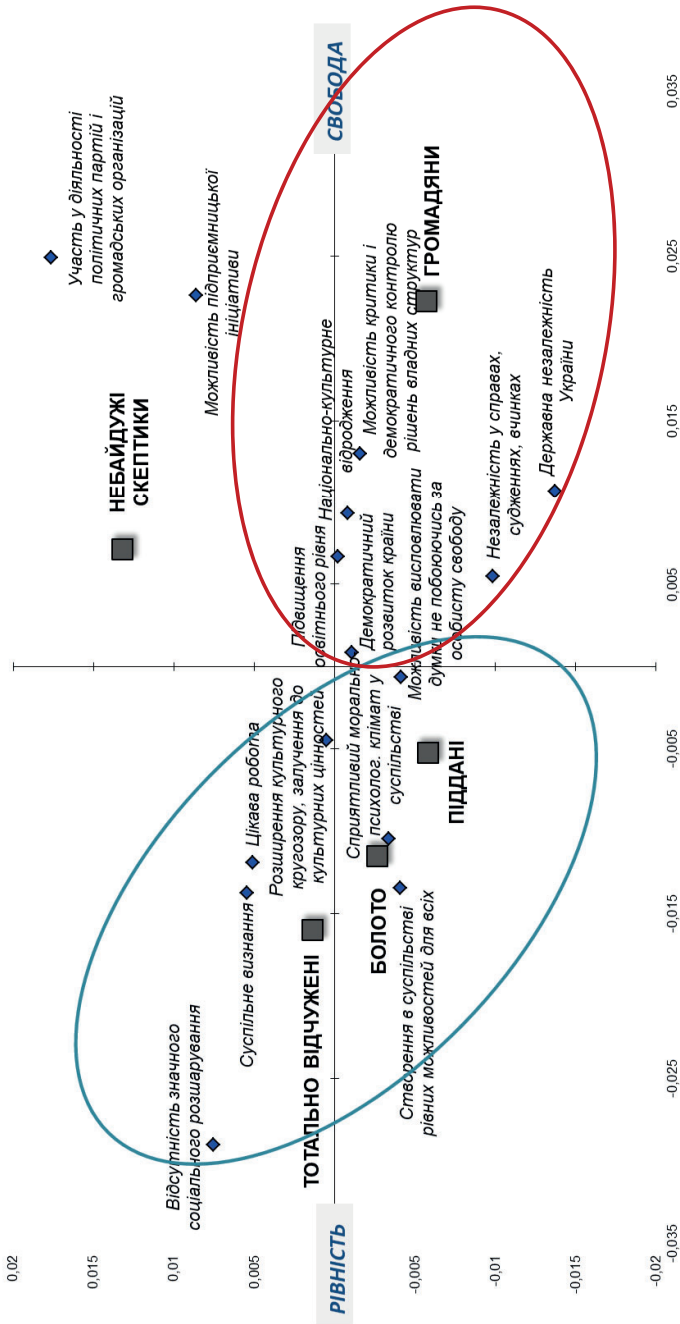

Рисунок 4. Ціннісний профіль сегментів за типом громадянської культури (за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2018 р., кореспонденс аналіз)

у голосуванні на наступних президентських виборах (100%). Серед цього сегменту домінує громадянська культура, характерна для традиційних (доіндустріальних) суспільств.

Цілоком очікуваним є те, що підданська громадянська культура більш поширена серед осіб старшого віку, жіноцтва та соціально уразливих категорій (рис. 2). Більше половини українців, старших за 60 років (54%), є “підданими”. Серед молоді та активної категорії населення – 30–39 років – ця частка становить третину (34%). Співвідношення представників цього сегменту серед жінок і чоловіків – 43% до 36%, а серед у даний час не працюючих підданські установки має майже кожен другий (46%).

Висока громадянська культура (“громадяни” + “небайдужі скептики”) більш поширена серед українців середнього віку (30–59 років), чоловіків, осіб з вищою освітою. Частка “громадян” серед економічно найбільш активної групи – підприємців – становить майже третину (32%), що в 2,5 раза більше, ніж серед найманих працівників. Це фактично підтверджує базову теоретичну тезу, за якою громадянство виникає в добу модерну під впливом переходу від статусних до договірних відносин. Саме інститути вільного ринку сформували автономних, компетентних, готових до співпраці суб’єктів, зацікавлених у рівності всіх агентів перед формальними правилами (нормами закону) [8]. А довіра до людей, не залежно від соціального походження партнера, згодом стає передумовою будь-якої транзакції, не тільки економічної.

Щодо регіональних відмінностей, то більш вираженою громадянськістю вирізняються мешканці західних і центральних областей (частки “громадян” та “небайдужих скептиків” становлять відповідно 38% та 42%). Серед населення Донбасу вона становить лише 27%, причому “громадян” серед них лише 2%. Поряд з цим на сході країни суттєво більше людей байдужих та відчужених від суспільних процесів. Так, у Донецькій і Луганській областях кожен четвертий (24%) належить до “болота”, а 13% – до “тотально відчужених”. На заході таких втричі менше – відповідно 11% і 3%.

Кожен тип громадянської культури пов’язаний з певними набором цінностей, персональних ідентифікацій, соціально-політичних настроїв та очікувань, мірою соціального

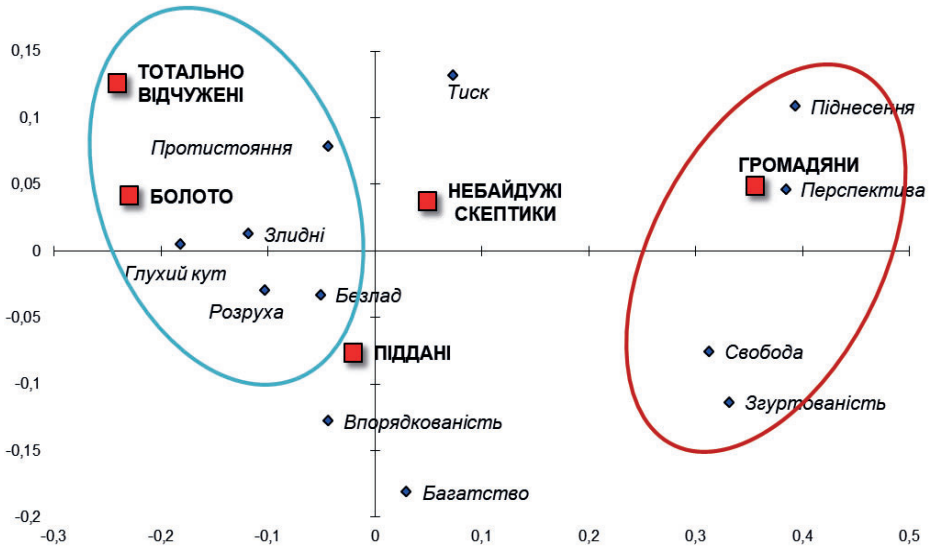

Рисунок 5. Образ сучасного українського суспільства серед сегментів за типом громадянської культури (за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2018 р., кореспонденс аналіз)

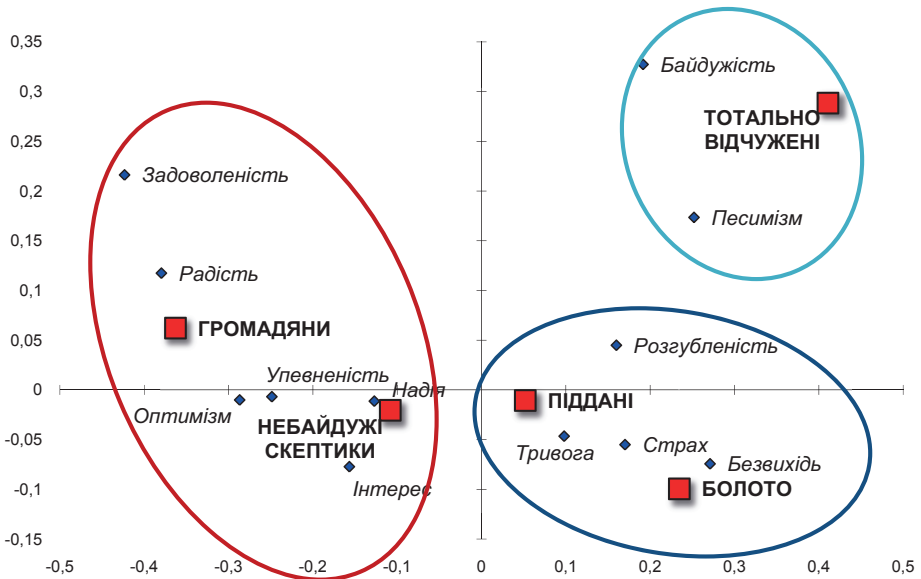

Рисунок 6. Почуття, пов'язані з майбутнім України серед сегментів за типом громадянської культури (за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2018 р., кореспонденс аналіз)

оптимізму тощо. Цілком передбачувано, що частка осіб, які насамперед визначають себе як громадян України, найвища серед сегменту “громадяни” (71%), а серед індиферентного до суспільних процесів “болота” домінують локальна і регіональна ідентичність (27% та 10%). А членами національної політичної спільноти вважають себе менше половини цього сегменту (47%). Цікавим маркером культурної ідентичності є питання про суб’єктивну оцінку близькості традицій, цінностей, норм поведінки мешканців різних європейських країн до власних. Кожен другий “громадянин” (50%) констатує свою схожість з населенням країн Західної Європи, і лише 37% – Східної Європи. Серед “нідданих”, навпаки, більшість відзначають свою культурну близькість до громадян східноєвропейських країн (44%), і більше третини (35%) – західноєвропейських. А серед “тотально відчужених” ці частки становлять 44% і 19%. Крім того, більше третини сегменту (37%) не змогли визначитись із відповіддю.

Тезу про те, що підґрунтям високої громадянської культури є впевненість у порядності та доброзичливості інших, підтверджують ціннісні профілі сегментів. Найвищий рівень довіри до співвітчизників серед “громадян” (58%). Більше половини “небайдужих скептиків” та “нідданих” також переважно або цілком довіряють людям (по 53%). А от серед соціально некомпетентних сегментів ці частки становлять дещо більше третини (“болото” – 36%; “тотально відчужені” – 35%). Суттєво різняться сегменти і за своїми громадсько-політичними ціннісними преференціями (рис. 4). Можливість демократичної критики влади, державна незалежність України, національно-культурне відродження та демократичний розвиток країни більш значущі для “громадян”. Представники “болота” і “тотально відчужених” декларують важливість відсутності значного соціального розшарування, створення в суспільстві рівних можливостей та сприйнятливого морально-психологічного клімату. З урахуванням усього спектра цінностей, які пропонувались учасникам опитування для оцінки, можна зробити висновок, що висока громадянська культура (“громадяни”, частково “небайдужі скептики”) пов’язана з цінностями індивідуальної свободи, автономії, самореалізації, проактивністю. Водночас як незрілій громадянськості (“ніддані”, “болото”, “тотально відчужені”) притаманні прагнення консервації

status quo, соціальної захищеності, матеріальної стабільності, передбачуваності і комфорту соціальних взаємодій, соціального визнання, – увесь ансамбль орієнтацій непродуктивного патерналізму [9].

Серед розходжень між сегментами уваги заслуговує сприйняття ними сучасного українського суспільства та почуття, пов'язані з його майбутнім. Не дивно, що українцям з низькою громадянською культурою соціум бачиться досить похмурим: у його образі домінують негативні конотації – протистояння, злидні, глухий кут (рис. 5, 6). Як “тотально відчужені” і “болото”, так і “піддані”, сприймають майбутнє України вкрай песимістично. Вони не вірять у можливість позитивних зрушень і свій потенціал як агента суспільних змін, не бачать шляхів покращення життя. Їх емоційна проекція в майбутнє навантажена страхом, тривогою, безвихіддю, розгубленістю. Натомість “громадяни” сповнені ентузіазму. Вони позитивно сприймають як поточний стан суспільства, так і його перспективу. Упевненість, радість, задоволеність, оптимізм – такі відчуття породжують у них роздуми про найближче майбутнє української держави.

Підсумовуючи, можна зазначити, що лише представники сегменту “громадян” є носіями зрілої партиципаційної культури. Це значить, що частка осіб, які усвідомлюють і використовують свій вплив на соціальні процеси та вважають, що мають не тільки права, а й обов'язки перед спільнотою, не перевищує серед українців 13%. “Небайдужих скептиків” можна розглядати як проміжний тип між високою громадянською культурою і підданським режимом. Але більшості українців незнайоме відчуття власної дієвої суб'єктності, так само як і відповідальність перед спільнотою та її членами. Крім того, домінуюча орієнтація на досягнення лише приватних цілей, без урахування спільних інтересів підтримує недовіру до людей і низький рівень толерантності до інакшості будь-якого гатунку. Оскільки ефективна реалізація власних інтересів найчастіше передбачає неформальні, позаінституційні взаємодії (чим, власне, живиться культура побутової корупції), обізнаність про механізми суспільних процесів залишається маргінальною.

Література

1. Наумова М. Рухливість соціально-політичних цінностей українців і перспективи ефективної демократії // Мінливості культури: соціологічні проєкції / за ред. Н. Костенко. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. С. 165–189.
2. Коэн Д. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / пер. с англ., общ. ред. И. И. Мюрберг. Москва: Весь Мир, 2003. 787 с.
3. Внук-Липинський Э. Социология публичной жизни / пер. с польськ. Е. Г. Генделя. Москва: Мысль, 2012. 536 с.
4. Патнам Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії. / пер. з англ. В. Ющенко. Київ: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. 302 с.
5. Инглхардт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. Москва: Новое изд-во, 2011. 464 с. (Библиотека Фонда “Либеральная миссия”).
6. Гудков Л. Д., Дубин Б. В., Зоркая Н. А. Постсоветский человек и гражданское общество. Москва: Московская школа полит. исследований, 2008. 96 с.
7. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / пер. с англ. Е. Генделя. Москва: Мысль, 2014. 500 с.
8. Умови громадянства: зб. ст. / за ред. Бартаван Стінбергена: пер. з англ., передмова та примітки О. О. Іваненко. Київ: Укр. Центр духовної культури, 2005. 264 с.
9. Ручка А., Наумова М. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України за період 1991–2016 рр. // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 57–67.

ЧОГО СЬОГОДНІ БОЯТЬСЯ УКРАЇНЦІ

У статті аналізуються найбільш поширені соціальні страхи сучасних українців у контексті їх взаємозв'язку з соціальною активністю і ставленням до майбутнього. Соціальні страхи – це складний соціальний феномен: вбираючи в себе динаміку негативно забарвлених емоційно-психологічних станів акторів різного рівня (від окремого індивіда до суспільства в цілому), вони виконують функції свого роду “охоронної сигналізації”, повідомляючи про чергові загрози життєздійсненню людей. Соціальні страхи в масовій свідомості населення України розглядаються не просто як ситуативні емоційні реакції або побоювання людей, а як стійкі стани переживання тривалі погрози, тривожні очікування соціальних спільнот і груп. Соціальні страхи є чутливими індикаторами змін, які свідчать про стани соціального неблагополуччя, незадоволеності і соціальної напруженості населення.

Ключові слова: соціальні страхи, українське суспільство, соціальне самопочуття, динаміка страхів, соціальна напруженість.

В статье анализируются наиболее распространенные социальные страхи современных украинцев в контексте их взаимосвязи с социальной активностью и отношением к будущему. Социальные страхи – это сложный социальный феномен: вбирая в себя динамику негативно окрашенных эмоционально-психологических состояний акторов разного уровня (от отдельного индивида до общества в целом), они выполняют функции своего рода “охранной сигнализации”, сообщая об очередных угрозах жизнеосуществлению людей. Социальные страхи в массовом сознании населения Украины рассматриваются не просто как ситуативные эмоциональные реакции или опасения отдельных людей, а как устойчивые состояния переживания длительные угрозы, тревожные ожидания социальных общностей и групп. Социальные страхи являются чувствительными индикаторами изменений, которые свидетельствуют о состояниях социального неблагополучия, неудовлетворенности и социальной напряженности населения.

Ключевые слова: социальные страхи, украинское общество, социальное самочувствие, динамика страхов, социальная напряженность.

The paper analyses the most common social fears of Ukrainians in the context of their social activity at the moment and their attitudes towards the future. Social fears are a complex social phenomenon: they absorb a full range of negatively charged emotional and psychological states of actors at different

levels (from an individual to the society as a whole) and thus serve as a kind of "alarm", which warns of threats to people's daily lives. In Ukrainians' collective consciousness, social fears are not regarded as apprehensions of separate individuals or their emotional responses to a particular situation. Rather, they refer to a steady feeling of threat experienced by social groups and communities. Social fears are an indicator of unfavourable changes and evidence of social hardships, social tensions and dissatisfaction among the general population.

Keywords: *social fears, Ukrainian society, social well-being, the dynamics of fears, social tension.*

Сучасні українці підходять до майбутнього з розумінням, що воно є дуже варіативним, а його можливі варіанти здійснення залежать від прийнятих ними рішень, а відтак, й від думок, настроїв і настанов, які зумовлюють вжиті зусилля і дії. Розвиток суспільства відбивається в специфічних формах умонастроїв населення щодо можливого майбутнього. Суспільний розвиток з погляду стабільності і особливостей його реалізації може сприйматися населенням як у позитивних оцінках (наприклад, через фіксацію реальних досягнень або принаймні сподівань на поліпшення життя в цілому чи в його окремих сферах), так і в негативних (відзначення гострих проблем суспільного розвитку, негараздів, страхів тощо).

Страх – це не тільки емоція, яка виникає під час уявної чи реальної загрози фізичному існуванню індивіда/індивідів, а й стан, який характеризується невпевненістю в надійності біологічного й соціального існування і благополуччя окремої людини або певної спільноти, тривалим очікуванням і переживанням небезпеки, руйнування цінностей і принципів, втрати життєвих орієнтирів, аномією, зневіренням, негативними переживаннями щодо майбутнього. Сучасні проблеми, що зумовлені економічними, соціальними і політичними чинниками, детермінують посилення соціальних фобій, які внаслідок кумулятивного ефекту можуть позбавляти людей, певні соціальні верстви і спільноти або суспільство загалом надій на краще майбутнє і впевненості у завтрашньому дні, вести до втрати почуття перспективи, забарвлювати світосприйняття в темні тони, призводити до соціальної аномії та загальної депресії.

Соціальні страхи сучасних українців “вийшли на поверхню” з початку 90-х років минулого століття, саме тоді, коли попередня соціальна система доволі несподівано розвалилася, Україна отримала державну незалежність, а суспільство постало перед необхідністю серйозних змін у соціальному устрої. Страшним для багатьох виявилось навіть саме усвідомлення незворотності повернення до старих часів з їх відносною стабільністю, державним патерналізмом, звичними ціннісними орієнтирами і зрозумілими правилами життя.

Економічні, політичні і соціально-культурні трансформації в Україні кардинально змінили звичний спосіб життя українців, привели до зміни підвалин соціального функціонування суспільства. Необхідність пристосування до нової дійсності спровокувала несподівано сильні емоційні реакції серед населення, що викликало інтерес соціологів до цього феномену і започаткувало більш-менш системне дослідження колективних переживань населення пострадянських країн. Особливої актуальності набуло вивчення станів страху як складових масових настроїв. Соціологи розглядають ці стани як агреговані реакції на загальну ситуацію в країні і як переживання будь-яких конкретних її аспектів, наприклад, зубожіння населення, ймовірності встановлення диктатури в країні, проблеми корупції тощо. Дані феномени, будучи одним з наслідків відповідних соціальних подій і процесів, водночас є джерелом негативних суспільних проявів і дій.

Відтоді, власне, фахівцями Інституту соціології НАН України і здійснюється послідовне моніторингове дослідження соціального самопочуття українців.

Дані моніторингу упродовж останніх років дають змогу відстежити тенденції змін в оцінках українців щодо найближчого майбутнього. Порівняємо дані за 2005-2018 рр., зважаючи на те, що 2005 р. став роком підвищення рівня соціального оптимізму після подій Помаранчевої революції; 2010 р. – це рік великих надій на зміну життя на краще у зв'язку з приходом до влади в результаті демократичних виборів В. Януковича та розчаруванням у лідерах Помаранчевої революції, насамперед у попередньому президенті України В. Ющенку; 2013-й став останнім роком безславного правління В. Януковича; 2014 р. – поворотним у новітній історії України (пова-

лення режиму В. Януковича та події в Криму та на Донбасі, а фактично – захоплення та анексія Криму і війна з сепаратистами з активним воєнним втручанням з боку сусідньої РФ, що стало найжорстокішим стресогенним чинником для всього населення України, вибори – невеликий сплеск оптимізму і очікування, що все більш-менш налагодиться); у 2017 р. таким джерелом оптимізму стало отримання безвізу; у 2018 р. відбулося різке падіння соціального оптимізму і зростання песимістичних настроїв внаслідок нереалізованих надій і очікувань громадян України (табл. 1).

Таблиця 1

“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш владнається чи ніякого покращення не відбудеться ?” (%)

Варіанти відповідей	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Жодного покращення не буде	18,3	26,1	59,7	39,9	51,7	59,0	48,4	52,1
Важко сказати	41,5	43,2	28,2	37,6	27,3	24,8	29,2	30,8
Більш-менш налагодиться	40,2	30,6	12,1	22,3	19,0	16,0	21,2	17,1

Тільки у 2005 р. частка соціальних оптимістів значно перевищувала частку соціальних песимістів. Соціальні очікування, пов’язані з Помаранчевою революцією, характеризувалися подвійною “перевагою” оптимістів над песимістами в українському суспільстві. Надії на покращення життя не виправдали себе в період правління В. Ющенка, який деякий час уособлював Помаранчеву революцію в масовій свідомості українців. Це призвело до того, що старт президентського правління В. Януковича відбувався на тлі абсолютно іншого співвідношення песимізму/оптимізму – у 2010 р. оптимісти перевищували песимістів лише на 4,5%. До того ж частка тих, кому притаманна цілковита втрата соціального оптимізму, зростає в 1,5 раза, а кількість оптимістів зменшилася на чверть. “Прозріння” настало вже у 2013 р. – до цього часу частка песимістів становила близько 60%, тоді як оптимістів було в п’ять разів менше.

Президент П. Порошенко почав свою діяльність у складних умовах: загальна кількість песимістично налаштованого щодо життєвих перспектив населення становила 40%, а оптимістів виявилось практично удвічі менше, ніж песимістів.

Проте порівняно з 2013 р. абсолютно очевидний подвійний “приріст” соціальних оптимістів і зниження на третину кількості песимістів, що схиляє до висновку про те, що, незважаючи на надскладну ситуацію у всіх сферах соціального життя та тягар війни, українці мають підстави для соціального оптимізму та позитивних очікувань і плекають надії на краще. Проте у 2018 р. ілюзії щодо омріяного покращення розвіялися остаточно, розчарування опанувало маси, і співвідношення песимістів і оптимістів становило 3: 1.

Дані опитувань громадські думки в Україні та моніторингових опитувань населення за останні роки дають змогу проаналізувати й зіставити спектр переважаючих соціальних почуттів щодо майбутньої долі України та переживання власного майбутнього (табл. 2).

Як бачимо, показники переживань щодо власного майбутнього порівнянно з показниками переживання майбутнього України всі останні роки були набагато сприятливішими й у позитивній частині спектра переживань, й у негативній, за винятком хіба що байдужості в певні роки. Динаміка таких важливих суб’єктивних складових соціального самопочуття (й водночас чинників соціального оптимізму/песимізму), як емоційні переживання майбутнього своєї країни й власного майбутнього людини, дуже показово характеризує стан людського потенціалу населення в його неречових формах.

З наведених даних випливає, що динаміка суспільних настроїв у спостережуваному часовому діапазоні (період з 2013 р. по 2018 р.) характеризується помітним збільшенням частки людей, які відмітили посилення таких позитивних настроїв, як надія, оптимізм (щоправда, посилення оптимізму спостерігається щодо власного майбутнього, а ось оцінюючи майбутнє України, респонденти демонструють, хоча і дуже повільне, але невпинне зниження), упевненість, радість, що характерно як для сприйняття майбутнього України, так і сприйняття власного майбутнього. Причому показники в позитивній частині спектра переживань з більшістю почуттів практично збігаються. Це свідчить про те, що респонденти не відокремлюють свою долю від долі України і бажають своїй країні такого ж майбутнього, як і собі.

Водночас було зафіксоване помітне зростання частки тих, хто відчуває переважно негативні почуття, коли розмірковує

Таблиця 2

**Переживання майбутнього України
та власного майбутнього (%)***

Почуття	щодо майбутнього України						щодо власного майбутнього**				
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2013	2014	2015	2016	2017
<i>Позитивний спектр переживань</i>											
Надія	32,1	48,8	44,2	44,4	46,7	43,4	35,4	48,6	40,9	45,9	46,8
Оптимізм	14,1	23,5	22,8	21,9	20,6	20,1	19,2	24,7	26,4	29,2	26,3
Інтерес	11,9	10,2	11,4	10,0	14,1	15,2	15,3	15,0	12,3	15,4	18,7
Упевненість	5,1	11,7	7,2	7,8	8,9	11,5	8,2	11,8	7,6	11,5	10,9
Задоволеність	1,7	2,9	1,6	2,2	2,4	4,2	2,9	5,0	2,1	3,7	3,3
Радість	1,4	4,1	1,7	2,3	2,7	5,1	2,9	4,8	3,1	5,2	5,2
<i>Негативний спектр переживань</i>											
Тривога	30,8	44,5	40,3	37,6	34,3	37,6	33,1	40,0	37,2	32,6	30,2
Страх	22,0	23,6	21,0	22,9	16,9	21,1	21,4	18,2	21,6	16,9	15,4
Безвихідь	17,8	8,9	12,0	11,0	11,5	18,2	16,5	17,5	13,3	9,8	11,6
Розгубленість	17,1	13,4	16,6	14,0	16,5	23,4	23,5	8,7	23,4	18,6	20,9
Песимізм	11,4	5,7	10,7	10,3	11,8	14,1	9,8	5,2	8,7	7,1	9,1
Байдужість	4,8	1,6	2,2	1,7	2,8	3,7	3,7	1,7	2,3	2,1	2,1
Інше	0,4	0,6	0,7	0,2	0,3	0,1	0,3	0,1	0,5	0,3	0,2
Важко відповісти	10,9	7,1	4,1	5,5	5,4	5,8	9,6	7,8	4,3	5,0	5,8

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

**Поточного року запитання щодо переживання власного майбутнього не увійшло до опитувальника.

про майбутнє нашого суспільства. Переживання тривоги дуже різко зросло у 2014 р. у зв'язку з анексією Криму та воєнними діями на Донбасі, а переживання страху щодо майбутнього України актуалізується, як правило, збігаючись у часі зі знаковими загостреннями відносин з "північним сусідом". Таким чином, частка умовних песимістів, людей, сприйняття якими майбутнього забарвлене переважно такими переживаннями, як безвихідь, розгубленість, песимізм, байдужість, у нашому суспільстві наразі протягом останніх років дещо зростає. Негативна частина спектра переживань щодо майбутнього країни

виражена навіть більшою мірою порівняно з такими ж переживаннями щодо власного майбутнього. Стурбованість майбутнім країни, затьмареним війною, корупцією, всілякими економічними негараздами, свідчить, на нашу думку, про підвищення градусу соціальної напруженості в українському суспільстві.

На жаль, загалом негативи в сумі переважають позитиви, і баланс складається не на користь позитивних почуттів щодо майбутнього України на відміну від переживання українцями власного майбутнього, де все навпаки. Позитивним полюсом переживань людей стосовно майбутнього України, а також і власного майбутнього залишається почуття надії. Цей показник у 2014 р. зазнав обнадійливого підвищення до 48,8% після катастрофічного падіння нижче 50-відсоткового бар'єра, починаючи з 2011 р. (35,5%). У 2013 р. він становив усього 32,1%, охоплюючи фактично менше третини опитаних. Аналогічна картина вимальовується й у розподілі почуттів пересічних українців щодо власного майбутнього. Позитивний баланс самопочуття людини підтримується головним чином саме надією, яка рятує людину від розпачу й є свого роду генератором життєвих сил навіть за відсутності об'єктивних умов для нормальної життєдіяльності.

Загострення суспільної ситуації завжди супроводжується посиленням як негативних, так і позитивних переживань, що спричиняє помітні відмінності емоційних настроїв з року в рік. Наразі з оптимізмом дивляться у майбутнє країни 20,6% опитаних порівняно з 14,1% у 2013 р., з надією – 43,4% проти 32,1% у 2013 р. Водночас негативні очікування теж дещо зросли. Нестабільність суспільної ситуації спричинила помітне зростання почуття тривоги щодо майбутнього України. Якщо у 2013 р. її відчували 30,8% респондентів, то сьогодні – вже 37,6% опитаних; саме зараз переживають почуття розгубленості – 23,4% проти 17,1% у 2013 р.; зросла частка песимістів – з 11,4% у 2013 р. до 14,1% у 2018 р. Частка тих, хто дивиться у майбутнє зі страхом, практично не змінилася (22,0% у 2013 р.) і становить наразі 21,1%.

Дані дослідження дають підстави для твердження про певний запас міцності, який підтримується саме надією на краще, що дає змогу більшості українців зустрічати нові виклики, спираючись на попередній життєвий досвід, та з певним оптимізмом дивитись у майбутнє.

Отже, життєвий досвід людей і шкала їхніх основних життєвих цінностей прямо відбивається в соціальних страхах – масових уявленнях про те, що може становити реальну загрозу для стабільності існування і життєвого процвітання. Страх очікування негативних подій і процесів, які оцінюються людьми як імовірні безпосередньо для них або для їхніх нащадків, відіграє важливу і в деяких випадках навіть домінуючу роль у житті особи і суспільства. Якщо дотримуватися думки, що страхи – це своєрідна форма існування в людській свідомості найважливіших життєвих цінностей, концентрований вираз, квінтесенція того, що люди бояться втратити, то стає зрозумілим, що їх ієрархія в структурі очікувань населення – один з найважливіших інтегральних показників якості людського життя. Суб'єктивні оцінки актуальних соціальних загроз, що визначають соціальне самопочуття населення України, слугують доволі надійним барометром, який дає змогу судити про ціннісні пріоритети та морально-психологічну ситуацію в українському суспільстві. Остання характеризується дисбалансом ціннісно-нормативних орієнтацій, посиленням приземлено-прагматичних тенденцій у свідомості і поведінці людей, суперечливим поєднанням прогресивних і консервативних елементів у сприйнятті як сучасного життя, так і майбутнього країни.

За даними моніторингового опитування громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2018 р. рівень страхів населення порівняно з минулими роками знизився з більшості позицій, хоча й не дуже суттєво. Головні страхи українців – *соціально-економічні*. Традиційно громадяни України побоюються зростання цін, безробіття, не виплати зарплат, пенсій тощо. Треба відмітити, що ці страхи постійно займають перші три місця в ієрархії побоювань пересічних українців. Ці страхи переважають й сьогодні. Найбільше українці бояться зростання цін (74,3%), тобто впродовж двох з половиною десятиліть поспіль три чверті населення України стабільно перебувають у напруженні через страх перед некерованим і постійним зростанням цін. Невиплати зарплат, пенсій і безробіття побоюються у середньому дві третини українських громадян. Дані поточного року демонструють деяке зниження поширеності цього виду страхів на 3% (щодо зростання цін і безробіття) та практично на 6% зменшилося відчуття страху не виплати зарплат і пенсій.

Показники з блоку соціально-політичних страхів, таких як напад зовнішнього ворога на Україну, розпад України як держави, помітно знизилися (практично на 2%), ці небезпеки сьогодні відмітили кожен третій та кожен четвертий респондент відповідно; громадяни України не змінили свою думку щодо можливості повернення до старих часів застою – цей різновид страхів притаманний 11,3% опитаних, а ось відчуття посилення небезпеки встановлення диктатури у країні за останній рік трохи підвищилося (17,7% у 2017 р. і 19,1% у 2018 р. відповідно). У структурі актуальних страхів населення України за останні два роки необхідно відзначити помітне підвищення частки таких соціальних загроз, як, міжнаціональні конфлікти – частка тих, хто побоюється міжнаціональних конфліктів, становила 17,4% у 2017 р. та 20,1% у 2018 р. (різниця майже 3%). Значущого зростання зазнали побоювання міжрелігійних конфліктів – відчуття небезпеки міжрелігійних конфліктів зросло майже вдвічі (з 8,2% у 2017 р. до 14,7% у 2018 р.).

Суттєво зросли показники побоювань холоду в квартирі (з 25,05 у 2017 р. до 31,3% у 2018 р.), що цілком зрозуміло, враховуючи розвиток подій на сході України та протистояння з РФ – поки що основного та незамінного постачальника енергоносіїв. І навпаки, побоювання щодо можливого голоду знизилися – якщо у 2017 р. ці страхи охоплювали 32,6% опитаних, то 2018 р. частка респондентів, які відмітили наявність страху голоду, становила 27,3%.

Побоювання щодо зараження небезпечними для життя інфекціями залишаються незмінними впродовж трьох останніх років – на них вказують трохи більше 23% респондентів, проте наслідків катастрофи на ЧАЕС стали побоюватися більше – якщо у 2017 р. тільки 10,6 % респондентів вказали на побоювання такого роду, то у 2018 р. показники з цих побоювань зросли до 12,2%.

За останні два роки різко зросла кількість тих, хто вибрав відповідь “насправді нічого не боюся”. У 2016 р. таких відповідей було 1,3%, а у 2017–2018 рр. частка таких “безстрашних” зросла в 2,5 раза (табл. 3).

Результати опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова наприкінці 2018 р. свідчать про те, що

Таблиця 3

**Як Ви вважаєте, чого люди бояться
зараз найбільше? 2012–2018 рр. (%)**

<i>Джерела страхів</i>	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
<i>Соціально-економічні</i>							
Зростання цін	80,6	79,6	63,0	75,4	81,0	77,1	74,3
Безробіття	79,4	78,1	60,2	70,3	72,6	60,6	57,8
Невиплати зарплат, пенсій тощо	65,8	75,4	60,8	68,5	61,0	62,7	57,0
Зупинки підприємств	35,7	36,4	36,0	38,7	37,8	33,5	27,4
<i>Соціально-політичні</i>							
Нападу зовнішнього ворога на Україну	6,8	9,5	59,6	51,8	42,7	38,3	36,9
Розпаду України як держави	11,8	14,4	45,9	29,3	32,5	27,9	25,6
Встановлення диктатури у країні	14,3	18,3	16,8	17,4	20,3	17,7	19,1
Повернення до старих порядків часів застою	7,7	7,5	12,0	13,1	10,9	11,1	11,3
<i>Життєзабезпечення</i>							
Зростання злочинності	45,5	49,3	42,5	41,3	51,3	42,8	43,4
Холоду в квартирі	23,7	18,4	23,7	25,6	29,4	25,0	31,3
Голоду	37,3	29,8	33,4	39,0	38,8	32,6	27,3
Масових вуличних безпорядків	16,6	18,6	32,8	26,2	28,1	21,8	21,4
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	9,8	7,4	13,9	15,1	20,4	13,2	12,3
<i>Внутрішні конфлікти</i>							
Міжнародних конфліктів	10,7	14,3	35,0	20,1	24,9	17,4	20,1
Міжрелігійних конфліктів	5,6	8,6	12,3	7,8	11,2	8,2	14,7
<i>Екологія, здоров'я</i>							
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	34,5	36,6	17,4	19,6	23,7	23,2	23,2
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	16,7	18,6	9,2	12,2	11,9	10,6	12,2
<i>Інше</i>							
Іншого (чого ще?)	1,6	1,7	5,1	3,7	3,6	1,9	0,5
<i>Нічого не бояться</i>							
По-справжньому нічого не бояться	2,7	4,8	1,8	0,9	1,3	3,2	3,4

більшість українців головним чином почуваються незахищеними від пограбувань і крадіжок, а також від хуліганських дій і замаху на життя (зокрема, респондентів запитували, чи почуваються вони захищеними від різних загроз). Тобто якщо страх зростання злочинності розкласти на окремі різновиди ризиків у цій сфері соціальних негативів та запитувати респондентів, чого бояться саме вони, а не інші люди, то результати замірів щодо переживання українцями тих чи тих загроз виявляються набагато менш оптимістичними.

Так, у цьому дослідженні виявилось, що загалом 81,3% опитаних українців заявили, що почуваються незахищеними від пограбувань і крадіжок; 80,4% учасників опитування вважають себе беззахисними від хуліганських дій; 71,4% респондентів – від замаху на життя і стільки ж (71,4% опитаних) – від терористичних актів.

Три чверті населення (75,1% респондентів) згідно з даними цього ж опитування побоюються воєнної агресії; 76,6% респондентів почуваються незахищеними від епідеміологічних захворювань; визнають себе беззахисними від техногенних катастроф – 77,7%; від великих стихійних лих – 78,1% опитаних.

Отже, найбільше громадяни України побоюються зростання цін, не виплати зарплат, пенсій тощо. Треба відмітити, що ці страхи постійно посідають перші три місця в ієрархії побоювань пересічних українців. Ці страхи переважають і сьогодні, оскільки наша країна перебуває не тільки у стані тривалої економічної і соціально-політичної кризи, а й фактично у стані внутрішньої та зовнішньої війни, а також безробіття, зупинки підприємств (весь блок соціально-економічних страхів), зростання злочинності, зараження небезпечними для життя інфекціями та наслідків катастрофи на ЧАЕС, але показники з усіх цих побоювань істотно знизилися та як би “пригасли” на тлі більш актуальних й дуже небезпечних чинників, від яких залежить те, чи існуватиме сама Україна як незалежна держава.

Відбулись істотні зміни в ієрархії домінуючих страхів: якщо, починаючи з 2004 р., опитані вважали, що наразі люди найбільше бояться зростання цін (до 79,6% у 2013 р.), безробіття (78,1% у 2013 р.) та не виплати пенсій (75,4%), то у 2018 р., попри загально визнані та статистично підтвержені негативні

тенденції у фінансовому секторі, промисловості та соціальній сфері, що теоретично могли б вплинути на подальшу актуалізацію цих проблем у масовій свідомості, всі згадані показники, хоча і зберегли за собою топ-місця у рейтингу основних загроз, доволі значно впали, зокрема страхи безробіття та не виплати зарплат і пенсій.

У структурі актуальних страхів населення України за останні два роки необхідно відзначити величезне порівняно з 2013-м довоєнним роком підвищення частки таких соціальних загроз, як напад зовнішнього ворога на Україну (в чотири рази), розпад України як держави (майже вдвічі), міжнаціональні конфлікти (в півтора раза), що пояснюється сучасними воєнними діями на сході України і агресією з боку РФ. Суттєво, в півтора раза, зросли небезпеки напливу біженців, переселенців і приїжджиків, настільки ж зросли показники побоювань холоду в квартирі, що теж зрозуміло, з огляду на події на сході України та протистояння з РФ - поки що основного та незамінного постачальника енергоносіїв. Значущого зростання також зазнали побоювання міжрелігійних конфліктів і повернення до старих часів застою (більш як 1,5 раза). А ось страх встановлення диктатури в країні практично не змінився після повалення попереднього режиму.

Варто звернути увагу на те, що проблеми, які безпосередньо впливають на базові умови життя (зокрема, санітарно-епідеміологічна ситуація, житлові умови, споживча безпека), не розглядаються респондентами як домінуючі: зокрема, загальна оцінка голоду як загрози, якої люди бояться найбільше, взагалі не зросла з минулого року, а, навпаки, знизилась більш як на 5%. Побоювання стосовно зараження загрозливими для життя інфекціями та наслідків Чорнобильської катастрофи значно впало – у 1,5 раза.

У 2013 р. різко зросла частка тих, хто вибрав відповідь “насправді нічого не боюся” (4,8%), а це майже вдвічі більше, ніж у попередньому 2012 р. Потім частка таких “безстрашних” так само різко зменшилася у 2,5 раза і не перевищувала двовідсоткову відмітку, а протягом 2017–2018 рр. знову зросла майже вдвічі.

Соціальні страхи виникають і формуються як реакція людей і спільнот на фруструючі події (або ризики їх настання, що оцінюються, поза тим реальні вони чи уявні, як конкретна

загроза), які руйнівним чином впливають на сформований баланс взаємин і взаємодій у тому чи іншому співтоваристві і ведуть до негативних наслідків. Ця реакція може супроводжуватися найрізноманітнішими проявами, набувати різних форм, чи йдеться, наприклад, про втрату довіри до влади та найважливіших соціальних інститутів, або про поширення настроїв незадоволеності існуючою ситуацією в тій чи іншій життєво важливій сфері, або про стихійні масові прояви ажіотажного попиту з метою створення “стратегічних запасів на чорний день” тощо. Найбільш радикальними й небезпечними за своїми наслідками є протестні масові дії деструктивного характеру, що викликані страхами та супроводжуються насильством.

Але зазвичай такій стадії відкритого конфлікту передують фаза прояву латентних ознак соціальної напруженості, серед яких, у сукупності із посиленням негативних очікувань населення, зокрема, щодо консервації або погіршення свого нинішнього важкого становища, падінням довіри/підвищенням ступеня недовіри до провідних соціальних акторів та їх діяльності, у тому числі до основних владних і громадських інститутів, помітну роль відіграє поширення різного роду страхів. Тобто суб’єктивними референтами соціальної напруженості виступають думки і переживання людей, що виражають їхнє ставлення до тих чи інших подій, оцінки умов життя і ступеня задоволення життєво важливих потреб, стану суспільних відносин у різних сферах життя, дотримання основних прав і свобод тощо. Соціальні страхи, тобто переживання людей з приводу можливого з їх погляду негативного розвитку подій, які оцінюються людьми як імовірні безпосередньо для них або для їхніх нащадків, відіграє важливу і в деяких випадках навіть домінуючу роль у житті особи та суспільства.

ЖАНРОВІ УПОДОБАННЯ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядаються проблеми художнього споживання. Зокрема, йдеться про жанри, які позначені стійкими уподобаннями аудиторії. Наголошується, що проблемність ситуації полягає в тому, що практика жанрових уподобань, де перші місця традиційно займають комедії, детективи, мелодрами, не відповідає теоретичним настановам щодо призначення мистецтва долучати людину до вищих цінностей буття, розкривати сутність глибоких життєвих смислів. Обґрунтовується позиція авторки щодо чинників, які зумовлюють звернення до названих жанрів, та їхній реальний внесок у наповнення життєвого простору людини.

Ключові слова: мистецтво, жанр, художнє споживання, художні уподобання, емоційне насичення, психологічна розрядка, вплив мистецтва.

В статтє рассматриваются проблемы художественного потребления. В частности, речь идет о жанрах, которые отмечены стойкими предпочтениями аудитории. Подчеркивается, что проблемность ситуации состоит в том, что практика жанровых предпочтений, в которых первые места традиционно занимают комедии, детективы, мелодрамы, не отвечает теоретическим положениям о назначении искусства приобщать человека к высшим ценностям бытия, раскрывать сущность глубинных жизненных смыслов. Обосновывается позиция автора касательно факторов, которые обуславливают обращение к названным жанрам, и их реальный вклад в наполнение жизненного пространства человека.

Ключевые слова: искусство, жанр, художественное потребление, художественные предпочтения, эмоциональное насыщение, психологическая разрядка, воздействие искусства.

The article focuses on the problem of artistic consumption; in particular, on genres marked by persistent preferences of the audience. It is underscored that the problematic character of this situation results from the fact that the practice of genre preferences, in which comedies, thrillers, crime movies, melodramas, etc. traditionally take first place, does not agree with the theoretical standpoint that the goal of art is to introduce a human to lofty values or reveal the essence of the underlying senses of life. The given article substantiates the author's position regarding factors that determine appeal of these genres to the audience, as well as their real contribution to filling up the "living space" of a human.

Keywords: art, genre, artistic consumption, artistic preferences, emotional saturation, emotional satiety, psychological relaxation, the impact of art.

Лідерство серед жанрів, яким віддають перевагу українці, стійко утримують комедія, детектив, мелодрама. Вони можуть іноді мінятися місцями, але поки що жодний з інших жанрів не може претендувати на місце на п'єдесталі художніх уподобань населення України. Про це свідчать дані, отримані в результаті опитувань, які проводяться кілька десятиліть у рамках соціологічного дослідження "Українське суспільство". Зазначимо, що таку ж картину уподобань показували й соціологічні дослідження, які проводилися за радянських часів.

Можна по-різному ставитися до такого вибору реципієнтів – вважати його проявом нерозвиненого смаку, невисоким рівнем естетичного розвитку тощо. Але підтверджена десятиліттями стійкість тенденції щодо вибору споживачами творів для художнього споживання постає вартою уваги для осмислення. На цьому шляху необхідно враховувати, що багато десятиліть у теоретичних підходах до розуміння витоків ставлення реципієнтів до мистецтва, його очікувань від спілкування з художнім твором перше місце займали естетичні та художні установки, потреби, смаки. Але ж треба визнати, що дані підходи жодним чином не можуть пояснити, чому споживачі вперто обирають жанри, які тривалий час відносили до так званих "низьких" жанрів.

Однак не тільки прихильність до названих жанрів дає нам підстави вважати, що значне місце у ставленні до мистецтва, у виборі творів, для переважної частини аудиторії займають чинники позаестетичного та позахудожнього ґатунку. Ми говоримо про переважну частину аудиторії тому, що багаторічні опитування показують, що тільки незначний відсоток глядачів, слухачів, читачів здатні до рефлексії щодо естетичних і художніх очікувань та можуть саме за цими ознаками оцінювати мистецький твір.

Тому треба уважно придивитись до того, що ж спонукає реципієнтів звертатись саме до комедії, детективу, мелодрами. У моніторингу українське суспільство був поставлений блок запитань щодо мотивів звернення до мистецтва. За кількістю відповідей на першому місці опинилося бажання відпочити, розважитись – майже 45%. На другому – отримати нову інформацію – 34%. На третьому 24% – отримати естетичне задоволення. Здавалося б, що остання відповідь суперечить

нашим твердженням про незначне місце естетичної рефлексії у виборі твору. Але зазначимо, що суперечностей тут немає. Адже у відповіді йдеться про естетичне задоволення, тобто про бажання отримати позитивні емоції, а не про інтелектуальні, раціоналістичні за своєю суттю зусилля [1].

Слід також зазначити, що на відповіді респондентів впливає складова суспільної свідомості, де розуміння значущості культури, мистецтва формується в нашій країні з дитячих років. Про необхідність весь час відтворювати в суспільній свідомості таке ставлення до культури впевнено стверджують і респонденти. Тільки 3,8% відповіли, що вони повністю не погоджуються з твердження про важливість виховувати дітей і молодь на культурних традиціях. Ще трохи більше 11% респондентів не надають великого значення такому вихованню. Проте далі за шкалою відповідей починається відчутне зростання тих, для кого є важливим виховання на культурних традиціях. Повністю погоджуються з цим 37% , і ще більше – 47% респондентів схиляються до важливості даного виховання [2].

Крім того, треба зазначити, що відповіді респондентів засвідчують про існування певного розриву між публічно спрямованими відповідями щодо свого ставлення до культури і приватним споживанням. Якщо з позиціонуванням респондентами себе як поціновувачів культури дедалі більш-менш зрозуміло, то з сутністю потреб, очікувань, уподобань, якими керується реципієнт у приватному споживанні художнього продукту, ще треба розібратися.

Повторимо, що сутність цих потреб міститься якраз у позаестетичних та позахудожніх площинах. Психологи можуть засвідчити, що повсякденність, яка позначена зазвичай рутинністю дій, відсутністю подій як удома, так і на роботі, у навчанні, емоційно виснажує людину. Для нормальної життєдіяльності їй потрібна психологічна розрядка, емоційне насичення позитивними враженнями. Це не менш важливо, ніж фізичний відпочинок, відновлення сил. Звісно, кожний обирає дозвіллену діяльність за своїми уподобаннями. Її проведення залежить також від наявності у реципієнта вільного часу, матеріальних можливостей. Саме звернення до мистецтва постає як найбільш доступний спосіб розв'язати

проблеми психологічного емоційного відновлення людини. Мабуть, саме тому повністю погоджується з тим, що твір на-самперед повинен приносити задоволення і насолоду – 29% респондентів. І ще 43% схиляються до такої думки. Тобто більше двох третин населення реально потребують задоволення в потребі в досягненні психологічного комфорту [2].

Різні види мистецтва, особливо жанри, не однаковою мірою вирішують такі питання. Точніше можна сказати, що кожний вид мистецтва містить жанри, які задовольняють різні потреби споживачів, відповідають різним запитам. Цілком зрозуміло, що так звані легкі жанри – комедії, мелодрами, детективи, а нині ще й фентезі – найбільше відповідають задоволенню потреб у психологічній розрядці, емоційному насиченні. Вони значною мірою перебрали функції, які століттями виконувала народна творчість: підтримувала в людині надію, віру в перемогу добра, любов до світу, до близьких людей, допомагала їй вистояти в життєвій боротьбі. Ми звертаємо на цю обставину особливу увагу тому, що митці, причетні до мистецтва фахівці, зазвичай бачать свою місію в тому, щоб змусити реципієнта усвідомити недосконалість оточуючого його світу, спровокувати рефлексію щодо власної недосконалості, сформувані бажання спрямувати свої зусилля на перетворення світу й себе.

Ми вважаємо, що, попри визнання важливості внеску мистецтва в соціальний розвиток, у встановленні високої планки гуманістичних, етичних, естетичних вимірів у суспільній свідомості, не варто недооцінювати і його можливості допомагати людині долати труднощі повсякдення, відновлюватися до подальшої життєдіяльності. Отже, різниця між високим мистецтвом і тими жанрами, які ще не так давно називали “нижчими”, полягає в тому, що твори першого ґатунку спрямовані на те, щоб “вихопити” людину з життєвого потоку, змусити її перейнятися і пережити як власну проблему негаразди, які заважають реалізувати уявлення про світ, що має бути побудованим на етичних та гуманістичних засадах. Завдання творів другого спрямування полягає в тому, щоб допомогти людині максимально скоротити відстань між світом і собою, прийняти його як даність з усіма недоліками, непорозуміннями, вадами. Хоча й у цих творах пропонуються шляхи розв’язання

соціальних, життєвих проблем, досягнення бажаного, перемоги добра над злом.

Можна скептично ставитися до пропонованих рецептів щастя в творах другого ряду – згадувати про омріяного принца на білому коні, попелюшку, яка перетворюється на красуню, героя-одинака, який завжди виходить переможцем тощо. Начебто для цього є підстави. Власне глядачі й ставляться до цих історій з доброю посмішкою, бо розуміють, що більшою мірою це казки для дорослих. Звісно, це казки, але ж які бажані для деякої частини аудиторії, як і надії, що вони втілюють, надихаючи на віру в краще майбутнє. Споживачі таких творів зігріваються думкою, що “не все погано в нашому домі”, хоча б тому, що в своєму житті не переживають таких потрясінь, незгод, як герої мелодрам, детективів тощо.

Якщо подивитися на масив творів різних видів мистецтва, які сьогодні пропонуються споживачам, то легко переконатися, що мейнстрім якраз становлять твори, що не обтяжені глибинними проблемами буття, які не намагаються пропонувати реципієнтам задуматись над життєвими смислами та іншими “вічними” питаннями.

Можна також побачити, що новітні технології значно розширили можливості втілення казкових сюжетів, нестримних фантазій. Найбільш касовими стрічками стають сьогодні фентезі – достатньо новий жанр, твори якого побудовані на казкових, міфологічних мотивах. Завдяки комп’ютерним технологіям глядачам пропонується світ, який начебто схожий на реальний, але в якому відбуваються речі, неможливі в світі реальному. Творці таких фільмів досягли значної майстерності, в створенні яскравого, небаченого раніше візуального ряду. Очікування аудиторії значною мірою концентруються навколо так званих спецефектів, які від фільму до фільму набувають все більшої довершеності, демонструють втілення нестримної авторської вигадки.

Аудиторія таких творів величезна. Цьому сприяє і Інтернет, де можна подивитися будь-який останній глядацький хіт. І знов постає питання, як же ставитися до такого сучасного тренду в художньому споживанні? Яким художнім та естетичним вимірам відповідає долучення до творів цього ряду. Однозначної відповіді тут немає. Перш, що важливо зазначи-

ти – автори цих творів убачають своє завдання в тому, щоб вразити глядача яскравою “картинкою”, новими відкриттями в конструюванні видовищності. Звісно, це розраховано на емоційну сферу. У виборі твору глядач більшою мірою орієнтується на отримання яскравих вражень, захвату від небачених раніше подвигів героїв, у самих неочікуваних обставинах.

Отже, найбільш важливим компонентом таких творів є візуальне рішення. Сучасне кіновиробництво, набутий режисерами, операторами, художниками досвід надають практично необмежені можливості для створення будь-якої віртуальної реальності. Чим яскравіша видовищна сторона, тим більше шансів здобути прихильність глядача, а значить і забезпечити касовий успіх. Казковість сюжету не передбачає, як ми вже зазначали, багат шарового змісту, де були б закладені глибинні буттєвісно наповнені смисли. Оповідь цілком вкладається в подієвий ряд, який вибудовується навколо боротьби добра і зла в різних його проявах. Саме подієвий ряд – фабула, помножена на яскраве візуальне втілення, і є визначальною стороною творів цих жанрів.

Щодо художньої складової, то треба говорити не тільки про досягнення значної майстерності, а навіть про художню довершеність вирішень у втіленні змісту, детективів, екшнів, фентезі. Дійсно, можна скептично ставитись до подвигів Джеймса Бонда або карколомних вчинків Лари Крофт, але не можна заперечити очевидний факт, що їхнє втілення на екрані захоплює і вражає глядачів саме майстерністю режисерської, операторської роботи. Звісно, що свою роль тут відіграють й інші учасники кінопроцесу – сценаристи, художники, композитори тощо.

І все ж художня складова в даному випадку не постає визначальним критерієм для оцінки значущості цих жанрів для споживача. Скоріше її можна прирівняти до яскравої обгортки, яка приваблює увагу й милує око. Таким же чином у спілкуванні з цими творами присутня й естетична складова. Глядач насолоджується спогляданням привабливості акторів, ошатністю інтер'єрів, небачених краєвидів, але зазвичай спогляданням все і обмежується. Разом з подієвим рядом вся ця краса ефективно працює на задоволення потреб у психоло-

гічній розрядці, емоційному насиченні, врешті, допомагає розважитися, відволіктися від життєвих проблем.

Маємо сказати про те, що значна частина фахівців гуманітаріїв вбачають у спілкуванні з творами масової культури, а твори “легких” жанрів і представляють масову культуру, певну загрозу для духовного розвитку нації. Адже твори такого гатунку не обтяжують споживача пошуком відповідей на “вічні” питання, не спонукають його до самовдосконалення, саморефлексії. Зі свого боку зазначимо, що в уявленнях вітчизняних інтелектуалів про місію мистецтва міститься багато утопічного й ідеалізованого розуміння про його можливості впливати на людину.

Тут багато проблем, які потребують детального розгляду. В даній статті можемо тільки коротко окреслити деякі з них. По-перше, і процес сприйняття твору, і процес впливу на реципієнта надзвичайно складно дослідити через наявність значної кількості чинників, які детермінують, опосередковують їхній хід. На думку фахівців, які займалися такими дослідженнями, більш-менш впевнено стверджувати про можливий вплив творів на ціннісну сферу особи, на її діяльність, можна хіба що на рівні окремого вчинку. Вплив на інші більш довгострокові виміри діяльності, такі як поведінка, ціннісні орієнтації, життєві стратегії визначити практично неможливо.

Інша справа, що твори мистецтва можуть задавати, скажімо так, певну ціннісну планку соціальної поведінки, з якою особа повинна координувати свої дії в спільноті. Звісно, це може відбуватися в поєднанні з установками, що задаються іншими суспільними інститутами – закладами освіти, ЗМІ тощо. Тож великим перебільшенням і спрощеністю підходів можна вважати переконання, що тільки спілкування з класикою, з творами, де присутня художня довершеність і глибина задуму, може сприяти формуванню особи відповідно до гуманістичних ідеалів, які надихали творців цих творів.

По-друге, є багато аргументів на користь цих сумнівів. Наведемо лиш один, хоча, можливо, він здасться дещо провокативним. І все ж, для того, щоб пройти разом з художником шлях розуміння причинно-наслідкових зв'язків відтворених подій, пережити їхню глибинну значущість, осмислити ціннісну спрямованість, треба бути художньо освіченою люди-

ною. Тобто мати певний рівень компетенції. Це не означає, що йдеться обов'язково про художню освіту, але мається на увазі досвід спілкування з творами, який включає орієнтацію в художній культурі, знання з історії різних видів мистецтва, їхніх видатних представників і внеску, який вони зробили в національну та світову культуру. Шкільних знань тут недостатньо. Тим більш, що вони обмежуються здебільшого літературою. Людина повинна мати бажання і можливості збагачувати такий досвід. От про можливості. Навіть за наявності бажання постає все ж питання – чи у багатьох сьогодні є можливості – матеріальні, в часі – щоб спрямовувати свою діяльність на збагачення власного художнього багажу? Відповіді реципієнтів свідчать про те, що понад 70% з різною мірою впевненості погоджуються, що такі обставини, як відсутність вільного часу, фінансових можливостей, здоров'я – не дають їм змоги долучитись навіть до бажаних творів мистецтва [2].

По-третє, можна також вважати певним перебільшенням переконаність у тому, що в часи, коли масова культура ще не витіснила на узбіччя класику, високе мистецтво, саме вони посідали провідне місце в духовному житті суспільства. За умовчанням такими “золотими” часами подекуди вважають ХІХ століття. Та наскільки такі погляди відповідали реаліям тогочасного життя? Згадаймо про концентрацію освічених заможних людей у столиці, великих містах Російської імперії, до складу якої входила і Україна, і про неписьменне село. Можемо пересвідчитись у наявності величезного розриву між мешканцями міст і сіл. За даними 1913 р., у містах проживало 14,2% населення. Щодо освіченості, то тут розрив ще більший – письменних та тих, хто навчається, у середньому по країні налічувалось 10,2% [3].

Погодимося, що дуже значна різниця існувала між життєвими світами, в яких жила не надто велика за чисельністю духовна, інтелектуальна еліта тих часів, і переважна більшість населення країни. Вважати за таких обставин, що мистецтво могло реально виступати як духовний наставник, наповнювати життя пересічної людини ціннісними смислами, означає, як на нашу думку, приймати бажане за дійсне.

Отже, повертаючись до нашої теми, маємо прояснити як ставитись до уподобань українців, які не завжди відповідають

існуючим уявленням про належне споживання художнього продукту, не вкладаються в побутуючі в суспільній думці стереотипи щодо змістового наповнення культурних практик сучасної людини. Як ми вже з'ясували, в цих уявленнях значне місце займають міфологеми, які виступають як складові соціального проектування, тобто формування суспільно значущих ідеалів, конструювання культурної доктрини тощо. Такою ж складовою можна вважати й ідеалізацію можливостей мистецтва впливати на ціннісні орієнтації людини.

Звісно, треба розуміти необхідність, у тому числі і враховуючи потенціал мистецтва, задавати змістові параметри для вдосконалення суспільних відносин, спрямовувати людину до соціально значущої поведінки, до відповідальності за свої вчинки. Але водночас треба бачити, що реальне життя, повсякдення, наповнене вирішенням великої кількості життєвих завдань, які виходять далеко за межі соціальних проєктів. Таким же чином і у своєму функціонуванні мистецтво спроможне задовольнити такі потреби, запити реципієнтів, які залишаються поза увагою глобальних соціальних парадигм, але є вельми важливими для досягнення психологічного комфорту в соціальному самопочутті особи, в наповненні позитивним змістом її стосунків із світом. Тому якщо завдяки спілкуванню з улюбленими жанрами досягаються такі завдання, то треба визнати, що мистецтво виконує своє призначення – надихати людину на подолання життєвих негараздів, досягати поставлених цілей.

Література

1. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: ІС НАН України, 2011. 576 с.
2. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: ІС НАН України, 2015. 780 с.
3. Див.: Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1813–1913). Статистические очерки. URL: <http://istmat.info/node/86>

УДК 316.42

Є. Головаха,
доктор філософських наук

ЗМІНИ ІНТЕГРАЛЬНИХ ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНОГО САМОПОЧУТТЯ І МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті аналізуються дані моніторингу щодо характеру змін показників соціального самопочуття і морально-психологічного стану населення України. Порівняно з даними 2012 р. індекс соціального самопочуття суттєво підвищився і досяг позначки, яка є найвищою за роки спостережень (1995–2018); індекси цинізму та аномії децю зменшилися, що загалом свідчить про позитивні суспільні зміни останніх років. Але особливої уваги потребує той факт, що на цьому тлі з 2017 р. зріс індекс дестабілізаційності протестного потенціалу, що може відбитися на політичній стабільності країни в період президентських та парламентських виборів 2019 р.

Ключові слова: соціальне самопочуття, цинізм, аномія, соціальний протест.

В статье анализируются данные мониторинга о характере изменения показателей самочувствия и морально-психологического состояния населения Украины. По сравнению с данными 2012 г. индекс самочувствия существенно повысился и достиг отметки, которая является самой высокой за годы наблюдений (1995–2018); индексы цинизма и аномии несколько уменьшились, что в целом свидетельствует о положительных социальных изменениях последних лет. Но особого внимания требует тот факт, что на этом фоне с 2017 г. повысился индекс дестабилизационности потенциала, что может сказаться на политической стабильности страны в период президентских и парламентских выборов 2019 г.

Ключевые слова: социальное самочувствие, цинизм, аномия, социальный протест.

The paper analyses the dynamics of indicators characterising social well-being of Ukraine's population, as well their moral and psychological state. Compared with the 2012 data, the index of social well-being has noticeably increased and reached its highest level since 1995 – the year when

Ukrainians' well-being was measured for the first time. Cynicism and anomie indices have somewhat decreased, which proves that positive changes are happening in Ukrainian society. At the same time, the index of destabilising ability of protest potential has risen since 2017. This fact deserves particular attention because the stronger protest moods are, the more likely they are to shake the country's political stability during the presidential and parliamentary elections in 2019.

Keywords: social well-being, cynicism, anomie, social protest.

Суттєвою відмінністю моніторингу суспільних змін Інституту соціології НАН України від багатьох трендових досліджень, здійснюваних іншими соціологічними установами, є використання кількох принципів для оцінки напрямку соціальних змін інтегральних показників, які автор програми моніторингового проекту Наталія Паніна розглядала як більш надійний і методологічно обґрунтований засіб соціальних вимірювань, ніж окремі питання, що не можуть достовірно віддзеркалювати суттєві ознаки актуального стану та перспективи розвитку суспільства. Саме тому при створенні програми моніторингу значне місце в опитувальнику було надано тим індикаторам, які є складовими інтегральних показників, серед яких використовуються як адаптовані до вітчизняних реалій індекси – аномії та соціального цинізму, так і розроблені в межах моніторингу суспільних змін індекси дестабілізаційності протестного потенціалу та соціального самопочуття. Останній розглядається нами як один з визначальних показників сприйняття людьми свого місця в суспільстві.

У статті розглянута динаміка цього та інших згадуваних вище інтегральних показників для загальної характеристики змін масової свідомості та психологічного стану населення України в роки незалежності.

Саме як оцінку того, наскільки вистачає (або не вистачає) людині тих чи тих соціальних благ, розглядаються різні аспекти соціального самопочуття. З 1995 р. за методикою вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС) здійснюються щорічні заміри того, вистачає чи бракує людям різних соціальних благ в основних сферах життя.

В основу даного вимірювання закладене концептуальне положення, згідно з яким соціальне самопочуття людини визначається ступенем задоволення її соціальних потреб, які,

своєю чергою, є похідними від існуючої в суспільстві системи соціальних благ, їх виробництва і розподілу: чим більше людина відчуває брак соціальних благ, тим гірше її соціальне самопочуття [1]. За останні роки означена концепція і побудована на її основі методика вимірювання індексу соціального самопочуття використовуються в працях українських соціологів, які окреслюють нові можливості її використання в соціологічних дослідженнях [2–5].

Повна версія методики вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття, яка передбачає 44 запитання стосовно достатності соціальних благ, уперше була включена в інструментарій моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 1995 р. У наступному до інструментарію опитування щорічно включали стислий варіант методики, що складається із 20 запитань (ІСС–20). Коефіцієнт кореляції між значеннями ІСС–44 та ІСС–20 становить 0.9. Це означає, що під час аналізу інтегрального показника соціального самопочуття більш оперативну методику ІСС–20 можна застосовувати без суттєвих утрат для змістовного аналізу. Діапазон шкали соціального самопочуття ІСС–20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволеності соціальних потреб. Для визначення загального рівня соціального самопочуття населення України було прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вищі за 43 бали – високий.

Як свідчать дані моніторингу, у перший рік вимірювання індексу соціального самопочуття значення ІСС–20 для населення України загалом становило 35.1 і до 2004 р. включно жодного разу не перевищило 36 балів, що свідчило про на загал несприятливе самопочуття людей у суспільстві (рис. 1). Лише в період із 2003-го до 2004 р. уперше відбулося відчутне підвищення соціального самопочуття – до 37.3. Принциповим в оцінюванні цієї зміни ІСС було те, що вперше значення індексу соціального самопочуття для населення України перевищило 37 балів, тобто пододало нижню межу, яка відокремлює людей із поганим самопочуттям від тих, хто потрапляє до категорії осіб із середнім рівнем соціального самопочуття. У 2008 р. індекс соціального самопочуття наблизився до по-

значки 40 балів, а це означає, що частка громадян України, яким переважно не вистачало соціальних благ, вже майже не перевищувала відсоток тих, хто не відчував себе у стані соціальної депривації.

Після світової економічної кризи, яка суттєво вплинула на економіку і політичне життя України, показник соціального самопочуття поступово погіршувався і у 2012 р. знову опинився на межі, яка відділяє низькі значення індексу від нижчої позначки середніх значень (37,4). Суттєве підвищення рівня соціального самопочуття у 2014 р. (на 2 бали порівняно з 2012 р.) можна пояснити загальною атмосферою суспільної мобілізації, пов'язаної з перемогою Євромайдану. Подальші події закономірно викликали зниження рівня соціального самопочуття. Але воно не було надто відчутним, якщо враховувати наслідки воєнних дій на сході України та інфляцію 2015–2016 рр. Хоча зменшення індексу соціального самопочуття було статистично значущим (на рівні 5%), навіть у 2016 р. ПСС–20 був суттєво вищим, ніж у 2012 р. У наступні два роки він продовжував зростати і у 2018 р. уперше перевищив середнє значення шкали (умовний нуль), вищими за який є показники, які свідчать про переважання доступності певних соціальних благ над нестачею.

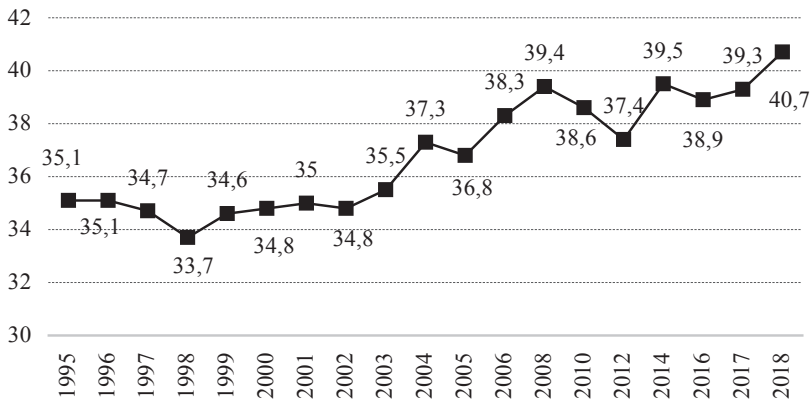

Рисунок 1. Зміни інтегрального індексу соціального самопочуття (ПСС–20) (шкала 20–60 балів)

Підвищення рівня соціального самопочуття спостерігається останніми роками в усіх соціально-демографічних групах, але існують специфічні характеристики змін залежно від статі, віку, місця проживання та форм зайнятості громадян України (табл.).

Таблиця

Динаміка ПСС–20 для різних категорій населення України

	1995 р.	2012 р.	2018 р.
Населення України	35,1	37,4	40,7
<i>Стать</i>			
Чоловіки	36,6	38,3	42,0
Жінки	33,9	36,6	39,7
<i>Вік</i>			
до 30	35,5	38,1	42,3
30–55	34,6	37,7	41,3
56 і більше	35,6	36,3	39,0
<i>Форма зайнятості</i>			
Службовець держапарату (посадова особа)	36,9	39,6	42,5
Фахівець технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	34,9	40,3	43,9
Фахівець у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	35,6	38,8	43,7
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	36,3	44,1	47,7
Дрібний бізнес, робота на бізнесмена	38,7	42,0	46,6
Службовець з допоміжного персоналу	33,7	37,4	41,7
Кваліфікований робітник	35,4	38,6	41,6
Різнороб, підсобний робітник	34,3	35,8	38,6
Робітник сільгоспідприємства	34,3	34,9	38,1
Учень, студент	35,9	41,2	41,8
Непрацюючий пенсіонер	35,2	36,2	36,9
Домогосподарка	33,0	37,1	39,0
Без постійного місця роботи, підробляє в різних місцях	33,7	34,4	38,5
<i>Місце проживання</i>			
Велике місто	34,5	38,3	40,8
Невелике місто	34,9	37,1	40,7
Село	35,7	36,2	39,9

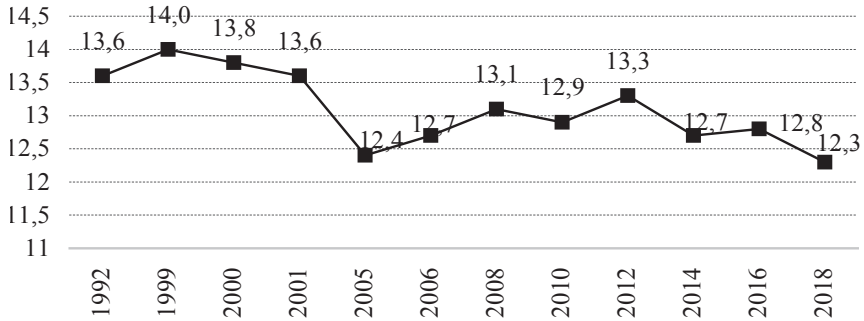

Ще в 1995 р. була зафіксована суттєва різниця індексів у чоловіків і жінок. Чоловіче самопочуття значно перевищувало жіноче. Темпи зростання виявилися близькими в обох статевих групах. Різниця показників за майже чверть століття практично не змінилася. І сьогодні жінки почуваються в українському суспільстві набагато гірше, ніж чоловіки. Слід зазначити, що перспектива модернізації та демократичного розвитку суспільства пов'язана з послідовним скороченням статевих відмінностей у рівнях соціального самопочуття. Зрозуміло, повної рівності немає навіть у найбільш розвинених країнах, але зближення показників самопочуття чоловіків і жінок має бути одним з пріоритетів соціальної політики держави.

Індекс соціального самопочуття зріс в усіх вікових групах, але в групі людей старшого віку він ще не перевищив умовного нуля. А якщо йдеться про непрацюючих пенсіонерів, то в цій групі спостерігається дуже повільне зростання (навіть порівняно з 1995 р.). Досі значення індексу соціального самопочуття непрацюючих пенсіонерів знаходиться в діапазоні низьких значень (36.9). На відміну від них з 2012 р. суттєво зріс індекс соціального самопочуття працюючого населення. Це стосується навіть тих, хто не має постійного місця роботи і підробляє в різних місцях. За останні роки високого рівня достатності соціальних благ (вище 43 балів) досягли групи працівників кваліфікованої розумової праці та зайнятих у бізнесі. Найвищий рівень соціального самопочуття (47.7) спостерігається у працівників правоохоронної сфери. Це свідчить про першочерговість уваги держави до тих структур, які покликані виконувати охоронні функції. Так було у 2012 р., так є й тепер.

На тлі зростання рівня соціального самопочуття спостерігається зниження індексів аномії та соціального цинізму (рис. 2, 3).

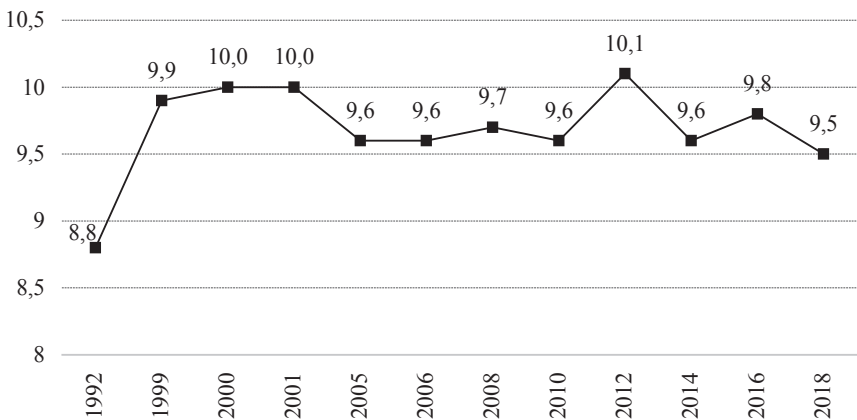
Ці показники Н. Паніна розглядала як важливі характеристики морально-психологічного стану населення. Шкала аномії, що використовується в моніторингових опитуваннях, – це адаптована американська методика (Anomy Scale, Mc Closky & Schaar), яка містить 9 пунктів. Використання цієї шкали дає змогу розраховувати індекс аномійної деморалізованості як психологічної реакції людей на аномію. Індекс коливається в діапазоні від 0 до 18 балів. Шкала цинізму є

Рисунок 2. Зміни індексу анонімної деморалізованості
(шкала: 0–18 балів)

додатковою шкалою Міннесотського багатопрофільного особистісного опитувальника (ММРІ). Індекс цинізму відтворює міру зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей. Індекс цинізму коливається в діапазоні від 0 до 14 балів.

З 2012 р., коли спостерігався найвищий показник соціального цинізму (10,1), значення відповідного індексу статистично значуще зменшилося (на рівні 5%). І хоча ці зміни не є принциповими, вони свідчать про позитивну динаміку морально-психологічного стану населення України. Така ж сама динаміка

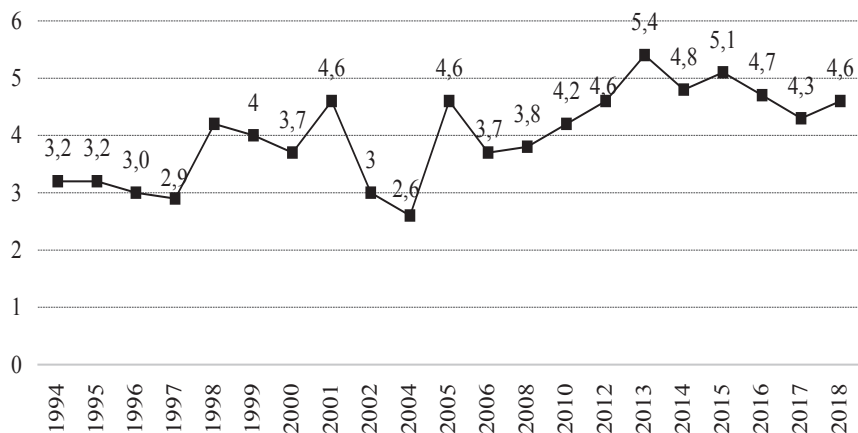

Рисунок 3. Зміни індексу соціального цинізму
(шкала: 0–14 балів)

спостерігається щодо індексу аномійної деморалізованості, який знизився на 1 бал (статистично значуще на рівні 1%).

Отже, є підстави говорити про загальну тенденцію поступових позитивних змін соціального самопочуття населення і морально-психологічної атмосфери в українському суспільстві. Цей висновок стосується як змін останніх двох десятиліть, так і змін, що відбулися після Євромайдану. Поряд з тим за останній рік зросли і протестні настрої населення. Про це свідчать зміни індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП) населення України, який розраховуються за шкалою, що включає перелік акцій соціального протесту, серед яких людина відзначає лише ті, в яких вона готова брати особисту участь (рис. 4).

Підґрунтям обчислення ІДПП, розробленого Н. Паніною, слугували результати експертних оцінок різноманітних форм соціального протесту з огляду на ступінь їх дестабілізаційності. Отримані коефіцієнти дестабілізаційності співвідносяться із часткою громадян, готових взяти участь у певній формі протесту. Дослідження показали, що значення індексу дестабілізаційності, вище за “критичну точку” – 4,4 бала, має зв’язок із масовими акціями протесту.

Рисунок 4. Зміни індексу дестабілізаційності протестного потенціалу

Найвищого рівня (5.4) ІДПП сягнув у 2013 р. напередодні подій Євромайдану. У наступні роки цей показник поступово зменшувався – до 4.3 у 2017 р. Але за останній рік він дещо підвищився (статично значуще на рівні 5%) і перевищив критичне значення (4.6). Така ситуація відповідає відомій гіпотезі Джеймса Девіса про можливість виникнення революційних ситуацій на тлі деякого покращення умов життя людей, яке не відповідає їх підвищеним очікуванням. Враховуючи, що у 2019 р. відбудуться президентські та парламентські вибори, вірогідність сплеску протестних настроїв не слід недооцінювати, тому що саме за таких умов суттєво зростають очікування населення.

Література

1. Панина Н. В. Избранные труды по социологии: в 3-х т. Т. II: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / сост. и ред. Е. И. Головаха. Киев: Факт, 2008. 312 с.
2. Сальнікова С. Соціальне самопочуття жителів міста Луцька: про що говорить моніторинг. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 2. С. 105–118.
3. Загороднюк Т. Соціальне самопочуття населення України до і під час економічної кризи // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: ІС НАН України, 2009. С. 92–98.
4. Єлейко М. Деприваційний підхід до соціального самопочуття населення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2011. № 1. С. 127–146.
5. Дембіцький С. Інтегральний індекс соціального самопочуття: альтернативний підхід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 109–129.

НА ШЛЯХУ ДО ДОСЯГНЕННЯ НАСЕЛЕННЯМ ПОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗДОРОВ'Я

Статтю присвячено аналізу стану імплементації Європейської стратегії здоров'я – 2020 в Україні. На основі аналізу даних моніторингу Інституту соціології НАНУ та даних Державної служби статистики України простежено динаміку змін в оцінці населенням стану здоров'я, змін у медичному обслуговуванні, а також оцінку доступності медичної допомоги. Зафіксовано суперечливу картину одночасного покращення суб'єктивних оцінок стану здоров'я і погіршення оцінок змін у медичному обслуговуванні. Визначено, що головним чинником, який спричиняє нерівність стосовно здоров'я на сьогодні в Україні є низькі доходи значної кількості працюючого населення.

Ключові слова: стратегія здоров'я, самооцінка стану здоров'я, нерівність стосовно здоров'я, доступність медичної допомоги, рівень доходу.

Стаття посвящена аналізу состояния имплементации Европейской стратегии здоровья – 2020 в Украине. На основе анализа данных мониторинга Института социологии НАНУ и данных Государственной службы статистики Украины прослежена динамика изменений в оценке населением состояния здоровья, изменений в медицинском обслуживании, а также оценки доступности медицинской помощи. Зафиксирована противоречивая картина одновременного улучшения субъективных оценок состояния здоровья и ухудшения оценок изменений в медицинском обслуживании. Определено, что главным фактором, который порождает неравенство в отношении здоровья, на сегодня в Украине выступают низкие доходы значительного количества работающего населения.

Ключевые слова: стратегия здоровья, самооценка состояния здоровья, неравенство в отношении здоровья, доступность медицинской помощи, уровень дохода.

The paper analyses the current state of implementation of the Health 2020 policy in Ukraine. Drawing upon the findings of an annual nationwide survey conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the data presented by the State Statistics Service of Ukraine, the author has traced the dynamics of the following indicators: self-rated health, respondents' evaluations of changes in the medical care system and their reports on affordability of health services. Quite a contradictory picture has been obtained: on the one hand, there is some improvement in self-rated health; on the other hand, the proportion of respondents think-

ing that the overall situation in health care is deteriorating is higher than in previous years. It has been determined that the principal contributory factor to health inequalities in Ukraine is income disparity, which is reflected in a considerable number of low-income working people.

Keywords: health strategy, self-rated health, health inequalities, health care affordability, income level.

У вересні 2012 р. на сесії Європейського регіонального комітету ВООЗ було затверджено основи нової регіональної політики охорони здоров'я – Здоров'я-2020. Серед її ключових цілей – поліпшення здоров'я населення, скорочення нерівності стосовно здоров'я, зміцнення охорони громадського здоров'я, забезпечення соціально справедливих, стійких і високоякісних систем охорони здоров'я, орієнтованих на людину. “Соціальна справедливість щодо здоров'я” спеціально визначений у документі ВООЗ термін, який фіксує певний ідеальний стан, за якого “кожна людина повинна мати гідну можливість досягнення свого повного потенціалу здоров'я і, в більш практичному сенсі, що ніхто не повинен перебувати в менш сприятливому положенні, ніж інші, в плані досягнення цього потенціалу” [1].

Україна як держава – член Європейського регіону мала прийняти власну стратегію вирішення поставлених завдань. Було розроблено загальнодержавну програму “Здоров'я-2020: український вимір”, але на тлі подій 2013–2014 рр. у Верховній Раді проект відповідного закону був відкликаний. Згодом ці питання увійшли до Стратегії сталого розвитку “Україна – 2020”, в якій передбачено реформування системи охорони здоров'я, головним орієнтиром якої є програма Європейського Союзу “Європейська стратегія здоров'я – 2020” [2].

Оскільки від початку виконання плану дій щодо реалізації положень Стратегії минуло майже три роки, можна подивитися, наскільки успішно реалізуються заплановані цілі в частині тих принципів, як проголошені Європейською стратегією, зокрема щодо забезпечення можливостей людини досягнення свого повного потенціалу здоров'я. Певну можливість зробити це дає аналіз даних моніторингу Інституту соціології НАНУ та даних Державної служби статистики України, отриманих за допомогою Міжнародної анкети опитування щодо самооцінки якості життя, здоров'я населення та користування медичними послугами, яка використовується в Європейській програмі EUROHIS [3].

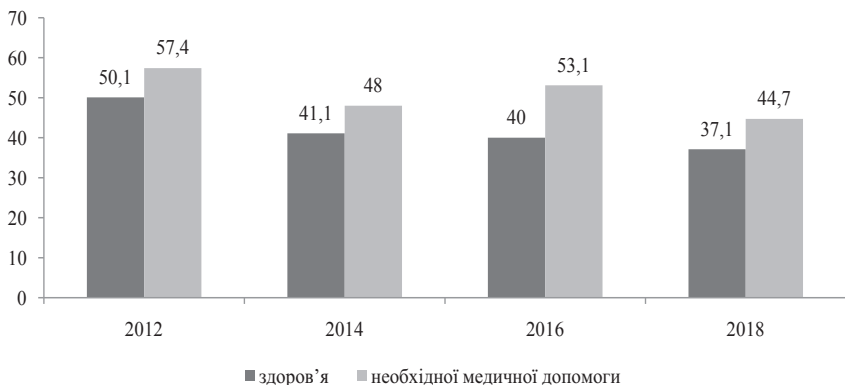
Нашою метою є не оцінка реформи охорони здоров'я загалом, а лише того, наскільки населення суб'єктивно фіксує покращення у цій сфері. В якості показників використаємо такі: суб'єктивна оцінка нестачі здоров'я, суб'єктивна оцінка нестачі необхідної медичної допомоги, динаміка показників захворюваності (самозвіт); динаміка оцінки змін у медичному обслуговуванні за останні 12 місяців, оцінка рівня доступності послуг охорони здоров'я та можливості придбання ліків та медичного приладдя, оцінка якості послуг, що надаються при стаціонарному лікуванні.

Отже, почнемо з загальної самооцінки стану здоров'я. Середній бал самооцінки населенням стану здоров'я у 2018 р. становив 3,1, що трохи краще, ніж "задовільно" (за шкалою від 1 - "дуже поганий" до 5 - "відмінний"). Це значуще вище порівняно з 2012 р. (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка відповідей на запитання
"Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?" (%)**

	2012	2014	2016	2018
Дуже поганий	3,2	2,5	3,6	2,7
Поганий	20,9	16,1	17,7	16,8
Задовільний	55,8	57,3	51,3	51,6
Добрий	18,6	20,9	23,6	25,5
Відмінний	1,4	3,1	3,6	3,5
<i>Середній бал</i>	<i>2.9</i>	<i>3.0</i>	<i>3.0</i>	<i>3.1</i>

Рисунок 1. Частка респондентів, які вказали, що їм не вистачає здоров'я та необхідної медичної допомоги (%)

Тенденція є сталою і підтверджується динамікою інших показників. Зокрема, за той же період різко зменшилася частка тих, хто вважає, що їм не вистачає здоров'я та необхідної медичної допомоги (рис. 1).

Водночас незмінними з року в рік залишаються показники щодо поширеності застудних захворювань та кількість тих, кому довелося за останній рік зазнати тяжкої хвороби, операції. А середня тривалість перебування на лікарняному або з дотриманням постільного режиму навіть трохи зросла (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка показників захворюваності (%)

	2012	2014	2018
<i>Скільки разів за останні 12 місяців у Вас були застудні захворювання?</i>			
Жодного разу	23,4	28,2	23,3
Один-три рази	69,8	66,7	69,0
Чотири і більше разів	6,8	5,2	7,7
<i>Чи довелося Вам хоча б раз впродовж останніх 12 місяців зазнати тяжкої хвороби, операції</i>			
	11,1	9,0	9,3
<i>Скільки днів (приблизно) за останні 12 місяців Ви хворіли так, що довелося брати бюлетень або дотримуватися постільного режиму?</i>			
	5,6	5,6	6,3

Так само не надто оптимістичною є оцінка населенням змін у медичному обслуговуванні, кількість тих, хто вважає, що ситуація погіршується, останніми роками навіть зростає, а поліпшення відчуває зовсім незначна частка респондентів (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка оцінки змін у медичному обслуговуванні за останні 12 місяців (%)

	2012	2014	2018
Значно погіршилося	18,0	17,6	22,1
Трохи погіршилося	23,0	23,9	23,4
Залишилось таким самим	55,7	55,8	47,9
Трохи поліпшилося	2,9	2,2	5,8
Значно поліпшилося	3,4	0,5	0,8

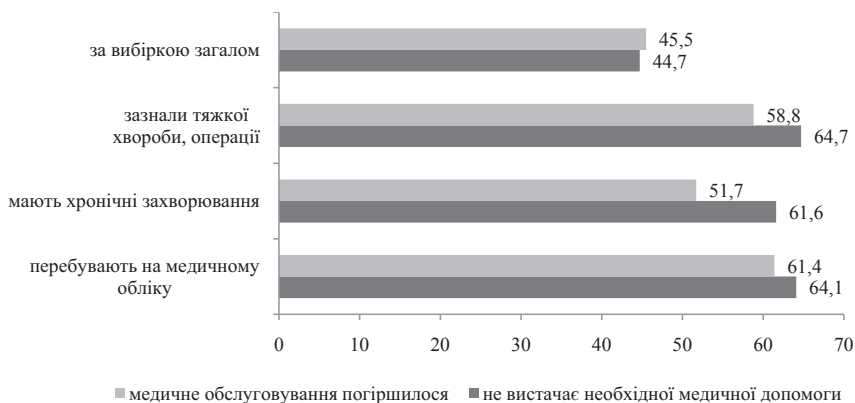
Для того, щоб зрозуміти підстави для такої оцінки, насамперед подивимося, як виглядає ситуація з оцінкою медичної допомоги тими респондентами, хто реально її потребував. За дани-

ми моніторингу Інституту соціології за 2018 р., серед тих, хто перебуває на медичному обліку, має хронічні захворювання або впродовж останнього року зазнав тяжкої хвороби, операції, оцінка нестачі необхідної медичної допомоги і констатація її погіршення значуще (на рівні 1%) відрізняється від середнього показника за вибіркою загалом (рис. 2).

Ці дані не дають підстав сподіватися, що ми маємо помітне просування в бік європейських вимог щодо забезпечення соціальної справедливості щодо здоров'я, оскільки люди, які найбільше потребують медичної допомоги, очевидно не вважають, що отримують гідну можливість реалізації власного потенціалу здоров'я.

Щоб прояснити причини низької задоволеності населення рівнем медичної допомоги, звернемося до даних опитування Держкомстату за 2017 р. Загалом у ході опитування повідомили, що зверталися за медичною допомогою за останній рік 79,4% опитаних. Однак, попри декларовану дотепер безплатність медичної допомоги, виявилося, що із загальної кількості осіб, які повідомили, що за останні 12 місяців вони лікувались у лікарні, частка осіб, які брали з собою до лікарні медикаменти, становила 92,7%, постільну білизну – 63,9%, їжу – 77,7%, не брали нічого з переліченого лише 3,8% [3]. Отже, значна частка витрат на лікування у стаціонарі покладається наразі на самих пацієнтів.

Рисунок 2. Порівняльна оцінка нестачі медичної допомоги групам, які її максимально потребують, із середньою оцінкою за вибіркою, 2018 р. (%)

При цьому оцінка рівня доступності послуг охорони здоров'я та можливості придбання ліків та медичного приладдя свідчить про те, що в Україні надто поширена саме несправедливість у системі охорони здоров'я. У документах ВООЗ цей стан тлумачиться як "відмінність або нерівність щодо здоров'я, яка є переборною і в основі якої лежить порушення принципу соціальної справедливості в тій чи іншій формі" [1]. У нашій країні ця нерівність має досить виражений характер. Хоча, безумовно, ми маємо розбіжність між суспільними групами, що залежать від розподілу ресурсів і владних повноважень, проте група з обмеженим доступом дуже велика.

Зокрема, за даними опитування Держкомстату, практично у кожному домогосподарстві (97,7%) хтось з членів потребував протягом останнього року медичної допомоги, придбання ліків та медичного приладдя. Водночас не змогли забезпечити таку допомогу своїм членам майже третина домогосподарств (29,7%). Якщо розглянути причини, з яких представники цієї групи не змогли придбати потрібні ліки або отримати необхідні медичні послуги, головною виявляється їх занадто висока вартість. 97,8% опитаних не змогли через це придбати необхідні ліки, 99,2% - зробити протезування, 93% - провести медичне обстеження, 93,1% - отримати лікувальні процедури, 98% - отримати лікування в стаціонарі. Приблизно така ж картина вимальовується навіть щодо неможливості відвідати лікаря - 74% не змогли цього зробити через занадто високу вартість послуг, 17,1% через відсутність спеціаліста потрібного профілю, 8,9% через великі черги. Ми бачимо, що 30% домогосподарств не обмежені, а практично відрізані від отримання необхідної медичної допомоги.

Головним чинником, що спричиняє таку ситуацію, є низькі доходи населення. Лише у домогосподарствах з середньо-душовими еквівалентними загальними доходами на місяць вище 5160 грн, а таких за вибіркою загалом лише 14%, відсоток неспроможності надати необхідну медичну допомогу, зменшується до 16,9%. У решти він коливається близько 30%.

Отже, можна констатувати, що дані опитувань демонструють дещо суперечливу картину. З одного боку, динаміка суб'єктивних оцінок стану здоров'я загалом покращується. З іншого боку, показники захворюваності не змінюються, а оцінка змін у медичному обслуговуванні навіть погіршується. Част-

ково це можна пояснити тим, що покращення самооцінки може відбуватися і без реального покращення стану здоров'я. Відомо, що в часи різких загострень ситуації в країні люди психологічно мобілізують внутрішні ресурси, підсилюючи власну впевненість у можливості долати негаразди, в тому числі і завдяки нормальному стану здоров'я. За таких умов задоволеність формується на тлі відсутності значного погіршення стану здоров'я, а не внаслідок його реального покращення.

З іншого боку, рух у бік імплементації принципів Європейської стратегії здоров'я – 2020 поки що є дуже повільним. Один з головних принципів стратегії передбачає зменшення нерівності стосовно здоров'я. Однак підходи з боку врахування інтересів окремих груп населення, які пропонує ця стратегія, на даному етапі не відповідають реаліям українського суспільства. У нас йдеться не лише про підтримку таких груп, як діти, люди похилого віку, маргіналізовані групи, особи з високим ризиком соціального виключення тощо. Нерівність стосовно здоров'я поширюється на значну кількість працюючого населення, яке має недостатні доходи для того, щоб отримувати якісну медичну допомогу. Причому європейська стратегія наголошує, що у випадку нерівностей йдеться про розбіжності, які виникають не випадково, не в результаті свідомих рішень окремої людини, а зумовлені відмінностями соціальних, економічних і екологічних чинників. І як зазначено в стратегії, ці відмінності мають бути подолані тільки заходами державної політики. Очевидно, що реформи у сфері здоров'я навряд чи будуть успішними, доки не буде подолана радикальна нерівність у доходах, яка наразі є ключовою перепорою у доступі населення до необхідної медичної допомоги.

Література

1. *Здоров'я-2020* – основи європейської політики і стратегія для XXI века (2013). Всемирная организация здравоохранения. Европейское региональное бюро. URL: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0017/215432/Health2020-Long-Rus.pdf?ua=1

2. *Стратегія сталого розвитку "Україна-2020"* (2015). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

3. *Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2017 році* (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року). Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018.

МЕДИЦИНА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджується ціннісний потенціал медицини в сенсі відображення цінностей суспільства. Розглядається медична культура в контексті розвитку медицини як соціальної інституції. Аналізуються інтегральні моделі відносин між лікарем і пацієнтом.

Ключові слова: суспільство, цінності, медицина, охорона здоров'я, культура, етика, деонтологія.

В статье исследуется ценностный потенциал медицины в плане отражения ценностей общества. Рассматривается медицинская культура в контексте развития медицины как социального института. Анализируются интегральные модели отношений между врачом и пациентом.

Ключевые слова: общество, ценности, медицина, охрана здоровья, культура, этика, деонтология.

The article explores the value potential of health care in terms of reflecting the values of society. The authors examine health care culture in the context of the development of health care as a social institution. Integral models of the doctor-patient relationship are also analysed.

Keywords: society, values, health care, culture, ethics, deontology.

Трансформація радянської економічної системи, перехід її на ринкові рейки торкнувся не лише виробничої, а й невиробничої сфери – освіти, науки, культури і медицини. Створена за попередні десятиліття громіздка соціальна сфера за нових умов виявилася суспільству не по кишені. Не заперечуючи пріоритетності державного фінансування охорони здоров'я, освіти, науки і культури, держава шукає нові форми, які дали б змогу раціональніше використовувати явно недостатні засоби, котрі знаходяться в її розпорядженні. Своєю чергою самі працівники невиробничої сфери (яка опинилась у дуже важкій ситуації) переймаються аналітичними пошуками. Цінність

таких пошуків, зокрема, полягає у виробленні на основі людського досвіду конкретних форм ринкової адаптації за умов перехідної економіки.

У сфері медицини єдиною цінністю державної незалежності є відкритість інформації про демографічні показники, дані про стан здоров'я населення, які катастрофічно погіршуються з кожним роком. У цілому ж ми маємо стару державну систему медичної допомоги, на яку відпускається коштів не більше 30–35% від необхідного [1, с. 58]. Стосовно ж достовірності інформації, то, за даними соціологічного моніторингу – 2018 Інституту соціології НАН України, останнім часом вона значно погіршилася (на це вказують 14,2% респондентів) або дещо погіршилася (так вважають 20,6% опитаних). Поряд з тим 54,3% громадян України дотримуються думки, що достовірність інформації залишається на попередньому рівні.

Українська медицина є інтегральною складовою вітчизняної культури в широкому розумінні даного поняття. І справа не лише в досягненнях медичної науки. Йдеться про медичну освіту, організацію медичної допомоги і, нарешті, про мову як засіб поширення інформації про наукові напрацювання, навчання. Слід говорити також про мову посібників і довідників, медичної періодики, мову повсякденного професійного спілкування.

Медицина (як і будь-яка наука) являє собою теоретичну систему знань. Кожний із розділів медицини розробляє і використовує свій теоретичний базис. До загальнотеоретичного базису медицини належать теорія патології, теорія норм і теорія адаптаціогенезу (загальнобіологічна теорія медицини). Профілактична медицина розробляє теорії гігієни, антропології, профілактики, охорони здоров'я. Експериментальна медицина поєднує методи дослідження, теорію експерименту, моделювання та прогностику. Клінічна медицина має свій теоретичний базис. Йдеться про теорію людської індивідуальності, теорію діагностики, теорію лікування, теорію реабілітації, теорію лікарської етики і медичної деонтології.

Таким чином, існує надзвичайно широкий спектр ціннісних значень теоретичного знання в медицині, котрий можна продуктивно використовувати лише у тісному взаємозв'язку з конкретно-практичними підходами лікувальних практик.

Теорії в медицині зазвичай суттєво відрізняються від технічних галузей природничого знання. Їх неможливо просто використовувати, “приклавши” як шаблон до складної проблеми хворої людини.

Зміни, що відбулися в біології і медицині в останні десятиліття, не могли обминути етичну традицію. Нові технології в медицині руйнують “непорушні” моральні норми і соціокультурні цінності. Це, своєю чергою, потребує нового прочитання цих норм і цінностей.

Центральною, визначальною ланкою ціннісного статусу медицини (і водночас медичної етики і деонтології) є науково-медичні знання, їх специфіка стосовно повсякденних або культурологічних знань. Специфіка медичного знання, як відомо, полягає в його синтетичності і практичності, оскільки в ньому поєднані обидва ціннісні підходи: 1) виключно пізнавальний, що проявляється в емпіричному і теоретичному секторах знань, у цілісному науковому потенціалі сучасної медицини; 2) суто прикладний, проявом якого виступають конкретні методології та методики клінічних галузей медицини.

Природно обидва види знань мають різну цінність. Однак лише їх єдність здатна розкрити загальну цінність сучасного медичного знання. Звідси, однією з першочергових цінностей сучасного лікаря повинно стати усвідомлення необхідності органічного поєднання фундаментального і прикладного медичного знання, більш повного використання всього арсеналу знань сучасної медицини.

Істини профілактичної і лікувальної медицини стають ціннісними тоді, коли використовуються для безпосереднього вирішення завдань охорони здоров'я людини, забезпечують досягнення практичного результату. Звідси, безумовною цінністю сучасного лікаря повинен бути постійний пошук істинного, об'єктивного знання, використання новітніх досягнень світової медицини у повсякденній лікувальній практиці. При цьому слід говорити і про цінність медичної етики, яка отримує стимул для свого використання.

Нарешті, слід говорити про “цінність” самої ціннісно-етичної орієнтації лікаря. Ні наука, ні медицина самі по собі (незалежно від ціннісної поведінки самої людини) не “володіють” тим поштовхом, стимулятором, що є внутрішньо притаман-

ним ціннісній свідомості людини і проявляється в ціннісній орієнтації вченого-медика чи практичного лікаря.

Індивідуальний або колективний зміст такої орієнтації визначається системою соціальних цінностей, притаманних певній історичній епосі даного суспільства, а також традиційних цінностей професійної сфери діяльності людини.

Теоретичним і методологічним центром ціннісних орієнтацій лікаря є ідея цінності життя людини, її здоров'я, особистого фізичного й духовного розвитку, що відображає гуманістичне покликання медицини. Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2018, для 26,7% громадян України дуже важливим є міцне здоров'я, а для 38,4% – скоріше важливим. І лише 0,3% опитаних зазначили, що для них не є важливою наявність міцного здоров'я. При цьому 37,1% громадян заявляють про те, що їм не вистачає здоров'я.

Як свідчать моніторингові дані, у 1992 р. стан свого здоров'я як “відмінний” оцінювали лише 3,5% громадян України, як “добрий” – 25,5%, у 1996-му – 2,4% та 18,8%, у 2000-му – 2,5% та 18,3%, у 2004-му – 1,8% та 14,0%, у 2008-му – 1,8% та 21,1%, у 2012-му – 1,4% та 18,6%, у 2016-му – 3,6% та 23,6%, 2017-му – 3,9% та 26,1% відповідно [2, с. 553].

Цінність життя стає загальнолюдською цінністю. Варіантом даної цінності виступає етична вимога надання лікарської допомоги хворій людині незалежно від її політичної, національної чи конфесійної належності. Ще однією рисою ціннісної орієнтації вченого-медика і практичного лікаря стає (за сучасних умов) піднесення його загальнокультурної освіченості, що базується на загальнолюдських цінностях. На зміну вузькій дисциплінарній підготовці медика дедалі більш переконливо приходить усвідомлення цінності комплексної, інтегральної підготовки спеціалістів-медиків. І ця підготовка повинна охоплювати також цінності соціогуманітарного знання.

У контексті розуміння ідеї цінності життя людини, її здоров'я, особистого фізичного й духовного розвитку доволі показовими є дані соціологічного моніторингу стосовно задоволеності громадян України своїм життям. Як свідчать емпіричні результати, цілком задоволені своїм життям лише 1,8% респондентів. При цьому зовсім незадоволеними є 15,6% респондентів, скоріше незадоволеними – 34,3%. У даному контексті дово-

лі примітним і значущим є те, що більше половини опитаних зазначають, що їм не вистачає необхідної медичної допомоги. Так, за даними соціологічного моніторингу (1996–2017 рр.), у 1996 р. 58,4% громадян України зазначали, що їм не вистачає медичної допомоги. У 2002 р. таких було 63,4%, у 2006-му – 54,2%, у 2010-му – 52,1%, у 2014-му – 47,9%, у 2017-му – 52,8%. Мабуть, погіршення даного показника останніми роками не в останню чергу пояснюється наслідками воєнної агресії Росії на сході нашої країни. Хоча вже дані моніторингу – 2018 р. свідчать про деяке поліпшення зазначеної ситуації. Адже “лише” 44,7% опитаних висловили думку, що їм не вистачає необхідної медичної допомоги.

Транзитивний (перехідний) період українського суспільства, його кризовий стан і конфліктогенна сутність породжують відповідну якість його духовного життя, зумовлюють ті зміни, що відбуваються у всіх структурах суспільної й індивідуальної свідомості і психіки людей, у тому числі в аксіологічних і моральних системах. Виявлення соціальних детермінацій динаміки ціннісних уявлень є надзвичайно складною і актуальною проблемою суспільної теорії. Адже зміна діалектики соціального і морального, онтологічного й аксіологічного є не лише необхідною умовою пізнання феномену “суспільства, що змінюється”, а й “гарантією” пошуку виходу із кризової ситуації завдяки новим ціннісним орієнтаціям, розробці соціальних і моральних технологій поведінки людини за умов її кризового буття.

За кризових часів особливо примітною стає залежність змін у ціннісних орієнтаціях від тих “мутацій”, які відбуваються в онтологічних структурах суспільної свідомості. Своєрідність змін, що мають місце у визначальних умовах життя індивіда, соціальної групи, соціальної системи, змін, які безпосередньо або опосередковано зачіпають інтереси і потреби людей, “замальовують” останню у багатокольорову гаму. Як свідчать результати соціологічного моніторингу, за кризових умов українського суспільства “вимальовується” так.

Серед громадян України найбільше тих, які вважають, що їхнє життя однаковою мірою залежить від них і зовнішніх обставин. У 1992 р. такої думки дотримувалися 25,7% респондентів, у 2002-му – 25,6%, у 2012-му – 30,5%, у 2017-му – 33,2%.

Як бачимо, є певна тенденція до зростання “ваги” даного критерію. Близько третини громадян України зазначили, що їхнє життя деякою мірою залежить від них, але більше від зовнішніх обставин. У 2017 р. такої думки були 28,2% респондентів. Здебільшого зовнішніми обставинами “детермінують” своє життя від 20,4% у 1992 р. до 19,2% опитаних у 2017 р. І значно менше тих, хто вважає, що саме вони “керують” своїм життям. У 1992 р. так вважали 12,3% громадян України, у 2002-му – 10,7%, у 2012-му – 10,2%, у 2017-му – 12,3% [2, с. 540].

У кожній соціальній підсистемі (сфері діяльності, соціальній інституції) суспільства формується своя підсистема соціальної культури, що модифікує її цінності в даній конкретній галузі діяльності. Сфера дії цього соціокультурного утворення, як правило, не виходить за рамки конкретної соціальної підсистеми. Однак для системоутворюючих підсистем суспільства принципи формування певних аспектів культури стають вкрай важливими для всього суспільства. Тому для соціології медицини актуалізується дослідження проблем медичної культури, яка сформувалася в медико-соціальній системі.

Регулятивна функція медичної культури – це те, що вважається розумним, обґрунтованим (у даному суспільстві) у лікуванні хвороби. За допомогою медичних, санітарних норм, цінностей, звичаїв медична культура упорядковує, спрямовує, формує дії людей у сфері їхнього здоров'я. Завдяки “передачі” своєї культури медицина і охорона здоров'я зберігаються і розвиваються як соціальні інституції.

Як і будь-яка культура, медична культура регулює поведінку. По-перше, вона дає людині культурологічну медико-соціальну картину, тим самим інформуючи її про те, на що можна розраховувати, сподіватись, як поводитися, аби бути прийнятним, схваленим іншими, і про те, що вважатиметься небажаним при виникненні хвороби, при зверненні до лікаря. По-друге, вона мотивує людину до “медичної” поведінки. По-третє, вона накладає обмеження, контролює медичну поведінку людей, котрі повинні поводитися так, як вважається загальноприйнятним. Певною мірою медична культура проявляється у вербальній медичній поведінці людей.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2018, 67,3% громадян України не палять, 7,6% – палять, але не що-

дня, 8,0% – викурюють до 7 цигарок на день, 14,2% – 2-20 цигарок на день, а 2,9% респондентів викурюють більше пачки цигарок на день. Алкогольні напої ніколи не вживали 17,7% громадян України, кілька разів на рік – 30,7%, 1-2 рази на місяць – 29,4%, 3-4 рази на місяць – 14,0%, 2-3 рази на тиждень – 6,9%, щоденно вживають спиртні напої 1,3% опитаних.

Певною мірою про медичну культуру свідчить поведінка громадян у вільний від основної та домашньої роботи час. Як свідчать моніторингові дані, упродовж останніх семи днів (разом з вихідними) хоча б одного разу займалися ранковою гімнастикою і фізкультурою 13,5% респондентів; бігали, робили оздоровчі прогулянки – 8,7%, відвідували плавальний басейн, займались у спортивній залі, на стадіоні, спортмайданчиках – 5,8%, їздили за місто для відпочинку на природі – 16,9%, займалися рибальством, мисливством, збиранням грибів тощо – 13,8% опитаних.

Таким чином, медична культура задає загальну тональність для інституціонального розвитку медицини як соціальної інституції. Засвоюючи уявлення, які склалися раніше, про доцільність, необхідність чи неминучість медичної поведінки, людина сприймає інституалізацію медицини як природний стан суспільства. Для соціології медицини аспекти (медичні) культури є важливим джерелом медико-соціального знання про те, яким чином медична культура (ті або інші її елементи, історичні типи) впливає на розвиток медико-соціальних систем. Йдеться також про те, як медична культура впливає на поведінку хворої і здорової людини, формування і поведінку медико-соціальних груп.

Морально-етичні і ціннісно-правові принципи сучасної біомедичної етики можна аналізувати як у історичному, так і “сучасному” аспектах. Власне в історії взаємодії етики і медицини виділяють чотири основні моделі прояву етичних принципів, або історичних моделей медичної етики: 1) модель Гіппократа, сутність якої визначається відомим “не нашкодь”; 2) модель Парацельса, яка визначається формулою “роби добро”; 3) деонтологічна модель, в основі якої лежить принцип “дотримуватися обов’язку”, настанов морального порядку і правил, сформульованим лікарським співтовариством і соціумом у цілому; 4) біоетична модель, що спирається на принцип “поваги прав і гідності людини”.

Найважливішою проблемою сучасної медичної етики вважається забезпечення права людини на охорону здоров'я. На жаль, медицина "крокувала" іншим шляхом – забезпечувала здоров'я привілейованих прошарків населення, здатних собі це дозволити з економічних міркувань. Наприклад, зрозуміло, що така процедура, як трансплантація органів, є вельми дорогою, пов'язаною із залученням спеціалістів із багатьох галузей медицини, і не для всіх доступна. Поряд з тим саме право людини на охорону здоров'я як норма, моральна вимога має дедалі більш широке суспільне визнання. Пацієнти повинні розглядатись як рівноправні у тому, що стосується людських якостей – гідності, свободи, індивідуальності.

З цього погляду доволі характерними є результати соціологічного моніторингу – 2018. Так, 44,7% респондентів заявили, що їм не вистачає необхідної медичної допомоги, і лише 29,4% опитаних дотримуються протилежної думки. На думку 22,1% громадян України, їхнє медичне обслуговування останнім часом значно погіршилось, а 23,4% опитаних зазначають, що медичне обслуговування "дещо погіршилося". А 47,9% респондентів вважають, що їхнє "спілкування" з медициною залишилося без змін. І лише для 0,8% громадян медичне обслуговування значно поліпшилося, 5,8% – трохи поліпшилося.

Отже, можна "сформулювати" такі інтегративні моделі відносин між лікарем і пацієнтом. Перша модель "технічного" плану покликана до життя тим, що в медицині зростає вага досліджень (насамперед експериментальних). Тож ставить вченого (експериментатора) перед дилемою поєднання наукової неупередженості, об'єктивності і ціннісних суджень. Зрозуміло, що вчений не має права ставати вище загальнолюдських цінностей. Лікар також (у процесі прийняття рішень, особливо в ургентних ситуаціях) не має права відгородитися від ціннісних або моральних суджень.

Друга модель ("сакрального" типу) є протилежністю першій і відображенням патерналістських відносин "лікар – пацієнт". Тут діє моральний принцип "не нашкодь йому". Але в даній ціннісній опозиції не пацієнт приймає рішення. Він передає це право лікарю, що вимагає підвищення відповідальності лікаря, розширення кола моральних норм, що регулюють діяльність лікаря.

Третя модель (“колегіального” типу) передбачає колегійні відносини між лікарем і пацієнтом на основі загальної мети – ліквідації хвороби і захисту здоров’я пацієнта. Однак ціннісна “мозаїка” сучасного суспільства робить дану модель важко реалізованою (за винятком хоспісів).

Нарешті, четверта модель (“контрактного” типу) функціонує на основі контракту або угоди (не юридичного змісту) на моральних або релігійних засадах. У даній моделі у пацієнта є законні підстави вірити, що висхідна система цінностей (за якими приймаються медичні рішення) спирається на систему цінностей самого пацієнта, а дії лікаря будуть адекватними ціннісним ідеалам хворого. Дана модель також передбачає моральну “цнотливість” і лікаря, і пацієнта, що є не менш утопічним, аніж у попередніх моделях.

Поруч із розглянутими етичними моделями відносин між лікарем і пацієнтом існує ще одна модель, яка “діє” за принципом “інформованої згоди”. Такий досвід набув поширення в Американській асоціації клінік, яка прийняла у 1972 р. білль “про права пацієнта”. Серед даних прав пацієнт передусім має право на інформацію, необхідну для інформованої угоди. Під останньою мається на увазі добровільне прийняття пацієнтом курсу лікування або терапевтичної процедури після надання йому лікарем адекватної інформації. Власне, звернення до моделі інформованої угоди стало можливим завдяки перегляду концепції мети медицини. Традиційна мета (захист здоров’я і життя пацієнта) досягалась, як правило, шляхом відмови від свободи хворого, обмеження свободи особистості. Головна ж мета сучасної медицини – благополуччя, добробут пацієнта. А відновлення здоров’я слугує даній меті.

Таким чином, повага до автономії індивіда стає найважливішою цінністю цивілізованого способу життя. А оскільки самовизначення індивіда є найвищою цінністю, то і медичне обслуговування не повинно бути винятком із даного правила. Зародження і суспільне сприйняття біоетики є наслідком соціального руху із захисту прав людини і громадянина в сучасному проблемному світі. І це стало широкою маніфестацією захисту прав людини і в медицині.

У світлі цього не вельми втішними бачаться результати соціологічного моніторингу щодо стану юридичної допо-

моги громадянам для захисту їхніх прав та інтересів. Так, у 1996 р. 46,9% громадян України зазначали, що їм не вистачає юридичної допомоги, у 2004-му – 57,2%, у 2008-му – 48,4%, у 2012-му – 54,4%, у 2016-му – 42,4%, у 2017-му – 46,7% респондентів. Протилежної думки дотримувалися, відповідно, 8,1; 9,4; 14,8; 10,8; 19,9 та 19,7% громадян [2, с. 543]. Тобто, починаючи з 2012 р., дещо зросла частка населення, задоволеного юридичною допомогою для захисту їхніх прав та інтересів.

Найважливішими ж аксіологічними принципами лікарської деонтології і біоетики (які визначають їх соціальний статус і покликання) є такі: 1) принцип послідовності і неухильного збереження цінності життя і здоров'я людини без будь-яких винятків і рівноправного доступу до використання гуманних досягнень сучасної медицини; 2) принцип збереження невід'ємних прав людини і громадянина на отримання медичної допомоги, на особисту відповідальність стосовно свого життя, здоров'я і благополуччя; 3) принцип співучасті на основі колегіальної і загальної відповідальності в процесі вирішення ситуацій повсякденної життєдіяльності (в економічній, політичній, соціокультурній та медичній сферах).

Література

1. Пилипенко В., Захарук Н., Соннева Н. Цінності в контексте соціології медицини. Донецьк: Юго-Восток, 2009. 128 с.
2. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 599 с.

SOME LIVEABILITY INDICATORS ACROSS UKRAINIANS

У статті розглянуто фактори, які впливають на благополуччя і комфортну життєдіяльність громадян в містах України. За основу взято рейтинг благополуччя, що проводиться щорічно британським журналом "The Economist". Проаналізовано чинники з різних сфер життєдіяльності людини, такі як здоров'я, культурне дозвілля, зарплата, безпека та інші, а також дані щорічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології Національної академії наук України.

Ключові слова: *комфорт, життєздатність, життєве благополуччя, місто.*

В статье рассмотрены факторы, влияющие на благополучие и комфортную жизнедеятельность граждан в городах Украины. За основу взят рейтинг благополучия, проводимый ежегодно британским журналом "The Economist". Проанализированы факторы из разных сфер жизнедеятельности человека, такие как здоровье, культурный досуг, зарплата, безопасность и другие, а также данные ежегодного мониторинга, проводимого Институтом социологии Национальной академии наук Украины.

Ключевые слова: *комфорт, пригодность для жизни, жизненное благополучие, город.*

The paper analyses a set of factors related to people's well-being and life comfort in Ukrainian cities. These factors comprise different areas of human life such as health care, safety, earnings, leisure activities, etc. The Global Liveability Index published annually by "The Economist" magazine has served as a methodological framework for the analysis, while the data of the nationwide survey "Ukrainian Society" conducted every year by the Institute of Sociology have provided an empirical basis.

Keywords: *comfort, liveability, well-being, city.*

Recently it has become more important to talk not about how cheap some or other product is but how expensive it is and not how accessible but how inaccessible it may be. Affordability of housing, food, education, and even cultural and mass leisure activities has become key factor in defining a city as an organism ensuring a comfortable life for residents.

Today, many top ranking journals are publishing surveys on livability of cities and even entire countries. For example, according to the annual ranking of cities' livability in 2018 made by The Economist, there are 10 most livable cities:

<i>Country</i>	<i>City</i>
1. Austria	Vienna
2. Australia	Melbourne
3. Japan	Osaka
4. Canada	Calgary
5. Australia	Sydney
6. Canada	Vancouver
7. Canada	Toronto
8. Japan	Tokyo
9. Denmark	Copenhagen
10. Australia	Adelaide

The Economist Intelligence Unit Limited 2018

Assessing liveability has a broad range of uses, from benchmarking perceptions of development levels to assigning a hardship allowance as part of expatriate relocation packages.

The Economist Intelligence Unit's liveability rating quantifies the challenges that might be presented to an individual's lifestyle in any given location, and allows for direct comparison between locations.

Every city is assigned a rating of relative comfort for over 30 qualitative and quantitative factors across five broad categories: stability, healthcare, culture and environment, education, and infrastructure. Each factor in a city is rated as acceptable, tolerable, uncomfortable, undesirable or intolerable. For qualitative indicators, a rating is awarded based on the judgment of in-house analysts and in-city contributors. For quantitative indicators, a rating is calculated based on the relative performance of a number of external data points.

The scores are then compiled and weighted to provide a score of 1-100, where 1 is considered intolerable and 100 is considered ideal. The liveability rating is provided both as an overall score and as a score for each category.

But we will focus only on a few of them, which are presented in our Monitoring survey. The concept of liveability is simple: it assesses which locations around the world provide the best or the worst living conditions.

Factors influencing the livability of the city vary with research, but they are not difficult to understand, since all citizens, quite realize which things are important for them to feel comfortable in their own city.

So, what factors make the city safe for life? First of all there are housing affordability, wages and prices for goods, and those being only the economic aspect of this issue.

For example, with regard to stability, we are talking about the level of security, the work of the police and confidence in police. However, attention should also be paid to social conflicts and the level of extremism and terrorism. As you can see, there is no separate economic sector here where the levels of salaries, the availability of goods, housing are included. Housing, and not only its availability, but also quality and various other indicators, are included in the infrastructure section. As for food, consumer goods, wages, censorship and the level of corruption, all these are included in the cultural environment section.

Let us consider some factors by which we can present a general picture of the life of Ukrainian citizens as a whole. We will examine all these factors through the prism of questions devoted to “what we have” and “what we lack”, as well as “what is important for the majority”?

If we take the indicators of the availability of jobs, then it is worthwhile to consider the issue of job opportunities in several categories, which are presented in the “Monitoring of Social Changes of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine”. Categories are the following: availability of job in your locality in general, the availability of job of your qualifications and without your qualifications, but with a decent wage.

Table 1

The availability of jobs in your locality by category (%)

	<i>Easy</i>	<i>Difficult</i>	<i>Don't know</i>
Is it hard to find a job in your locality with sufficient earnings, but not appropriate your qualification?	9,3	65,4	25,3
Is it hard to find a job in your locality appropriate for your qualification and with sufficient earnings?	8,7	73,8	17,6
Is it hard to find a job in your locality?	33,2	45,1	21,7

Table 2

Do you have a paid work now?(%)

	<i>YES</i>	<i>NO</i>
Do you have any paid job now?	59,9	40,1

Table 1 shows that the hardest thing is to find a job according to one’s qualifications (73,8%). Next comes the indicator that finding

a well-paid job but not according to your professional qualifications is also quite difficult (65,4%). And finally it is shown that at least some work can be found (33,2%), but it is still difficult (45,1%).

There is also worth noting that proportion of people who have at least some kind of job at the moment is only 59,9%. Those having no job is 40,1%.

Thus, it can be concluded that there occur a tense situation with job in the country and this indicator unfortunately will affect the well-being of the settlement in the first place, since it is impossible to move further up the well-being ladder without affordable and well-paid job.

One of the key factors affecting the well-being of a country and, city is safety. To show a more complete picture, it is better to take several indicators revealing the problem of security: they are trust in law enforcement agencies, changes that have occurred in the security sphere during the year, the protection from crime that people need and the frequency of hooliganism and robberies in their area.

It can be said that the indicator of public confidence in police even after the reform in this area, is very small. Those who mostly trust the police is – 11,4% and those mostly do not trust is – 33,6%. Over the past year 50% in the respondents did not notice any changes in the personal security of citizens, and answering the question “how often criminal activity and hooliganism occurred in your area” – 41,7% said that they occur, but not very often. Protection against crime is not enough for 51,9% of citizens. From the above we can conclude that not only is the police reform almost failed to achieve the expected results, but people in their own country and their locality do not feel safe, which also does not improve / raise the level of well-being.

Table 3

What is the level of your confidence in: (%)

	<i>I do not trust it at all</i>	<i>I Mostly do not trust</i>	<i>It's hard to say, trust or not</i>	<i>I mostly trust</i>	<i>I fully trust</i>
Police	28,6	33,6	25,3	11,4	1,1

Table 4

	<i>Quite often</i>	<i>Not very often</i>	<i>Hardly ever</i>	<i>Don't know</i>
How often do the cases of bullying and robbery in your neighborhood (near your home) occur?	13,1	41,7	27,1	18,1

An important factor influencing the well-being of citizens is the factor of cultural impact on a person's life.

As for the expansion of cultural horizons and introduction into culture, for 43,4% of respondents it turned out to be rather important, but at the same time among the list of activities that respondents did in their spare time, only 3,8% of people spend time visiting museums, theaters, exhibitions, concerts. And even cinemas, which are considered to be the most popular pastime culture, are visited by only 7,2% of citizens. And this is despite the fact that 44,0% of citizens think they come short of full leisure. That is probably connected with the financial component, because not everyone can afford full leisure, for example, not many can afford to go to the theater, exhibition or concert, if we compare prices and total family income.

Answering the question: "Determine the financial state of your family as a whole over the last 2-3 months" 40,1% said that they only have enough money for living. And 32,3% - only for food. This indicator can also be considered the key one in the issue of well-being the presence of decent work.

Table 5

**Assess the level of importance
of the following PERSONALLY FOR YOU: (%)**

	Not portant at all	Ruther not portant	Hard to say	Ruther portant	Very import- ant
Expansion of cultural outlook, involvement in cultural values (through art, artistic creativity, hobbies, etc.)	1,9	5,9	19,4	43,4	29,3

A very important problem concerning the well-being is a social problem in its various aspects. In our study, we will address it through the question of social assistance received by citizens. The way in which a country or a city cares about social groups in need, can show the level of well-being of the inhabitants of such a settlement and the well-being of the settlement itself as a whole.

Answering the question: "What types of real social assistance did you receive in the last 12 months?" 17,2% of respondent said that they were in need, but did not receive any social assistance. 4,3% of people received one-time financial assistance. Help from social workers was received by only 2,1% and the main assistance

that people received was monthly payments (11,7%) as well as benefits (11,1%).

Likewise, in this social block can be included the desire of people to avoid significant social stratification between the rich and the poor. 37,1% of respondents consider it very important and 41,0% of people - rather important. One more thing which is very important for people 42,5% - is to create equal opportunities for everybody in society. There one can see the lack of these opportunities for different segments of the population, which leads to social stratification (from the previous question), which so many citizens would like to avoid.

We now turn to the issue of the environment. (Tab. 6) The situation is difficult with the ecological matter. People do not properly understand how the ecological situation affects their lives, and basically, how close the world is to an ecological disaster.

This question is unfortunately not properly covered in our society. Today the majority of citizens care about politics, the economic situation in the country, their family income, and not about the sorting of garbage or the international solid nuclear waste storage facility in Chernobyl, opened in 2017.

We do not talk about this, not only because everyone does not care about the place in which they live, but also because people are not entirely aware of these processes, because it is the State that must provide such information.

As a result, the greatest environmental concerns for people are caused by rather well promoted problems, such as garbage disposal, water pollution, and air. This of course does not mean that these problems are not important or they do not exist, they exist and are very important, but for example the issue of radiation pollution and soil pollution with chemical and radioactive waste unfortunately is no less, and maybe even more important.

Table 6

What factors of environmental pollution in the local area of your life cause your serious concern? (%)

Water contamination by chemical substances and waste products	23,9
Pollution of the living environment by garbage and other dirt	26,1
Vehicular air pollution	33,3
Air Pollution by Chemical Substances and industrial emissions	28,4

In order to realize the current state of life of Ukrainian citizens and the level of their well-being, it is worth looking first at the indicator of “what they lack most” (Tab. 7)

Therefore, what people are lacking most in this country in terms of indicators related to well-being? First of all, there is not enough respect for human rights in the country as 55,7% people think. Next comes lack of protection against crime (51,9%). Similarly, people lack adequate medical care and leisure. 42,9% cannot buy food according to their taste, and 30,5% of people do not have adequate housing.

Table 7

What are you lacking the most? (%)

	Lacking	Difficult to say	Not lacking	Not interesting
Protection against crime	51,9	28,7	16,4	3,0
Adequate housing	30,5	16,1	49,8	3,6
Buy food according to their taste	42,9	19,9	34,9	2,2
Adequate leisure	44,0	21,6	29,3	5,1
Adequate medical care	44,7	20,8	29,4	5,1
Respect for human rights in the country	55,7	24,9	16,8	2,6

We considered only a small number of factors that can somehow affect the well-being of citizens and, consequently, the city, the country as a whole. According to A. Maslow, human needs have levels from simpler to higher, and the desire for higher needs, as a rule, is possible and occurs only after satisfying the needs of a lower order, for example, in food and security. Therefore, until we meet the needs of at least primary importance, we cannot talk about indicators related to culture, science, corruption, etc.

РІК “БЕЗВІЗУ”: ХТО НИМ СКОРИСТАВСЯ?

Зроблено аналіз результатів першого року дії угоди про спрощений візовий режим між Україною і країнами ЄС. Новими правилами перетину кордону скористалися 20% дорослого населення. Означилися три найбільші групи відвідувачів країн ЄС: туристи, відвідувачі родичів, шукачі роботи в країнах ЄС. Серед тих, хто перетинав кордон за спрощеною процедурою, найвищою була частка людей віком 18–39 років, з вищою освітою, жителів Західного регіону країни.

Ключові слова: спрощений візовий режим, трудова міграція, туризм.

Проведен анализ результатов первого года действия соглашения об упрощенном визовом режиме между Украиной и странами ЕС. Новыми правилами пересечения границы воспользовались 20% взрослого населения. Обозначились три крупнейшие группы посетителей стран ЕС: туристы, посетители родственников, искатели работы в странах ЕС. Среди тех, кто пересекал границу по упрощенной процедуре, самым большим был процент людей в возрасте 18–39 лет, с высшим образованием, жителей Западного региона страны.

Ключевые слова: упрощенный визовый режим, трудовая миграция, туризм.

The paper analyses the outcomes for the first year of the agreement on a simplified visa application procedure between Ukraine and the EU. In total, 20% of the adult population took advantage of the new border crossing rules. At present, one can speak of three large groups of visitors to the EU countries: tourists, family visitors and job seekers. Among those who crossed the border under the visa-free agreement, the largest proportion is made up by people aged 18 to 39, those having a university degree and residents of Western Ukraine.

Keywords: simplified visa procedure, labour migration, tourism.

Тема спрощеного візового режиму українських громадян до країн Європейського Союзу посідає окреме місце серед міграційної проблематики. Справа у тому, що ця тема набула неабиякого значення в політичному житті країни в останні роки. Набуття Україною такого статусу було одним із центральних гасел під час подій на Майдані у 2013–2014 рр.

У наступні роки тема статусу безвізового режиму в громадській думці була штучно роздута. Більшість засобів масової інформації розповідали про те, що вже незабаром кожен українець може вільно подорожувати країнами ЄС, відвідувати друзів і знайомих. Значення безвізу для основної маси населення була занадто піднята засобами масової комунікації і, по суті, нав'язана як ідея фікс.

Відносна більшість громадян заявляла, що вона бажає подорожувати країнами ЄС, їздити у гості до своїх родичів і друзів. Кожний п'ятий збирався скористатися цією можливістю для пошуку місця роботи. Про це свідчать дані нашого моніторингу, отримані у 2016 р. На запитання *“Якщо для громадян України буде запроваджено безвізовий режим до країн ЄС, як Ви цією можливістю скористаєтесь?”* 27% респондентів відповіли *“буду подорожувати цими країнами”*. 20% заявили, що шукатимуть у цих країнах можливість працевлаштування, а 13% , що будуть їздити до своїх родичів і друзів. Ще незначна кількість людей збиралася їздити на навчання, наукові конференції, художні виставки. Проте вже навіть тоді, коли це запитання ставилося гіпотетично, 43% опитаних зазначали, що вони жодною із можливостей поїхати в країни ЄС скористатися не зможуть.

Риторика навколо цієї теми велась у суспільстві два-три роки. Політики підносили її як найважливішу суспільну мету, як подію, що подавалася майже рівною із вступом у ЄС. Про те, що це для переважної більшості нашого населення недосяжна мета, ЗМІ замовчували. Хоча достатньо було проаналізувати рівень добробуту населення для того, аби переконатися, що значна частина населення не має коштів для подорожей не тільки в країни ЄС, а й здійснювати туристичні подорожі своєю країною, відпочивати на її курортах.

Україною подорожували як туристи у 2017 р. тільки 477 тис. громадян України (у 2013 р. – 703 тис.) [1], а 62% опитаних у нашому дослідженні відповіли, що їм не вистачає можливостей повноцінно проводити відпустку. Значна частина українських громадян не має можливості проводити відпустку за власними вподобаннями. Так, у 2018 р. за путівкою відпочивали лише близько 3% респондентів, без путівки в курортному місці – 13%. Проте під час відпустки 25% опитаних займалися домашніми справами, 7% – додатковою роботою. До того ж ще 35% опитаних заявили, що взагалі не мали відпустки. Останню групу становлять переважно пенсіонери і безробітні.

Зрозуміло, що в умовах, коли сукупний місячний дохід на одного члена сім'ї, за відповідями респондентів, дорівнював у 2018 р. 3357 гривень, або приблизно 120 доларів, у людей не вистачало коштів не тільки на подорожі європейськими країнами, а навіть на квитки, щоб дістатись до більшості з них.

Введення в дію договору про безвізовий режим до країн ЄС для громадян України з 11 червня 2017 р. розставило все на свої місця. Як не дивно, але точної статистики, скільки людей перетнули державний кордон на підставі угоди України з ЄС про спрощений візовий режим за перший рік її дії, немає. Представники Державної прикордонної служби України назвали цифру 555 тисяч [2]. Але її небезпідставно піддають сумніву експерти. На їхню думку, за безвізом в європейські країни виїхало значно більше людей [3]. Через півтора місяці після того, як виповнився рік введення у дію угоди про безвіз з країнами ЄС, відгукнувся і Президент України П. Порошенко. Він написав на своїй сторінці у Фейсбукі: "Безвізовим режимом з країнами Європейського Союзу, починаючи з червня 2017, вже скористалися більше мільйона українців!". Глава держави аргументував свої дані тим, що пасажиропотік до країн ЄС суттєво зростає з початком туристичного сезону та відпусток [4].

У ситуації, коли називають різну кількість перетинів громадянами України кордону до країн ЄС, розібратись допоможе наше моніторингове дослідження, яке проводилось у вересні – на початку жовтня 2018 р. Тобто на час проведення анкетного опитування вже минуло більше року від часу набрання чинності згаданого документа. Анкетне опитування показало, що за цей період скористалися можливістю відвідати з різними цілями європейські країни без візи 18% опитаних. Відвідувачів цих країн можна поділити на три найбільші групи: перша – ті, хто подорожував країнами ЄС; друга – ті, хто їздив до родичів і друзів; третя – ті, хто шукав працевлаштування у цих країнах. Проте назвати ці групи дуже великими можна лише умовно. В кожную з них входить від 5% до 8%. Перша група – мандрівників – становить 7,6% респондентів; друга – відвідувачів родичів – 5,4%; третя – шукачів роботи – 4,7%.

Поза цими групами можна відзначити тих, хто в межах виконання своїх професійних обов'язків побував на наукових заходах, на виставках тощо. До цієї групи належить близько 1% опитаних. Ще півпроцента становлять ті, хто виїздив без віз у країни ЄС на навчання (табл. 1).

Мета, з якою відвідали громадяни України країни ЄС протягом року після підписання угоди про безвіз (%)

Подорожував країнами ЄС	7,6
Їздив до своїх родичів і друзів	5,4
Шукав у цих країнах можливість працевлаштуватись	4,7
Їздив на навчання	0,5
Їздив на професійні заходи (конференції, круглі столи, виставки тощо)	1,1
Жодною з цих можливостей не скористався	81,9

Отже, за рік дії угоди реально скористалися можливістю відвідати європейські країни без візи менше 20% українських громадян, а більше 80% з них не скористалися такою можливістю.

Далі розглянемо конкретніше, хто з українських громадян, представники яких соціальних груп, перетнули кордон з країнами ЄС без візи.

Передусім проаналізуємо, хто з українців міг відвідувати європейські країни, виходячи зі своїх матеріальних можливостей. Як можна було й очікувати, більше подорожували по Європі ті, хто відносить себе до середнього класу. Такі люди становлять 10% дорослого населення. Всі інші, хто себе не відносить до середнього класу, становили лише 4,5%. А в середньому, як зазначалося, скористалися безвізом для подорожей 7,5% дорослого населення.

Проте на привабливість безвізу впливає не тільки матеріальний стан людини, а й інші її характеристики: вік, освіта, місце проживання, задоволеність життям тощо. Зрозуміло, що потяг до подорожей, до знайомства з новими країнами більша у молоді.

Виявилось, що найбільше скористалася безвізовим режимом для подорожей європейськими країнами молодь віком від 18 до 29 років включно – 13% представників цієї вікової групи відвідали країни ЄС. Тобто молодь удвічі більше скористалася можливостями безвізу, ніж у середньому громадяни України. Подальший аналіз засвідчив, що чим старшою за віком є група, тим менша в ній частка тих, хто подорожував європейськими країнами, завдяки безвізу (за незначним відхиленням у віковій групі 40–49 років) (табл. 2).

З показником віку корелює і такий, як перебування у шлюбі. Оскільки подорожує за безвізом найбільше молоді віком до 30 років, то можна припустити, що у цій групі найбільше не-

Таблиця 2

Частка у вікових групах тих, хто скористався безвізом (%)

	18–29 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60–69 років	70 років і більше
Подорожували країнами ЄС	13,2	8,3	9,5	5,8	1,9	1,6

одружених. І, дійсно, серед мандрівників країнами ЄС ті, хто ніколи не перебував у шлюбі, становлять 12,2%, а ті, хто перебуває у шлюбі, – 7,1%.

Серед наших співгромадян з-поміж тих, хто подорожував європейськими країнами, є відмінності за рівнем освіти. Найбільша частка мандрівників серед освітніх груп спостерігається у осіб з повною вищою освітою. Вони у своїй групі становлять 13%. Серед тих, хто має перший ступінь вищої освіти, мандрівників виявилось 7,5%; у групі осіб із середньою спеціальною освітою – 5,2%. У групі людей із загальною середньою освітою ті, хто подорожував, скориставшись безвізом, становлять 3,2%. Щодо згаданих освітніх груп спостерігається певна закономірність: чим вищий рівень освітньої групи, тим більше у її складі тих, хто скористався безвізом для подорожей європейськими країнами. Однак група з найменшим рівнем освіти випадає з цього ряду. В ній виявилось тих, хто подорожував країнами ЄС, стільки ж, скільки і в групі з першим ступенем вищої освіти – 7,5%. Пояснити це явище, виходячи з наявних даних моніторингу, немає можливості. Воно потребує додаткового вивчення.

Існують доволі помітні відмінності у подорожуванні країнами ЄС між жителями різних регіонів. Очевидно, на це впливає загальна соціальна ситуація у різних частинах країни. Найбільш мобільними виявилися жителі Західного регіону. 13,6% жителів цього краю скористалися правом перетнути кордони країн ЄС без візи у перший рік дії цієї угоди. Даний показник є вдвічі більшим, ніж серед жителів інших регіонів, за винятком Донбасу.

Про жителів останнього регіону слід сказати окремо. Практично в останній рік вони не відвідували країни ЄС як туристи. Лише 0,6% донбасівців відповіли, що вони подорожували цими країнами. Можна було б припустити, що даний факт пов'язан-

ний з міграційними орієнтаціями жителів Донбасу: у цьому регіоні проживає найбільше людей, які хотіли б виїхати в Росію. За даними нашого моніторингу, 5,5% жителів цього регіону збираються виїхати до Росії, тоді як у Західному регіоні лише 0,5%, у Центральному – 1,5%, на півдні – 2,6% жителів. Щоправда, жителів Східного регіону, які мають наміри виїхати до Росії, ще більше, ніж серед жителів Донбасу – 7,1%. Тобто наполягати на цьому припущенні було б не зовсім коректно. Але й аргументованого пояснення цьому факту поки що немає.

Можна висунути ще одну гіпотезу, чому значно менша частка жителів Донбасу, ніж інших регіонів, скористалася можливістю подорожувати країнами ЄС. Можна припустити, що міграційна поведінка донбасівців, які проживають у безпосередній близькості до лінії розмежування, відрізняється від міграційної поведінки жителів інших регіонів. Адже там гостріше відчуваються загрози, що виникають у районах бойових дій, і найбільш активні громадяни вже перемістилися в інші регіони України та за кордон. А на території Донбасу залишилися ті люди, які з різних причин не можуть покинути цю територію. Тому в населення, яке залишилося там, міграційний потенціал є меншим, ніж в інших регіонах. Підтвердженням цього є відповіді респондентів на запитання “Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?”. Позитивно на це запитання відповіли у п’ять разів менше жителів Донбасу, ніж жителів Західного регіону – 4,3% і 21,4% відповідно. Водночас приблизно рівна частка жителів збирається на заробітки у Центральному, Південному і Східному регіонах – 13,7%, 14,5% і 13,7%. Для перевірки цих припущень необхідне окреме спеціальне порівняльне міжрегіональне дослідження.

Другою за величиною групою, яка скористалася безвізом, були люди, які їздили у гості до своїх родичів і друзів. Вони становлять 5,4% всіх опитаних. Ми висунули припущення, що в гості за кордон їздять частіше ті люди, які самі або члени їхньої сім’ї мають досвід тимчасової роботи за кордоном. Адже відомо, що досить помітна частина українських трудових мігрантів осідають у країнах перебування, закріплюються там, набувають статусу резидентів, поступово до них перебираються подружжя, діти, а іноді й батьки. Поряд з тим чимало близьких

родичів, у тому числі тих, хто має досвід закордонної роботи, залишаються жити в Україні. Крім того, у людей, які тривалий час працювали за кордоном, склалися дружні відносини з місцевими жителями. За даними нашого опитування, такими, що мають досвід тимчасової трудової міграції за кордоном, назвали себе 25,2% респондентів. Тому ми і припустили, що люди саме цієї категорії й відвідують своїх членів сім'ї та друзів за кордоном. Аналіз засвідчив, що, дійсно, ті, хто має досвід роботи за кордоном, частіше їздять туди в гості. Вони становлять 7,5% опитаних. А от ті, хто не має такого досвіду, становлять 4,8%.

У гості до родичів за кордон їде більше молоді, ніж людей старшого віку. У вікових групах 18–29 і 30–39 років цією можливістю скористалися по 6,3% опитаних, а в найстаршій групі – лише, 3,3%. Проте в групі відвідувачів своїх родичів було більше людей віком від 60 до 69 років і тих, хто має 70 років і старше, ніж серед тих, хто використовував безвіз для подорожей країнами ЄС. Якщо серед мандрівників людей віком 60–69 років було 1,9%, то серед відвідувачів родичів – 4,5%. Мандрівників віком 70 років і старше було 1,6%, а відвідувачів родичів – 3,3%. Це можна пояснити тим, що саме в молодому віці цінності пізнання світу, культурного освоєння нових територій посідають перші місця у ієрархії цінностей особистості. А от бажання поїхати в гості до родичів, особливо до дітей і онуків, до братів і сестер, є сильним у будь-якому віці, включаючи і людей старшого віку.

Серед жителів поселенських груп найбільше їздили в гості за кордон кияни. 11,5% киян, або кожний дев'ятий столичний житель, відвідав, користуючись безвізом, членів своєї сім'ї або друзів у країнах ЄС за перший рік дії відповідної угоди. Це майже вдвічі більше, ніж жителі великих і невеликих міст (5,9% і 5,1%), і майже втричі більше, ніж жителі сіл. Коментуючи ці дані, слід пам'ятати, що еміграція з України в країни ЄС триває вже більше трьох десятиліть. Згадаємо про масовий виїзд з країни наприкінці 80 – на початку 90-х років ХХ століття євреїв, німців, поляків, чехів, словаків, угорців, а потім хвилі трудових мігрантів до Португалії, Іспанії, Італії, Чехії, Польщі, інших країн, частина з яких осіла там на постійне місце проживання. У цих категорій емігрантів також залишилися

родичі та друзі в Україні. Вони підтримують міцні зв'язки з родичами і друзями на Батьківщині.

Отже, як українські громадяни, так і їхні родичі і друзі, які проживають за кордоном, були зацікавлені у підписанні угоди між Україною і ЄС про спрощений візовий режим. Тепер вони використали можливості, що відкрилися для безпосереднього спілкування.

На практиці виявилася помітною різниця у відвідуванні родичів у країнах ЄС серед жителів різних регіонів країни. Найбільшою серед населення свого регіону є частка відвідувачів родичів у країнах Європейського Союзу серед жителів Західного регіону. Вона становила 9,6%. Серед жителів півдня частка таких людей становила 5,7%, центру – 4,7%, сходу – 4,1%. Найменшою вона є серед жителів Донбасу – лише 1,8% опитаних.

Третьою групою людей, які скористалися спрощеним виїздом за кордон, є ті, хто прямо заявив, що вони використали безвіз для того, щоб знайти для себе роботу. Вони становлять 4,7% опитаних. Серед тих, хто шукав можливість працевлаштуватися за кордоном, було найбільше людей віком 18–39 років. Серед своїх однолітків, хто виїздив за кордон за безвізом, вони становили 7,3–7,6%. За освітою шукачі роботи поділяються так – ті, хто має початкову та неповну середню освіту, становлять лише 1,5% загальної кількості опитаних. Частка представників усіх інших освітніх груп майже не відрізняється між освітніми групами – вони становлять від 3,9% (з повною вищою освітою) до 5,5% (середня спеціальна освіта) респондентів.

Зважаючи на те, що в населених пунктах різного типу можливості знайти людині роботу суттєво відрізняються, можна було припустити, що серед тих, хто скористався безвізом задля пошуку працевлаштування за кордоном, буде більше людей з тих типів поселень, де важче знайти роботу. Проте це припущення не підтвердилося. Найменше тих, хто шукав роботу за кордоном, було киян – 1,5%. А жителі інших типів населених пунктів представлені рівно – по 5% з міст понад 250 тис. осіб, з невеликих міст і з сіл.

Проте аналіз дав змогу виявити серед тих, хто їздив по безвізу шукати роботу, підгрупу людей, які мали спільну ознаку – вони самі або хтось із членів сім'ї вже мали досвід тимчасової роботи за кордоном. Таких серед них було 12,1%, а таких, хто не

працював за кордоном ні сам, ні члени його сім'ї, – лише 2,2%. Це можна пояснити тим, що в цих людей, у цих сім'ях вже існують уявлення про закордон, про те, як там шукати собі місце роботи, як вигідніше для себе працевлаштуватися. Вони рішучіше налаштовані на пошук роботи в інших країнах, ніж ті, хто не має такої інформації і такого досвіду.

Ще однією доволі поширеною ознакою тих, хто їздив по безвізу у країни ЄС для пошуку місця для працевлаштування, було те, що серед них кожен п'ятий (21,4%) відповів на запитання анкети нашого моніторингу, що він збирається найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки. А таких, хто заявив, що не збираються у найближчий рік їхати на зарубіжні заробітки, але поїхали за безвізом у пошуках роботи, було лише 1,8%. Тобто останні – це ті люди, які не збиралися виїздити на заробітки за кордон протягом року, але все ж поїхали шукати роботу. У цьому випадку можна припустити мотиви такої поїздки. У одних – це спонтанна ідея, що несподівано виникла, у других – це розвідка щодо наявності робочих місць і умов роботи у тій чи тій країні ЄС, але з прицілом не на поточний рік, а на подальше майбутнє тощо.

За регіонами шукачі роботи розподілилися так. Найбільше серед них було жителів Західного регіону. Вони становили 9% тих, хто скористався безвізом. За ними йшли жителі сходу – 6,2%, потім півдня – 4,1%, центру – 2,4% і останніми були донбасівці – 1,2%. Як бачимо, і серед жителів Західного регіону частка тих, хто їздив шукати роботу за кордон, була найбільшою порівняно з жителями інших регіонів країни, а жителів Донбасу – найменшою.

За статтю користувачі безвізового режиму для пошуку місця роботи за кордоном поділяються майже порівну – 5,5% чоловіків і 4,1% жінок.

Отже, можна зробити висновок, що безвізовим режимом для пошуків роботи за кордоном передусім користуються люди віком до 40 років, з різним рівнем освіти, хто має досвід роботи в інших країнах. Найбільше серед цієї категорії опитаних було жителів Західного регіону.

Таким був перший рік дії угоди України з ЄС щодо спрощеного візового режиму. Можна припустити, що в наступні роки кількість людей, які виїздять за кордон, користуючись положеннями цієї угоди, збільшиться, оскільки значно зросте кількість

людей, які будуть обізнані з пільговими умовами перетину кордону в європейські країни. Проте не тільки від поінформованості залежатиме масштаб туристичного потоку. Насамперед він залежатиме від піднесення нашої економіки, створення нових робочих місць, підвищення заробітних плат і пенсій, збільшення частки людей, задоволених своїм становищем у суспільстві, або ж від продовження стану нестабільності в суспільстві, економічної стагнації, безробіття, недовіри до державних інститутів тощо. Якщо економічна і соціально-політична ситуація в країні поліпшуватиметься, то можна прогнозувати зростання потоку туристів до країн ЄС. У разі ж збереження великого розриву в рівні добробуту жителів нашої країни і країн ЄС збільшуватиметься частка тих, хто їде за кордон у пошуках роботи, а також тих, хто відвідує в європейських країнах своїх родичів, оскільки їх кількість там буде зростати.

Слід також звернути увагу на те, що наявність в українських громадян формального права перетинати кордон за спрощеною процедурою може викликати роздратування, особливо у людей, які не мають сьогодні реальної можливості виїхати за кордон і в осяжному майбутньому в їхньому соціальному статусі, матеріальному стані, суспільних умовах життя мало що зміниться (передусім у них немає надії на підвищення рівня життя, який би давав змогу виїхати за кордон у пошуках роботи, вони не сподіваються на зростання політичної і соціальної стабільності в країні). Тому позитив у “безвізі” для більшості населення вбачається поки що лише у віддаленій історичній перспективі.

Література

1. *Туристичні потоки*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/tyr/tyr_u/potoki2006_u.htm
2. *За рік безвізу прикордонники оформили 555 тисяч українців за спрощеною процедурою*. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Za-rik-bezvizu-prikordonniki-oformili-555-tisyach-ukrainciv-zasproshchenou-proceduroyu/>
3. Див.: *Сидоренко Сергій*. Рік без віз та статистика без правди: що не так із даними про безвізові поїздки українців. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/06/12/7082966/>
4. 1 000 000. Стільки українців скористалися безвізом. URL: <https://www.facebook.com/petroporoshenko/photos/pb.474409562693441.-2207520000.1533022425./1352081464926242/?type=3&theater>

**ONE YEAR SINCE INTRODUCING THE VISA-FREE REGIME
IN UKRAINE: CHANGES IN THE MOBILITY ATTITUDES***

Дані опитування свідчать, що після першого року після введення безвізового режиму між Україною та ЄС частка громадян України, які скористалися цією можливістю для відвідування ЄС, залишається досить низькою, особливо в регіонах, що позбавлені доступних транспортних комунікацій з Європою. Незважаючи на тривожні очікування, візова лібералізація не викликала в широкого кола громадян значного сплеску міграційних намірів. Хоча економічна ситуація і відсутність зручних транспортних рішень обмежують можливості для поїздок громадян України до Європи, необхідно широко пропагувати безвізовий режим серед різних груп населення, як такий, що має очевидні переваги для розвитку торгівлі, туризму, бізнесових та персональних контактів.

Ключові слова: безвізовий режим, міграційні наміри, ЄС, Україна.

Данные опроса показывают, что после первого года после введения безвизового режима между Украиной и ЕС доля граждан Украины, которые воспользовались им для посещения ЕС, остается довольно низкой, особенно в тех регионах, которые не имеют доступных транспортных коммуникаций с Европой. Несмотря на тревожные ожидания, визовая либерализация не вызвала у широкого круга граждан значительного всплеска миграционных намерений. Хотя экономическая ситуация и отсутствие удобных транспортных решений ограничивают возможности поездок граждан Украины в Европу, необходимо широко пропагандировать безвизовый режим среди различных групп населения как возможность, дающую очевидные преимущества для развития торговли, туризма, деловых и персональных контактов.

Ключевые слова: безвизовый режим, миграционные намерения, ЕС, Украина.

The survey data indicate that since the introduction of visa-free regime in Ukraine (June 2017), the share of EU visitors from Ukraine who have enjoyed visa-free travel remains rather low, particularly in the parts of Ukraine which have no direct connections to the EU destinations. In spite of alarming expectations, visa liberalisation has not triggered

---

* By mobility attitudes we mean aspirations to move elsewhere either temporarily or permanently (to travel, resettle, visit some place, etc.) which are sometime different from the accomplished plans.

off any upsurge in migration aspirations. Although economic situation and lack of affordable transport solutions constrain people's opportunities of travelling to Europe, visa-free travel should be widely promoted among different groups of prospective visitors from Ukraine as an accessible mobility option offering many advantages to trade, tourism and people-to-people contacts.

Keywords: visa-free regime, mobility attitudes, the EU, Ukraine.

Context. On 11 June 2017, a visa-free regime for short term stays in Europe for Ukrainian citizens holding biometric passports came into force in line with plans to develop well-managed and secure mobility with Eastern Partnership (EP) Countries. The visa-free regime is perceived by the participating partners as a win-win solution** to facilitate people-to-people contacts and strengthen business, social and cultural ties between the EU and Ukraine [Association Implementation Report on Ukraine: 1]. Ukraine constitutes a unique case within the EP for two main reasons: 1) it is the largest of the EP countries by population, territory and borders, including the longest borders with the EU (Hungary, Poland, Romania, Slovakia), EP countries (Moldova and Belarus) and Russia; 2) it is the only EP country with the two unresolved conflict spots on its territory (the annexed Crimea and Sevastopol and occupied parts of the Donetsk and Luhansk regions in the east). These complex geopolitical settings suggest that both border management and reform process, required to maintain visa-free scheme, face many challenges and risks. However, as it stands now, Ukraine continues to seek sustainable solutions in these areas and continues to implement structural reforms. Despite the drawbacks in many fields (including low progress in fighting corruption and implementing the rule of law reforms), for the Ukrainian citizens the visa-free access to the EU countries remains one of the biggest tangible achievements of the post-Euromaidan period***. It is largely perceived as a success story both by the political elite and

---

**High EU Representative Federica Mogherini speech on the occasion of the visa-free regime launch, 11 June 2018. Available at: https://ec.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/27990/Visa-free%20travel%20for%20Ukrainians%20comes%20into%20force, date of access 21 December 2018.

*** According to the *Democratic Initiatives* survey, most respondents defined visa liberalisation between Ukraine and the EU as the main event of the year 2017 // *Ukrainska Pravda*, 27 December 2017. Available at: <https://www.euointegration.com.ua/news/2017/12/27/7075547/>, date of access 22 December 2018.

population and can be used as powerful spur to rapid pro-EU developments in Ukraine as one of the largest EU partner.

Main results of the first year through the available statistics. Analysis of the visa-free regime statistics indicates that the available sources are inconsistent due to the different approaches to monitoring the regular passenger flows. For example, from January 2015 to June 2018 the State Migration Service of Ukraine has issued 9 million biometric passports, including 5 million since June 2017 when the visa-free regime was launched^{****}. The National Border Service of Ukraine reports on 20.3 million Ukraine-EU border crossing from 11 June 2017 to 11 June 2018, including 4.8 million of travellers with biometric passports (who might have different types of valid visa, travelling either to the EU-member states outside the Schengen Area or within the Schengen but as temporary workers, students and other groups of visitors) and 555,000 visa-free travellers^{*****} (meaning that only 2.7% of all border crossings to the EU are visa-free). However, the reported number seems underestimated for the two main reasons: 1) the Ukrainian border guards keep records of the visa-free entries only for those passengers who have newly issued biometric passports; 2) the available data of the State Border Service of Ukraine do not include transit border crossings (such as Belarus-Poland/Lithuania, Moldova-Romania/Bulgaria or Turkey-EU, which is a popular route due to the developed transportation links from Istanbul to other destination within the EU). It is due to the badly coordinated monitoring system of regular passenger traffic, the real number of visa-free travels from Ukraine to the EU is likely to significantly exceed the current official estimates of the Ukrainian side. Based on the most comprehensive data available today, the European Border Service and Coast Guard report (*Frontex*) concluded that, despite the fears circulating in the Ukrainian and European mass media on the eve of the introduction of a visa-free regime, a sharp increase in migration activity from Ukraine to the EU did not happen.

---

^{****} *Interview with Sergii Gunko*, Head of Communication and E-Services Department, State Migration Service of Ukraine // Hromadske Radio, 11 June 2018. Available at: <https://hromadskeradio.org/news/2018/06/11/rik-bezvizu-popyt-na-biometrychni-pasporty-zalyshayetsya-pidvyshchenym>, date of access 20 July 2018.

^{*****} *State Border Service Report*, 11 June 2018. Available at: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Za-rik-bezvizu-prikordonniki-oformili-555-tisyach-ukrainciv-za-sproshchenoyu-proceduroyu/>, date of access 10 July 2018.

Although Ukraine remains among the top three countries by the total number of entries to the Schengen area, the overall passenger flow from Ukraine has somewhat decreased during 2017, while the level of registered illegal crossings and cases of using forged documents has dropped significantly. Overall, visa liberalisation has contributed to comprehensive security reforms, enhanced cooperation in the area of integrated border management, increased the prestige of Ukrainian passports and citizenship, yielded tangible results in the development of transport and tourist infrastructure between Ukraine and the EU, increased the number of tourist and business trips (this has resulted in the structural change of the travellers' flow and improved the image Ukraine in the EU and promote the EU in Ukraine). However, economic situation and lack of affordable transport solutions, particularly from the Ukrainian regions most distant from the EU, might limit possibilities of people's travel abroad. In the absence of the reliable statistics, some results of the first year of the visa-free regime can be traced through changes in the mobility attitudes. We will look at the selected results of the survey conducted in late 2018 and pay attention to the main trends in people's plans to travel abroad.

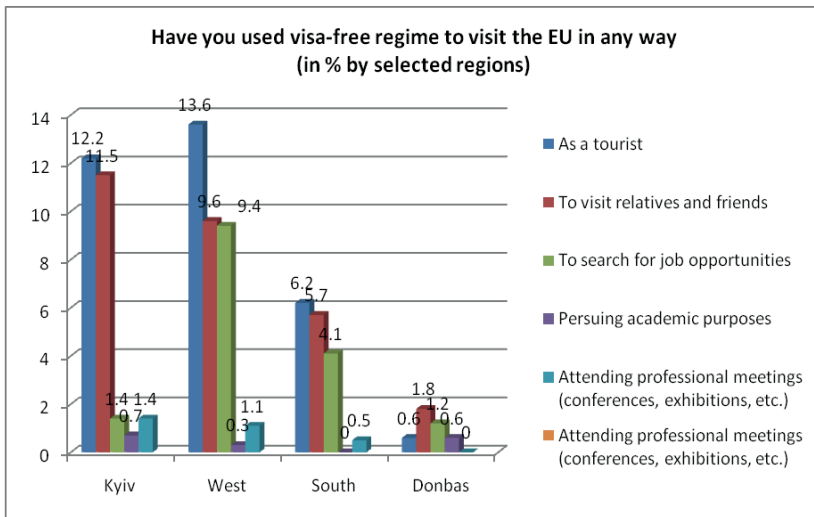
Main results of the first year through public opinion data. According to the Institute of Sociology survey held in autumn 2018 (i.e., nearly a year and a half since the introduction of a visa-free regime), 7.6% of respondents used visa-free regime to travel to the EU as tourists, 5.4% to visit friends and relatives, 4.7% travelled to the EU in the search of employment opportunities, 0.5% went to study, 1.1% – to attend professional events (conferences, exhibitions, etc.), however 81.9% – still did not take advantage of new opportunities for visa-free travel****. Apparently, respondents from the West of Ukraine are the most eager travellers to the EU as tourists, family visitors, and job seekers (just to mention, they are far more active than the Kyiv-based respondents, particularly, when it deals with looking for job opportunities). Among those whose travel to the EU is

---

****According to the results of the *Gorshenin Institute* survey in June 2017, shortly before the launch of the visa-free regime, 57% of respondents have never been abroad, 72% did not plan to travel abroad at all (among those who did not plan to travel to the EU, 77% mentioned financial situation as the main reason for not travelling). Available at: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf>, date of access 3 January 2019.

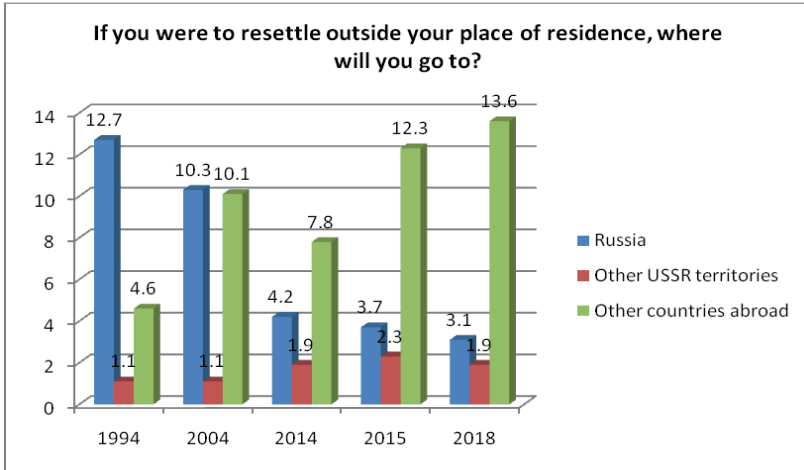
connected to professional activities, respondents from the Central Ukraine are the most active. Also, younger and more educated respondents are more likely to be active EU-travellers. It should be mentioned that, if one takes into account a regional distribution, the respondent from Donbas^{*****} remain the least mobile EU-visitors (compare, for example, 13.6% of those who travelled to the EU as tourists from the West of Ukraine to 0.6% who did from Donbas – see Figure 1).

Figure 1

In spite of the alarming expectations, the launch of the visa-free regime has not triggered off any upsurge in emigration aspirations: the number of those who think of moving out their place of residence and resettling abroad, specifically, outside the former USSR, has not grown up considerably since the pre-2017 period (see Figure 2), although some new distributions are observed across potential destinations. Notably, there is a trend towards a decline in the share of those who would plan to resettle in Russia and redistribution of aspirations in favour of new destination countries outside the USSR territories.

***** Areas of the Donetsk and Luhansk regions under control of Ukraine.

The obtained data indicate that labour mobility has gradually increased since 2013 from 7.2% to 14.3% in 2018, however the visa-free regime is seen here as conducive to discovering new employment opportunities rather than directly contributing to the labour force outflow (just to remind, it implies visa-free travel to all EU member-states^{*****} for up to 90 days in any 180-day period, for tourism, family visits, business purposes, excluding work).

Conclusion and recommendations. As the data indicate, the inclusive potential of visa-free travel from Ukraine to the EU must become an issue of special concern for the involved policy-makers and practitioners. As it stands now, in a year after the launch of the visa liberalisation, the share of EU-visitors from Ukraine who enjoyed visa-free travel remains rather low, particularly in the parts of Ukraine which have no direct connections to the EU destinations. Bilateral initiatives should be aimed at improving transport infrastructure, reconstructing old and building new roads, airports and checkpoints between Ukraine and the EU. Ukraine and the EU should encourage the implementing partners to continue information campaign to explain the principles of economic and responsible travel, prevent the risks of dealing

***** Except Ireland and the UK, plus Iceland, Liechtenstein, Norway and Switzerland.

with dishonest travel agents and criminals involved in human trafficking. Visa-free travel should be widely promoted among different groups of potential visitors from Ukraine to the EU as an accessible option with many benefits for trade, tourism and people-to-people contacts.

Literature

Visa liberalisation with Moldova, Ukraine and Georgia. EU Migration and Home affairs. Available at: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/visa-liberalisation-moldova-ukraine-and-georgia_en, date of access 25 July 2018).

Association Implementation Report on Ukraine. Joint staff working document. Brussels, 14.11.2017 SWD(2017) 376 final.

Frontex Risk Analysis 2018. Available at: <https://frontex.europa.eu/publications/risk-analysis-for-2018-aJ5nJu>, date of access 20 June 2018).

МОБІЛЬНИЙ ІНТЕРНЕТ – ТРЕНД СУЧАСНОГО ЕТАПУ ІНТЕРНЕТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються сучасні тенденції процесу інтернетизації українського суспільства. Розвиток мобільного Інтернету визнається основним трендом сучасного етапу інтернетизації. Кількість користувачів мобільного Інтернету динамічно зростає протягом останніх років. Основною особливістю користування Інтернетом з огляду на тип доступу користувачів до мережі є тенденція до зменшення кількості користувачів виключно фіксованого Інтернету та поступове збільшення групи користувачів, які використовують і мобільний, і фіксований Інтернет. Поступово зростає і кількість українців, які користуються виключно мобільним Інтернетом, детермінуючи появу нового покоління користувачів.

Ключові слова: інтернетизація, користувачі Інтернету, смартфон, мобільний Інтернет, фіксований Інтернет.

В статье анализируются современные тенденции процесса интернетизации украинского общества. Развитие мобильного интернета признается основным трендом современного этапа интернетизации. Количество пользователей мобильного Интернета динамично растет в последние годы. Основной особенностью пользования Интернетом учитывая тип доступа пользователей к сети, является тенденция к уменьшению количества пользователей исключительно фиксированного Интернета и постепенное увеличение группы пользователей, которые используют и мобильный, и фиксированный Интернет. Постепенно растет и количество украинцев, которые пользуются исключительно мобильным Интернетом, детерминируя появление нового поколения пользователей.

Ключевые слова: интернетизация, пользователи Интернета, смартфон, мобильный Интернет, фиксированный Интернет.

The paper analyses current trends in the internetisation of Ukrainian society. The development of mobile Internet is recognised as the main trend at the current stage of internetisation. The number of mobile Internet subscribers has been dynamically growing in recent years. The key feature of using the Internet in terms of the access type to the network is the reduction in the number of those who prefer fixed broadband

Internet and gradual increase in the number of those who use both mobile and fixed Internet. The number of mobile-only Internet subscribers, who are considered to be a new generation of users, is also rising.

Keywords: *internetisation, Internet users, smartphone, mobile Internet, fixed Internet.*

Невід’ємною складовою сучасного суспільно-соціального процесу є інформаційно-комунікаційна мобільність, пов’язана з використанням сучасних засобів мобільного зв’язку. Мобільний Інтернет, який сьогодні потужно розвивається та вдосконалюється, стає одним з вагомих чинників цих процесів, здатним модернізувати різні сфери життя сучасної людини, зробити його більш динамічним, гнучким, ефективним. Використання мобільного Інтернету здатне привести до докорінної реструктуризації усєї інформаційно-комунікаційної сфери сучасного світу та кардинально трансформувати життєдіяльність пересічної людини. Тож актуалізація потреби розвитку мобільного Інтернету як елементу сучасного технологізованого світу зумовлена тими новими можливостями, які відкриває використання мобільних технологій сучасній людині, надаючи широкий спектр онлайн послуг у динамічному та комфортному нон-стоп режимі. Серед найбільш актуальних послуг, сервісів, досяжних для користувачів мобільного Інтернету, які роблять його дедалі більш популярним, зручним та ефективним інструментом сучасного буття та функціонують поза будь-якими часово-просторовими обмеженнями, можна виділити: пошук інформації через пошукову систему (знайти адресу, дізнатись розклад, забронювати квиток тощо); доступ, пересилання та робота з документами на відстані; постійний доступ до е-пошти, відстеження новин та комунікації в соціальних мережах та на інших, у тому числі й професійно-комунікаційних платформах; онлайн мапи (транспортних доріг, населених пунктів, заторів на дорогах тощо); мобільні фінансово-економічні сервіси (е-банкінг, здійснення оплати та переказів, відстеження грошових операцій, здійснення операцій з цінними паперами тощо); пошук та здійснення онлайн шопінгу; онлайн музичні-, відео- та радіосервіси тощо. Саме досяжність мобільного Інтернету в будь-який час та в будь-яко-

му місці роблять цей засіб інтернет-зв'язку особливим, якісно відрізняючи його від фіксованого засобу доступу до мережі, який має певні часово-просторові обмеження, будучи повністю залежним від стаціонарної точки доступу. Крім того, характерною ознакою сучасного мобільного інтернет-сервісу є його підлаштування під кожного споживача – власника технічного засобу (гаджету), підключеного до мобільного Інтернету. Тобто відбувається певна індивідуалізація ресурсного пакета мобільних онлайн сервісів, інформаційне наповнення та послуги якого спрямовані на потреби конкретного (унікального) користувача. Усі ці можливості функціонування мобільного Інтернету дають змогу більш ефективно та дієво організувати і бізнес, і роботу, і навчання, і дозвілля та відкривають нові можливості соціальної дії та взаємодії.

Переваги, які надає мобільний Інтернет для ефективного, якісного та зручного функціонування в сучасному мобільному світі, актуалізують дослідження ситуації щодо особливостей розвитку та поширеності використання мобільного Інтернету в сучасному українському суспільстві, що й стало метою даної статті.

Для аналізу ситуації щодо особливостей розвитку мобільного Інтернету необхідне розуміння складових та умов успішного доступу до мобільного інтернет-зв'язку, від яких залежить якість та ефективність користування мережею.

Мобільний Інтернет – це сучасна технологія підключення до Інтернету, яка дає змогу користувачу мати доступ до мережі в будь-який час, у будь-якому місці за наявності певних технічних засобів. Мобільний Інтернет – це результат технологічного прориву, який дав змогу об'єднати мобільний зв'язок та Інтернет-мережу в єдине ціле, відкривши якісно нову еру розвитку сучасних інтернет-технологій, здатну докорінно змінити сучасний світ. Його поява тісно пов'язана з розвитком мобільних технологій зв'язку, що пройшли вже кілька етапів. Кожен з цих етапів зумовлений якісно новим ступенем технічних можливостей зв'язку, які детермінують розширення часово-просторових меж зв'язку, підвищення швидкості та якості зв'язку, а також загальне розширення сервісного онлайн пакету. Слід зауважити, що з певного етапу розвитку технологій відбувається розширення не тільки суто технічних

можливостей мобільного Інтернету, а й удосконалення його суспільно-соціальної спрямованості, пов'язаної з дедалі більшою індивідуалізацією мобільного контенту, налаштованого на суспільні, бізнесові, культурні, дозвілєві запити та інтереси конкретного користувача, з урахуванням його звичок та уподобань.

Розглядаючи етапи розвитку технологій інтернет-зв'язку, слід зауважити, що 1G технології (G – скорочено від англ. Generation – покоління), які панували наприкінці минулого століття, мали низьку швидкість інтернет-зв'язку та мізерний набір мобільних інтернет-сервісів, який давав змогу здійснювати лише примітивну мобільну комунікацію (на кшталт ICQ). Подальший розвиток 2G та 3G технологій стимулював прискорення розвитку мобільного Інтернету, зумовлене поширенням бездротових модемів – засобів, які уможливають бездротове підключення технічних пристроїв (комп'ютерів, ноутбуків, планшетів тощо) до мережі.

Початком бурхливого розвитку мобільного Інтернету вважається 2013 р., коли на зміну WAP протоколу зв'язку прийшли GPRS та EDGE, які остаточно перетворили смарт-телефон на потужний міні-комп'ютер з постійним підключенням до мобільного Інтернету. І якщо 2G технології давали змогу підняти швидкість інтернет-зв'язку до 200 Кбіт/сек, то 3G забезпечили революційне підвищення швидкісного режиму передачі даних до 2Мбіт/сек. Такі характеристики мобільної передачі даних зумовили можливість стрімкого розвитку мобільних сервісних інтернет-послуг з використанням і потокового відео, і відеодзвінків, змінивши усю веб-індустрію, особливо з точки зору додатків та веб-інтерактивності. Технології 4G, які активно впроваджуються сьогодні – це технології нового покоління, які дають змогу в разі підвищувати якісні та швидкісні характеристики інтернет-зв'язку. До 100Мбіт/сек для користувача мобільного Інтернету, який знаходиться в русі, та до 1Гбіт/сек для користувача, мобільний пристрій якого не знаходиться в динамічно-просторовому русі. І нарешті стандарт 5G, який поки що не введений, проте активно тестується на швидкостях 1-20 Гбіт/сек, буде здатен не тільки

забезпечити потужний швидкісний режим, а й стане поштовхом для розвитку таких соціально-технологічних спрямувань, як розумне місто або безпілотні транспортні засоби тощо [1].

Проте це перспективи нехай, сподіваємось, і недалекого, але майбутнього. Україна ж сьогодні знаходиться на середньому етапі розвитку G-технологій, активно освоюючи 3G підключення (ліцензійні права на запуск 3G зв'язку в побутовий вжиток українські мобільні оператори отримали у 2015 р.) та розробляючи 4G формат. Характеристики G-технологій мобільного підключення зумовлюють якість інтернет-послуг, а відтак і попит на мобільний Інтернет серед пересічних користувачів.

Крім наявності певного технологічного розвитку країни, користування мобільним Інтернетом передбачає наявність і одного з наступних джерел інтернет-доступу: мобільний Інтернет у тарифі мобільного зв'язку, який має певні обмеження, пов'язані з умовами тарифу (технічно-фінансові обмеження); мобільний Інтернет, джерелом якого є технологія бездротового Інтернет-зв'язку через Wi-Fi точки доступу, які дають змогу отримувати інтернет-доступ у будь-якому місці та використовуються для підключення смартфонів, планшетів тощо до мережі та залежать від характеристик потужності точки доступу, що впливає на якість отриманого інтернет-зв'язку. Загалом, поширений термін “вай-фай”, який асоціюється з сучасним використанням мобільного Інтернету, перекладається як “бездротова якість” (Wi-Fi – скорочене від англ. WirelessFidelity). Доступність до “вай-фай” мобільного Інтернету зумовлена наявністю та якістю, по-перше, точки Інтернет-доступу (тож може бути слабкою та неефективною для отримання якісного інтернет-зв'язку), а, по-друге, технічними характеристиками самих мобільних пристроїв користувача (смартфона, планшета тощо). Різновидом мобільного “вай-фай” підключення є підключення комп'ютера та інших технічних пристроїв через роутери (домашні маршрутизатори) та бездротові модеми в рамках певного приміщення, території (наприклад, вдома, на роботі), що дає змогу “віддалено” користуватися Інтернетом одночасно, наприклад, усім членам родини.

Таким чином, користування мобільним Інтернетом, з одного боку, потребує наявності розгалуженої системи доступу до Інтернет-мережі, зумовленої наявністю певного рівня техноло-

гічного розвитку як на загальносвітовому рівні, так і на рівні певної країни, регіону тощо. Вирішення завдання створення такої системи передбачає дієве бажання держави конструктивно сприяти розвитку сучасних ІТ-технологій, створюючи законодавчу базу і техніко-технологічні та правові умови для вдосконалення та ефективного функціонування новітніх мобільних технологій у суспільстві. А також потребує наявності розвинутого ІТ-сектора, здатного створювати потужні мережі інтернет-доступу, спроможні надавати якісні послуги у різних куточках країни, у тому числі й у важкодоступних та не надто вигідних з точки зору отримання прибутку від їх експлуатації.

З другого боку, ефективне користування мобільним Інтернетом потребує наявності бажання та усвідомлення потреби використання Інтернету, а також наявності певних технічних пристроїв та гаджетів у безпосередніх користувачів Інтернету, як-то: технічні пристрої – модем, фай-фай роутер та сучасні технічні гаджети – смартфон (мобільний телефон, який має доступ до Інтернету), планшет тощо – технічні характеристики яких також значною мірою зумовлюють якість і швидкість отримання послуг мобільного інтернет-зв'язку. Тож вирішення цих питань зумовлене наявністю у громадян певних цифрових навичок та цифрової культури, а також залежить від їхніх матеріально-економічних можливостей.

Смартфон сьогодні стає одним із найбільш ефективних і поширених засобів отримання послуг мобільного Інтернету. На кінець другого кварталу 2018 р. в Україні, за даними компанії "Google Україна", проникнення смартфонів становить 57% [2]. При цьому слід також зауважити, що зростає кількість смартфонів, розмір екрана в яких перевищує 5 дюймів, їх відсоток сягає 59% [3].

Сьогодні мобільний Інтернет працює на різних операційних платформах смартфонів. Найбільш поширеними є Android, а також Windows-phone, iOS та Symbian. Вони здатні вмістити велику кількість мобільних додатків, які дають змогу користувачеві отримувати актуальну на даний час інформацію з будь-яких питань – від інформації про погоду, дорожні затори до банківських розрахунків та візування документів за допомогою електронного підпису.

Аналіз смарт інтернет-активності засвідчує, що 80% часу користування смартфоном займає користування мобільними

додатками. У українського користувача мобільного Інтернету встановлено на смартфоні у середньому близько 40 додатків. Найпопулярнішим серед них є GooglePlay додаток – 1,6 млн підключень [3].

Також, за результатами досліджень маркетологів, найпопулярнішими тематичними додатками серед користувачів смартфонів на платформі Android у жовтні 2018 р. в Україні були: Viber (96,4%), YouTube (91,7%), Chrome (90,7%), Gmail (83,9%), Facebook (78,5%), Google Maps (76,9%), Приват24 (68,8%) [3].

Таким чином, можна зазначити, що українські користувачі мобільного Інтернету використовують його можливості доволі різнопланово. Це і безпосереднє спілкування через інтернет-зв'язок, і отримання інформаційно-новинного та відеоконтенту, і користування соціальними мережами через мобільні додатки, і використання мобільних фінансово-банківських сервісів тощо.

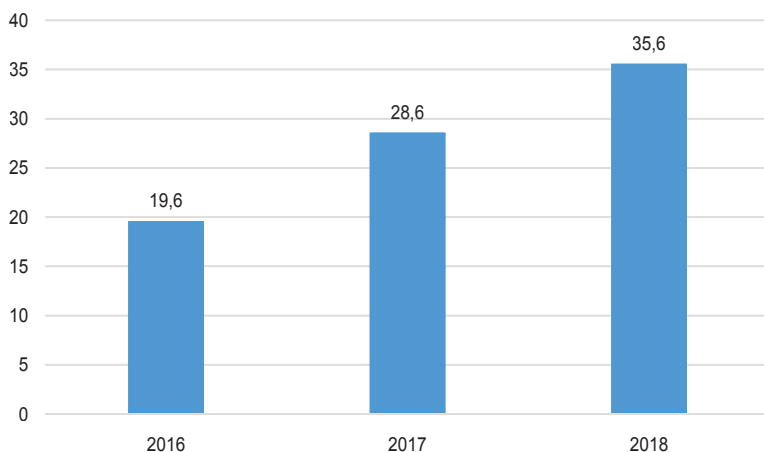
Проте які ж ключові тенденції інтернетизації в Україні сьогодні? Які основні канали доступу до Інтернету використовують українці? Наскільки популярним і поширеним є користування мобільним Інтернетом в Україні? Які особливості доступу до мобільного інтернет-зв'язку характеризують сучасний процес української інтернетизації? Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України з питань інформатизації українського суспільства дає змогу нам дати певні відповіді на поставлені запитання.

Аналіз особливостей процесу інтернетизації українського суспільства засвідчує, що основним сучасним трендом розвитку Інтернету в Україні став динамічний процес долучення українців до користування мобільним Інтернетом (*рис. 1*).

Темпи збільшення мобільно залучених до мережі українців вражають. Лише за останні три роки – часу здійснення нами моніторингу ситуації щодо тенденцій розвитку мобільного Інтернету в Україні – кількість українців, які зазначали, що користуються мобільним Інтернетом, зросли майже вдвічі. За результатами дослідження, найбільша частка користувачів мобільного Інтернету сьогодні фіксується у середній та молодшій вікових групах. Крім того, дослідження визначає і певні регіонально-поселенські особливості. Найбільший від-

Рисунок 1

Динаміка зростання кількості користувачів мобільного Інтернету в Україні (%)

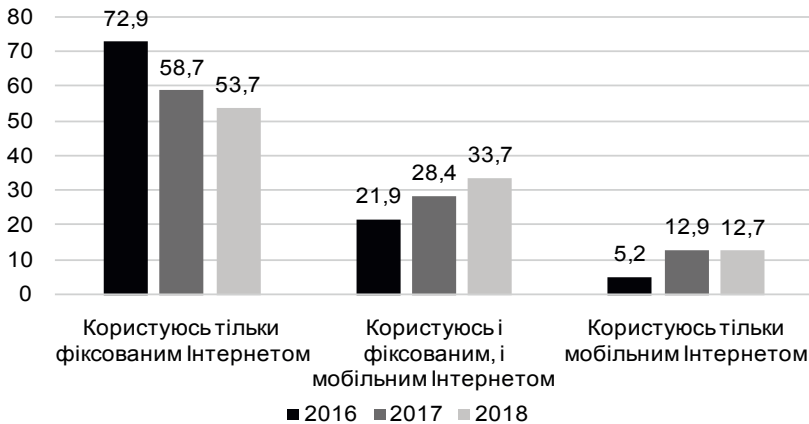

соток користувачів мобільного Інтернету спостерігається у Центральному регіоні країни, до складу якого входить і столичний регіон (38,1%), тоді як решта регіонів демонструють приблизно однакову кількість дорослих громадян, які зазначають, що користуються мобільним Інтернетом – близько 18% загальної кількості дорослого населення в регіоні.

Для більш поглибленого аналізу тенденцій залучення українців до користування мобільним Інтернетом введемо ряд уточнюючих понять, які спрямовані на окреслення типу використання мобільного Інтернету та визначають такі групи користувачів: 1) користувачі фіксованого інтернет-доступу (broadband-широкополосний дротовий інтернет-доступ); 2) біцентровані користувачі – використовують і фіксований, і мобільний інтернет; 3) мобільноцентровані користувачі – використовують тільки бездротовий мобільний Інтернет.

Аналіз динаміки особливостей користування Інтернетом, з огляду на тип доступу користувачів до мережі, демонструє тенденцію до поступового зменшення кількості користувачів виключно фіксованого каналу доступу до мережі Інтернет та поступове зростання кількості користувачів мобільного Інтернету (рис. 2).

Динаміка розподілу користувачів за типом інтернет-доступу (%)

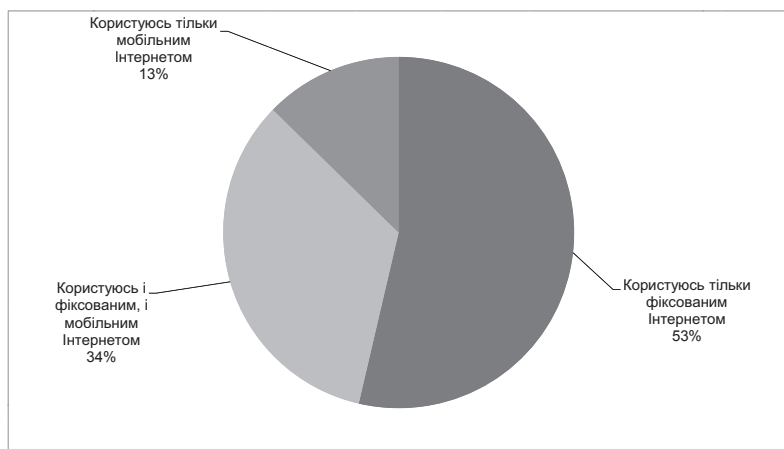
Слід наголосити, що аналіз типових особливостей використання мобільного Інтернету в країні засвідчує, що переважна більшість українських користувачів мобільного Інтернету користуються і фіксованим, і мобільним Інтернетом одночасно – тобто є біцентрованими користувачами. А загалом, кількість користувачів мобільного Інтернету та кількість користувачів виключно фіксованого Інтернету на даний час має приблизно однакову наповненість (рис. 3).

Проте слід зауважити, що аналіз групи користувачів мобільного Інтернету та моніторинг ситуації поширення мобільного Інтернет користування в країні засвідчує, що збільшується відсоток мобільноцентрованих користувачів мобільного Інтернету (тобто тих, хто користується виключно мобільним Інтернетом, а не поєднує два типи користування Інтернетом) з 19,3% у 2016 р. до 27,3% у 2018 р. Співвідношення біцентрованих і мобільноцентрованих користувачів мобільного Інтернету на сьогодні має такий вигляд (рис. 4).

Підсумовуючи результати дослідження, слід зауважити, що, звичайно, сьогодні ще важко говорити про тотальний перехід країни на рейки інформаційно-комунікаційної мо-

Рисунок 3

Розподіл користувачів за типом інтернет-доступу, 2018 р. (%)

більності. Про це свідчить обрис розподілу населення України в розрізі сучасних тенденцій процесу інтернетизації сучасного українського суспільства, який демонструє таку картину (рис. 5).

Однак аналіз результатів дослідження засвідчує, що кількість українців, які не користуються Інтернетом узагалі, продовжує зменшуватись та становить на сьогодні близько 23% загальної кількості дорослого населення віком від 18 років та старше. Найбільша частка населення України, а саме 41,2% дорослих українців продовжують користуватися виключно фіксованим Інтернетом. Більш ніж чверть дорослого населення користуються і мобільним, і фіксованим Інтернетом. А кількість мобільно центрованих українців – користувачів виключно мобільного Інтернету сьогодні становить близько 10% населення країни. Проте розгляд ситуації в динаміці, зроблений у даній статті, свідчить про те, що протягом останніх років відбувається відчутне зменшення мобільно незаангажованих українців. Відбувається зменшення групи українців – користувачів виключно фіксованого Інтернету з 52,6% загальної кількості населення у 2016 р. до 41,2% у 2018 р. Зростає кількість біцентрованих і мобільно центрованих користувачів мережі Інтернет у сучасному українському суспільстві.

Рисунок 4

Типові особливості використання Інтернету українськими користувачами мобільного Інтернету, 2018 р. (%)

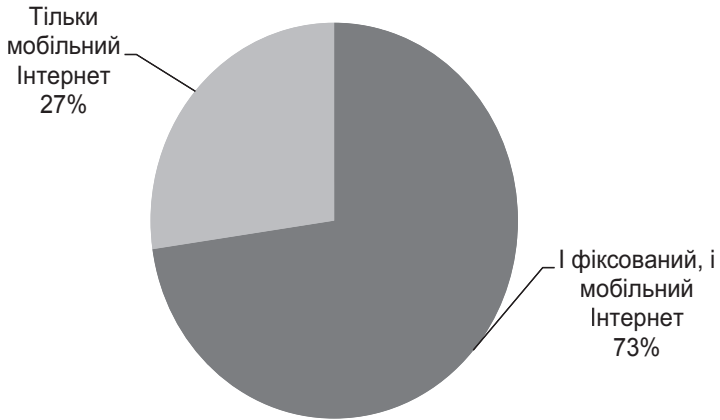
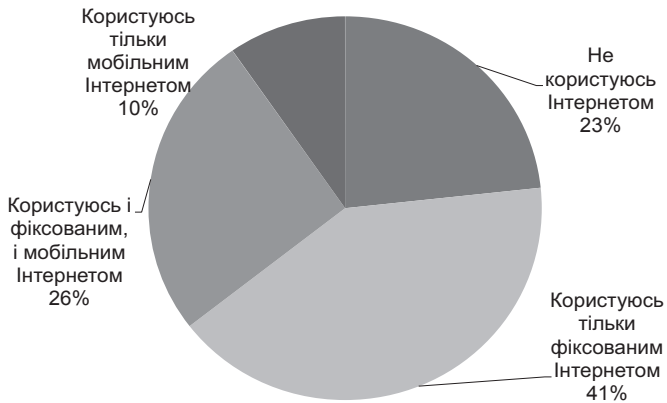

Рисунок 5

Розподіл населення країни в розрізі процесу інтернетизації, 2018 р. (%)

Мобільний Інтернет – це сучасний соціально-технічний феномен, який має певні особливості використання, дещо відмінні від можливостей використання фіксованого інтернет-доступу, та відкриває нові можливості використання мережі в різних суспільних сферах, формуючи нове покоління – покоління мобільноцентрованих користувачів. Загалом, виявлені в дослідженні особливості сучасного етапу інтернетизації українського суспільства засвідчують відчутне збільшення попиту на використання мобільного Інтернету та зростання кількості українців, які використовують лише мобільний доступ для використання мережі. Проте розвиток мобільного Інтернету – це складний багаторівневий процес, який залежить від багатьох факторів як технічного, технологічного, так і суспільно-соціального характеру. І успішність цього процесу зумовлена злагодженою та ефективною взаємодією цілого ряду суспільних суб'єктів. Це і налаштованість державних структур сприяти розвитку сучасних ІТ-технологій, і здатності ІТ-сектору забезпечувати їх ефективне впровадження та якісне обслуговування, і соціально-технічна та матеріально-економічна “готовність” пересічного користувача долучатися до користування мобільним Інтернетом.

Література

1. *История* мобильного Интернета: 1991 – наши дни. URL: <https://habr.com/company/yota/blog/352450/> (дата звернення 29.11.2018).
2. “Google” ожидает до 2025 года четырехкратный рост мобильных пользователей Интернета в Украине. URL: <https://newsyou.info/google-ozhidaet-do-2025-goda-chetyrekratnyj-rost-mobilnyx-polzovatelej-interneta-v-ukraine> (дата звернення 29.11.2018).
3. *Мобильная* аудитория Украины: исследование Kantar TNS. URL: http://mmr.ua/show/mobilynaya_auditoriya_ukrainy_issledovanie_kantar_tns (дата звернення 29.11.2018).

УЩІЛЬНЕННЯ КОНТЕКСТІВ МЕДІАСКЕПТИЦИЗМУ Медіа: на межі істини й підозри

Один із підсумків новітньої історії українських ЗМІ – ущільнення контекстів медіаскептицизму за обставин дефіциту довіри до більшості соціальних інститутів, необхідності опору інформаційним атакам ззовні й відповідного регулювання інформаційної сфери, а також очевидної політичної мобілізації медіабізнесу, конкуруючої активності Інтернету й соціальних мереж. У статті подані дані останніх років, що характеризують ставлення до ЗМІ різних аудиторій “на межі істини й підозри”.
Ключові слова: медіаскептицизм, рівні довіри до медіа, інформаційна безпека, законодавче регулювання інформаційної сфери, регіональні відмінності в оцінках ЗМІ, інформаційні практики.

Один из итогов новейшей истории украинских СМИ – уплотнение контекстов медиаскептицизма в обстоятельствах дефицита доверия к большинству социальных институтов, необходимости сопротивления информационным атакам извне и соответствующего регулирования информационной сферы, а также очевидной политической мобилизации медиабизнеса, конкурирующей активности Интернета и социальных сетей. В статье представлены данные последних лет, характеризующие отношение к СМИ различных аудиторий “на грани истины и подозрения”.

Ключевые слова: медиаскептицизм, уровни доверия к медиа, информационная безопасность, законодательное регулирование информационной сферы, региональные различия в оценках СМИ, информационные практики.

One of the outcomes of the Ukrainian mass media's recent history is the increasing density of contexts related to media scepticism. This situation has arisen due to a variety of factors, such as a lack of trust in most social institutions, the necessity of counteracting information attacks from outside and thus the need for media content regulation, evident political mobilisation of media businesses, the growing impact of the Internet and social networking sites on media users, etc. According to the survey data collected over the past few years, the attitude of different audiences towards the mass media can be briefly characterised as “veering between trust and suspicion”..

Keywords: media scepticism, level of trust in the news media, information safety, laws regulating the sphere of media and information, regional differences in attitudes to the mass media, information-related practices.

Останні кілька років соціологічні дані фіксують високі рівні недовіри до українських ЗМІ. Залежно від інструментарію дослідження ці рівні можуть бути дещо вищими або нижчими в моніторингах і періодичних замірюваннях, чи ставимо ми запитання щодо інших національних медіа, наприклад російських, що неминуче припускає зважування власних оцінок, або ж вбудовуємо запитання в блок про довіру до соціальних і політичних інститутів. Проте нинішній тренд очевидний: контексти медіаскептицизму ущільнюються, утримуючи наші сумніви щодо того, чи є достовірною інформація про суспільство, якою ми звичайно оперуємо. Як відомо, така інформація, чи віддаємо ми собі в цьому звіт чи ні, являє собою переробку свідчень, отриманих з різних джерел, і національні медіа, мабуть, найбільш впливове з них.

Сьогодні у світі “постправди” і “фейкових новин”, про що багато говорять як на публічному сленгу, так і концептуально, наприклад, термінами Поля Рікера “герменевтика підозри” і “герменевтика істини”, цілком покладатися на соціальну комунікацію вважається необачним, адже є чимало способів випадково, навмисно (з недоброю, непорядною метою) і зловмисно (різного роду втручання й атаки ззовні), впливати на повідомлення публічних каналів [1; 2]. Дедалі відвертіше й наполегливіше артикулюється питання про конгруентність ідей інформаційної (а отже, і загальної) безпеки й свободи слова, встановлення меж транспарентності демократичних суспільств. Аргументів на користь непорушності “права на інформацію” в інформаційних суспільствах предостатньо, як, утім, і міркувань щодо трат такої вимоги. Дослідники, наприклад, вимірюючи ефекти медіа щодо соціальної напруженості і ґрунтуючись на багаторічних даних World Values і European Values Surveys, а також Global Media Freedom Dataset, верифікують гіпотезу щодо того, що в суспільствах з високим рівнем інтолерантності вільні медіа лише підсилюють соціальні конфлікти, тоді як у толерантних суспільствах цього не відбувається [3]. Властиво, з розширенням технологічних можливостей продукування і поширення інформації дефініції свободи слова (свободи інформації, свободи медіа) останнім часом активно дебатуються, враховуючи перевершуючі весь попередній досвід ресурси Інтернету й соціальних мереж [4].

Крім глобальних тенденцій накопичення уразливості інформаційної сфери, що має технологічні й політичні виправдання,

існує комплекс локальних обставин, які посилюють ситуацію. Хоча феномен недовіри до ЗМІ – далеко неоднозначний: безумовно, він інвестує сумніви і невпевненість у суспільну атмосферу, але водночас актуалізує критичне сприйняття повідомлюваної медіаінформації. Щодо українських ЗМІ, то, оцінюючи ставлення до них аудиторій, не можна не брати до уваги низку структурних і культурних обґрунтувань медіаскептицизму, які набувають сталого характеру [5]. По-перше, йдеться про відтворення регіональної диференціації в оцінці національних медіа, що має відомі історико-політичні причини. По-друге, традиційні українські медіа сприймаються аудиторіями насамперед як політичний мовець, який конституюється за рахунок вбудовування бізнес-моделей у політичну матрицю, як публічне висловлення політичних еліт, що обіцяє поліпшення якості життя в найближчому майбутньому, якщо відбудуться зміни політичної ситуації, на які ці еліти роблять ставку, що загалом не додає інформаційного комфорту споживачам, котрі потерпають від матеріальних труднощів. Дається взнаки й те законодавче регулювання інформаційної сфери, запроваджене в умовах утвердження національно-політичної ідентичності держави й війни на Донбасі, що водночас залишає відкритим питання щодо ефективності медіа.

Регіональні відмінності за оцінками ЗМІ

Отже, один з підсумків новітньої історії українських ЗМІ – ущільнення контекстів медіаскептицизму в умовах дефіциту довіри до більшості соціальних інститутів, необхідності опору інформаційним атакам ззовні й відповідного регулювання інформаційної сфери, очевидної політичної мобілізації медіабізнесу, конкуруючої активності Інтернету й соціальних мереж. Емпіричні свідчення недвозначні: у 2018 р. рівень недовіри до ЗМІ в суспільстві становив 54% (50% у 2017 р.), тоді як у 2013 р. їм не довіряло вдвічі менше – 28%. Відповідно, довіряли медіа цілком або переважно у 2018 р. – 18% (28% у 2017 р.), 37% у 2013 р. Серед соціальних інститутів репутація медіа порівнянна сьогодні з репутацією місцевих органів влади (56% vs. 18%). Звичайно ж, вона не настільки збалансована за показниками недовіри/довіри, ніж у випадку армії й церкви (36% vs. 33%, 32% vs. 40%), але значно більш урівноважена порівняно з низьким авторитетом Уряду, Верховної Ради та Президента (76% vs. 6%, 77% vs. 5% і 73% vs. 8%).

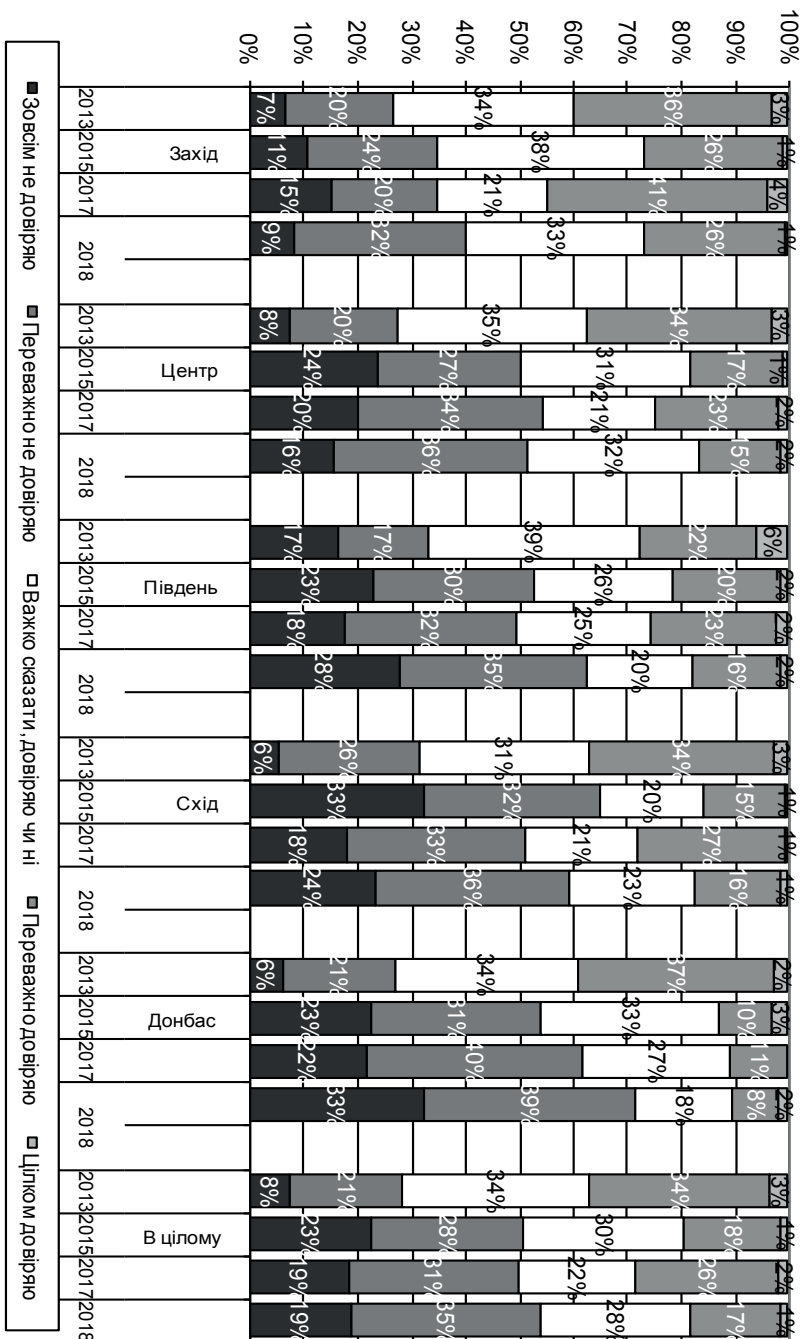

Рисунок 1. Рівень довіри до медіа, 2013–2018 рр. (N=1800, %)

Регіональні контексти медіаскептицизму продовжують залишатися стійко різними, що через обставини, які склалися, є цілком передбачуваним й очікуваним (рис. 1).

Незважаючи на деякі річні флуктуації рівня довіри/недовіри до ЗМІ, у 2018 р. скепсис все-таки переважав над лояльністю у всіх регіонах, чого у 2013 р. не спостерігалось. Можливо, із входженням суспільства в передвиборний сезон медіа, очевидно, сегментовані згідно з їх власниками і близькими їм політичними силами, активніше маніфестують їхні політичні пристрасті, і це, безсумнівно, фіксується аудиторіями, що спостерігається в повсякденній комунікації між людьми.

Найбільш сприятлива для українських ЗМІ ситуація склалася в Західному регіоні, де співвідношення скептично й з довірою налаштованих до медіа становить 47% vs. 27%, тоді як на Сході, й тим паче на Донбасі, сумніви щодо медіа виразно беруть гору (60% vs. 17%, 72% vs. 10% – рис. 1). Розбіжності Схід – Захід – відома константа української культурної й політичної географії. Ціннісні преференції, що ідентифікують ці відмінності, проєктуються й на оцінки медіа, принаймні у діапазоні від “повної довіри до повної недовіри” до них частка тих, хто орієнтований на цінності й норми східнослов’янських країн, змінюється по висхідній: від 32% цілком лояльних до медіа до 49% серед абсолютних медіаскептиків (рис. 2). І навпаки, частка тих, кому ближчою є ціннісна ментальність жителів Західної Європи, поступально падає від 52%, які високо оцінюють ЗМІ, до 28% серед тих, хто зовсім не довіряє їм. Тобто проєвропейська орієнтація, очевидно, більше пов’язана з лояльністю до українських медіа.

Ставлення до медіа в регіональних ідентифікаціях Схід – Захід може підтверджуватися різними імплікаціями і найбільш опукло, напевне, мовною історією. Серед респондентів, які визнають рідною мовою українську, 51% не довіряють, а 20% довіряють ЗМІ, якщо рідною є російська, то ця пропорція змінюється як 63% vs. 14%. Етнічна ідентифікація загалом повторює ту ж тенденцію, але дещо менш виразно: для українців у випадку медіа характерне співвідношення 54% vs. 19%, для росіян – 60% vs. 15%, респондентів іншої національності – 57% vs. 19%. Соціально-демографічні фактори також кореспондують зі сприйняттям і оцінкою медіа в рамках стійких уявлень щодо такого зв’язку. Чоловіки більш критичні й менш довірливі порівняно з жінками, хоча відмінності й не настільки вже разючі (57% чоловіків не довіряють ЗМІ й 16% їм довіряють,

Рисунок 2. Ціннісні пріоритети медіаскептиків і лояльних до медіа аудиторій, 2018 р. (N=1800, %)

Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)? Скажіть, будь ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі до Ваших?

52% жінок не довіряють ЗМІ й 20% їм довіряють). Більше сумнівів щодо медіа мають люди середнього віку (57% vs. 20%), тоді як відповідні показники в групах 18–29 років і 56+ рівні 53% vs. 17% і 51% vs. 22%. Високоосвічена публіка більш вимоглива в цьому питанні (59% vs. 16%) порівняно з людьми, які мають середню освіту (50% vs. 23%). Тобто аудиторії, які прагнуть орієнтуватися в тому, що відбувається, більш упевнено, частіше інших схильні до сумніву в достовірності інформації, яка транслюється ЗМІ. Така позиція підсилюється регіональною ідентифікацією, зумовленою розбіжностями культурно-історичних і політичних паттернів колективного життя, до яких тяжіють жителі тих або інших територій України.

Інформаційні практики і реакції на загальну ситуацію медіаскептиків і медіа-адептів

Зсув інформаційних інтересів у бік Інтернету, особливо серед молоді й зрілої публіки, сьогодні цілком очевидний, чому сприяє розширення доступу до мереж з мобільних гаджетів.

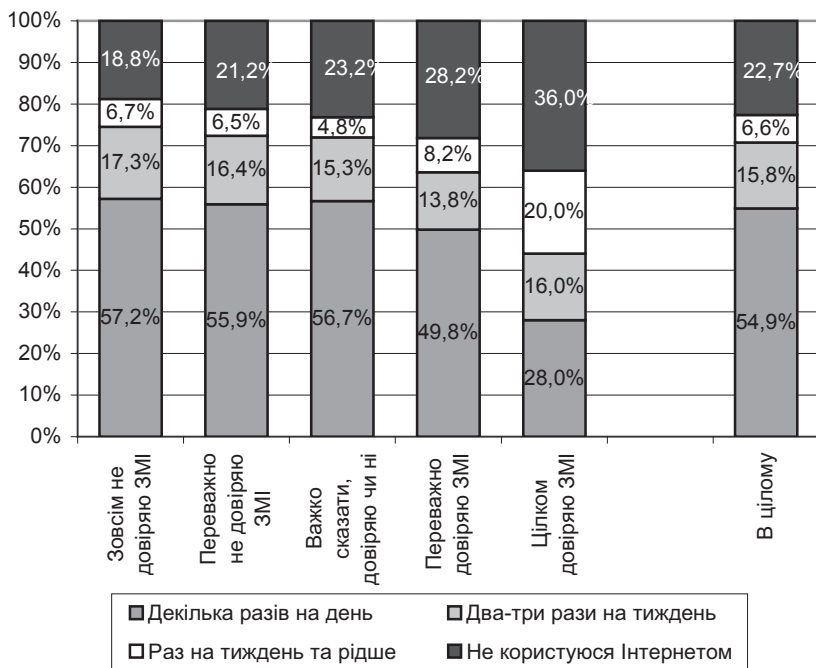
Проте присутність традиційних ЗМІ, і насамперед телебачення, залишається вражаючим у повсякденності українського споживача, хоча вони й втрачають колишню привабливість і переконливість [6]. Логічно допустити, що між залученням до Інтернету й оцінками медіа існує зворотний зв'язок. Дані узгоджуються з таким припущенням: частка тих, хто взагалі не користується Інтернетом, поступально підвищується в міру наростання довіри до ЗМІ від п'ятої частини (19%) до третини (36%). Водночас частка активних користувачів мережі становить більше половини медіаскептиків (57%), і їх удвічі менше серед тих, хто довіряє ЗМІ абсолютно (28%) (рис. 3).

Інтернет, як відомо, продукує можливість одержувати інформацію із різних джерел. Утім, незважаючи на введені в умовах зовнішньої агресії обмеження на трансляцію російських каналів, український телеглядач може дивитися їх по супутниковому або Інтернет-телебаченню. Проте звертання до українських джерел інформації – найпоширеніша практика в усіх регіонах (від 85% на Півдні до 95% на Заході), російськими джерелами користується лише кожний десятий (11%), хоча траєкторія цього показника із Заходу на Схід варіюється від 2% до 20% (Донбас). Серед користувачів українських джерел інформації пропорція недовіри/довіри до вітчизняних ЗМІ близька до середніх за вибіркою – 54% vs. 19%, у користувачів російських джерел фіксується більше медіаскепсису – 64% vs. 14%.

Недовіра до ЗМІ корелює й з оцінками стану медіасфери в Україні, можливостей безперешкодно висловлювати свою точку зору в публічності, інституціонального контролю над діяльністю телебачення, радіо, преси, соціальної комфортності присутності в мережах. У міру зростання довіри до ЗМІ, починаючи з “зовсім не довіряю”, частка згодних, що “можливість отримання достовірної інформації про те, що діється у країні та світі” значно та дещо поліпшилась за останні 12 місяців, поступально збільшується від 7,7% до 14,5%, а частка згодних, що “можливість вільно висловлювати власні погляди” значно та дещо поліпшилась за останні 12 місяців, поступально збільшується від 7,7% до 20%.

Це ж стосується реакцій публіки на різні аспекти поточної ситуації, загальної оцінки свого стану і якості життя, ставлення до оточення і т. п. Кореспондентський аналіз, що вимірює спряженість подібних змінних з недовірою/довірою до медіа, дає доволі чітку й статистично значущу картину (рис. 4). Схильність до

Рисунок 3. Залучення до Інтернету серед груп з різним рівнем довіри до ЗМІ, 2018 р. (N=1800, %) Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)?

Як часто Ви користуєтесь Інтернетом?

медіаскепсису частіше дає змогу зауважувати, що в медіасфері становище, напевне, погіршується, нехай і незначно. У будь-якому разі стало проблематичніше розраховувати на достовірну інформацію або думки, альтернативні мейнстриму, втім, і людям не варто довіряти періодично або майже постійно. Медіаскептиків зовсім не цікавить політика, але чи радше це байдужість, чи скоріше дистанціювання від неї як чинника, не здатного поліпшити життя, яким вони зовсім або скоріше не задоволені.

Лояльність до ЗМІ вказує на інше відчуття життя, яким, навпаки, у цілому або скоріше задоволені, тому як "жити важко, але можна терпіти" або "усе не так погано, і можна жити". Принципово тут ставлення до політики, яка "дуже цікавить", тобто політична ситуація в країні й світі розглядається як впливове пояснення того, що відбувається. Зміни в сфері свободи медіа сприймаються більше позитивно, якщо йдеться про доступ до

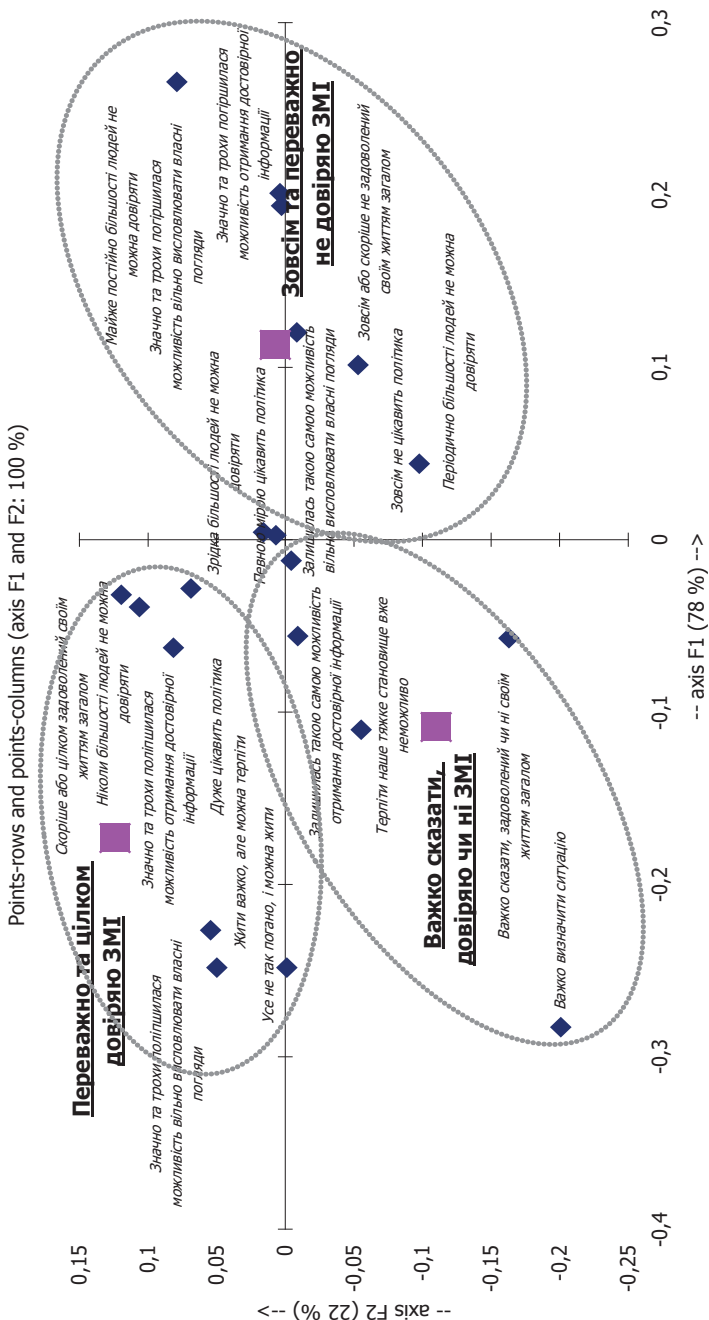

Рисунок 4. Взаємозв'язок рівнів довіри до ЗМІ зі сприйняттям поточної ситуації (correspondence analysis)
 $\chi^2 = 192.733$ і значущість на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 53.382$, за $df = 38$

достовірної інформації й можливості безперешкодно висловлювати свої погляди. Але щодо оточення, людської природи взагалі медіа-оптимісти налаштовані доволі підозріло, вважаючи, що “ніколи більшості людей не можна довіряти” (рис. 4). Сфера медіа сприймається радше як простір політичної гри, спостерігати за якою є особливий сенс, тестуючи, наприклад, свої політичні переконання й економічні перспективи.

Вибір невизначеної позиції щодо ЗМІ, коли важко відповісти, чи довіряють їм чи ні, узгоджується й з невизначеністю думок щодо розуміння поточної ситуації й задоволення життям, індиферентністю до політики, а й також із ключовим визнанням, що “терпіти наше тяжке становище вже неможливо” і покладатися, зважаючи на все, ні на що й ні на кого.

Усе це – подробиці атмосфери, яка пов’язана з реакціями людей на особливості й зміни інформаційної сфери суспільства в умовах життя, що склалися. Такі й подібні їм деталі роблять свій внесок у суспільні настрої, формування оцінок інформаційної безпеки, як її уявляють собі політики й відчують громадяни. Двозначне ставлення до ЗМІ, їх перебування “між істиною й підозрою” (Фелан) приглушує очікування індивідів і спільнот одержати від них неупереджену інформацію. Це ніяк не сприяє консолідації суспільства, але водночас спонукає до пошуку нових джерел інформації. Зацікавлена дискусія щодо цих питань вимагає академічного й публічного резонансу.

Література

1. Phelan S. Reinvigorating ideology critique: between trust and suspicion // *Media, Culture & Society*. 2016. Vol. 38(2). P. 274–283.
2. Corner J. Fake news, post-truth and media-political change // *Media, Culture & Society*. 2017. Vol. 39(7). P. 1100–1107.
3. Hutchison M. L., Schiano S., Whitten-Woodring J. When the Fourth Estate Becomes a Fifth Column: The Effect of Media Freedom and Social Intolerance on Civil Conflict // *The International Journal of Press/Politics*. 2016. Vol. 21(2). P. 165–187.
4. Richter A. Defining media freedom in international policy debates // *Global Media and Communication*. 2016. Vol. 12(2). P. 127–142.
5. Костенко Н. Недовіра до медіа: структурні та культурні порогови припустимого // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2016. Вип. 3 (17). С. 229–243.
6. Костенко Н. Епізоди наративу про культуру // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2017. Вип. 4 (18). С. 311–324.

РІВЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДИСТРЕСУ ЯК ПОКАЗНИК АДАПТОВАНOSTІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ДИНАМІКА ЗМІН (2016–2018 рр.)

У статті розглянута динаміка змін вираженості психологічного дистресу внутрішньо переміщених осіб (2016–2018 рр.) як показника їх адаптованості. Оцінка здійснена на основі результатів використання індексу психологічного дистресу SCL-9-NR. Також проаналізовано взаємозв'язок між психологічним дистресом внутрішньо переміщених осіб та станом їхнього здоров'я й рівнем соціального самопочуття.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, психологічний дистрес, адаптація, соціальне самопочуття.

В статье рассмотрена динамика изменений выраженности психологического дистресса внутренне перемещенных лиц (2016–2018 гг.) в качестве показателя их адаптированности. Оценка осуществлена на основании результатов использования индекса психологического дистресса SCL-9-NR. Также проанализирована взаимосвязь между психологическим дистрессом внутренне перемещенных лиц и состоянием их здоровья, а также уровнем социального самочувствия.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица, психологический дистресс, адаптация, социальное самочувствие.

The paper presents the dynamics of psychological distress severity among internally displaced persons (IDPs). The reported period is two years (2016–2018). The level of psychological distress was determined using the Symptom Checklist-9-NR. The author has also analysed the correlation between IDPs' psychological distress severity (which serves here as an indicator of a person's adaptation to new surroundings) and their health status, as well as the level of social well-being.

Keywords: internally displaced persons, psychological distress, adaptation, well-being.

Взаємодія між мережами соціальної взаємодії, стресорами, установками, знаннями, поведінкою, психологічним дистресом і здоров'ям індивіда являє собою постійний ітеративний процес. Під ітеративністю в даному випадку ми розуміємо можливість як отримувати стимули від інших елементів, так і транслювати їх цим елементам. Сам психологічний дистрес є

одним з важливих показників індивідуального благополуччя, що характеризує багату палітру життєдіяльності індивіда [1, с. 43]. Відповідно у цій статті використаємо результати вимірювання психологічного дистресу для оцінки змін адаптованості внутрішньо переміщених осіб. При цьому адаптованість розглядається як незалежний фактор, а психологічний дистрес – залежного. З цієї точки зору показники психологічного дистресу є непрямими індикаторами тих аспектів соціальної адаптованості, які впливають на емоційну сферу індивіда.

Методи дослідження

Дизайн. Дослідження базується на вторинному аналізі даних, зібраних Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу “Українське суспільство”. Метод опитування – самозаповнення. Використані масиви 2016 та 2018 рр. Для обох масивів кількість чоловіків у вибірці – 45%, кількість жінок – 55%, середній вік респондентів – 45 років.

Інструмент. Для виокремлення категорії внутрішньо переміщених осіб використане питання щодо того, чи проживав опитуваний у зоні бойових дій на Донбасі. При цьому увага зосереджена на респондентах, які проживали в зоні бойових дій та не брали участі у конфлікті (інші категорії є мало наповненими). Стан здоров’я респондентів аналізується за допомогою питання щодо самооцінки здоров’я. Також використані вимірвальні методики: 1) Індекс психологічного дистресу SCL-9-NR [2]; 2) Інтегральний індекс соціального сапомочуття [3].

Статистичний аналіз включає аналіз середніх значень, а також кореляційний та регресійний аналіз. Усі розрахунки здійснені в середовищі статистичних обчислень R.

Результати

Загальна вираженість психологічного дистресу по роках. Для аналізу загальної вираженості психологічного дистресу звернемося до середніх значень SCL-9-NR, а також кількості осіб, які мають підвищений або високий рівень психологічного дистресу*. Описові статистики (табл. 1) дають змогу припу-

---

*Докладніше про визначення рівнів психологічного дистресу на базі значень SCL-9-NR див.: [4].

стити зниження рівня психологічного дистресу серед внутрішньо переміщених осіб. Як середнє значення індексу, так і пропорція респондентів з підвищеним та високим дистресом, у цій групі знизилися до рівня інших респондентів.

Таблиця 1

Середні значення SCL-9-NR і кількість осіб з підвищеним та високим психологічним дистресом серед різних категорій респондентів (%)

	<i>Рік опитування</i>	
	<i>2016</i>	<i>2018</i>
Середні значення		
Уся вибірка, крім внутрішньо переміщених осіб	9,7	9,8
Внутрішньо переміщені особи	14,3	9,6
Кількість осіб з підвищеним або високим дистресом		
Уся вибірка, крім внутрішньо переміщених осіб	29,8	26,1
Внутрішньо переміщені особи	58,0	24,8

Для того, щоб докладніше оцінити динаміку змін, слід звернутися до відповідей за кожним з індикаторів SCL-9-NR (табл. 2). До уваги прийнято сумарну кількість респондентів, що обрали варіант відповіді “Періодично” або “Майже постійно”. Єдиним індикатором для внутрішньо переміщених осіб, де зниження кількості вказаних груп респондентів є дещо слабшим порівняно з іншими індикаторами, є легке виникнення досади або роздратування (симптоматичний вимір ворожості).

Цікавим є те, що за загально високого рівня недовіри до людей (симптоматичний вимір параноїдальних ідей) у 2018 р., у категорії внутрішньо переміщених осіб він є на порядок нижчим.

Психологічний дистрес, фізичне здоров'я та соціальне самопочуття. Двома ключовими факторами, що пов'язані з вираженістю психологічного дистресу, є оцінка респондентами свого здоров'я та їхнє соціальне самопочуття. Для того, щоб дослідити їх сукупний вплив на значення SCL-9-NR, ми використали лінійну покрокову регресію (табл. 3). Сила взаємозв'язків суттєво відрізняється як між різними групами, так і по роках. У 2016 р. для групи звичайних респондентів головним чинником є самооцінка здоров'я, тоді як на соціальні

Таблиця 2

Кількість респондентів, які обрали варіант відповіді
“періодично” або “майже постійно” за індикаторами SCL-9-NR (%)

Індикатори SCL-9-NR	Категорія респондентів, рік			
	не ВПО*		ВПО*	
	2016	2018	2016	2018
Легке виникнення досади або роздратування	34,8	29,5	55,7	35,1
Те, що Вам важко зосередитися	25,3	27,3	57,1	24,7
Пригнічений настрій, хандра	30,9	27,6	52,9	24,7
Те, що Ваші почуття легко зачепити	29,4	28,0	52,9	26,8
Відчуття, що більшості людей не можна довіряти	33,9	37,6	64,3	26,8
Відчуття напруженості або збудженості	31,8	27,5	64,3	26,8
Відчуття слабкості в різних частинах тіла	32,0	30,0	51,4	27,8
Знервованість, коли Ви залишилися наодинці	18,9	18,2	51,4	18,6
Думки про те, що з Вашим тілом щось негаразд	21,4	24,1	55,8	25,7

* Тут і далі в таблицях: ВПО – внутрішньо переміщені особи.

фактори сукупно припадає значно менше пояснювального потенціалу. Для групи респондентів, які проживали в зоні бойових дій на Донбасі, характерним є переважання саме соціальних чинників.

Однак через два роки ситуація кардинально змінилася. Так, серед звичайних респондентів вплив обох чинників на психологічний дистрес знизився. Що стосується осіб, які проживали в зоні бойових дій, то вплив фізичного здоров'я значно посилюється, а соціальних чинників зникає.

Таблиця 3

Пояснена дисперсія SCL-9-NR для різних груп респондентів (%)

Індикатори SCL-9-NR	Категорія респондентів, рік			
	не ВПО		ВПО	
	2016	2018	2016	2018
Самооцінка здоров'я	19,1	11,4	8,3	18,9
Соціальне самопочуття	6,3	2,9	26,0	-
Разом	25,4	14,4	34,3	18,9

Розглянемо особливості зв'язку психологічного дистресу окремо з самооцінкою здоров'я (табл. 4) та соціальним самопочуттям (табл. 5). Щодо самооцінки стану здоров'я спостері-

гається певне покращення психологічного самопочуття серед усіх категорій респондентів, крім тих, хто оцінює власне здоров'я як хороше або дуже хороше. Більш виразним таке покращення є серед осіб, які проживали в зоні бойових дій.

Таблиця 4

Кількість респондентів з підвищеним і високим рівнем психологічного дистресу залежно від стану здоров'я (%)

Самооцінка стану здоров'я	Кількість респондентів з підвищеним і високим психологічним дистресом			
	не ВПО (2016)	ВПО (2016)	не ВПО (2018)	ВПО (2018)
Дуже погане, погане	52,1	76,9	46,7	61,1
Задовільне	30,5	67,4	26,6	21,8
Хороше, дуже хороше	10,3	7,7	11,1	0,0

Якщо ж розглядати розподіл кількості респондентів з негативним психологічним станом відповідно до рівнів соціального самопочуття**, то характер змін тут є якісно відмінним. У випадку звичайних респондентів представленість підвищеного та високого психологічного дистресу знижується для низького соціального самопочуття, залишається на тому ж рівні для середнього та дещо підвищується для високого. Зовсім інший характер змін демонструють ті, хто проживав у зоні бойових дій: значно зменшується кількість осіб з поганим психологічним благополуччям серед осіб з низьким соціальним самопочуттям та значно підвищується серед інших категорій.

Таблиця 5

Кількість респондентів з підвищеним і високим рівнем психологічного дистресу залежно від рівня соціального самопочуття (%)

Рівень соціального самопочуття	Кількість респондентів з підвищеним та високим дистресом			
	не ВПО (2016)	ВПО (2016)	не ВПО (2018)	ВПО (2018)
Низький	44,8	81,8	36,3	33,3
Середній	21,6	5,6	22,3	19,6
Високий	8,2	0,0	13,0	25,0

**Особливості виділення різних рівнів соціального самопочуття розглянуті в: [5, с. 123-125].

Як окремий індикатор адаптованості внутрішньо переміщених осіб можна використати результати використання Інтегрального індексу соціального самопочуття (табл. 6). Так, порівняно з 2016 р. розподіл респондентів відповідно до різних рівнів соціального самопочуття значно наближується до результатів за іншими спостереженнями за вибіркою.

Таблиця 6

Розподіл респондентів за різними рівнями соціального самопочуття у різних соціальних групах (%)

<i>Рівень соціального самопочуття</i>	<i>ВПО (2016)</i>	<i>ВПО (2018)</i>	<i>не ВПО (2018)</i>
Низький	69,2	38,3	36,9
Середній	27,7	54,2	47,7
Високий	3,1	7,5	15,3

Обговорення

Отже, результати фіксують ряд моментів щодо адаптованості внутрішньо переміщених осіб. По-перше, значне зниження рівня психологічного дистресу у цій групі, а також зменшення в ній кількості осіб з відповідними проблемами, дають підстави говорити про покращення адаптованості внутрішньо переміщених осіб, яке відбулося в період з 2016 по 2018 р.

По-друге, особливості взаємозв'язку значень SCL-9-NR з самооцінкою стану здоров'я та соціальним самопочуттям вказують саме на адаптацію до особливостей соціального середовища. Це є справедливим як для внутрішньо переміщених осіб, так і для інших респондентів. Своєю чергою фактор фізичного здоров'я є більш стабільним з точки зору впливу на психологічне самопочуття. Це є очікуваним з огляду на ітеративний взаємозв'язок між станом фізичного здоров'я та вираженістю психологічного дистресу [1, с. 43]. Слід також зауважити, що сила зв'язку між самооцінкою стану здоров'я та вираженістю психологічного дистресу серед осіб, які проживали в зоні бойових дій, залишилася на одному рівні ($r_{2016} = -0,44$, $r_{2018} = -0,44$), тоді як серед інших респондентів сила відповідного зв'язку дещо знизилася ($r_{2016} = -0,44$, $r_{2018} = -0,34$). Це може свідчити про

більш високий рівень соматизації психологічних переживань у групі внутрішньо переміщених осіб.

По-третє, на користь покращення адаптації до соціальних умов проживання свідчать показники Інтегрального індексу соціального самопочуття. Результати його аналізу демонструють наближення соціального благополуччя внутрішньо переміщених осіб до відповідних характеристик інших респондентів.

Висновки. Наш аналіз підтверджує позитивну динаміку змін адаптованості внутрішньо переміщених осіб. Така динаміка спостерігається як для показників психологічного дистресу, так і для показників соціального самопочуття.

Виняток становить такий чинник, як фізичний стан респондента, що зберігає достатньо значний вплив на психологічний дистрес. Це може говорити про високий рівень соматизації осіб, які проживали в зоні бойових дій на Донбасі.

Література

1. Дембіцький С. С. Вивчення психологічного дистресу в соціологічних дослідженнях: історія та методологія. *Український соціум*. 2018. 64(1). С. 36–48.
2. Дембицкий С. Конструирование и валидизация социологического теста SCL-9-NR. *Социологический журнал*. 2018. 24(3). С. 8–31.
3. Головаха Е., Панина Н. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1997.
4. Дембіцький С. С. Принципи визначення критеріальних рівнів соціологічного тесту. *Український соціум*. 2017. 63(4). С. 22–34.
5. Дембицкий С. Интегральный индекс социального самочувствия: альтернативный подход. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2017. (4). С. 109–129.

ПРИЧИНИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕОКОНСЕРВАТИВНОЇ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

У статті на матеріалах загальнонаціонального моніторингу Інституту соціології НАН України аналізується динаміка прихильності населення України неоконсервативним гендерним стереотипним судженням. Період часу, що розглядається – 25 років. Визначено ступінь демократичності гендерної свідомості населення України порівняно з європейськими країнами.

Ключові слова: гендерні стереотипи, неоконсервативна ідеологія, гендерна нерівність.

В статье на материалах общенационального мониторинга Института социологии НАН Украины анализируется динамика приверженности населения Украины неоконсервативным гендерным стереотипным суждениям. Рассматриваемый период времени – 25 лет. Определена степень демократичности гендерного сознания населения Украины в сравнении с европейскими странами.

Ключевые слова: гендерные стереотипы, неоконсервативная идеология, гендерное неравенство.

The paper analyses the dynamics of Ukrainians' endorsement of neoconservative gender-stereotypical judgements. The analysis is based on the data of the nationwide survey "Ukrainian Society", annually conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The reported period is 25 years. The author has determined the extent to which the gender consciousness of Ukraine's population can be considered democratic in comparison to European countries.

Keywords: gender stereotypes, neoconservative ideology, gender inequality.

Термін "гендер" (gender) визначає стать як соціальне поняття і явище, як усе те соціальне, що утворюється понад біологічною статтю, для визначення якої в англomовній літературі застосовують термін секс (sex). Більшість гуманітарних наук (психологія, демографія, етнографія), вивчаючи проблеми статі, концентрують увагу на відмінностях, зумовлених належністю індивіда до тієї чи іншої статі, не виходячи за рамки біологічного детермінізму і есенціалізму. І тільки соціологія

гендеру, застосовуючи такий метод дослідження, як соціальний конструктивізм, говорить про *соціально-економічну фактичну нерівність*, а також про *відносини боротьби за владу*, що зумовлена належністю до чоловічого або жіночого статусу.

У квітні 2018 р. Кабінет Міністрів України затвердив Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 р. [1]. Завданням програми є утвердження принципу рівності жінок і чоловіків у пріоритетних сферах соціального та економічного розвитку в Україні, ефективне розв'язання проблем та усунення диспропорцій гендерного розвитку з чіткою орієнтацією на права людини.

Загалом у сучасній Україні законодавча база з гендерної рівності прописана добре і відповідає найкращим світовим законодавчим зразкам з цієї проблеми. У цій Програмі також враховано рекомендації ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, міжнародних моніторингових інституцій у галузі прав людини, а також положення міжнародних договорів, зокрема Угоди про асоціацію Україна – ЄС. Важливо, що Програмою передбачено: урахування гендерного компонента в програмах економічного та соціального розвитку; удосконалення механізму проведення гендерно-правової експертизи; розширення переліку статистичних показників, диференційованих за статтю; зменшення гендерного дисбалансу у сферах державної служби та управління людськими ресурсами (зокрема, розроблення та внесення до програм курсів підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків); удосконалення механізмів реалізації права на захист від дискримінації за ознакою статі; внесення гендерної складової до програми реформ.

Проте між статтями законодавства про статево рівноправність і реальним досвідом жінок існують значні розбіжності. Найвиразніше це виявляється у таких явищах, як насилля стосовно жінок, подвійна завантаженість жінки (робота на виробництві та не оплачувана, не нормована робота в домашньому господарстві); відсторонення жінок від прийняття рішень у економічній та політичній сферах життя суспільства.

Найбільш шокуючим прикладом гендерної нерівності, порушенням прав жінок в Україні залишається домашнє на-

сильство. Щороку від рук кривдників гине близько 600 – жінок, такими є дані МВС. У 2017 р. до поліції надійшло понад 110 тис. заяв від жертв домашнього насильства [2]. Доволі поширеними в громадській свідомості залишаються культурні практики, які визнають право чоловіків застосовувати фізичні покарання до власних дружин у певних випадках. Зокрема, 13% чоловіків, які були опитані в рамках дослідження “Сучасне розуміння маскуліності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок” (було проведене Українським центром соціальних реформ на замовлення UNFPA у 2018 р.), вважали, що побиття дружини власним чоловіком може бути виправданим у деяких ситуаціях, 18% чоловіків погодилися, що чоловік має право вдарити або побити власну дружину, якщо він дізнався про її зраду, 5% чоловіків – якщо дружина відмовляє чоловікові в інтимних стосунках. При цьому кожен десятий респондент дослідження підтримав думку, що жінка повинна терпіти прояви насильства з боку чоловіка, щоб зберегти власну сім’ю [3].

Ще один значний прояв гендерної нерівності, що значно обмежує можливості кар’єрного зростання жінок у своїй професійній діяльності, це подвійна завантаженість жінок: ведення домашнього господарства, обслуговування сім’ї та робота поза домом. За даними Європейського соціального дослідження (ESS), Україна посідає 1-е місце серед 24 європейських країн за кількістю затраченого часу сумарно членами сім’ї (6,8 год.) на виконання домашньої роботи в будень. І водночас наша країна посідає останнє місце за рівнем облаштування домівки зручностями для виконання домашньої роботи [4]. Три чверті всієї домашньої роботи виконується жінками і тільки одна десята частина цього виду роботи – чоловіками, решту роблять батьки або діти.

Подвійна завантаженість жінок і поширеність неоконсервативних гендерних стереотипів серед українського населення зумовили те, що в середньому заробітна плата жінок на 23,7% менша, ніж у чоловіків, як свідчать дані Державної статистики [5, с. 65].

Особливо гендерний дисбаланс, гендерна нерівність помітні, коли аналізується склад органів влади, особливо її вищих ешелонів. Відповідно до аналітичного звіту комісії Ради Європи з

питань гендерної рівності за 2017 р. Україна перебуває в групі країн із найнижчим представництвом жінок у владі. Український парламент усього на 12% складається із жінок. Попри те, що цей показник є найвищим за всі попередні скликання, він досі залишається низьким, порівняно з практикою демократичних країн. Так, у країнах ЄС жінок у парламентах у середньому удвічі більше – 26%.

Не можна сказати, що українські жінки не активні. Навпаки. Спостерігається чітка тенденція: жінок активно обирають і вони дуже ефективно працюють у місцевих органах влади. За результатами останніх національних виборів, 46% жінок обрані до селищних і сільських рад. До обласних – уже 28%. До рад великих міст, обласних центрів –15%. І до парламенту ще менше – 12%. Тільки 6% жінок є серед міністрів та заступників.

Більш швидкому й ефективному просуванню України до гендерної рівності перешкоджають дві обставини, що взаємопов'язані між собою. Падіння рівня життя, деіндустріалізація національної економіки і зростання рівня безробіття викликали тривалу на довгі роки конкурентну боротьбу за робочі місця, особливо добре оплачувані або такі, що надають додаткові ресурси. У цій ситуації гендерні патріархальні стереотипи залишаються затребуваними, використовуючи їх, чоловіча частина трудових ресурсів може збільшувати свої шанси в боротьбі за робочі місця, відсуваючи конкурентів жіночої статі.

Гендерні стереотипи – це стійкі, повторювані, загальноприйняті уявлення (думки) про місце і роль того чи іншого гендеру в суспільстві, а також про особистість людей тієї чи іншої гендерної ідентичності. Гендерні стереотипи як спрощені, стійкі, емоційно забарвлені образи поведінки і риси характеру чоловіків і жінок проявляються у всіх сферах життя людини: у самосвідомості, міжособистісному спілкуванні, груповій взаємодії. Як і будь-які інші соціальні стереотипи, вони визначають процес сприйняття оточуючих людей і впливають на активне конструювання соціальної реальності з використанням закладеної в них інформації.

Метою цієї статті є аналіз громадської думки стосовно прихильності до неоконсервативних гендерних стереотипних уявлень, а також динаміка ступеня згоди з ними населення України упродовж останніх двох десятиліть. Справа в тому,

що нова ситуація перерозподілу обмежених ресурсів вимагала, щоб індивіди, якщо вони хочуть добитися конкурентної спроможності в змаганні за обмежені матеріальні й духовні ресурси, шукали механізми і відповідну ідеологію. Така ідеологія була віднайдена шляхом реанімації і легітимації дуже старих патріархатних гендерних стереотипів. І застосовувалася вона для того, щоб усувати конкурентів у сфері праці, політики, в ухваленні управлінських рішень високого рівня. Типові з цих старих патріархатних гендерних стереотипів: “Політика – це не жіноча справа”, “Чоловіки є кращими керівниками, ніж жінки”, “Коли робочих місць не вистачає, чоловіки повинні отримувати їх першими” тощо.

Упродовж 26 років одне з таких неоконсервативних гендерних тверджень було обране і застосовувалося в моніторингових опитуваннях населення України як певний індикатор їх прихильності до такого типу мислення. Значний часовий діапазон моніторингу (чверть віку) дає змогу дослідити динаміку ступеня згоди населення з неоконсервативною ідеологією протягом значного для історії становлення Української держави періоду її розвитку.

Таблиця 1

Динаміка ступеня згоди населення України стосовно стереотипного судження, що “жінки не мають обіймати керівних посад”, 1992–2018 рр. (%)*

	1992	2000	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2018
Згоден	34,8	16,6	13,0	13,9	15,1	19,1	18,4	19,4	17,4
Не згоден	50,1	70,2	75,7	75,7	72,0	70,3	69,1	67,5	70,7
Не знаю	14,3	13,2	11,2	10,4	12,9	10,5	12,5	12,8	11,9
Не відповіли	0,8	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,2	0,0

*Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України

На період проголошення незалежності України більше третини її населення було схильне дотримувалися консервативних, патріархальних за своєю суттю стереотипів, 34,8% дотримуються думки, що “жінки не повинні займати керівні посади”. За даними *таблиці 1*, тільки половина опитаних громадян України дотримувалася у 1992 р. демократичних поглядів з цього питання (50,1%). Кожний шостий (14,3%) респондент взагалі не мав чіткої власної думки щодо цього.

У 1996 р. Конституція України у статті 24 закріпила рівні права для всіх громадян незалежно від їх віку, національної належності та статі. Значним результатом просування України до демократичного устрою суспільства і відповідної ідеології стало скорочення вдвічі прихильників неоконсервативної гендерної ідеології (до 16,6%). Цей результат свідчить про ефективність демократичного просвітництва, і гендерного в тому числі, що активно проводилося ЗМІ, навчальними закладами та іншими ідеологічними інституціями. Як наслідок – частка прихильників гендерної рівності зросла до 70,2%. Піком схильності населення України дотримуватися демократичних поглядів і орієнтуватися на гендерну рівність у взаєминах між статями став часовий період найбільшого поширення демократичних поглядів серед населення (Помаранчева революція у 2004 р.) та відносного економічного благополуччя в Україні: 2004–2006 рр., три чверті населення (понад 75%) є прихильниками гендерної рівності. Але починаючи з 2008 р., відбувається зворотний процес, і пов'язаний він з кількома факторами: зі зростанням безробіття і посиленням конкурентної боротьби за ресурсні робочі місця, з деяким загальним розчаруванням населення в демократії як державному устрої. В останнє десятиліття рівень прийняття неоконсервативних гендерних стереотипів населенням України залишається приблизно однаковим в різні роки і коливається в межах 17%. Це значна частина українського населення. З огляду на те, що кожен десятий опитуваний не має чіткої думки щодо цього, можна стверджувати, що поле діяльності для гендерної просвіти залишається великим.

Україна обрала орієнтиром свого розвитку демократичний устрій суспільства й економічну, культурну інтеграцію в європейське співтовариство. З погляду цієї перспективи необхідно знати, на якому щаблі просування до ментальності європейської спільноти, яка включає в себе і свободу від неоконсервативного гендерного мислення, знаходиться свідомість українського населення. Дані *таблиці 2* свідчать про найбільшу прихильність населення України до патріархального гендерного мислення серед населення європейських країн. Вона посідає 2-е місце за кількістю згодних з неоконсервативним гендерним стереотипом, що: “Коли роботи не вистачає, чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки” (43,9%) і сум-

Таблиця 2

Ступінь згоди населення європейських країн стосовно гендерних стереотипних суджень*, 2005 р. (%)**

	<i>Коли роботи не вистачає, чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки</i>				<i>Жінка повинна бути готовою залишити свою оплачувану роботу заради сім'ї</i>			
	<i>Не згоден</i>	<i>Ні те, ні інше</i>	<i>Згоден</i>	<i>Середнє значення</i>	<i>Не згоден</i>	<i>Ні те, ні інше</i>	<i>Згоден</i>	<i>Середнє значення</i>
Австрія	49,6	27,6	21,3	2,54	24,1	27,9	46,1	3,26
Бельгія	53,3	15,7	35,4	2,68	53,0	17,9	37,2	2,93
Велика Британія	51,9	22,2	25,0	2,64	25,6	28,4	44,8	3,23
Греція	31,3	20,2	50,3	3,21	31,2	24,2	44,2	3,19
Данія	82,1	8,4	8,2	1,86	60,4	18,3	19,3	2,43
Естонія	40,7	20,2	35,1	2,90	16,7	22,4	56,8	3,51
Ірландія	56,1	19,2	23,3	2,56	31,5	20,0	46,6	3,16
Ісландія	68,6	16,1	12,4	2,16	41,1	29,2	26,5	2,77
Іспанія	54,8	13,4	29,8	2,60	14,8	18,5	54,6	3,35
Нідерланди	64,4	13,3	21,9	2,41	45,5	17,0	37,0	2,86
Німеччина	53,2	23,4	21,8	2,52	25,9	23,6	48,6	3,25
Норвегія	80,1	11,3	8,4	1,98	45,2	27,6	26,4	2,72
Польща	37,6	19,9	39,9	3,07	20,2	19,5	57,6	3,51
Португалія	39,2	21,1	38,4	2,93	13,3	18,4	66,7	3,64
Словаччина	45,9	18,9	30,9	2,82	29,3	24,9	40,1	3,14
Словенія	56,7	17,3	23,8	2,53	30,7	24,7	42,2	3,14
Угорщина	28,8	13,6	56,9	3,49	22,7	14,2	60,6	3,55
<i>Україна</i>	<i>30,9</i>	<i>22,4</i>	<i>43,9</i>	<i>3,25</i>	<i>9,3</i>	<i>18,4</i>	<i>68,9</i>	<i>3,91</i>
Фінляндія	69,8	16,9	12,3	2,15	48,1	26,6	24,1	2,67
Франція	56,8	15,1	27,8	2,48	29,1	20,8	50,1	3,28
Чехія	36,1	24,5	34,8	2,95	19,2	22,7	54,1	3,48
Швейцарія	51,5	22,5	24,7	2,62	15,2	20,9	63,0	3,59
Швеція	77,2	13,1	8,6	1,99	50,6	26,6	21,3	2,60

*За результатами Європейського соціального дослідження. 2005 р. ** Відхилення від 100% за рахунок тих, хто утруднювався надати відповідь.

не 1-е місце за кількістю тих, хто схвалює стереотип, що “Жінка повинна бути готовою залишити свою оплачувану роботу заради її сім'ї” (68,9%). Збережені на соціальному рівні гендерні консервативні стереотипи заважають ефективному залученню жінок у сферу праці поза домом, до економічного і політичного управління суспільством.

Зміна гендерних стереотипів відбувається у результаті переосмислення традиційних ролей чоловіка і жінки. Гендерні стереотипи – це продукт певного історичного етапу існування суспільства, і вони мають змінюватися під впливом соціальних перетворень і змін умов життя.

Література

1. *Про схвалення Концепції соціальної програми “Забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків на період до 2021 року”*: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. №229-р / Офіційний веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249890469>

2. *Гендерна нерівність: п’ять порушень прав жінок в Україні* / Інтернет сайт Радіо “Свобода”. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29085513.html>

3. *Сучасне розуміння маскуліності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок* / Офіційний сайт UNFPA. URL: <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf8F.pdf>

4. *Дані трьох хвиль загальноєвропейського моніторингового проекту “Європейське соціальне дослідження” (ESS)*. Керівник проекту Роджер Джовел. В Україні опитування проведені у 2005–2007–2009–2011 рр.

5. *Жінки і чоловіки в Україні*: стат. зб. / Державна служба статистики України. Київ, 2015.

СПЕЦИФІКА ВПЛИВУ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА НА СТАН СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті визначається, якою мірою процес створення автокефальної православної Церкви в Україні веде до збільшення соціальної напруженості в суспільстві. На основі даних моніторингового опитування 2018 р. порівнюються відчуття вірян православної Церкви, підпорядкованої Руській Православній Церкві, з відчуттями релігійних осіб, які належать до інших Церков, та з відчуттями нерелігійних осіб. Висновок: що стан напруженості серед вірян УПЦ МП є ненабагато більшим, ніж серед інших основних груп релігійних та нерелігійних осіб, що вказує як на обмеженість негативних наслідків від активізації міжцерковного протистояння, так і на обмежену суспільну значущість процесів, які відбуваються в релігійній сфері.

Ключові слова: соціальна напруженість, автокефальна православна Церква, УПЦ МП, УПЦ КП, релігійний чинник.

В статье определяется, в какой мере процесс создания автокефальной православной Церкви в Украине ведет к увеличению социальной напряженности в обществе. На основе данных мониторингового опроса 2018 г. сравниваются ощущения верующих православной Церкви, подчиненной Русской Православной Церкви, с ощущениями религиозных лиц, принадлежащих к другим Церквам, и с ощущениями нерелигиозных лиц. Делается вывод, что состояние напряженности среди верующих УПЦ МП является ненамного больше, чем среди других основных групп религиозных и нерелигиозных лиц, указывается как на ограниченность негативных последствий активизации межцерковного противостояния, так и на ограниченную общественную значимость процессов, которые происходят в религиозной сфере.

Ключевые слова: социальная напряженность, автокефальная православная Церковь, УПЦ МП, УПЦ КП, религиозный фактор.

The paper seeks to determine the degree to which the establishment of an independent Orthodox church in Ukraine (referred to as the unified Ukrainian Orthodox Church) is likely to intensify social tensions. Using the data of the 2018 nationwide survey "Ukrainian Society: The Monitoring of Social Changes", the author has compared the feelings of respondents belonging to different groups in terms of religious affiliation: a) parishioners of the Ukrainian Orthodox Church under the Moscow Patriarchate (UOC-MP); b) parishioners of the Ukrainian Orthodox Church under the Kyiv Patriarchate (UOC-KP); c) respondents who do not affiliate themselves with either of these churches; d) Greek Catholics; e) those who classify themselves as "non-religious". The respondents' self-reported feelings

are regarded as indicators of tension within each of the specified groups. According to the figures, the level of tension among the UOC-MP parishioners is only slightly higher than among other groups (including non-religious respondents). This fact suggests that, first, the interchurch stand-off is unlikely to have major consequences for Ukrainian society; second, the processes taking place in the sphere of religion are not considered to be a matter of primary importance at the moment.

Keywords: social tensions, an independent Orthodox church, an autocephalous Orthodox church, UOC-MP, UOC-KP, the religious factor.

Однією з найпомітніших подій 2018 р. є процес утворення української помісної автокефальної православної Церкви, який став завершенням боротьби за існування національної Церкви, не залежної від колишнього імперського центру. Відносини між двома основними православними Церквами нашої країни (УПЦ МП і УПЦ КП) протягом усього часу існування незалежної України були напруженими або й ворожими, і ця напруженість частково відбивалася як на сфері державно-релігійних відносин (коли одні політичні режими, орієнтовані на Росію, підтримували підлеглу Руській Православній Церкві (РПЦ) УПЦ МП, а інші – УПЦ КП, яка позиціонувала себе як національно-патріотична, але не мала визнання з боку інших православних Церков), так і на відносинах між великими масами населення (конфесійна належність частково ставала маркером геополітичних уподобань). До останнього часу така напруженість була переважно латентною, але помітно актуалізувалася, коли нинішній прозахідний режим почав активно домагатися легітимації національної Церкви, яка діяла б в інтересах української незалежної держави. У 2017–2018 рр. тривали перемовини щодо створення такої Церкви, які наприкінці 2018 р. завершилися успіхом.

Протягом усього процесу створення нової православної Церкви здійснювалася потужна інформаційна кампанія, спрямована на дискредитацію цього процесу [див., напр., 1, 2]. Останній проголошувався загрозою для України, а народний депутат В. Новинський навіть заявляв про загрозу громадянської війни, якщо досі невизнані православні Церкви будуть легітимовані та претендуватимуть на церковне майно, яке знаходиться у власності або розпорядженні УПЦ МП [3].

Такі заяви ставали потенційним джерелом соціальної напруженості в суспільстві. Адже, незважаючи на легітимацію

УПЦ КП та УАПЦ від Вселенського патріарха, чималий сегмент українських православних зберігають і зберігатимуть вірність УПЦ МП, продовжуючи лише останню розглядати як легітимну канонічну православну Церкву.

До того ж власне церковний розкол накладається на розкол за геополітичними орієнтаціями, коли одна Церква стає провідником руху країни в бік Заходу, а друга – підтримує тісний зв'язок з Росією. У цих умовах створення національної автокефальної Церкви сприймається частиною населення як складова тиску на противників західного вектору розвитку України. Проте не зрозуміло, яких саме масштабів набуває викликана церковними справами напруженість. В одній з попередніх статей [4] автор аналізував уявлення населення щодо різних Церков як джерела суспільної напруженості. Тепер спробуємо проаналізувати, чи можна говорити про напруженість у суспільстві, яка формується внаслідок просування державною владою інтересів лише однієї з Церков.

Для вирішення такого завдання порівняємо представників різних груп, виділених на підставі релігійності, а саме наявний масив даних моніторингового опитування Інституту соціології НАН України дає змогу виділити: 1) три групи віруючих православного сповідання – тих, хто належить до Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП); тих, хто належить до Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП); тих, хто не належить до жодної з Церков (надалі будемо позначати їх як «позацерковні православні»); 2) групу віруючих, які належать до Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ); 3) тих, які не є віруючими. Ці групи порівнюватимемо за низкою індикаторів, наявних у моніторингу, які непрямым чином вимірюють соціальну напруженість (характеристика політичної ситуації, оцінка ймовірності протестів проти дій влади та ймовірність особистої участі в таких протестах, задоволеність своїм життям загалом і соціальним становищем зокрема, побоювання виникнення релігійних конфліктів, наявність різноманітних почуттів, пов'язаних з формуванням і збереженням напруженості, почуття, пов'язані з майбутнім України). Ми виходимо з гіпотези, що у випадку впливу процесу створення автокефальної Церкви на формування та збереження почуття напруженості показники напруженості мають бути більшими у прихильників УПЦ МП як сторони, проти якої власне й спрямований цей процес.

При цьому наявність чи відсутність впливу ситуації зі створенням помісної Церкви на стан напруженості матиме подвійне значення. По-перше, ми зможемо визначити, наскільки справедливими є побоювання щодо зростання й так високої соціальної напруженості в нашому суспільстві внаслідок просування інтересів одних релігійних груп за рахунок інших. По-друге, це виступатиме ще одним непрямим показником значущості релігії в нашому суспільстві. Тобто потужна реакція на останні події в суспільно-релігійній сфері свідчатиме про доволі значне місце, яке релігія посідає в свідомості українських громадян; і навпаки, слабка реакція буде ще одним свідченням другорядності релігії серед інших чинників суспільного життя.

Якщо поглянемо на загальну оцінку політичної ситуації в нашій країні, то побачимо, що дещо більша напруженість має місце серед вірян УПЦ МП та позацерковних православних. Адже хоча серед них думку про напруженість або й критичність ситуації поділяє така ж частка, як і серед всього масиву опитаних, проте тут має місце трохи інший розподіл оцінок, коли дещо більшою є частка *найбільш* негативних оцінок (35–38%, на відміну від 22% серед вірян УПЦ КП, 14% – серед вірян УГКЦ та 29% – серед нерелігійних респондентів, *табл. 1*).

Таблиця 1
Загальна оцінка політичної ситуації в Україні, 2018 р. (%)

	УПЦ МП (n=290)	Позацерковні православні (n=118)	УПЦ КП (n=450)	УГКЦ (n=140)	Нерелігійні (n=295)
Благополучна, спокійна*	6,6	6,8	8,4	7,8	9,8
Напружена	51,4	56,8	62,4	72,9	54,9
Критична, вибухонебезпечна	37,6	34,7	22,4	13,6	28,8
Важко відповісти	4,5	1,7	6,7	5,7	6,4

*Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей "благополучна" та "спокійна".

Щодо ймовірності протестних акцій проти дій влади, то за цим показником віряни УПЦ МП також, хоча й не набагато,

відрізняються від представників інших конфесій та нерелігійних осіб. Зокрема, серед вірян УПЦ МП 33% вважали, що ймовірність протестів у їхніх населених пунктах є доволі високою, тоді як серед вірян УПЦ КП відповідний показник становив 28%, серед позацерковних православних – 30%, серед нерелігійних осіб – 26%, а серед вірян УГКЦ – 23% (табл. 2).

Приблизно таке ж співвідношення має місце й щодо особистої готовності до участі у відповідних виступах протесту. Тут так само дещо вищий показник такої готовності є серед прихильників УПЦ МП, але ще більшим цей показник є серед представників УГКЦ (табл. 3). Щодо останньої особливості вірян УГКЦ можна припустити, що в ній відбивається не стільки існуюча соціальна напруженість, скільки більша орієнтація греко-католиків на суспільно-громадянську активність.

Таблиця 2

Оцінка ймовірності виступів (мітингів, демонстрацій) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав, 2018 р. (%)

	УПЦ МП (n=290)	УПЦ КП (n=450)	Позацерковні православні (n=118)	УГКЦ (n=140)	Нерелігійні (n=295)
Виступи малоімовірні	41,0	53,8	42,4	62,9	46,8
Важко сказати	25,9	18,7	28,0	14,3	27,1
Виступи доволі ймовірні	33,1	27,6	29,7	22,9	26,1

Таблиця 3

Оцінка ймовірності особистої участі у виступах проти падіння рівня життя, на захист своїх прав, 2018 р. (%)

	УПЦ КП (n=450)	УПЦ МП (n=290)	Поза-церковні православні (n=118)	УГКЦ (n=140)	Нерелігійні (n=295)
Скоріше не готові	49,1	39,3	42,4	42,1	43,7
Важко сказати	22,7	26,9	32,2	17,1	29,2
Скоріше готові	28,2	33,8	25,4	40,7	27,1

Особиста й соціальна напруженість є тісно пов'язаною із задоволеністю умовами свого життя (коли незадоволеність веде до зростання напруженості, а задоволеність – до зменшення). Тож фіксація більшого рівня незадоволеності дає змогу з високою мірою ймовірності припускати наявність більшого рівня напруженості. У цьому випадку віряни УПЦ МП демонстрували дещо більшу незадоволеність, ніж віряни УПЦ КП і позацерковні православні, проте майже не відрізнялися від вірян УГКЦ та нерелігійних респондентів, що дає змогу припускати, що на таку незадоволеність впливають якісь інші чинники, а не ситуація у сфері державно-релігійних відносин (табл. 4). Що стосується задоволеності своїм соціальним становищем, то відмінностей за часткою не задоволених між усіма виділеними групами не спостерігається.

Таблиця 4

Показники задоволеності своїм життям загалом, 2018 р. (%)

	УПЦ КП (n=450)	УПЦ МП (n=290)	Поза-церковні православні (n=118)	УГКЦ (n=140)	Нерелігійні (n=295)
Зовсім або скоріше не задоволені*	42,5	47,3	42,4	45,7	44,4
Важко сказати, задоволені чи ні	19,2	20,6	22,9	15,7	23,7
Скоріше або цілком задоволені**	38,3	32,1	34,7	38,6	31,9

*Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей "зовсім не задоволений" та "скоріше не задоволений".

**Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей "скоріше задоволений" та "цілком задоволений".

А от за відчуттям загрози міжрелігійних конфліктів прихильники УПЦ МП дещо відрізняються від прихильників усіх інших виділених нами груп, причому відрізняються саме в напрямі більшої поширеності таких побоювань. Зокрема, серед вірян УПЦ МП 24% опитаних вказали на поширеність у нашому суспільстві страху перед міжрелігійними конфліктами, тоді як серед вірян УПЦ КП таких було 16%, серед позацерковних православних – 17%, серед греко-католиків – 9%, а

серед нерелігійних осіб – 13%. Водночас можна побачити, що поширеність відповідних страхів серед представників УПЦ МП хоча й є більшою, проте ця відмінність не є великою.

Серед індикаторів, використаних у цьогорічному моніторинговому дослідженні, міститься індикатор, який вимірює асоціації, які викликає сучасний стан українського суспільства. Респондентам пропонувалося обирати різноманітні позитивні та негативні асоціації. У даному випадку напруженість буде вочевидь пов'язана з різноманітними негативними відчуттями (більше поширення останніх відбиватиме більше поширення напруженості). Причому зважаючи на те, що в даному випадку ми намагаємося визначити вплив на напруженість саме процесу легітимації національної Церкви, із запропонованих негативних образів варто звернути увагу лише на ті, на формування яких може впливати даний процес.

І якщо ми з цього погляду розглянемо представників УПЦ МП, то не побачимо якихось кардинальних відмінностей. Зокрема, серед останніх є дещо більшою порівняно з вірянами УПЦ КП, УГКЦ та позацерковними православними частота згадувань тиску, проте водночас віряни УПЦ МП у цьому не відрізнятимуться від нерелігійних осіб. За частотою згадувань протистояння віряни УПЦ МП не відрізнятимуться від позацерковних православних, тоді як образ протистояння серед вірян УПЦ КП, УГКЦ та нерелігійних осіб згадуватиметься навіть частіше (що скоріше відображає більшу чутливість принаймні вірян УПЦ КП та УГКЦ до стану конфлікту, пов'язаного з російською агресією, *табл. 5*).

Таблиця 5

Негативні асоціації зі станом українського суспільства, 2018 р. (%)

	УПЦ КП (n=450)	УПЦ МП (n=290)	Позацерковні православні (n=118)	УГКЦ (n=140)	Нерелігійні (n=295)
Тиск	10,9	17,6	14,4	11,4	17,3
Протистояння	22,4	17,6	16,1	30,0	24,7

Нарешті стан напруженості може відбиватися в очікуваннях щодо майбутнього, тобто більша напруженість впливатиме на поширення негативних очікувань. Такі очікування фіксувалися в одному із запитань цього річного моніторингу Інституту соціології НАН України, де респондентів просили визначити, які почуття виникають у них, коли вони думають про майбутнє України. І за відповідями на це запитання віряни УПЦ МП не демонстрували великих відмінностей від інших віруючих та від невіруючих. Зокрема, такі почуття, як байдужість, радість, безвихідь, розгубленість, задоволеність, практично з однаковою частотою відмічалися представниками всіх виділених нами груп. Про відчуття оптимізму віряни УПЦ МП говорили трохи рідше, ніж інші віруючі, але й дещо частіше за невіруючих. Про впевненість віряни УПЦ МП говорили трохи частіше, ніж інші віруючі; також віряни УПЦ МП частіше за інших віруючих відмічали існування песимізму, проте частота таких відповідей не відрізнялася від частоти цих же відповідей у невіруючих. Поширеність надії є однаковою серед усіх груп православних віруючих, і помітно більшою серед греко-католиків. Рівень відчуття тривоги є приблизно однаковим серед вірян УПЦ МП, УПЦ КП та нерелігійних респондентів. Частота згадувань інтересу серед вірян УПЦ МП є найменшою серед інших релігійних осіб, але ця відмінність є доволі малою. Відчуття страху віряни УПЦ МП згадували трохи частіше за вірян УПЦ КП, але та тому ж рівні, що і віряни УГКЦ. Тобто бачимо, що емоційна оцінка майбутнього вірянами УПЦ МП або не відрізняється від оцінок інших груп, або відмінності є незначними (табл. 6).

Таким чином, розглянуті вище дані свідчать про існування дещо більшої напруженості серед вірян УПЦ МП, що в принципі можна було очікувати, зважаючи на становище, спричинене агресією з боку Росії, з політикою якої тісно пов'язана російська Церква. Водночас ми бачимо, що таке зростання напруженості є доволі невеликим, і аж ніяк не критичним. Тож загроза для суспільного спокою, яка виникає внаслідок "гри" держави на боці лише однієї з найбільших Церков, залишається радше потенційною.

Таблиця 6

Почуття, що виникають при розмірковуваннях про майбутнє України, 2018 р. (%)

	УПЦ КП (n=450)	УПЦ МП (n=290)	Позацерковні православні (n=118)	УГКЦ (n=140)	Нерелігійні (n=295)
Оптимізм	25,3	17,2	26,3	24,3	13,2
Байдужість	4,2	4,1	2,5	0,7	5,4
Радість	5,8	9,0	7,6	1,4	4,4
Безвихідь	20,4	16,2	14,4	15,0	17,3
Упевненість	11,8	17,6	14,4	11,4	7,5
Розгубленість	22,0	22,4	19,5	17,9	24,4
Задоволеність	4,9	5,2	6,8	4,3	3,7
Песимізм	11,1	17,6	13,6	10,0	19,3
Надія	45,6	43,1	42,4	63,6	37,6
Тривога	37,3	35,5	29,7	42,1	36,3
Інтерес	16,0	11,7	19,5	16,4	13,9
Страх	19,8	24,5	12,7	27,1	20,3
Важко відповісти	4,4	5,9	5,1	2,1	7,8

Література

1. В УПЦ МП назвали главную угрозу от создания единой поместной церкви в Украине. 13 мая 2018. URL: <https://glavred.info/world/505136-v-upc-mp-nazvali-glavnuyu-ugrozu-ot-sozdaniya-edinoy-pomestnoy-cerkvi-v-ukraine.html>

2. Угроза Украине, угроза мировому православию. Эксперты о скандальных решениях Константинопольского патриархата. URL: <https://pravoslavie.ru/116456.html>

3. Вадим Новинский: “Если раскол будет легитимизован, велика вероятность гражданской войны на религиозной почве”. URL: https://lb.ua/news/2018/07/30/404023_vadim_novinskiy_esli_raskol.html

4. Паращевін М. А. Сприйняття населенням України діяльності релігійних організацій: конфліктологічна складова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. №4 (18). Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. С. 371–383.

ОЗНАКИ СОЦІЄТАЛЬНОГО РОЗБАЛАНСУВАННЯ (Післямова)

Явище соцієтальної розбалансованості розглядається як порушення суспільних відносин в різних секторах суспільства, як збій взаємовідносин між соціальними інститутами, між суспільством і особистістю, державою і громадянином. Показані деформації і порушення пропорцій в економічній, політичній, соціальній та культурній структурах суспільства.

Ключові слова: соцієтальна розбалансованість, дисбаланс, вертикальна розбалансованість, горизонтальна розбалансованість, диспропорції соціальних структур.

Явление социетальной разбалансированности рассматривается как нарушение общественных отношений в различных секторах общества, в сбое взаимоотношений между социальными институтами, между обществом и личностью, государством и гражданином. Показаны деформации и нарушение пропорций в экономической, политической, социальной и культурной структурах общества.

Ключевые слова: социетальная разбалансированность, дисбаланс, вертикальная разбалансированность, горизонтальная разбалансированность, диспропорции социальных структур.

The paper focuses on the phenomenon of societal imbalance. This phenomenon is interpreted as a disturbance in the usual pattern of societal relationships in various domains of society, as a disruption to the established system of relations between key social institutions, as well as between the individual and society, the citizen and the state. The author draws attention to the deformations and disproportions in political, economic, social and cultural structures of society.

Keywords: imbalance, societal imbalance, vertical imbalance, horizontal imbalance, disproportions of social structures.

Соцієтальна розбалансованість полягає в збої соціальних відносин у суспільстві в цілому, у його певних сферах і секторах, дисфункціях соціальних інститутів, неузгодженості проявів основних суспільних цінностей, норм і правил,

масовій аномії. Ідеальний тип балансу відносин у суспільстві може розглядатися як їх гармонія. Однак такий стан можна уявити тільки теоретично. У будь-якому реальному суспільстві соціальні відносини знаходяться в нестійкому стані. Проте ступінь цієї розбалансованості може знаходитися в діапазоні від гармонії до хаосу.

Баланс, а, отже, стабільність у суспільстві забезпечуються дотриманням усіма агентами соціальних норм, додержання ними традицій і правил, повноцінним функціонуванням всієї системи соціальних інститутів. Порушення в роботі хоча б одного з цих елементів ставить під загрозу стійку роботу всього суспільства як цілого. Якщо збої мають частковий характер, то система справляється з ними завдяки перерозподілу функцій між інститутами. У разі ж збільшення масштабу збоїв в одному або декількох інститутах соціальна система перестає справлятися з ними, вона стає неспроможною компенсувати масові недоліки в роботі окремих своїх елементів і ланок за рахунок цілого. Відбувається неузгодженість принципів взаємодії між інститутами, порушується рівноважне функціонування соціальної системи.

Соціетальна розбалансованість не тотожна громадському різноманіттю. Друга відображає соціокультурну змістовну складність суспільного організму, а перша означає існування різного роду проблем, недоліків у взаєминах великих і малих соціальних груп, в асиметрії соціальних структур, у функціонуванні соціальних інститутів, в дотриманні в суспільстві норм, правил, традицій і т. п. Розбалансованість показує, що державні інститути не здатні забезпечити нормальну взаємодію між частинами суспільства, які розділені за світоглядними, ідеологічними, політичними і культурними цінностями. А між представниками різних політичних партій, конфесій, вікових та інших соціальних груп не вироблена модель плідної, ефективної або хоча б толерантної співпраці.

Ідеальний тип суспільних відносин прагнуть виписати в конституціях держав, у системі кодексів і законів, що становлять їх правове поле. У цих основоположних правових документах прагнуть, хоча б формально, передбачити баланс інтересів основних соціальних груп суспільства. Хоча, як показує історія, насправді в них закріплені передусім інтереси

панівного класу. Механізми регуляції балансу відносин у цих документах передбачені для всіх сфер соціуму. Однак правозастосовна практика показує, що законодавчі акти наштавхуються на багатогранне і суперечливе життя суспільства, в якому взаємодіють соціальні суб'єкти та інститути, які мають суттєво різні потреби, інтереси і мотиви поведінки, і рано чи пізно закони починають давати збої. На жаль, закони в нашій країні починають давати збої дуже скоро після їх прийняття (а іноді в них заздалегідь закладається свідомо лукава норма, яка сприятиме розбалансуванню суспільних відносин – вигоди для обраних секторів економіки, корупція тощо).

Отже, якщо у відносинах між соціальними суб'єктами, між соціальними інститутами виникають неузгодженості, то це веде до порушення соціальної рівноваги в суспільстві. Якщо державні органи, правлячий режим з певних причин не можуть забезпечити на основі створеного ними правопорядку узгоджену взаємодію між цими елементами, не здатні створити громадські умови для злагодженої роботи суб'єктів економічної та політичної діяльності, для всебічного прояву культурних і духовних потенціалів складових частин соціуму, то настає соціетальна розбалансованість.

Ступінь неузгодженості взаємодії і співвідношення суспільних елементів притаманні всім соціумам. Однак вони розрізняються масштабами розбалансованості суспільних відносин. Іноді соціетальні диспропорції досягають таких розмірів, що підривають підвалини всіх сфер діяльності суспільства і загрожують самому його існуванню. На жаль, на всіх рівнях суспільних відносин і у всіх сферах українського суспільства в останні десятиліття накопичено величезний потенціал дисбалансу. У нас деформовані пропорції в економічній, політичній і соціальній структурах: між інноваційним і традиційним секторами економіки, між кількістю зайнятих у народному господарстві і кількістю пенсіонерів, між рівнями народжуваності і смертності, між трудовими мігрантами, що не сплачують внески до Пенсійного фонду і їх майбутньою пенсією тощо. Ризики і негативні наслідки соціетальної розбалансованості можуть проявлятися в першому кроці суспільних відносин, а можуть мати опосередкований низкою ланок соціального зв'язку характер. При цьому опосередковані кроки, що

ведуть до негативних наслідків, можуть реалізовуватися відразу, в один і той же час. Але існують і такі послідовні зв'язки між ланками ланцюга відносин, коли їх негативний результат проявляється тільки через кілька років або навіть десятиліть. Прикладом останніх може слугувати розбалансування системи зарплат працівників бюджетних організацій в останні роки, коли була піднята мінімальна зарплата, а перший тарифний розряд виявився в два з гаком рази нижче неї. В результаті такого дисбалансу прибиральниця, вахтер, двірник, посади яких вимагають мінімальної освіти, а також бухгалтер, інженер, редактор і інші фахівці, які мають вищу освіту, включаючи молодших наукових співробітників, що закінчили аспірантуру, виявилися з однаковими окладами – на рівні “мінімалки”. Як кажуть, коло замкнулося. Зрівнялівка, ліквідація якої була однією з цілей “перебудови”, повернулася в новому обличчі. Її негативний потенціал для суспільства величезний, оскільки підриває у молоді сенс в отриманні освіти, знань. Що вісім років учиш, що п'ятнадцять, що вісімнадцять – все одно в результаті отримаєш свої 4173 грн. Зрівнялівка може стати нездоланим бар'єром для нашого суспільства на шляху до того, щоб зайняти гідне місце серед розвинених суспільств.

До того ж, даний вид “зрівнялівки” став наслідком того, що уряд порушує порядок розрахунку розміру посадових окладів (тарифних ставок). Розрахунки посадових окладів уряд веде не від рівня мінімальної заробітної плати (в 2019 році вона становить 4173 грн.), а від прожиткового мінімуму, який у першому півріччі 2019 р. встановлено в розмірі 1921 грн. Такий порядок розрахунку розміру посадових окладів був оскаржений у суді у 2016 і в 2018 рр. Обидва рази суди визнали, що уряд порушує порядок розрахунку тарифних ставок [1]. У даному випадку маємо справу з ще одним проявом соцістальної розбалансованості, а саме невиконання державними органами рішень суду. За своєю значимістю дане рішення суду повинно було стати найважливішою подією в житті суспільства. Адже воно стосується матеріального благополуччя мільйонів людей. Однак воно не привернуло уваги ні засобів масової інформації, ні профспілок, ні політичних партій. Така поведінка цих соціальних інститутів, до того ж головних інститутів громадянського суспільства, щодо цього і подібних йому випад-

ків, позначилося на рівні авторитету, довіри і поваги до них. Як показують результати нашого моніторингу, рівень недовіри до засобів масової інформації з 2013 р. по 2018 р. зріс майже в два рази – з 28,4% до 54,1%. Недовіра до профспілок у ці роки залишалася на рівні 48%. А рівень недовіри до політичних партій виріс з 68,6% до 76,5%.

Розбалансованість у сфері оплати праці в бюджетній сфері в останні кілька років стала загрозливою. Волонтаристський підхід до винагороди працівників різних відомств не має ніяких аргументів і обґрунтувань, крім як політичних. На тлі жебрацьких зарплат у сфері науки, культури, освіти, медицини вкрай зросли заробітні плати у суддів, працівників прокуратури, вищих чиновників виконавчої влади, народних депутатів. Місячна зарплата глави Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) становила близько 128 тис. грн, директора Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) – 158 тис., Голови Верховного Суду України – 280 тис. грн, міністрів – у межах 35–45 тис. грн. Цей перелік можна продовжувати і продовжувати, показуючи кричущу несправедливість в оплаті праці між різними категоріями бюджетників. Такий гігантський розрив у зарплатах бюджетників, в тому числі і розкид зарплат серед вищих посадових осіб, доводить до абсурду саму систему оплати праці в країні.

За спрямованістю розбалансованість суспільства може мати горизонтальний і вертикальний вектор. У першому випадку мова йде про порушення зв'язків координації, збої у відносинах між соціальними інститутами одного рівня, наприклад, між міністерствами і відомствами. Соціетальна розбалансованість по вертикалі означає порушення ієрархічних, субординаційних взаємозв'язків між соціальними інститутами, між загальнодержавними органами і органами місцевого самоврядування тощо, а також порушення спадкоємності поколінь, переривання традицій, наявність проблем у відтворенні історичної пам'яті суспільства і т. п. Розбалансованість суспільних відносин та взаємодії соціальних інститутів протистоїть осмислена, послідовна і далекоглядна політика держави, яка спирається на певні теоретичні моделі і концепти. Для усунення соціетальної розбалансованості нерідко створюються спеціальні органи управління, які оптимізують і гармонізу-

ють відносини між соціальними інститутами, як по вертикалі, так і по горизонталі.

Для свідомого управління суспільними процесами вкрай важливо своєчасно діагностувати стан соціальних відносин, попереджати соціетальну розбалансованість і її наслідок – соціальну напруженість. Одним з таких інструментів є вивчення громадської думки, аналіз динаміки соціальних установок і основних соціокультурних цінностей, духовної атмосфери суспільства. Громадська думка однією з перших фіксує появи збоїв у взаємодії соціальних елементів, інститутів, сигналізує про точки розбалансованості, що з'явилися, локалізує їх в соціальному просторі. Воно показує проблемні, слабкі, найбільш вразливі для роботи системи сторони і позиції. Цінність і значимість результатів вивчення громадської думки в багато разів зростає, якщо соціологічні дослідження проводяться не точково, не розрізнено, а на основі багаторічного моніторингового дослідження, що фіксує динаміку соціальних настроїв протягом декількох десятиліть. Саме таким дослідженням і є проєкт Інституту соціології НАН України “Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін”, який бере свій початок ще в 1992 р. Даний моніторинг громадської думки дає змогу своєчасно помітити розростання негативних процесів, своєчасно зафіксувати найбільш проблемні точки прояву і масштаби розбалансованості суспільних відносин, не допустити критичної деформації соціальних інститутів. Тим самим соціологічний моніторинг створює умови для проведення випереджаючої соціальної діагностики та створення попереджувальних бар'єрів для запобігання внутрішнім і зовнішнім загрозам у різних сферах життєдіяльності суспільства, розробки системи заходів, що захищають соціум від розростання кризових явищ.

Розбалансованість означає насамперед асиметричність відносин у сфері економіки, неузгодженість господарських відносин. Передусім про це свідчить зовнішньоекономічна діяльність – співвідношення експорту та імпорту. В останні роки імпорт перевищує експорт у межах 6–8% [2]. Незважаючи на проголошені державою вже протягом трьох десятиліть економічні реформи, країна скотилася вниз із найважливіших економічних показників. Сьогоднішній рівень ВВП України

становить менше 70% від цього ж показника в 1990 р. Багато розмов велося і ведеться про структурну перебудову економіки. Однак ніяких позитивних зрушень тут не відбувається. Технологічна база економіки є відсталою. Країна, як і раніше, залишається експортером сировини – металу, хімічної продукції, зернових культур, соняшникової олії, меду, горіхів тощо.

Результатом економічних провалів стало те, що Україна посіла перше місце в Європі за бідністю населення. При цьому в країні існує величезна поляризація населення за матеріальними статками і доходами. Диференціація рівня доходів населення саме по собі не є свідченням розбалансованості суспільства. Більше того, воно може і повинно виступати механізмом, що забезпечує стійкість і успішний розвиток суспільства. Однак, якщо диференціація рівня доходів у суспільстві набуває великих розмірів, якщо розрив між полюсами багатства і бідності перевищує певну міру, тоді майнова нерівність набуває характеру соціальної деформації. Розбалансована система доходів суспільства є ознакою неблагополучного суспільства, тобто такого суспільства, в якому основна маса населення живе бідно, в якій сім'ї живуть неблагополучно. Всю складність перерозподілу доходів між групами населення неможливо уявити тільки за допомогою статистично даних, що відображають середню зарплату, ступінь розриву між найбагатшими і найбіднішими і т. п. Більш адекватно дану соціальну неузгодженість можуть відобразити соціологічні показники. Наприклад, показник доходу на одну людину в сім'ї, дає змогу враховувати внутрішньо сімейний перерозподіл доходів. Так, у 2018 р., згідно з нашим моніторингом, сукупний дохід на одного члена сім'ї на місяць становив 3357 грн, що істотно менше, ніж середня зарплата одного працюючого за даними Держстату України (9042 грн у вересні 2018 р., тобто у той час, коли проводилося опитування за анкетною моніторингу) [3].

Ще конкретніше розглянути соціальну диференціацію населення дають змогу відповіді респондентів на запитання про матеріальне становище їх сімей у цілому за останні 2–3 місяці. На самій нижній сходинці ієрархічної розподілу матеріального становища знаходяться сім'ї, члени яких відповіли “Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо” – 1,3% і ті, у кого “Не вистачає продуктів харчування –

інколи голодуємо” – 3,2%. Найбільше сімей належать до таких двох груп. Це ті, кому “Вистачає лише на продукти харчування” – 32%, і ті, кому “Вистачає загалом на прожиття” – 40%. Ще однією значущою за величиною групою є ті сім’ї, яким “Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень” – 18%. Близько 4% сімей можна віднести до заможних: “Вистачає на все необхідне, робимо заощадження” і ті, хто живе в повному достатку – 1%.

Зрозуміло, що ті групи сімей, у яких більша частина доходів йде на купівлю продуктів харчування й оплату комунальних послуг, не мають коштів на відпочинок, дозвілля, туризм тощо. Величезна кількість бідного, але з високим рівнем освіти і розвиненими художніми смаками й потребами населення, не може долучитися до споживання мистецтва. Основними причинами даного типу соціального дисбалансу є бідність населення, яке не має коштів для відвідування театральних вистав, концертів, музеїв, виставок тощо. На питання нашого моніторингу “Що Вам здебільшого заважає активніше брати участь у культурному житті?” у 2017 р. 33% респондентів відповіли: “Висока ціна квитків на культурні заходи”. Якщо зіставити реалії українського життя, тобто відповіді анкети, де говориться, що кожна третя доросла людина через свою бідність не може відвідати заклади культури, зі статтею 23 Конституції України, у якій говориться про те, що у нашому суспільстві забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості, то можна пересвідчитися, який дисбаланс в українському суспільстві спостерігається на соцістальному рівні.

У розбалансованій соцістальній системі соціальні агенти здійснюють нестабільні взаємодії. Сенс нестабільних взаємодій полягає в тому, що такі відносини є свідомо руйнівними для будь-якої окремої сфери суспільства, кількох його сфер або суспільства в цілому. Прикладом подібних відносин може слугувати горезвісна “тіньова” економіка. У ній у соціально нестабільні взаємодії включені як ті агенти, що зацікавлені в якомога тривалішому відтворенні асиметричних і згубних для соціального цілого суспільних відносин, так і ті агенти, які в кінцевому підсумку залишаються в програвші. У таких соціальних ситуаціях стикаються безпосередні, миттєві інтереси суб’єктів і корінні, довготривалі їхні інтереси. В силу сформованих в останні десятиліття в українському суспільстві

обставин багато найманих працівників згодні працювати без офіційного оформлення свого статусу на фірмі, на підприємстві, на будівництві тощо. У цьому полягає смисл тіньової економіки. Працівники отримують зарплати “в конвертах”, а роботодавці не сплачують податки. Подібна практика відносин набула значного поширення. “На кожному другому підприємстві – це 50% або більше – ми виявляємо неофіційних співробітників”, – заявив в. о. заступника голови Державної фіскальної служби Євген Бамбізов [4]. А це означає, що державний бюджет і Пенсійний фонд недоотримують величезні кошти, що реально працюючі люди позбавлені будь-якого соціального захисту, вони втрачають своє право на пенсію. Тобто в даному випадку проявляється соціальне розбалансування – заради вигоди у даний час працівник жертвує своїми довгостроковими інтересами. А “вигодоотримувачами” розбалансованості у цьому разі виступають роботодавці.

Рано чи пізно суб’єкти соціальних відносин починають відчувати і усвідомлювати своє невідгдане, безперспективне становище. Природно, що вразлива сторона асиметричної громадської взаємодії, вресіт-ресіт, починає виступати (активно чи пасивно) за те, щоб змінити подібний принцип відносин.

Звичайно, залежно від складності та заплутаності соціальних відносин сторона, що програє, може не розуміти всіх тонкощів соціальної взаємодії, в яку вона об’єктивно включена. Але в кінцевому підсумку соціальна практика формує у особистості, у соціальної групи інтегративне світосприйняття, формує, нехай і не чітке, але все ж уявлення, про своє становище в суспільстві. Зафіксувати його, упіймати на ранній стадії дає змогу соціологічний моніторинг. У нашому моніторингу стоїть ряд запитань, які в узагальненому вигляді фіксують позиціонування особистості в суспільстві і її ставлення до суспільства в цілому, а також до окремих її інститутів. Наприклад, на запитання *“Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”* негативно відповіло більше 45% респондентів.

Таким же типом нестабільних відносин є відносини у фінансовій сфері, де поширені різного роду “тіньові”, кримінальні схеми обігу коштів. Розвал економіки, зупинка підприємств,

різке зростання безробіття неодмінно позначаються на стані фінансових відносин, стійкості національної грошової одиниці. В останні роки було ліквідовано більше сотні банків. З 2014 кількість комерційних банків в Україні скоротилася з 180 до 77 на кінець 2018 р. [5]. Розслідування випадків ліквідації банків засвідчують неоднозначність причин цих подій. Тим не менш, у результаті ліквідації банків постраждали тисячі вкладників. Багато з них роками безрезультатно намагаються повернути свої вклади. Інфляція, банкрутство банків, занепад економіки, політична нестабільність негативно вплинули на довіру населення до банків. У 2014 р. загальний річний відтік депозитів населення став рекордним за всю історію банківської системи України, всього депозитний портфель фізичних осіб у національній валюті скоротився на 23% (58,2 млрд грн), а валютні депозити скоротилися на 40,3% (9,26 млрд доларів) [6], у 2015 р. скорочення депозитів становило відповідно 10,3% і 33,1% [7].

Наше моніторингове дослідження показує, як ці потрясіння вплинули на втрату довіри населення до банків, до всієї фінансової системи. Тільки за останні п'ять років динаміка недовіри до банків є такою. У 2014 р. банкам зовсім не довіряли і в основному не довіряли 61,3%, у 2015 р. – 67,3%, у 2016 р. – 72,4%, у 2017 р. – 67,3%, у 2018 р. – 63,7% респондентів.

Неврівноваженість і неузгодженість відносин в економічній сфері суспільства позначається на відносинах у політичній, соціальній та духовно-культурній сферах суспільства, а також у сфері державного управління.

Велику небезпеку для життя суспільства являє розбалансування відносин між державними інститутами. На жаль, з часу проголошення незалежності, за всіх президентів, мали місце конфлікти і гучні скандали між органами державної влади: між Президентом України і Верховною Радою України, між Кабінетом Міністрів і Адміністрацією Президента, між Міністерством внутрішніх справ і прокуратурою, між КМДА та Нафтогазом, між Генпрокуратурою і Мінфіном, між НАБУ і САП і т. д. Нездатність центральних державних інститутів вирішувати суперечності і проблеми в рамках існуючого за-

конодавства свідчить про слабкість держави, про збої у функціонуванні державної машини. Громадська думка адекватно реагує на розлади у взаємовідносинах державних інститутів. Від подібних протистоянь вони втрачають авторитет і рівень довіри населення. Наприклад, на те, що прокуратурі довіряє тільки 8% респондентів, вплинули і публічні скандали, пов'язані з нею.

Незважаючи на багаторічну риторику правлячих еліт про необхідність відокремлення політики від бізнесу, їх зрощення залишається. Більше того, бізнес не тільки не відокремлений від політики, але, навпаки, ця спайка ще більше зміцнилася, і найбагатші олігархи очолюють вищі державні посади. Тому в їх діяльності природно на першому місці стоять питання свого бізнесу, а державні справи їх цікавлять тільки в тому сенсі, щоб сприяти збільшенню своїх статків. Такий стан справ безпосередньо впливає на рівень довіри населення до керівників держави. Результатом цього є те, що у Президента і уряду катастрофічно низькі рівні довіри населення – 8% і 6% відповідно. Так само низько оцінюють респонденти і діяльність Президента України на своєму посту – 3,1 бала за десятибальною шкалою. Це вдвічі менший показник, ніж у Президента Білорусі – 6,4 бала, якого оцінювали також українські респонденти.

У громадян немає довіри не тільки до інститутів влади, до представників влади, до правлячих еліт, а й до вневладних еліт. Авторитет українського істеблішменту не просто впав серед громадян, він просто зруйнований. Неможливо знайти якусь групу людей, які були б незаперечними авторитетами для всього суспільства. Деякі відомі релігійні діячі, відставні політики, вчені намагалися об'єднатися і прозоро натякнути суспільству про свою моральну еталонність. У цьому їм досить активно допомагали і багато ЗМІ. Однак довільно можна скільки завгодно себе називати моральними авторитетами, совістю нації, пророками, але від цього такими в громадській думці не станеш.

У такій обстановці дуже важко формується базовий ціннісний консенсус, згода еліт з найважливіших питань функціонування і розвитку суспільства. На жаль, в українському соціумі дана проблема існує з часу проголошення незалежності

держави. Наслідком неузгодженості дій, а нерідко і протистояння, конфлікту еліт є те, що в суспільстві не вироблена визнана, як елітами, так й іншими соціальними групами стратегія його розвитку.

Що ж стосується правлячих еліт, то відсутність у них стратегічного мислення зумовлена тим, що каліфи на годину не потребують стратегії, нинішні можновладці не пов'язують себе з майбутнім країни. Тому внутрішня і зовнішня політика, розглянуті в межах більш-менш значущих тимчасових діапазонів, постає провальною. Невдачі влади виправдовують змовами, підступами внутрішніх і зовнішніх ворогів, зрадою, наявністю п'ятих колон, зарубіжних агентів. Таким чином відповідальність за провали вони знімають з себе і переносять на ворогів, на сусідів, на минуле.

Кожен новий президент, кожен новий уряд, не обтяжені установками і завданнями стратегічного розвитку країни, діють суто кон'юнктурно, затикаючи найбільш небезпечні діри. Цим збільшується соцістальна розбалансованість суспільства, розглянута на середній і довгій історичній дистанції. В результаті майже тридцятирічна практика такого управління країною до краю розбалансувала соціальні відносини в суспільстві.

Еліти, що приходять до влади, проголошують короткострокові програми і цілі розвитку економіки, правової, соціальної і культурної сфер. Проте їхні проекти розвитку країни не мають під собою ніякої бази. В кращому разі вони спираються на передвиборні гасла своїх політичних партій і рухів. Але з огляду на те, що практично всі українські політичні партії не мають чітких ідеологічних позицій, а їхні передвиборчі програми є наборами гарних побажань і популістських гасел, що мало відрізняються одне від одного, то реальні кроки владної еліти в державних справах є популістськими, але не обґрунтованими відповідями на найбільш кричущі виклики, що стоять перед економікою, соціальною та іншими сферами суспільства, а також вимушеними відповідями на вимоги міжнародних організацій та зарубіжних урядів, від яких залежить чергова грошова позика. Дана ситуація також фіксується громадською думкою. Зважаючи на поведінку українських

політичних еліт і політичних партій, люди їм не довіряють. Тільки 20% респондентів вважають, що існуючим в Україні партіям можна довірити владу, а 49% вважають, що не можна.

Стійкість і стабільність суспільних відносин залежать не тільки від узгодженості дій соціальних суб'єктів, від консолідованої взаємодії соціальних інститутів, а й від сумісності феноменів суспільної свідомості. Суспільство "розповзається", якщо в ньому слабкі осьові духовні, культурні, ціннісні скріпи, що забезпечують єдність цілого, якщо його окремі елементи мають слабку доцентрову спрямованість. Прикладом такого феномена, який підтримує цілісність соціуму, утримує в ньому соціетальний баланс, є відповідальність особистісних і групових суб'єктів за стан справ у суспільстві. На жаль, ці скрепи у нашому суспільстві дуже розмиті. Тому не можуть не турбувати і відповіді респондентів на запитання "Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?" – 54% опитаних знімають з себе будь-яку відповідальність за стан справ у суспільстві. Причому між віковими групами у відповідях на це запитання майже немає різниці. По 57% так відповіли на запитання особи молодші за 29 років і особи старші за 55 років. А люди середнього покоління – 54%.

Причинами соціетальної розбалансованості є і такі характеристики українського суспільства, як нерозвиненість політичних, громадянських і моральних якостей населення, недолік у нього публічного досвіду "демократної" поведінки, відсутність щеплення проти маніпуляцій свідомістю, вкоріненість патерналістських установок, наївна віра в сильного лідера. У такій громадській атмосфері існує великий попит на партії вождистського типу. Серед населення поширені очікування того, що новий сильний політичний лідер, прийшовши до влади, посадить корупціонерів у тюрми, наведе порядок на митницях, у судах, в охороні здоров'я, підніме економіку і забезпечить всіх робочими місцями з високими зарплатами, а пенсіонерам дасть великі пенсії. З твердженням нашої анкети "Для нормального розвитку країні потрібна "сильна рука", а не розмови про демократію" згодні 60,5% опитаних. На жаль, політичну наївність під час виборів продовжують проявляти багато і багато виборців, незважаючи на те, що вони

вже не один раз були обмануті демагогами – кандидатами в президенти, народні депутати. Їх поведінка характеризується словами старовинного романсу: “Так хочеться хоть раз, в останній раз поверити, не все ли мне равно, что сбудется потом” [8]. Постійні маніпулювання громадською думкою і демагогія лиш відвертають увагу громадян від проблем, але не вирішують їх. Постійне маніпулювання суспільною свідомістю веде до накопичення невирішених суспільних завдань, що в кінцевому підсумку призводить до соцістальної розбалансованості, соціальних катаклізмів.

На розбалансованість відносин у суспільстві впливає і суперечливість індивідуальної свідомості. З одного боку, як ми згадували вище, більше половини людей (55%) знімають з себе відповідальність за стан справ у країні, а 48% вважають, що Президент держави повинен брати на себе всю повноту влади і відповідальності за зовнішню і внутрішню політику. Здавалося б, для того, щоб владу в свої руки взяла людина, яку ти вважаєш найбільш підходящою для цієї ролі, треба піти на вибори і проголосувати за неї. Але з іншого боку, 53% опитаних вважають, що вони не несуть ніякої відповідальності за те, хто обраний Президентом України. Стільки ж опитаних не беруть на себе відповідальності за те, хто обраний народними депутатами. Правда, однією тільки суперечливістю індивідуальної свідомості таку виборчу поведінку респондентів пояснити неможливо. Не виключено, що громадяни знімають з себе відповідальність за те, хто обраний Президентом України, народними депутатами, з тієї причини, що вони не вірять у чесність підрахунку голосів, у чесність виборів у цілому. А коли вони говорять, що всю повноту влади повинен брати Президент, то швидше вони мають на увазі якусь віртуальну особистість, яку їм би хотілося бачити, а не реальну людину.

Звичайно, за всієї значущості еліт в організації суспільного життя не слід перебільшувати їхньої відповідальності за стан справ у суспільстві. Навіть за наявності дуже сильних еліт не так-то легко проводити соціальні зміни, різноманітні суспільні реформи. Адже управлінським елітам доводиться організовувати взаємодію великих соціальних груп, які істотно різняться своїми цілями, інтересами, потребами, цінностями, очікуваннями, прагненнями тощо. Тому в контексті аналізу

балансу і стійкості відносин між елементами суспільства важливо підкреслити, наскільки високою є соціальна валентність між різними суспільними групами та інститутами в даному суспільстві, наскільки ймовірна і можлива їх довгострокова взаємодія. Кожне суспільство істотно відрізняється ступенем пов'язаності своїх складових елементів, рівнем узгодженості їх взаємодії. Наприклад, у багатьох сучасних суспільствах немає такої проблеми, яка існує в Україні – значно виражені майнові, регіональні, вікові, етнічні, мовні, релігійні, культурні та інші відмінності між групами, які в багатьох випадках набули характеру гострого протистояння. Нинішнє українське суспільство складається з соціальних спільнот, взаємодія між якими в рамках соціуму як цілого, на жаль, ускладнене цілою низкою протиріч. Вони є наслідком непростой історії різних частин соціуму. Досягнення балансу взаємовідносин між цими складовими елементами суспільства можливе тільки на основі сучасного високопрофесійного суспільно-політичного управління, в якому суворо дотримуються принципи демократії, права людини, права національних меншин, враховуються і поважаються особливості територій, вікових груп, не допускаються диктаторські, авторитарні прийоми управління. Ігнорування державою інтересів і прав соціальних груп, неухвага до проявів ксенофобії та агресивності загострюють ситуацію в країні, розбалансовують соціетальні відносини в суспільстві. Президент України П. Порошенко, вшановуючи пам'ять жертв Голокосту, у січні 2019 р. писав, що ця катастрофа – “застереження для нас і для майбутніх поколінь, до чого може призвести політика нетерпимості та ненависті” [9].

В останні роки в цій сфері суспільних відносин ситуація змінилася не на краще. Зокрема, збільшилася кількість тих, хто боїться конфліктів на міжнаціональній основі, хто відчуває порушення прав людини. У 2013 р. тих, хто боявся виникнення конфліктів на міжнаціональній основі, було 14%, у 2014 р. їх кількість різко зросла – до 35%, а у 2018 р. знизилася до 20%. У 2018 р. 56% опитаних заявили, що в країні не вистачає дотримання прав людини. Тобто наш моніторинг фіксує розбалансування відносин у цій чутливій суспільній сфері.

На емоційному рівні особливо гостро в суспільстві пере-

живається розбалансованість інтересів основних соціальних суб'єктів. Однак на раціональному рівні дана тема не артикульована в суспільній свідомості. В умовах соціальних потрясінь, коли проблема виживання охопила більшу частину суспільства, деградували і моделі захисту інтересів різних груп. Вони перемістилися з рівня великих соціальних груп – соціально-класових, професійних вікових – у середовище малих груп, передусім сім'ї. Дисбаланс між реальними інтересами соціальних груп суспільства і можливістю їх сформулювати, захистити і реалізувати в системі соціальних і політичних відносин набув вкрай спотвореного вигляду.

Оскільки ефект діяльності профспілок і політичних партій щодо захисту прав та інтересів найманих працівників в українському суспільстві наближається до нуля, то їх становище стало майже таким, як і у прекаріату. Нагадаємо, що прекаріатом називають соціальний прошарок працівників з тимчасовою зайнятістю, з відсутністю практично всіх видів соціального захисту (з роботодавцем не обумовлені обсяг робочого часу, умови техніки безпеки, оплата лікарняних та відпусток, відрахування в пенсійні фонди тощо). Оскільки владі в останні роки вдалося витіснити ліві партії з політичного поля суспільства, то і проблеми найманих працівників витіснені з публічного дискурсу.

Однак об'єктивні інтереси соціальних груп найманих працівників нікуди не поділися. Навпаки, вони істотно загострилися. Тому запит у суспільстві на політичного суб'єкта (суб'єктів), здатного чітко сформулювати і висловити інтереси цих груп, величезний. Але його формуванню перешкоджає низка причин. Це, по-перше, дії влади, яка пригнічує в зародку появу політичних організацій лівого спрямування. По-друге, сформований у значної частини населення засобами масової комунікації та системою освіти в останню чверть століття негативний образ лівих партій і рухів. Цей образ продовжує відтворюватися і запроваджуватися в суспільну свідомість. По-третє, в суспільстві існує гранично високий рівень недовіри населення до всіх політичних партій – 76,5% (а рівень довіри політичним партіям дорівнює лише 5,5%). Таким же невисоким є і рівень довіри до профспілок – 17% (їм не довіряють

48,7% респондентів). По-четверте, позначається і те, що найбільш активна частина молоді і людей середнього віку, які могли б стати ініціаторами створення лівих організацій, осередків по захисту прав найманих працівників, перебувають за кордоном, як трудові мігранти. У цих умовах відбувається не тільки спрощення соціальних відносин у суспільстві, а й їх огрубіння, примітивізація, вульгаризація. Хіба не про це свідчать захоплення лівих партій якимись підозрілими групами, впровадження в керівництво лівих партій одіозних людей, якими маніпулюють досвідчені циніки з-за лаштунків політичної сцени?

Слід виділити в окрему тему проблему розбіжностей між дійсністю і її образом, той дисонанс, що виникає між картинами, створеними політиками та ідеологами і повсякденним життям. Полотна, які малюють політики, особливо перед виборами, і буденні реалії суттєво відрізняються одне від одного. Передусім ці картини малюють популісти. Вони пропонують швидкі рішення складних суспільних проблем у короткий час. На жаль, ще знаходиться чимало легковірних людей, які вірять у ці казки. Хоча тверезомислячі люди вже й не вірять популістам, проте в нашій країні існує ще багато серйозних причин для відтворення у суспільній свідомості картин далеких від життя. Одна з них полягає в тому, що у сучасному світі, перенасиченому інформацією, можна більш вправно, ніж раніше, маніпулювати дійсними фактами. Якщо у попередні часи кожен суб'єкт спирався на спільні для всіх факти і інтерпретував їх по-своєму, то у сучасному інформаційному, надмірно насиченому новинами просторі кожен має власний комплект фактів, які він відібрав у цьому просторі для себе, для підтвердження власної картини світу. Проте міра цих розбіжностей у тлумаченні фактів у деяких суспільствах настільки разюча, що вона створює взагалі нове явище – явище різних віртуальних світів в одному суспільстві і навіть у свідомості окремої людини. Нерідко можна стикатися з тим, що людина більше вірить у той світ, який їй сформував телевізор, ніж у навколишній світ. Практика, в якій вона живе, видається їй чимось спотвореним, викривленим і неправильним. Існуючі віртуальні картини світу формують у суспіль-

стві певний набір груп людей. Цьому феномену навіть важко дати визначення. Проте він не тільки існує, а й є причиною розбалансування соціуму на неузгоджені частини – реальну – дійсну і віртуальну – видуману.

Але є ще один аспект феномену існування різних картин світу у соціальних груп, який робить свій внесок у формування соцістальної розбалансованості. Він пов'язаний не з тими групами, які є продуктом маніпуляцій свідомістю за допомогою ЗМІ і політиків, а з реальними соціальними групами – з віковими когортами. Соціальні потрясіння, що супроводжують життя нинішніх поколінь протягом вже майже трьох десятиліть, формують у них різні картини світу, які посилюють соцістальний дисбаланс. Для старшого покоління кардинальний злам багатьох соціальних, культурних та моральних норм сприймається як потрясіння їх життєвих основ, як втрата сенсу життя. У той же час вже виросла вікова когорта, яка не бачила іншого характеру суспільного буття і соціального порядку, крім нинішнього кризового. Молодь сприймає таке життя як звичайне, повсякденне, звичне. Вона не сприймає як потрясіння зміну свого громадянства, етнічної належності, повторне прийняття військової присяги, перехід з однієї релігійної конфесії в іншу, не кажучи вже про багаторазові переходи з однієї політичної партії в іншу і т. п. Природно, що такі зміни порушують питання про те, як сьогодні розуміти соціальну усталеність, соцістальний баланс. Стає зрозумілим, що увявлення про соціальний порядок, норми, цінності, ідеали будуть змінюватися в бік більшої свободи, а вимоги до суспільного балансу менш жорсткими.

Отже, підсумовуючи аналіз, зазначимо, що суспільство завжди знаходиться в русі, постійно змінюється. Зміни порушують усталені відносини і водночас руйнують соціальні порядки, що пережили свій час. Так було завжди протягом людської історії. Такі зміни є проявом соціально-історичних закономірностей розвитку людського суспільства. Проте у кризових соціумах накопичуються руйнівні процеси, що стають бар'єрами на шляху суспільства до позитивних змін, до його вдосконалення. Подібні деструктивні зміни порушують соцістальний баланс, ведуть до розхитування основ соціаль-

них інститутів, соціальних норм, традицій. Соціетальне розбалансування є наслідком викривлень, девіацій, відхилень від процесу природного поступу суспільства. Важливим індикатором неблагополучних, руйнівних процесів у суспільстві є громадська думка. Її соціологічний моніторинг дає змогу своєчасно виявляти зародження негативних явищ, інформувати про них суспільство і насамперед органи державного управління для розробки заходів з запобігання їх розвитку і усунення негативних наслідків.

Література

1. *Постанова* Верховного Суду України від 24.10.2018 р. Справа №826/7823/16. Адміністративне провадження №К /9901/60082/18. URL: <http://document.ua/pro-viznannja-nezakonnimi-ta-takimi-shone-vidpovidayut-prav-doc361801.html>
2. *Експорт* та імпорт України. URL: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/eximp/>
3. *Середня* місячна зарплата по регіонах України в 2018 р. URL: <https://index.minfin.com.ua/labour/salary/average/2018>
4. *Зарплати* в конвертах в Україні: озвучено шокуючу статистику. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/economics/business-and-finance/zarplati-v-konvertah-v-ukraini-ozvucheno-shokuyuchu-statistiku.htm>
5. *Кількість* банків в Україні. URL: <https://index.minfin.com.ua/banks/stat/count/>
6. *Депозити* фізосіб у валюті скоротилися на 40% – банкіри. URL: <https://news.finance.ua/ru/news/-/344189/depozity-fizlits-v-valyute-sokratilis-na-40-bankiry>
7. *В очікуванні* стабільності: огляд ринку депозитів за 2015 рік. URL: http://www.prostobank.ua/depozity/stati/v_ozhidanii_stabilnosti_obzor_rynka_depozitov_za_2015_god
8. *Подревский К.* Твои глаза зеленые. URL: <http://a-pesni.org/romans/fomin/tvglazazelen.php>
9. URL: <https://www.facebook.com/pg/petroporoshenko/posts/>